

Dien Hoetink

'Bij benadering'.

Biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd

J.E. van Kamp

Dien Hoetink
'Bij benadering'. Biografie van een
landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd

Promotor: Prof.dr. P Kooij, hoogleraar Agrarische Geschiedenis,
Wageningen Universiteit.

Co-promotor: Dr. A.J. Schuurman, universitair hoofddocent, leerstoelgroep
Agrarische Geschiedenis, Wageningen Universiteit.

Promotiecommissie:

Mw. prof.dr. A. Niehof, Wageningen Universiteit

Prof.dr. W. Otterspeer, Universiteit Leiden

Prof.dr.ir. R. Rabbinge, Wageningen Universiteit

Dr. G.M.T. Trienekens, Universiteit Utrecht

J.E. van Kamp

Dien Hoetink

‘Bij benadering’. Biografie van een landbouw-juriste in
crisis- en oorlogstijd

Proefschrift

Ter verkrijging van de graad van doctor
op gezag van de rector magnificus
van Wageningen Universiteit
Prof.dr.ir. L. Speelman,
in het openbaar te verdedigen
op dinsdag 11 januari 2005
des namiddags om half twee in de Aula

ISBN 90-8504-053-1
Wageningen Universiteit
Postbus 9100
6700 HA Wageningen
The Netherlands

Voor Joeri, Heidi en Ivo

Inhoudsopgave

Lijst van Tabellen

Woord vooraf

Introductie 1

Deel I - 'Vorming'

1 Den Haag, of 's-Gravenhage 1904-1925	13
1.1 De geboorte van Dien Hoetink	13
1.1.1 Het gezin Hoetink wonend aan de Regentesselaan in Den Haag	13
1.1.2 De academische vorming van vader Hoetink in Leiden en Heidelberg	16
1.2 Het Den Haag van Couperus	20
1.2.1 Den Haag, pleisterplaats voor repatrianten uit Neder-lands-Indië	20
1.2.2 Den Haag als pleisterplaats voor de 'gebroeders' Hoetink	21
1.2.3 De aantrekkelijkheid van Den Haag voor repatrianten uit Nederlands-Indië	22
1.3 De arbeid van de familie Hoetink in Nederlands-Indië, hun visie en betrokkenheid	24
1.3.1 De arbeid van Dr. H.R. Hoetink als arts bij de Deli-maatschappij	24
1.3.2 De verantwoording van H.R. Hoetink voor zijn werk als arts voor de 'contractkoelies' van de Deli-Maatschappij	27
1.3.3 Het werk van de sinoloog B.Hoetink voor de koelies in Nederlands-Indië	29
1.3.4 De visie van prof. Henk Hoetink op de problematiek van de 'inlander' in Nederlands-Indië en zijn verwijzing naar relevante literatuur	32
1.4 De lagere-school-jaren	37
1.4.1 De binding van de familie Hoetink met de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen	37
1.4.2 Dien Hoetink bezoekt de lagere school van mejuffrouw Boldingh	39

1.5	Naar het Stedelijk Gymnasium	42
1.5.1	De keuze voor het gymnasium	42
1.5.2	Het Stedelijk Gymnasium in Den Haag, een school met ‘karakter’	48
1.5.3	De blijvende band van Dien Hoetink met het Stedelijk Gymnasium in Den Haag	50
1.6	Wereldoorlog I	51
1.7	Naar de Rijksuniversiteit in Leiden	56
1.7.1	De reputatie van de Leidse Universiteit	56
1.7.2	Dien Hoetink en haar ‘Haagsche’ mede-studenten	57
1.7.3	Spoorstudente vanuit Rijswijk	59
1.7.4	De colleges en de hoogleraren	61
1.7.5	De studieresultaten	67
1.7.6	De weg naar de eerste baan	73
2	Uit de briefwisseling tussen ‘Nederlandsch-Indië’ en Den Haag/Amsterdam (1929-1930)	75
2.1	De familie in Indië	75
2.2	Dien Hoetink op bezoek en aan het werk (of andersom)	79
2.2.1	De reis, aankomst en verblijf in Batavia	79
2.2.2	Eerste brieven na Dien’s vertrek uit Nederlands-Indië	88
2.3	Hoe moeizaam de arbeidsrelatie met de firma Blom beëindigd werd	92
2.4	Dien Hoetink schrijft een boek over de Omzetbelasting	101
2.5	Dien en Henk Hoetink op zoek naar hun <i>roots</i>	103
2.6	De boeken, films en kranten enz. waar Dien en haar familie zich voor interesseerden, een zoektocht naar een stukje van de culturele identiteit van Dien en haar familie	108
2.6.1	De deelname aan het culturele leven in het algemeen	108
2.6.2	Kranten en tijdschriften op plaatselijk-, nationaal- en internationaal niveau	109
2.6.3	Nederlandse literatuur	110
2.6.4	Duitse-, Engelse- en Franse literatuur	112
2.6.5	De podiumkunsten	114
2.6.6	De film	116

Deel II - 'Arbeid'

3	Werken (vanaf 13 november 1933) aan de Landbouwcrisis- wetgeving in dienst van de Stichting Landbouw-Crisis- bureau	123
3.1	Dien Hoetink begint haar werkzaamheden bij Economische Zaken. Een nieuwe start	123
3.1.1	Haar persoonlijke omstandigheden en die van haar familie	124
3.1.2	Werken bij het ministerie van Economische Zaken, maar niet als ambtenaar	125
3.1.3	Minister Verschuur begint met overheidsondersteuning voor de Nederlandse landbouw	126
3.1.4	De leiding van het departement en haar taakverdeling	127
3.2	De economisch-sociale situatie in de Nederlandse landbouw in 1933/1934	128
3.2.1	De stand van zaken bij het aantreden van Dien Hoetink eind 1934	128
3.2.2	Oorzaken van en oplossingen voor de crisis in de landbouw	130
3.2.3	Dagelijkse werkzaamheden van Dien Hoetink	133
3.3	De sfeer op het Departement	134
3.3.1	Jonge juristen in een periode van werkloosheid	134
3.3.2	Minister Steenberghe laat een frisse wind door het ministerie waaien	137
3.4	Familie-intermezzo	139
3.5	Een lange stoet van ministers	140
3.6	Dien Hoetink en de landbouwordening	144
3.6.1	Het voorontwerp Landbouwordeningswet 1937	144
3.6.2	De weerstand tegen de publiekrechtelijke ordening	145
3.7	Het dagelijks werk en leven van Dien Hoetink	147
3.7.1	Het zoeken in de archieven naar stukken die betrekking hebben op het werk van Dien Hoetink	147
3.7.2	Dien betreft een eigen woning	148
3.7.3	De juridische expertise van Dien Hoetink	150
3.8	Verbetering van de arbeidsvoorwaarden	159
3.8.1	Ontslag bij het Landbouw-Crisisbureau en aangesteld op ar- beidsovereenkomst bij het ministerie	159
3.8.2	De salarissen	161
3.8.3	De beoordeling van het personeel	163
3.9	De 'aanwijzingen' en de Nederlandse neutraliteit	164

4 In dienst van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) van begin 1940–augustus 1944	169
4.1 De overgangperiode naar de bezetting door Duitsland	169
4.1.1 De start bij RbVVO	169
4.1.2 Indeling van de bezetting in perioden	171
4.2 Een zich weifelend opstellende regering (januari 1940– 10 mei 1940) (voorafgaande periode)	174
4.2.1 De leiding van het departement	174
4.2.2 Er komt waarschijnlijk toch geen oorlog	176
4.2.3 De inval; de Koningin en het kabinet vertrekken naar Engeland	179
4.3 De periode van wederzijdse welwillendheid (mei 1940 tot begin 1941) (1e periode)	184
4.3.1 Het regeringsgezag, de leiding van het departement en de leiding van RbVVO	184
4.3.2 Het Duitse civiele gezag en RbVVO	191
4.3.3 Ir. S.L. Louwes wordt directeur-generaal voor de voedselvoorziening	200
4.4 Toenemende dwang en problemen (begin 1941 tot voorjaar 1943) (2e periode)	202
4.4.1 Dien Hoetink werkt via de voedselvoorzieningsmaatregelen toe naar een ordening voor de Landbouw van blijvende aard	202
4.4.2 Organisaties ‘Woltersom’ versus de voedselvoorzieningsorganisaties. ‘Fout of goed’?	209
4.4.3 Prof. Henk Hoetink gevangengenomen en ontslagen door Seyss-Inquart	216
4.4.4 Verbetering van arbeidsvoorwaarden?	219
4.5 Onontkoombaar toenemende conflicten (voorjaar 1943 tot zomer/herfst 1944) (3e periode)	220
4.5.1 Werkgevers, werknemers en RbVVO werken gezamenlijk aan een ordening voor de landbouw. De rol van Dien Hoetink daarin	220
4.5.2 Het ordeningswerk van Dien Hoetink ‘gewogen’ en door Dien Hoetink verdedigd	225
4.5.3 RbVVO en de <i>Arbeitseinsatz</i>	236
4.5.4 Dien Hoetink richt een personeelfonds op	241
4.5.5 De geruisloze eerdere verwijdering van de Joden uit de openbare dienst en uit RbVVO	242
4.5.6 Een zwarte bladzijde voor RbVVO	242
4.5.7 Het leiderschap van Louwes	252

4.5.8	Het dagelijks leven in Den Haag tijdens de bezetting	254
5	De zwarte handel, de tuchtrechtspraak, de arrestatie van Dien Hoetink in Den Haag op 3 augustus 1944 leidend naar haar dood in Ravensbrück	259
5.1	De totale ontregeling van het leven (herfst 1944 tot mei 1945) (4e periode)	259
5.2	De zwarte handel	260
5.2.1	Definities	260
5.2.2	De zwarte handel gezien vanuit de ‘moraal’	261
5.2.3	De zwarte handel vóór en na het begin van de spoorwegstaking	263
5.2.4	Werkte de zwarte handel in het voordeel van de Nederlandse bevolking?	265
5.3	Tuchtrechtspraak	266
5.3.1	Tuchtrecht en economische rechtspraak	266
5.3.2	Zwarte handel en strafmaat	267
5.3.3	Tuchtrecht in het juridisch kader van Dien Hoetink	268
5.3.4	Het juridisch belang van Dien Hoetink versus het praktisch belang van de bezetter	270
5.4	De arrestatie	270
5.4.1	De reconstructie volgens Trienekens en Dols	270
5.4.2	De reconstructie aan de hand van eerdere verklaringen van Dols en anderen	271
5.4.3	De toedracht rond de arrestatie	276
5.4.4	Dien Hoetink in de strafgevangenis in Scheveningen	286
5.4.5	Gevangene in concentratiekamp Vught	288
5.4.6	Op transport naar Ravensbrück	293
5.4.7	Het leven in Ravensbrück	296
5.4.8	De persoonlijke situatie van Dien Hoetink in Ravensbrück	297
5.4.9	De reactie van de ‘achterblijvers’ in Den Haag	300
5.4.10	Het ‘werkelijke’ verhaal van Ravensbrück	302
5.4.11	Reconstructie van het levenseinde van Dien Hoetink aan de hand van na-oorlogse verklaringen	306
5.4.12	Conclusies omtrent het levenseinde van Dien Hoetink	307
5.4.13	Het werk van RbVVO na de arrestatie van Dien Hoetink	309
5.4.14	De RbVVO-collega’s na de oorlog	310
5.5	De nagedachtenis van Dien Hoetink	312
	Conclusies en besluit	321

Summary	333
Bijlagen	
A Overzicht van mede-leerlingen van het Stedelijk Gymnasium die zich eveneens in 1921 inschreven aan de Leidse Universiteit	337
B Stamreeks van Everardina Wilhelmina (Dien of Loesje) Hoetink	339
C Brief d.d. 18 april 1944 van ir. S.L. Louwes aan <i>Freiherr</i> dr. J.C.G. von der Wense	343
D Schema van de organisatie van de voedselvoorziening	350
Literatuur	353
Lijst van afkortingen	377
Illustratieverantwoording	379
Geraadpleegde archieven/bibliotheken	381
Geraadpleegde instanties/geïnterviewde personen	383
Register Personen	385
Curriculum vitae	393
Lijst van Tabellen	
Tabel 1.1 Vrouwelijke studenten aan universiteiten naar studierichting en percentage van totaal aantal studenten (1900-1960)	48
Tabel 1.2 Lijst van hoogleraren in de rechtsgeleerdheid (1921-1925)	52
Tabel 3.1 Overzicht van ministers met verantwoordelijkheid voor de Nederlandse landbouw tussen 1933 en 1945	131
Tabel 3.2 De jaarsalarissen per 1 januari 1940 van de afdeling landbouwcrisisaangelegenheden	152
Tabel 5.1 Overzichten tuchtrechtspraak van de voedselvoorziening in eerste aanleg (1940-1945)	264

Woord vooraf

‘Het papier is geduldig, maar de lezer niet’. Deze wijsheid van de Franse schrijver en moralist Joseph Joubert (1754-1824) bevond zich gedurende mijn gehele onderzoeksperiode in de vorm van een magneetsticker direct onder het scherm van mijn pc. Maar het was niet die dagelijkse visuele herinnering aan deze basisregel, het waren de wijsheden van mijn promotor Pim Kooij en copromotor Anton Schuurman, die mij op het juiste spoor van dit proefschrift brachten en hielden. Het totstandkomen van dit proefschrift is het ultieme bewijs van mijn dankbaarheid aan hen beiden.

Hetzelfde geldt – in even sterke mate – voor Hans R. Hoetink die mij vanaf onze eerste kennismaking heeft laten delen in de kennis en wederwaardigheden uit het familiearchief. Het waren vooral zijn warme belangstelling en zijn deskundige ideeën die deze biografie mogelijk maakten.

De nieuwsgierigheid naar de voedselvoorziening tijdens Wereldoorlog II als uitgangspunt voor mijn onderzoek ligt bij mijn ouders, G.J. van Kamp (1909-1964) en L.E. van Kamp-Ober (1906-1989). Foto’s uit 1944 van een lange rij wachtenden voor de geblindeerde étalage van hun Chocolaterie annex Verkade-speciaalzaak aan de Korevaarstraat 1 in Leiden, verraden dat er levensmiddelen uit Zaandam waren aangekomen.

Omdat er later thuis niet of nauwelijks over Wereldoorlog II gesproken werd, groeide juist de interesse, of liever gezegd de nieuwsgierigheid. Via het bestuurslidmaatschap van het ‘Mej. Mr. Hoetinkfonds’, is dan vervolgens de link naar dit proefschrift snel gelegd. Mevrouw P.M. Dijkema opende de archieven van dit fonds voor mij en de heer E.M.W. Bakker voorzag mij ruimschoots van informatie uit het personeelsarchief van het toenmalige ministerie van Landbouw en Visserij. In het voorjaar van 2000 kwamen er gesprekken tot stand met mevrouw A. Wagner, oud-secretaresse van Dien Hoetink bij RbVVO en met de heer G. Pas oud-ordonnans van directeur-generaal S.L. Louwes en tevens administratief medewerker bij RbVVO. Deze gesprekken hadden een domino-effect op het vergaren van informatie voor een biografie van Dien Hoetink.

Achter in dit boek is een uitgebreide lijst opgenomen van alle personen en instanties die op diverse wijzen aan de totstandkoming van dit boek hebben bijgedragen en aan wie ik mijn welgemeende dank betuig. Hier wil ik mijn bijzondere dank uitspreken aan alle collega’s van de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis voor hun gastvrijheid en hun ondersteuning in het ‘kluizenarschap’ van de promovendus.

Ik draag dit boek van harte op aan Joeri van Kamp, Heidi van Roekel en Ivo van Kamp met de wens dat zij zich bewust zullen blijven van de waarde van het leven en onze persoonlijke verantwoordelijkheid tegenover de mens en de natuur. ('Tot Nut van 't Algemeen').

Het avontuur van dit proefschrift heb ik steeds mogen delen met mijn partner en maatje Marialda Kuin, voor wie ook de helft van het succes is!

Introductie

Helaas worden de mensen die onopvallend goede daden verrichten het eerst door de geschiedenis weggespoeld zonder een spoor na te laten.¹

Wie, zoals ik, tot de babyboom van na 1945 behoort, kreeg van Wereldoorlog II slechts indrukken mee die impliciet afgeleid moesten worden uit het doen en laten van bijvoorbeeld onze ouders. Voor hen werd dat in die eerste jaren na de oorlog grotendeels bepaald door wat zij als herinnering aan de oorlog en de bezetting van Nederland door de Duitsers op hun netvlies droegen. Eén van de primaire aspecten van hun oorlogsherinnering betreft de (onder-)voeding, de honger wellicht.

Foto's van gaarkeukens en van drommen mensen op hongertochten verwezen naar iets uit een ver verleden. Voor onze (groot-)ouders en oudere broers en zusters was het daarentegen iets waarbij men bang was voor herhaling. Die mogelijke herhaling zag men deze keer opnieuw uit het oosten komen, zij het van enige honderden kilometers verder. Het communisme met later een gesloten 'ijzeren gordijn' kon immers leiden tot een nieuwe bezetting en een herhaling van eerder ondergane ellende.

Door de oorlogservaringen was onder de Nederlandse bevolking, in tegenstelling tot de jaren 1900-1940, geen plaats voor de gedachte dat ons land in een volgend oorlogstreffen ooit nog neutraal zou kunnen blijven. Het was geen vraag meer of er op de defensie bezuinigd zou kunnen worden (die vraag was al lang in negatieve zin beantwoord) en de organisatie Bescherming Bevolking werd opgericht om de mogelijke nood die uit een volgende (aatom-) oorlog voor de bevolking zou kunnen voortvloeien, te lenigen.² De lessen van Wereldoorlog II waren voldoende bij politici en stemgerechtigden doorgedrongen.

Zo had het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) gedurende de bezetting een goede naam opgebouwd. Dat er na september 1944 in West-Nederland honger geleden werd, was niet omdat er in het door de Duitsers dan nog bezette gebied een groot tekort aan voedsel was. Evenmin omdat de voedselvoorzieningsorganisatie het begeven had. De oorzaak was dat het binnen dat gebied aanwezige voedsel niet in gelijke mate over het gehele gebied kon worden verdeeld.³

¹ Springer, *Bandoeng-Bandung*, 49.

² Wet Bescherming Bevolking van 10 juli 1952, Staatsblad 404.

³ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 409.

Met name de Spoorwegstaking van 1944 had grote invloed op het stagneren van de voedseldistributie. Zelfs de oprichting van De Centrale Rederij voor de Voedselvoorziening kon de gevolgen van de spoorwegstaking niet ongedaan maken. Het door de bezetter, naar aanleiding van de spoorwegstaking, afgekondigde embargo op het voedselvervoer per binnenschip, heeft tot gevolg gehad dat op de betrekkelijk kleine voedselvoorraden in het westen van het land werd ingeteerd, voordat nieuwe aanvoer mogelijk was.⁴

Op dat moment was de hoofdpersoon van deze biografie, mw. mr. E.W. (Dien) Hoetink, al door de Duitse bezetter gevangen genomen en via de strafgevangenis Scheveningen (het 'Oranjehotel') en concentratiekamp Vught naar concentratiekamp Ravensbrück afgevoerd. De hongerwinter beleefde zij niet in haar woonplaats Den Haag, haar 'hongerwinter' speelde zich af in de barakken van Ravensbrück en het Siemens-*Kommando* aldaar.

Wie was die 'meijuffrouw' mr. E.W. Hoetink en waarom is het van belang in een biografie de herinnering aan haar werk en haar persoon aan de vergetelheid te onttrekken?

Laat ik allereerst de hierboven aangehaalde woorden van Springer nader aanduiden. De grote ontwikkelingen in de geschiedenis worden in het algemeen slechts aan enkelingen toegeschreven. Zo ging 'de eer' van de organisatie van de voedselvoorziening gedurende Wereldoorlog II naar ir. S.L. Louwes en dr. H.M. Hirschfeld, respectievelijk directeur-generaal voor de Voedselvoorziening en (waarnemend) secretaris-generaal van Economische Zaken en Landbouw en Visserij. Deze beide heren hadden echter, zonder te willen tornen aan het belang van hun visie, hun werkzaamheden en inzet, een keur van stafmedewerkers en een enkele stafmedewerkster achter zich staan. Deze trouwe medewerk(st)ers binnen het tweede échelon zijn door hun rechtstreekse inbreng op de visie en besluitvorming van de leiding van RbVVO mede van doorslaggevende betekenis geweest voor het welslagen van de organisatie als geheel.⁵ Vele RbVVO-medewerkers binnen het tweede échelon hebben ook na Wereldoorlog II op eigen titel hun aandeel aan de wederopbouw op nationaal en internationaal niveau en aan de mondiale voedselvoorziening geleverd.⁶

Het aandacht vragen voor de invloedrijke betekenis van de medewerk(st)ers binnen het tweede échelon in een organisatie behoort zeker nog niet tot een algemeen gebruik, maar dringt langzaam wel vaker door in de geschiedschrijving en in biografieën. Zo duidt de Australische historicus Elson in zijn voor het eerst in 2001 verschenen politieke biografie van oud-presi-

⁴ Hirschfeld, 'De centrale rederij voor de voedselvoorziening'.

⁵ *Échelon*: Dit begrip komt uit de Franse taal en slaat op een militaire troepenafdeling die zelfstandig optreedt en waarvan er een aantal afzonderlijk staan, zó dat zij elkaar kunnen aanvullen en flankeren.

⁶ Zoals bij voorbeeld ir. A.H. Boerma de latere directeur-generaal van de FAO, ir. C. Staf de latere minister van Defensie en de latere minister mr. J. van Aartsen van Verkeer en Waterstaat. Zie ook hoofdstuk 5.

dent Suharto van Indonesië op de belangrijke rol van het tweede *échelon* onder diens bewind. Deze zorgvuldig door Suharto uitgezochte vertrouwelingen en adviseurs (een klein team van mensen, met veelal hetzelfde sterrenbeeld als hijzelf maar met andere deskundigheden dat samen met hem de politieke lijn uitstippelde) krijgen van Elson een prominente plaats toegewezen in de besluitvorming.⁷

Voor enkele medewerkers bij RbVVO gold dat zij zich na Wereldoorlog II niet op eigen titel op belangrijke posities konden manifesteren. Volgens Trienekens was de meest aansprekende figuur onder hen mevrouw⁸ mr. E.W. Hoetink van de afdeling Algemene Zaken van het Rijksbureau. Zij ontwierp de staatsrechtelijke constructie van de hele organisatie van de voedselvoorziening inclusief alle (hoofd-) bedrijfsschappen, was de vertrouweling van Louwes en onderhield de contacten met de illegaliteit.⁹ Zij was de enige vrouw die op een hoge leidinggevende post binnen RbVVO functioneerde.

Als in Leiden opgeleid juriste uit de school van de vermaarde civilist prof.mr. E.M. Meijers met zijn sterke belangstelling voor de historische ontwikkeling van het recht – maar ook als navolgstster van haar leermeesters H. Krabbe (staatsrecht), A.S. de Blécourt (oud-vaderlands recht) en C. van Vollenhoven (staatsrecht en inrichting van 's Rijks koloniën) met zijn sterke belangstelling voor de invloed van Thorbecke op het academisch onderwijs in de Rechtsgeleerdheid in Leiden – wist zij haar beroepsmatige kennis te paren aan een diepgeworteld gevoel voor menselijke vrijheid en waardigheid. Deze levenshouding kreeg zij vanaf haar geboorte en in haar opvoeding mee van haar ouders, die na een langjarig verblijf in Nederlands-Indië in 1902 met hun zoontje in Den Haag, 'De Wereld van Louis Couperus', waren neergestreken.¹⁰ Haar vader had zich aan de Regentesselaan als huisarts gevestigd. Daar in 's-Gravenhage werd op 11 januari 1904 Dien Hoetink geboren die later vaak met de koosnaam Loesje zou worden aangesproken.

Haar ouders stuurden hun beide kinderen naar de 'beste' instellingen voor lager-, middelbaar- en hoger onderwijs. Voor Dien betekende dit de particuliere lagere meisjesschool van mevrouw M.M. Boldingh aan de Hollanderstraat in Den Haag,¹¹ gevolgd door zes jaren op het Stedelijk Gymnasium van Den Haag, het latere Gymnasium Haganum aan de Laan van Meerdervoort.

De studie aan de Rijksuniversiteit Leiden volgde zij als spoorstudente. Voor de colleges reisde zij heen en weer vanuit Rijswijk, waar de familie zich inmiddels gevestigd had. In december 1925 deed zij, na vier jaar, haar docto-

⁷ Elson, *Suharto*, 145 e.v.

⁸ Vanaf de jaren zestig verviel het verschil tussen mejuffrouw en mevrouw. Tot die tijd werd een ongetrouwde vrouw aangesproken als 'meijuffrouw'.

⁹ Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd*, 43.

¹⁰ Bastet, *De wereld van Louis Couperus*.

¹¹ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 117-118.

raalexamen Nederlands Recht. De mr. titel, of een andere academische graad, gaf echter in die jaren allerminst een ‘vrijkaartje’ tot de arbeidsmarkt.¹² Aangenomen mag worden dat haar leermeester prof.mr. E.M. Meijers haar, zoals vrijwel al zijn afgestudeerden, naar de arbeidsmarkt begeleidde.¹³

Tussen 1925 en januari 1932 werkte Dien Hoetink bij een graankantoor in Rotterdam en bij het verzekeringskantoor Blom en Van der Aa te Amsterdam. Met de directie van Blom en Van der Aa bracht zij in 1931 een werkbezoek aan Nederlands- Indië dat zij combineerde met familiebezoek aan haar broer prof.mr. H.R. Hoetink en zijn gezin. Professor Henk Hoetink was van 1929-1935 als hoogleraar verbonden aan de Rechtshogeschool van Batavia.

Van januari 1932 tot november 1933 had zij geen vaste werkzaamheden. In deze jaren werkte zij af en toe als repetitor voor rechtenstudenten en schreef zij samen met de Haagse advocaat en procureur mr.dr. H.F.A. Völlmar een handboek voor de praktijk bij de introductie van de Wet op de Omzetbelasting.¹⁴ Ook onderhield zij voor haar broer in Nederlands-Indië de contacten met de uitgever in Nederland van zijn arrestenbundels voor Burgerlijk Recht en Handelsrecht.

Door de crisis in de landbouw ontstond er bij de uitvoeringsorganen van de Landbouw-crisiswet behoefte aan geschoolde juristen.¹⁵ Mede door bemiddeling van dr. H.M. Hirschfeld, op dat ogenblik directeur-generaal op het ministerie van Economische Zaken en een voormalige Indische relatie van prof. Hoetink, werd mr. Dien Hoetink per november 1933 aangesteld in dienst van de stichting Landbouw-Crisisorganisatie. Deze stichting functioneerde als een onderdeel van het departement van Economische Zaken, respectievelijk van Landbouw en Visserij. Hier ontwierp zij in 1937 samen met (en onder verantwoordelijkheid van) mr.dr. A.A. van Rhijn, destijds secretaris-generaal van het departement van Economische Zaken, het sterk de aandacht trekkende voorontwerp van de Landbouwordeningswet. Het parlement was er echter nog niet aan toe om publiekrechtelijke taken aan het bedrijfsleven te ‘delegeren’.

Pas na het uitbreken van Wereldoorlog II zou Dien Hoetink de gelegenheid krijgen om zelfstandig (en met eindverantwoordelijkheid) als hoofd van de afdeling Algemene Zaken van RbVVO verder te werken aan regelgeving waarbij in aansluiting op de artikelen 152 en 153 van de Grondwet, publiekrechtelijke taken konden worden overgedragen aan bijvoorbeeld (hoofd-) bedrijfschappen.¹⁶ Deze regelgeving betrof het Voedselvoorzieningsbesluit

¹² Limburg, e.a., *De toekomst der academisch gegradueerden*.

¹³ Limburg, e.a., *De toekomst der academisch gegradueerden*, 619.

¹⁴ Hoetink en Völlmar, *De wet op de omzetbelasting*.

¹⁵ Limburg, e.a., *De toekomst der academisch gegradueerden*, 72.

¹⁶ Van Hasselt, *Staatsregelingen en grondwetten*, 451.

1940, het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 en het Algemeen Reglement Voedselvoorziening. Door aan te sluiten bij de mogelijkheden van de Grondwet van 1938 wilde zij er voor zorgen dat de regelgeving inzake de landbouwwordening na de oorlog zo snel mogelijk van een democratisch verkregen status kon worden voorzien.

Binnen de landbouw was een nieuwe ordening nodig om herhaling te voorkomen van de problemen waarmee de landbouw in de jaren dertig van de twintigste eeuw werd geconfronteerd. Ordening in de dubbele betekenis van het woord. Enerzijds het formele ordeningsbegrip via wetgeving, zoals we dit kennen uit het Staats- en Administratieve Recht en anderzijds het praktische ordeningsbegrip uit de Systeemleer van de Organisatiekunde, waarin ordening plaatsvindt in een samenhangend systeem. Ordening kun je dan definiëren als een verzameling van objecten (of elementen) die onderling zodanig zijn gerelateerd dat er geen (groepjes van) elementen geïsoleerd zijn van de overige.¹⁷ Dien Hoetink gaf het praktische systeem van ordening voor de landbouw (voedselvoorziening) de formele dekking van wet via de gedachte van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO).

In een later stadium van de oorlog hield Dien Hoetink zich ook intensief bezig met de tuchtrechtspraak. Haar eigenzinnige stellingname dat de zwarte handel (in landbouwproducten) via (tucht)rechtspraak berecht/bestraft diende te worden is haar noodlottig geworden omdat de Duitse overheerser deze problematiek snel wilde aanpakken door blote uitsluiting van de desbetreffende landbouwers en handelaren. Dit meningsverschil heeft uiteindelijk op 3 augustus 1944 tot haar arrestatie geleid.

Al de hierboven genoemde feiten 'liggen er'. Maar wat betekenen zij? De biograaf kan er iets mee door deze feiten te interpreteren. De biograaf is meer dan een fotograaf.¹⁸ Maar, de biografie is uiteindelijk wel een 'portret' in optima forma. Een portret van een ander, een vreemde, een medemens. Goethe noemde zijn autobiografie *Dichtung und Wahrheit*. Deze titel brengt ons midden in de in 1999 gevoerde discussie tussen Otterspeer,¹⁹ die de stelling poneert dat een biograaf meer schrijver dan historicus moet willen zijn en Hanssen,²⁰ die stelt dat de biografie niet buiten de wetenschap kan. Jan Romein zei daar ooit over: 'de historicus ziet door een verrekijker, de biograaf door een vergrootglas'.²¹

Persoonlijk zet ik het liefst mijn leesbril op om op het scherm van mijn computer, in de literatuur en in de archieven te zoeken naar alle feiten die

¹⁷ De Leeuw, *Organisaties: management, analyse, ontwerp en verandering*, 78 -79.

¹⁸ Dresden, *De structuur van de biografie*, 117-118.

¹⁹ Otterspeer, *De wetenschap heeft geen behoefte aan de biografie*, 122 e.v.

²⁰ Hanssen, *Een regenboog van graniet*, 219 e.v.

²¹ Romein, *De biografie*, 152.

mij met mijn onderwerp in contact brengen, daarmee probeerend mijn onderwerp ‘aan te raken’. Een niet aanwezige persoon lichamelijk aanraken is uiteraard onmogelijk en toch is dat volgens Dresden de droom van de biograaf en van de historicus.²² Ik zal proberen me daarbij voortdurend bewust te zijn van het feit dat: ‘Emotie hoort bij subjectiviteit zoals distantie bij objectiviteit en dat wetenschappelijk onderzoek zich alleen laat verbinden met het laatste koppel, terwijl literatuur aan het eerste gebonden is’.²³

Mulisch wijst in zijn roman *Siegfried* op het Chinese gezegde dat grote mensen spreken over ideeën, middelgrote over gebeurtenissen en kleine over mensen. Volgens hem gaat het in de literatuur om alle drie, maar ontbreken meestal de ideeën.²⁴ Als schrijver van een historisch proefschrift in de vorm van een biografie wil ik mijzelf zo ‘klein’ mogelijk maken om de juridische ‘ideeën’ van Dien Hoetink met betrekking tot de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie voor de landbouw in voldoende mate over het voetlicht te kunnen brengen. In voldoende mate, dat wil zeggen: dat er recht wordt gedaan aan haar unieke aandeel in de geschiedenis van de formele (in de zin van wetgevende) ordening voor de landbouw.

Als schrijver van een biografie begeef ik mij daarmee binnen het algemeen biografisch dilemma van de tegenstelling tussen ‘begrijpen’ en ‘verklaren’. Of, zoals Van den Braembussche dat zo mooi gezegd heeft: ‘De biografie beweegt zich op het vlak van het hermeneutisch verstaan, de interpretatie, die de vrucht is van een zekere inlevingsprocedure’.²⁵ Bij een hermeneutische aanpak past de narratieve stijl van de biografie.²⁶ Frijhoff heeft recent de onderscheiding door Van den Braembussche van de historische biografie in zeven ideaal-typen – ‘die even snel kan zijn verouderd als ze is opgesteld’ – aangegrepen om te komen tot een reflectie over de historische biografie als genre.

Hij onderscheidt allereerst de drie klassieke vormen van de biografie: de *exemplarische* biografie (het individuele levensverhaal met een voorbeeldfunctie), de *antiquarische* biografie (gebaseerd op empirisch feitenmateriaal), de *anekdotische* biografie (associatief, niet analytisch).

Daarnaast noemt hij de ‘moderne’ *historisch-literaire* biografie (met een welbewust gebruik van literaire stijlmiddelen), de *theoretische* of *conceptuele* biografie (gebaseerd op een theoretisch raamwerk of begrippenkader, bijvoorbeeld in de vorm van een psychobiografie), maar onder deze categorie rangschikt Frijhoff ook de intellectuele of sociaal-historische biografie (waarin de levensbeschrijving wordt geordend rond het gedachtegoed, de maatschap-

²² Dresden, *De structuur van de biografie*, 50.

²³ Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur*, 10.

²⁴ Mulisch, *Siegfried*, 48–49.

²⁵ Van den Braembussche, ‘Het biografisch element in de geschiedschrijving’, 55.

²⁶ Van den Braembussche, ‘Het biografisch element in de geschiedschrijving’, 56–57.

pelijke positie, het sociaal of cultureel kapitaal of het netwerk van de gebio-grafeerde), de *emancipatorische* biografie (ten dienste van een hele sociale groep, arbeiders, vrouwen, migranten) en tenslotte de *historische constructie van de collectieve leefwereld* (de mentaliteitshistorische biografie, de *life history*-benadering van de sociologie en de *oral history*).²⁷

Om deze biografie over Dien Hoetink te kunnen ‘plaatsen’ binnen – of indien noodzakelijk naast – dit veelzijdig spectrum van biografieën, zullen we allereerst moeten nagaan wat de bedoeling achter deze ‘historische’ biografie is.

Met dit boek wil ik ‘bij benadering’ het leven portretteren van een vrouw die (hoewel lichamelijk niet sterk²⁸ en onder oorlogsomstandigheden) binnen het tweede *échelon* van een grote organisatie (RbVVO) een zeer bijzondere prestatie leverde door de regulering van de voedselvoorziening te grondvesten op algemeen aanvaarde juridische uitgangspunten, zoals neergelegd in de Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden van 1938.²⁹ Met andere woorden: dit boek wil een *fine-tuning* zijn op één persoon binnen RbVVO en op haar aandeel in het geheel van de taken van RbVVO, met de bedoeling om daar vanuit een andere positie naar te kunnen kijken in specifieke samenhang met de individuele geschiedenis van betrokkene en geplaatst binnen de historische context van haar tijd. De Swaan ziet mensen als de resultante van hun ervaringen met andere mensen: ‘een mens is te ontbinden in actoren’.³⁰ De actoren in het leven van Dien Hoetink en hun invloed op haar leven en werk vormen dan ook een belangrijk onderdeel van deze biografie. Thorbecke bijvoorbeeld. Ook al leefde hij voor haar tijd, zijn (indirecte) invloed via haar studie in Leiden is in haar werk terug te vinden.

Deze studie over het leven en werk van Dien Hoetink is op de eerste plaats de (levens) ‘geschiedenis’ van een *auctor intellectualis* op het gebied van wet- en regelgeving voor de landbouw in crisis- en oorlogstijd. Daarmee is dit boek geclassificeerd als historisch fenomeen, maar nog niet ingedeeld overeenkomstig het hierboven weergegeven classificatieschema van Frijhoff.

Haar werk als ‘landbouw-juriste’ was de aanleiding om een historisch onderzoek te beginnen naar haar juridische arbeid en dit onderzoek leidde tot vragen die slechts beantwoord konden worden door haar persoonlijke leven een plaats te geven binnen haar arbeidzame leven. Hoewel volgens van Rooden slechts weinigen er toe veroordeeld waren zo te leven dat hun lotgevallen een eenheid vormen die een antwoord is op een historisch pro-

²⁷ Frijhoff, ‘Biografie en wetenschapsgeschiedenis’, 228–229.

zie ook: Huisman e.a. ‘De biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis’.

²⁸ Briefwisseling Indië–Den Haag/ interview drs. H.R. Hoetink 29–2–2000.

²⁹ Van Hasselt, *Staatsregelingen en Grondwetten*, 417 e.v.

³⁰ De Swaan, *Blijven kijken*, 42.

bleem,³¹ is het unieke van een biografie nu juist het feit dat het gaat om de kleinste menselijke eenheid: het individu.³² Door de weergave van het individuele inzicht van Dien Hoetink en van haar individuele handelen wordt een heel klein stukje van de geschiedenis van de Nederlandse landbouw voor de lezer teruggebracht tot de invloedssfeer van die ene persoon (als *auctor intellectualis*) op het geheel. Dit boek behoort dan ook tot de categorie van de theoretische of conceptuele biografie en zou volgens de categorisering van Frijhoff zonder meer een intellectuele biografie genoemd mogen worden.

Maar er is meer. Een hoogopgeleide vrouw met een maatschappelijke carrière was zeldzaam in de eerste helft van de 20e eeuw. Past hier wellicht tevens een emancipatoir perspectief? Verder geeft deze biografie door in te gaan op de grote verbondenheid van de familie Hoetink met Nederlands-Indië en haar 'inbedding' in het universitaire milieu, ook inzicht in het leven van de Nederlandse gegoede burgerij aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Daarmee draagt dit boek ook aspecten van de sociaal-historische biografie in zich.

Door het leven van Dien Hoetink vanuit verschillende invalshoeken te benaderen, verkrijgt de biograaf een zo compleet mogelijk beeld van de landbouw-juriste Dien Hoetink. Echter, de keuze van de wijze waarop en de invalshoeken van waaruit de gebiografeerde wordt benaderd, behoren tot het domein van de biograaf.

'Bij benadering' omdat het kennen van vele feiten over een persoon slechts kan leiden tot een portret zoals ik dat uiteindelijk op mijn netvlies krijg (in plaats van 'ik' zou Presser zeggen: 'zoals deze historicus' het op zijn netvlies krijgt).³³ Elke biograaf, hoe neutraal hij ook wil zijn, heeft zijn eigen uitgangspunt. Volgens Van der Meulen bestaat de definitieve biografie dan ook per definitie niet.³⁴

Elsbeth Etty sprak zich in het najaar van 2002 uit over de emancipatie van de Nederlandse biografie onder de titel: 'Volgroeid in het leven'.³⁵ Bij eerste aanblik lijkt dit een lofrede op de ontwikkeling van de kwaliteit van de biografieën die in de laatste decennia in Nederland verschenen. Bij tweede aanblik is het echter een *contradictio in terminis*. Als de biografie in het leven volgroeid is, is zij niet 'geëmancipeerd' omdat emancipatie ontwikkeling insluit en volgroeid zijn ontwikkeling uitsluit. Etty komt uiteindelijk aan het slot van haar overzicht tot de uitspraak: 'Er is – eindelijk, eindelijk – een bio-

³¹ Van Rooden, 'Nut en nadeel van de biografie', 66.

³² Tichelman, 'De biografie', 61.

³³ Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur*, 14. Ik verwijs hier naar S. Dresden en niet rechtstreeks naar Presser en de 'Ondergang' omdat Dresden zo prachtig de ambiguïteit uitlegt. 'Deze historicus', hij lijkt uitsluitend beroep en geen persoon te zijn, ware het niet dat het 'deze' toch weer naar het 'ik' verwijst!

³⁴ Van der Meulen, *Multatuli*, 11.

³⁵ Etty, 'Volgroeid in het leven. De emancipatie van de Nederlandse biografie'.

grafische traditie waarop kan worden voortgebouwd'. In het leven raakt niemand, zelfs niet – bij benadering – , volgroeid. In het allerbeste geval laat een mens iets achter waar op kan worden voortgebouwd.

Lesley Chamberlain stelt in haar voorwoord bij haar Nietzsche-biografie dat haar er veel aan gelegen is om bij 'bij benadering' te weten hoe het was om op te trekken met de denker Nietzsche, die volgens haar zo belangrijk is voor deze tijd.³⁶ De biografie vindt zelf iets en wil zelf 'weten'. Daarmee zou ik Elsbeth Etty's aandacht voor de biografie willen verplaatsen naar de biograaf. En parafraserend op Nietzsche's: 'Er zijn geen filosofieën, alleen filosofen',³⁷ willen stellen: er zijn geen biografieën, alleen biografen. In *Der Wille zur Macht* drukt Nietzsche dit als volgt uit: '....Tatsachen gibt es nicht, nur Interpretationen'.³⁸

Dat iedere biograaf zijn eigen interpretatie over het fenomeen biografie met zich draagt, blijkt nog eens uit de getuigenis van Fasseur. De biograaf van *Wilhelmina* – uiteindelijk in drie delen – vindt de biografie een veel simpeler genre dan een boek over een bepaald thema. Bij een biografie is er volgens hem maar één draad, de levensdraad. Het begin en het einde zijn gegeven en het middenstuk wijst zich vanzelf.³⁹ Met deze typering doet Fasseur het genre van de biografie, maar vooral zichzelf als biograaf, duidelijk te kort. Niet de praktische betekenis van het woord 'levensdraad' maakt het genre van de biografie interessant. Juist de metafoor die in dat woord schuil gaat, brengt een lijn in een biografie.

Bij benadering ook in metaforische zin: Dien Hoetink was een vrouw met een gesloten karakter, om haar aan het praten te krijgen moest je haar op de voor haar juiste manier weten te 'benaderen'. Een vrouw die vasthield aan haar principes van menselijke waardigheid en vrijheid, zelfs tijdens de verhooren door de Duitse bezetter. Een vrouw die tijdens haar internering/detentie in Scheveningen, Vught en Ravensbrück geen gebruik kon maken van de voedselpakketten die het door haar gestichte personeelfonds, na Wereldoorlog II omgedoopt tot het 'mej. mr. Hoetinkfonds', in de oorlogsjaren toezond aan de personeelsleden van RbVVO die tewerk waren gesteld in het kader van de *Arbeitseinsatz*. Een vrouw wier egoveerkracht haar overeind hield tot het moment waarop zij in Ravensbrück stilweg brak.

'Overall zijn nog wel helden te vinden maar nergens wordt oorlog verheerlijkt'.⁴⁰ Dien Hoetink zou zichzelf ongetwijfeld niet als heldin benoemd willen zien en zij verafschuwde de oorlog, maar deze context heeft wel tot

³⁶ Chamberlain, Lesley, *Nietzsche in Turijn. Een intieme biografie*, 9-17.

³⁷ 1. Chamberlain, Lesley, *Nietzsche in Turijn*, titelpagina. 2. 'Es gibt nur Philosophen, es gibt keine Philosophie', zie: www.mauthnergesellschaft.de/mauthner/fm/-moegphil.html

³⁸ Nietzsche, *Der Wille zur Macht*, afor. 481.

³⁹ Fasseur, *Wilhelmina. Sterker door strijd*, 161.

⁴⁰ Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur*, 8.

dit boek geleid dat in de eerste plaats een antwoord wil geven op de vraag: *Welke regel- en wetgevende werkzaamheden heeft mr. Dien Hoetink tussen 1933 en 1945 verricht ten behoeve van de Nederlandse landbouw en in welke mate kan deze regel- en wetgeving worden beschouwd als het 'voor-ontwerp' van de publiekrechtelijke ordening voor de Nederlandse landbouw van na 1945?*

Deel I
‘Vorming’

1

Den Haag, of 's-Gravenhage 1904-1925

*In de verte klonken de enkeltonige klanken van de gamelan, weemoedig, als van een waterheldere glazen piano, met telkens er tusschen een diepe dissonant...*¹

Korte inhoud van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk komt de geboorte van Dien Hoetink aan de orde en wordt een schets gegeven van het gezin en de familie waarin zij opgroeide. Met name wordt aandacht geschonken aan de intellectuele gerichtheid binnen de familie en de band/binding met Nederlands-Indië. Ook wordt uitvoerig stilgestaan bij de jaren die op de lagere school, het gymnasium en de universiteit werden doorgebracht. Dit alles is van belang om inzicht te verkrijgen in de sociaal-culturele context waarin Dien Hoetink opgroeide en waarin zij haar 'eigen' waarden- en normen-patroon ontwikkelde. Hiermee gaf zij gedurende de arbeidzame periode van haar leven vorm aan de juridische structuur van de voedselvoorziening tijdens Wereldoorlog II. Deze periode wordt in het tweede deel van deze biografie behandeld. Met deze juridische structuur zou zij tevens de basis leggen voor de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie voor de Landbouw in de periode van na de Tweede Wereldoorlog.

1.1 De geboorte van Dien Hoetink**1.1.1 Het gezin Hoetink wonend aan de Regentesselaan in Den Haag**

Op maandag 11 januari 1904 werd in Den Haag Everardina Wilhelmina (roepnaam Dien of Dientje) Hoetink² geboren op Regentesselaan 30³. Zij werd vernoemd naar haar (stief-) grootmoeder van moeders zijde Everardina Wilhelmina Jongbloed Bangert (1841-1927). Volgens het adresboek van 's-Gravenhage woonde op Regentesselaan 30 'dr. H.R. Hoetink, geneesheer, telefoon 2746'.⁴ Dien was het tweede kind in dit dokters-gezin. Eerder, op

¹ Couperus, *De stille kracht*, 37.

² Voor de 'betekenis' en herkomst van de achternaam: zie bijlage B, de Stamreeks van Everardina Wilhelmina Hoetink.

³ De officiële naam van Den Haag is gemeente 's-Gravenhage.

⁴ Adresboek 's-Gravenhage 1904-1905.

Het geboortehuis Regentesselaan 30 in Den Haag

27 juli 1900 was er een zoon, Hendrik Richard (roepnaam Henk) genaamd, geboren in Loebœ Dalam op Sumatra.

De trotse vader schreef op diezelfde 11e januari nog aan zijn vader in Deventer: 'Waarde Vader, Ik haast mij U mede te delen dat An, mijne echtgenoot heden nacht voorspoedig bevallen is van eene welgeschapen dochter. Moeder en kind zijn welvarend. Ontvang onze hartelijke groeten ook voor de juffrouw en Fenna. Uw toegenegen, Hendrik'.⁵ Op 13 januari 1904 verscheen Doctor Hendrik Richard Hoetink, oud veertig jaar, voor de ambtenaar van de Burgelijke Stand van de gemeente 's-Gravenhage verklarende dat: 'van hem comparant en zijne echtgenoot Gijsbertha Anna Jongbloed, zonder beroep, beiden wonende alhier, ten zijnen huize, op den elfden dezer des morgens ten twee ure is geboren alhier een kind van het vrouwelijke geslacht, waaraan hij verklaarde de voornamen te geven van Everardina Wilhelmina'.⁶

⁵ archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk.

⁶ Het geboorteregister van de gemeente 's-Gravenhage, 13 januari 1904 nummer 243.

Als getuigen traden op Jan Jongbloed,⁷ oud 67 jaar, industrieel en Bernardus Hoetink,⁸ oud 49 jaar, Oost-Indisch ambtenaar met verlof, beiden wonende te 's-Gravenhage.

De vader van Dien die volgens het adresboek het beroep van geneesheer uitoefende, was dus eigenlijk huisarts.⁹ Maar hij was dat natuurlijk wel onder de omstandigheden van rond de eeuwwisseling van 1900. Als huisarts kon je aan het eind van de 19e eeuw/ begin 20e eeuw geaccrediteerd zijn bij een ziekenfonds, het 'Nutsziekenfonds' in Den Haag is daar een voorbeeld van.¹⁰ Van dokter Hoetink werd echter geen accreditatie gevonden. Maar het was voor een arts vanzelfsprekend ook mogelijk om gewoon particuliere patiënten te hebben. De patiënten konden bij de dokter thuis op het spreekuur komen, maar meestal kwam de dokter aan huis. Daartoe werd veelal gebruik gemaakt van huurrijtuigen. Een enkele arts had een eigen rijtuig met koetsier. Er waren artsen met een apotheek aan huis, maar de ziekenfondsen hadden ook eigen apotheken of hadden contracten afgesloten met apotheken.¹¹

Het ontstaan van een spreekuur in de huisartsenpraktijk dateert uit het laatste kwart van de negentiende eeuw. Er werd daarbij een scherp onderscheid gemaakt tussen het spreekuur voor de armen of fondspatiënten en het spreekuur voor de welgestelde, particuliere patiënt. Nog tot ver na 1900 speelden sociale criteria een belangrijke rol bij de uitvoering van de praktijk van de huisarts. De beter gesitueerden stonden er op dat de arts bij hen thuis kwam.¹² Maar een groot deel van de gezondheidszorg moest nog via de Armenwet van 1854 door de gemeente bekostigd worden.¹³

Dokter Hoetink en zijn vrouw waren in 1904 bij de geboorte van Dien pas twee jaar terug uit Nederlands-Indië waar hij als arts bij de Deli Maatschappij werkte. De beslissing om definitief terug te gaan zal enerzijds hebben samengehangen met het oog op de toekomst van hun zoontje Henk (en nu ook van hun dochter Dien). Voor kinderen in Nederlands-Indië (ook die in de lagere-school-leeftijd) was rond de eeuwwisseling van 1900 het onderwijs nog sterk in ontwikkeling. De zorg van ouders in Nederlands-Indië betrof ook de invloed van het klimaat en de mogelijk (blijvende) negatieve gevolgen voor de gezondheid van de kinderen. De gezondheidszorg was niet vergelijkbaar met die in Nederland. Anderzijds gold voor de beslissing om terug te gaan ook en misschien vooral, het feit dat het tropische klimaat voor

⁷ Jan Jongbloed (1836-1921) was de grootvader van Dien aan moeders zijde.

⁸ Bernardus Hoetink (1854-1927) was een oom van Dien aan vaders zijde.

⁹ De term huisarts dateert eerst uit de jaren zestig van de twintigste eeuw evenals de term huisartsengezondheidskunde. G.J. Bremer in: Aulbers, *De huisarts van toen*, 39.

¹⁰ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 73-78.

¹¹ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 78.

¹² E.S. Houwaart in: Aulbers, *De huisarts van toen*, 30-31.

¹³ C.P. Schouwstra in: Aulbers, *De huisarts van toen*, 71-72.

zijn eigen gezondheid (dokter Hoetink was zwaar van postuur)¹⁴ te afnattend was. Ten derde was het natuurlijk ook nog zo en zou het altijd zo blijven dat de Nederlanders in Indië regelmatig vreselijk naar Holland konden verlangen en dat zij terug in Holland vaak heimwee naar Indië hadden! ‘We kunnen soms reuze naar Holland verlangen, maar dat gaat wel weer over’. Dat zou ook Jopie Hoetink-Gertges, de latere echtgenote van Henk, in 1930 nog vanuit Nederlands-Indië naar de familie in Den Haag schrijven.¹⁵

1.1.2 De academische vorming van vader Hoetink in Leiden en Heidelberg

Dr. Hendrik Richard Hoetink was geboren te Deventer op 12 Augustus 1863. Zijn vrouw heette Anna Gijsberta Jongbloed en was geboren te 's-Gravenhage op 29 juli 1871. Beiden waren zij ‘van huis uit’ Nederlands Hervormd. Zij zouden hun kinderen in een geestelijk zeer liberaal milieu opvoeden.¹⁶

In Leiden had hij aan de Rijksuniversiteit geneeskunde gestudeerd en aldaar het ‘artsdiploma’ behaald. In 1888, op 25-jarige leeftijd, promoveerde hij in Heidelberg op een proefschrift getiteld *Ueber einen Krankheitsfall mit einer eigenthümlichen Tremorform*. Het was in de 19e eeuw en aan het begin van de 20e eeuw vrij gebruikelijk om na bijvoorbeeld een doctoraal-examen over de grens, met name in Duitsland, de studie voort te zetten of met een dissertatie af te ronden. Internationale ervaring was belangrijk en zeker wanneer je daarmee je wetenschappelijke en culturele kennis kon verdiepen.

Vele ‘jongelieden’ van goede huize maakten een ‘*grand tour*’ door Europa alvorens de maatschappij binnen te treden.¹⁷ Door met een groot aantal belangrijke personen kennis te maken en veel indrukken op te doen, vormde men zich tot een ‘universeel’ mens die zich gemakkelijk in de gegoede kringen kon bewegen en die in staat was om mee te praten over zeer uiteenlopende onderwerpen.¹⁸

Saillant voorbeeld uit deze groep van jongelui was mr. Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872) wiens latere gedachtegoed omtrent de opsplitsing van maatschappelijke taken in privaatrechtelijke- en publiekrechtelijke taken¹⁹ ook als eerste aanwijzing gezien zou kunnen worden in de richting van de

¹⁴ Gesprek met Hans R. Hoetink op 29-6-2001.

¹⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 10-8-1930.

¹⁶ In de registers van de Burgerlijke Stand van Den Haag en Rijswijk vinden we de ouders Hoetink terug als behorende tot de Nederlands Hervormde Kerk, bij de beide kinderen wordt achter kerkgenootschap vermeld: *geen*.

¹⁷ Het begrip ‘*grand tour*’ heeft in de loop der tijd door inflatie een andere (beperkttere) betekenis gekregen ten opzichte van het oorspronkelijke gebruik in 17de en 18de eeuw. Zie bijvoorbeeld: De Ridder-Symoens, ‘Mobility’, 431-436.

¹⁸ Slob, *De Badhoeve/Mr. J.P. Amersfoort*, 8.

¹⁹ Poortinga, *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke*, 186-189.

publieke ordening voor het bedrijfsleven. Deze kwam aan het begin van de twintigste eeuw in discussie en zou uiteindelijk uitmonden in de Publiek-rechtelijke Bedrijfs Organisatie, het latere werkterrein bij uitstek van Dien Hoetink. Na het beëindigen van zijn studie in juni 1820 als classicus en filoloog in Leiden (dat gebeurde in die tijd door een promotie, Thorbecke was in latere jaren gerechtigd tot het voeren van de mr.-titel op grond van een ere-promotie in de Rechtsgeleerdheid) vertrok de later zo beroemde jurist, politicus en staatsman met een reisbeurs per postkoets naar Duitsland.

Hij verbleef in Göttingen, Heidelberg, München, Dresden en Berlijn. De brieven aan zijn ouders zijn bewaard gebleven.²⁰ Heidelberg bezocht hij in de maanden mei en juni van het jaar 1821. Op 17/18 mei 1821 schreef hij: 'Beste ouders! Ik ben nog nauwelijks 2 uren in Heidelberg, maar kan geen ogenblik meer uitstellen, u te schrijven. Zo bestormd ben ik van de onderscheidende gevoelens, zo afwisselend was mijn stemming heden, en zo rijk aan genot waren de twee laatste uren, dat mijn binnenste nog niet alles tegelijk te omvatten, en in een overzicht saam te dringen vermag'.²¹

Deze eerste indrukken worden gevolgd door vele positieve ervaringen zowel vanwege zijn kennismaking met de mannen van de wetenschap aan de universiteit van Heidelberg als ook vanwege het landschap.²² 'Ik vat nu zeer goed, waarom degene, die eens te Heidelberg gezeten is, niet daarvan scheiden kan. Want het is niet mogelijk zich iets grootsers of fraaiers voor te stellen. Ik heb honderd maal gewenst, dat gij allen deze hemelse streken slechts één dag met mij genieten kondt; en ik heb reeds de punten bepaald, waarop ik u vooral zou willen opmerkzaam maken'.²³

De jonge dokter Hoetink kon de reis naar Heidelberg per 'moderne' stoomtrein maken. De stad, het landschap, die wereld was toen nog onbesmet. Duitsland was nog het land van dichters en filosofen, componisten en sprookjesschrijvers. Een romantisch land van bergen, rivieren, sparrenbossen, burchten, kastelen en vakwerkhuisen. 'Lorelei zat toen nog op de rots'.²⁴

Heidelberg was een kleine stad, in 1885 had het ongeveer 25.000 inwoners. Gelegen in het zuidelijke Baden, dat reeds in de eerste helft van de 19e eeuw voorop had gelopen in het streven naar liberale en democratische hervormingen, werd deze typische universiteitsstad gekenmerkt door een bij-

²⁰ Hooykaas, *Thorbecke op de romantische tour*.

²¹ Hooykaas, *Thorbecke op de romantische tour*, 20.

²² Hierbij zij aangetekend dat hij met de 'hegeliaanse professoren' van Heidelberg niet overweg kon. 'Ik voor mij bevind mij in gezelschap van deze mensen niet wel. Zij zien met verachting neder op al hetgeen waagt af te wijken van hunne bewonderenswaardige wijsheid, die, zeggen zij, als waarheid zich in Hegel geuit heeft'. De Wit, *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*, 18.

²³ Hooykaas, *Thorbecke*, 24.

²⁴ De Loo, *Toen zat Lorelei nog op de rots*, 6.

zonder liberale sfeer.²⁵ Talloze nationale, politieke of religieuze minderheden en *outsiders* die elders in Duitsland niet terecht konden, vonden in Heidelberg hun plek. Typerend was dat hier vele buitenlanders – vooral Russen en Polen – woonden, waardoor dit ‘werelddorp’ een sterk internationaal karakter had. Behalve door zijn politiek-liberale klimaat, viel Heidelberg ook op door zijn vrije intellectuele klimaat. De ‘geest van Heidelberg’ stond voor een bijzonder intensieve en vruchtbare uitwisseling van gedachten tussen de vele intellectuelen die hier woonden: docenten aan de universiteit (kenmerkend was het buitengewoon sterk interdisciplinair karakter van het onderzoek dat hier verricht werd en van de colleges die hier gegeven werden), politici, kunstenaars, schrijvers en studenten.²⁶

Voor de volgende generatie van de familie Hoetink (Henk en Dien) was een studiereis door Duitsland of een promotie in Duitsland niet meer weggelegd.²⁷ Wereldoorlog I maakte een abrupt einde aan de intellectuele aantrekkingskracht van de Duitse universitaire wereld en dat veranderde niet ten goede in het *Interbellum*. Langzaam verdween Duitsland in Spengler’s *Untergang des Abendlandes*.²⁸ Zelfs Max Weber schreef op 28 augustus 1914: ‘Denn einerlei wie der Erfolg ist – dieser Krieg ist gross und wunderbar’.²⁹ In die oorlogsmaand van augustus 1914 hebben 93 Duitse intellectuelen zich openlijk uitgesproken ten gunste van de oorlogspolitiek van Wilhelm II.³⁰

Schweitzer schreef over deze teloorgang van het kritische denken: ‘Im Kriege wurde die Disziplinierung der Gedanken vollständig. Damals setzte sich die Propaganda definitiv an die Stelle der Wahrheit’.³¹

Frits Stern stelt dat Duitsland aan het einde van de negentiende eeuw een academisch-industrieel en later ook militair complex had ontwikkeld dat onderhouden en ondersteund werd door een autoritaire staat, waarvan de leiders een klasse-bewuste politieke bijziendheid combineerden met een onuitputtelijk vertrouwen in de immense toepasbaarheid van wetenschappen.³²

Dit alles doet niets af aan de grote intellectuele invloed van het Duitse universitaire milieu in de tijd die hieraan vooraf ging. Die invloed heeft dokter H.R. Hoetink nog wel mogen ondergaan en later heeft hij daarmee ook zeker zijn kinderen beïnvloed. Zo is bekend dat dokter Hoetink veel Duitse

²⁵ Dassen, *De onttovering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit van Duitsland*, 53.

²⁶ Dassen, *De onttovering van de wereld*, 54.

²⁷ zie: noot 17.

²⁸ Dassen, *De onttovering van de wereld*, 69.

²⁹ Dassen, *De onttovering van de wereld*, 59.

³⁰ Bakhuizen van den Brink, ‘Theologie in crisis en opbouw’, 2.

³¹ Schweitzer, *Kultur und Ethik*, 33.

³² Stern, *Einstein’s German world*, 5.

literatuur las (en daarnaast ook Franse). Hij was veel minder gericht op de Engelse cultuur.³³

In 1931 ontving prof. Henk Hoetink, de broer van Dien, in Nederlands-Indië bij hem aan huis de Nederlandse historicus prof. dr. Johan Huizinga die hem de vraag stelde hoe het hem beviel aan de Rechtshogeschool in Batavia. Henk Hoetink verwees in zijn antwoord daarop onder meer naar de sfeer in Heidelberg: 't Werk bevalt mij uitstekend maar ik mis de Hollandsche sfeer van discours, rustige conversatie en wetenschappelijke belangstelling. Hier heeft iedereen de handen vol praktische werkjes en zit iedereen stikvol met de politiek van de dag. Hij (Huizinga) had trouwens zelf er ook al de nadruk op gelegd dat een Hoogeschool niet kan bestaan alleen door materiaal en goede methode. Er moet bij komen het onweegbare element van sfeer die in Leiden en Heidelberg etc. zoo sterk is en die hier geheel ontbreekt'.³⁴

Dokter Hoetink moest in Heidelberg in een beperkte tijd aan zijn academische verplichtingen voldoen. In de kliniek voor *innere Medizin* van prof.dr. W. Erbe kreeg hij een 20-jarige patient uit Michelstadt toegewezen die aan meer of minder ernstige trilling van diverse ledematen leed. Het zou moeilijk blijken om bij deze relatief jonge patient de oorzaak van de trillingen vast te stellen. De desbetreffende literatuur werd bestudeerd en in het proefschrift behandeld. Helaas bleek het niet mogelijk de oorzaak nauwkeurig te vinden. 'Das Symptom Tremor kann uns also bei der Beurtheilung der Frage, wo der Sitz der Krankheit bei unserem Kranken zu localiseren sei, keinen genügenden Anhaltspunkt geben'.³⁵ De promovendus is van mening dat de oorzaak niet in het cerebrale-systeem gezocht moet worden en dat een tumor in het hoofd in dit geval niet waarschijnlijk is.

Met 32 pagina's verslag van zijn wetenschappelijk onderzoek verkreeg H.R. Hoetink, *Arzt, der medicinischen Doktorwürde*.³⁶ Zijn proefschrift liet hij bij A.H. Adriani in Leiden – 'goud op snee' – drukken en in leer inbinden.³⁷ De opdracht in het proefschrift luidt: 'Meinen theuren Eltern in Liebe und Dankbarkeit gewidmet'. Deze wijding zou hij zijn hele leven ook zijn vrouw en, samen met haar, in het bijzonder zijn kinderen blijven toedichten.

Dat die toewijding aan zijn ouders wederkerig was moge duidelijk blijken uit de brief die de jonge ouders ter ere van de geboorte van hun dochter van hun (schoon)- vader uit Deventer kregen toegestuurd.

³³ Gesprek met drs. Hans R. Hoetink op 15-11-2001.

³⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 26-2-1931.

³⁵ Hoetink, *Ueber einen Krankheitsfall mit einer eigenthümlichen Tremorform*, 30.

³⁶ Hoetink, *Ueber einen Krankheitsfall mit einer eigenthümlichen Tremorform*, titelpagina.

³⁷ De drie 'teruggevonden' exemplaren (in het familiearchief van drs. Hans R. Hoetink in Frankrijk en in de Universiteitsbibliotheken van Leiden en Amsterdam) waren alledrie zo uitgevoerd.

‘Deventer, 11 januari 1904. Hartelijk geliefde kinderen! Van ganscher harte wensch ik U door dezen te feliciteren met de bevalling van mijne Schoon-dochter van eene welgeschapene Dochter. Van ganscher harte feliciteer ik U met deze gebeurtenis en wensch U dat mijne Schoon-dochter voorspoedig moge herstellen en tot vorige krachten moge terug keeren en de jonge kleine voorspoedig moge op groeyen tot vreugde harer ouders. U bij voortduring met Uwe kinderen gezondheid en voorspoed toewenshende welk genot ik met mijne kinderen ook mag genieten dank ik U voor de kennisgeving en noem mij Uwer, U liefhebbenden vader H.R. Hoetink’.³⁸

1.2 Het Den Haag van Couperus

1.2.1 Den Haag pleisterplaats voor repatrianten uit Nederlands-Indië

Na hun terugkeer uit Nederlands-Indië in 1901 was de familie Hoetink in Den Haag gaan wonen. Dat was zeer waarschijnlijk om meerdere redenen een bewuste keuze. In de eerste plaats was het de geboorteplaats van mevrouw Hoetink en woonden haar ouders en haar familie voor een deel nog in Den Haag. In de tweede plaats was Den Haag toch de pleisterplaats voor hen die tijdelijk of blijvend uit Nederlands-Indië terugkwamen. Hier kon men de contacten leggen die moesten leiden tot een nieuw leven in de Nederlandse samenleving na een langjarig verblijf in Indië. Wie onvoldoende middelen had kunnen verwerven om na terugkomst in Nederland volledig te rentenieren kon hier op zoek naar nieuwe zakenrelaties, een betaalde baan of, zoals dokter Hoetink deed, zich vestigen in een vrij beroep.

Het zal zeker zo geweest zijn dat dokter Hoetink in Den Haag ook is opgetreden als huisarts van oud-Indië-gangers. Wat is er prettiger dan een huisarts die jouw problemen en probleempjes als repatriant aan den eigen lijve ondervonden heeft? Tijdens zijn verblijf in Deli had dokter Hoetink ook in particuliere praktijken gewerkt als vervanger.³⁹ Henk Hoetink zou tijdens zijn verblijf als hoogleraar in Batavia (1929-1935) enige malen oud-patienten van zijn vader ontmoeten.

Dat het niet altijd gemakkelijk was om in de Nederlandse samenleving opnieuw je draai te vinden en er weer volkomen in op te gaan moge duidelijk zijn uit het feit dat met name ook in Den Haag de oud-Indië-gangers een sterke onderlinge binding behielden en op elkaar konden terugvallen.

³⁸ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk.

³⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 4-10-1930.

1.2.2 Den Haag als pleisterplaats voor de gebroeders Hoetink

Ook twee broers van dokter Hoetink gingen in Den Haag wonen. In het *Adresboek van 's-Gravenhage* treffen we zijn drie jaar oudere broer B.J. Hoetink (Berend Jan), geboren in 1860, voor het eerst aan in 1905: ‘Hoetink, B.J. – insp. der registratie en domeinen aan het dep. van Financiën, Groot-Hertoginnelaan 108, tel. 2432’.⁴⁰ Later zou hij vermeld staan als: directeur der registratie en domeinen aan het departement Financiën.⁴¹ Met deze Berend Jan Hoetink en zijn gezin had het gezin van dokter Hoetink veel contact.⁴²

Volgens een krantenknipsel uit de *Rotterdamsche Courant*⁴³ werd B.J. Hoetink uiteindelijk benoemd tot hoofddirecteur van de registratie, de hypotheeken en het kadaster. In 1925 ging hij vanuit deze functie met pensioen. Volgens hetzelfde krantenknipsel stond hij bij het Departement hoog aangeschreven. Hij was ook lid van de notariële examencommissie.

Zijn zeven jaar oudere broer B. Hoetink (Bernardus), geboren in 1854, treffen we voor het eerst aan in 1915: ‘Hoetink, B. – gep. O.I. hoofd. ambt., Juliana van Stolberglaan 6, tel. 5090’.⁴⁴ B. Hoetink was in 1876 als tolk voor de Chinese taal in dienst van het Nederlands-Indisch gouvernement getreden. ‘Zijn oude ambtstitel (tolk) bleef beneden het gewicht der functie, welke later bekend was als die van ambtenaar voor Chineesche zaken, wat dan vooral een adviseurschap in Chineesche zaken was. Eenige jaren van zijn diensttijd heeft de heer Hoetink in China doorgebracht ten behoeve van de studie van land en volk. Heel Indië door heeft hij zijn werkzaamheid uitgeoefend en vooral met de gebieden met uitgebreide Chineesche arbeidersbevolking als de Oostkust van Sumatra en de tingebeden van Banka en Billiton bracht zijn ambt hem in contact. Verschillende opdrachten tot het onderzoeken van de op ondernemingen met Chineesch werkvolk heerschende toestand kreeg hij te vervullen’.⁴⁵

Na zijn pensionering vestigde B. Hoetink zich in Den Haag. Hij was van 1920 tot 1927 secretaris van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde in Leiden en schreef in deze periode verschillende ‘historische studiën’ in het bijzonder handelende over oude hoofden der Chinese bevolking in Nederlands Indië, te beginnen met de eerste kapitein der Chinezen S Bing Kong.⁴⁶

⁴⁰ Adresboek 's-Gravenhage 1905-1906.

⁴¹ Adresboek 's-Gravenhage 1920-1921.

⁴² Gesprek met drs. Hans R. Hoetink op 15-11-2001.

⁴³ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk. Knipsel uit de *Rotterdamsche Courant*, zonder datum.

⁴⁴ Adresboek 's-Gravenhage 1915-1916.

⁴⁵ *Rotterdamsche Courant*, donderdag 8 december 1927.

⁴⁶ Hoetink, S Bing Kong. *Het eerste hoofd der Chinezen te Batavia*.

Buiten Den Haag was er nog één broer genaamd J. G. Hoetink (Julius Gerardus), geboren in 1865, deze was notaris in Groningen. Ook waren er vier zussen te weten Johanna (geboren in 1851), Hermina Cornelia I (geboren in 1852) Anna Berendina (geboren in 1856) en Hermina Cornelia II (geboren in 1859). Van Johanna weten wij dat zij getrouwd was met H. Heukels die bekend werd door zijn in 1883 voor het eerst uitgegeven (en thans nog in gebruik zijnde!) *Flora van Nederland*.⁴⁷ De drie andere zusjes werden respectievelijk slechts vijf jaar, één jaar en tien dagen oud.

In Den Haag woonde bij de terugkomst van dokter Hoetink en zijn gezin uit Nederlands Indië in 1901 ook nog een verre neef, (prof.) G.C.R. Hoetink, met wie contacten werden onderhouden.⁴⁸ Deze woonde aan de 3e Van den Boschstraat 31 en wordt in het adresboek vermeld als 'journalist en leeraar staatswetenschappen aan de Hooge Krijgsschool'.⁴⁹ Deze G.C.R. Hoetink schreef in 1881, hij was toen leraar aan de Hogere Burgerschool te Zutphen, een interessante verhandeling over de door hem gewenste Grondwetswijziging.⁵⁰ Hij toonde zich in dit werk als een voorstander van het behoud van census-kiesrecht, zij het met een lage drempel. Eenmaal aan de Hogere Krijgsschool in Den Haag verbonden, schreef hij onder meer nog een boek over de Bedrijfsbelasting en enige opstellen over het vraagstuk der arbeiderspensioenen.

1.2.3 De aantrekkelijkheid van Den Haag voor repatrianten uit Nederlands-Indië

Hoe het leven van de oud-Indië-gangers er aan toeging beschrijft Frédéric Bastet in *De wereld van Louis Couperus*. In dit boek schildert hij onder meer het leven van Louis Couperus en zijn uit Indië gerepatriëerde familie in Den Haag aan het begin van de twintigste eeuw.⁵¹ De mooiste beschrijvingen vinden wij echter bij de meester zelf. Met boeken als *De stille kracht* en *Van oude mensen, de dingen, die voorbijgaan...* geeft Couperus penseelschilderingen van het dagelijks leven van Nederlandse families in Indië en van 'Indisch' geworden families terug in Nederland met name in Den Haag: '....zag hij -als hij altijd zag- de dingen, die gingen voorbij en hun spooksluiers sleepten over het van dorre bladeren ritselende pad; de dingen, die zóo langzaam gingen voorbij, zoo jaren-, jarenlangzaam, dat het scheen of zij nooit zouden voorbij

⁴⁷ Heukels zijn 'Flora van Nederland' kent inmiddels vele herdrukken (meer dan twintig) en wordt nog steeds gebruikt in het (wetenschappelijk) onderwijs. De eerste druk verscheen in 1883 onder de titel 'Schoolflora van Nederland'. Van der Meijden, *Heukels 'Flora van Nederland'*, 22e druk, 1996.

⁴⁸ Zie bijlage B, de stamreeks van Dien Hoetink onder betovergrootvader.

⁴⁹ Adresboek 's-Gravenhage 1903-1904.

⁵⁰ Hoetink, *De noodzakelijkheid en mogelijkheid der Grondwetsherziening*.

⁵¹ Bastet, *De wereld van Louis Couperus*.

zijn, en of altijd hij ze zoû blijven zien, zich altijd verwijderend, langs het jaren-, jarenlange pad'.⁵²

Wie zich verdiept in het werk van Couperus wordt misschien overvallen door de gedachte dat alle gerepatriëerde Indische-Nederlanders te herkennen waren aan een aantal specifieke 'Pavlov-reacties' die zij vertoonden. De familie Hoetink probeerde echter een normaal Haags gezin (niet specifiek oud-Indisch) te vormen waarin de twee kinderen zo evenwichtig mogelijk konden opgroeien. Hetgeen niet wegneemt dat het interessant is om na te gaan waarom de Indië-gangers vooral in Den Haag samenklonterden.

In de loop van de 19e eeuw verruimden de mogelijkheden om een bestaan op te bouwen of carrière te maken in de koloniën. Het binnenlands bestuur, cultuurmaatschappijen, scheepvaart, leger en marine vroegen steeds meer landgenoten een deel van hun leven in Indië door te brengen. Van tijd tot tijd keerden de Indië-gangers voor verlof naar het moederland terug. Gebruikelijk was het om na de zware tropenjaren op 45-jarige leeftijd met pensioen te gaan. Veel van de verlofgangers en repatrianten trokken richting Den Haag.⁵³ Den Haag vormde in tal van opzichten de schakel tussen Nederlands-Indië en het moederland. De administratieve afhandeling van zaken betreffende de verlofgangers en repatrianten vond in Den Haag plaats. Hier was het ministerie van Koloniën gevestigd. Hier zat de top van de krijgsmacht en van de marine. Talloze cultuurmaatschappijen, spoor- en tramwegmaatschappijen en olie- en tinmaatschappijen hadden hun hoofdzetel in Den Haag. In de residentie stond ook een kantoor van de Nederlandse Handelsmaatschappij, gespecialiseerd in tropische zaken. Tegen deze achtergrond valt het te begrijpen dat menig verlofganger of repatriant zich tijdelijk of voor goed vestigde te Den Haag. Het Indische complex won verder aan aantrekkelijkheid door de kantoren van scheepvaartondernemingen, en later ook die van de Koninklijke Luchtvaart Maatschappij (KLM). Men vond er winkels op het gebied van tropenkleding en uitrustingen, speciaalzaken in Indische ingrediënten, eethuizen en onderwijsinstellingen die gericht waren op de opvang van kinderen van verlofgangers. Er waren zelfs scholen te vinden voor de echtgenoten van nieuwe Indië-gangers, om hen voor te bereiden op de problematiek die hen in de tropen te wachten stond. In de residentie vond men belangenverenigingen voor Indische aangelegenheden, voorlichtingsorganen en artsen met tropenervaring zoals dr. H.R. Hoetink.

Ook de aantrekkelijkheid van de Haagse omgeving zelf speelde een rol, daar deze aspecten kende die enigszins aansloten bij het leven in de Oost: rust en natuurschoon, strand en zee en een rijk gevarieerd sociëteits- en cultureel leven maakten daarvan deel uit. Woonwijken met statige huizen, met uit-

⁵² Couperus, *Van oude mensen, de dingen, die voorbijgaan...*, 87.

⁵³ Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage?*, 74.

bouwen en serres in boomrijke lanen ademden een vleugje van het Indische paradijs. Daarbij werd de nabijheid van lotgenoten waarmee de verlofgangers en repatrianten hun tropenervaringen konden delen, steeds duidelijker een factor op zich voor vestiging in het Haagse.⁵⁴ ‘Steeds weer bleek, dat we toch het meeste contact hadden met mensen die ook in Indië waren geweest... met mensen uit Indië had je het gevoel, dat je dezelfde taal sprak en dat je bepaalde ideeën en bepaalde begrippen niet hoefde uit te leggen’.⁵⁵

1.3 De arbeid van de familie Hoetink in Nederlands-Indië, hun visie en betrokkenheid

1.3.1 De arbeid van dr. H.R. Hoetink als arts bij de Deli-maatschappij

De familie van Dien Hoetink had door hun arbeid en leven aldaar een sterke band met Nederlands-Indië. Het bijzondere daarbij was dat de familieleden van Dien's moeder op dat verafgelegen Nederlandse grondgebied werkzaam waren als ondernemers in de tabakscultuur en dus gericht waren op ondernemingswinst, terwijl de familieleden aan vader's kant daar werkten in dienstverlenende beroepen die een voorafgaande academische vorming vereisten. Van haar vader die als arts in Nederlands-Indië werkte tussen 1888 en 1902, van haar oom die daar tussen 1876 en 1910 als sinoloog werkzaam was en van haar broer die er tussen 1929 en 1935 als hoogleraar in het burgerlijk recht werkte, is de nodige documentatie bewaard gebleven waardoor een duidelijk inzicht wordt verkregen in hun visie over en hun verantwoordelijkheidsgevoel voor de samenleving in Nederlands-Indië. De visie van deze Hoetinks strookte vaak niet met de inzichten van de Nederlandse regering. Het pregnante voorbeeld daarvan was Colijn die zich als staatsman ten opzichte van Nederlands-Indië toch vooral als ‘ondernemer’ opstelde. Dien Hoetink paste het beste binnen de ‘traditie’ van de familie aan vader's kant. Haar arbeidzame leven zou zich eveneens kenmerken door het werken vanuit een duidelijk omlijnde (‘academische’) visie op de samenleving die gepaard ging met een groot verantwoordelijkheidsgevoel voor de mensen in die samenleving.

In het jaar van zijn wetenschappelijke promotie in Heidelberg (1888) was de jonge Dr. H.R. Hoetink (25 jaar) in de maand november per trein naar Marseille gereisd en vandaar per S.S. ‘Natal’ naar Nederlands-Indië vertrokken. Hij had zich als arts verbonden aan de Deli-maatschappij. In 1894 kwam hij met verlof naar Deventer en ging toen onder meer enige tijd kuren

⁵⁴ Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage?*, 74.

⁵⁵ Van Heekeren, *Trekkers en blijvers*, 178.

(vooral om wat van zijn overgewicht kwijt te raken) in Marienbad in Duitsland.⁵⁶

Wat deed een arts bij de Deli-Maatschappij? De in 1869 opgerichte Deli-maatschappij N.V. was gevestigd te Amsterdam en hield kantoor te Rotterdam. Naast tabaksondernemingen bezat de Deli-maatschappij ook rubberondernemingen in en rondom Deli op de oostkust van Sumatra. Omdat de inheemse bevolking niet bereid was om zich als arbeider te verhuren werden er met name in Penang en Singapore Chinese werkkrachten geworven voor contractperioden van één tot drie jaar.⁵⁷ De maatschappij had zich ten opzichte van haar arbeiders te houden aan de bepalingen van de koelie-ordonnantie. Volgens art 2 lid 7 had de werkgever de verplichting om op zijn kosten te voorzien in de huisvesting en geneeskundige behandeling van 'den werkman en diens gezin'.⁵⁸ Artikel 5 van dezelfde ordonnantie verplichtte de werkgever zijn werklieden goed te behandelen, hun geregeld de bedongen lonen te betalen, hun kosteloos een 'voegzame' huisvesting en behoorlijke geneeskundige verpleging met inbegrip der nodige medicamenten te verschaffen, ook in geval van verwondingen die niet in zijn dienst zijn ontstaan, en zorg te dragen voor goed bad- en drinkwater.⁵⁹ Verder was elke onderneming verplicht tot het sluiten van een overeenkomst met een geneesheer om minstens eens in de veertien dagen haar hospitaal te bezoeken.⁶⁰

De medische opleidingen in Nederlands-Indië zelf zijn van latere datum. Men was derhalve verplicht goed opgeleide artsen van elders te betrekken en dat betekende in het algemeen dat men in het moederland opgeleide artsen in dienst nam. In 1871 had de Deli-maatschappij de eerste arts uit Nederland laten overkomen⁶¹. In 1889 werkten er voor de diverse maatschappijen in Deli al twaalf Europese artsen die belast waren met de verzorging van 700 Europeanen en vele tienduizenden ondernemingskoelies. Al ver voor de eeuwwisseling hadden de diverse maatschappijen hun eigen ondernemingshospitalen. Was het tenslotte niet in het belang van de werkgever zelf dat de arbeiders in een goede conditie verkeerden?⁶² En het ging om grote aantallen: aan het einde van de negentiende eeuw werkten er alleen al op de 21 ondernemingen van de Deli-maatschappij 62.000 koelies op een totaal van 100.000 op Sumatra's Oost Kust.⁶³

⁵⁶ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk en zijn brief van 4 juli 2001.

⁵⁷ Gongrijp, *Schets eener economische geschiedenis van Nederlands-Indië*, 152-154

⁵⁸ Van den Brand, *de Millioenen uit Deli*, 75.

⁵⁹ Van den Brand, *de Millioenen uit Deli*, 77.

⁶⁰ Van den Brand, *de Millioenen uit Deli*, 33.

⁶¹ Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek*, 73.

⁶² Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek*, 152.

⁶³ Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek*, 177.

Zoals hierboven beschreven zo lagen ongeveer ook de taken van dokter Hoetink bij de Deli-maatschappij. Dertien jaar lang werkte hij op Oost-Sumatra als arts. De eerste tien jaren van zijn verblijf aldaar was hij nog ongehuwd. In die tijd begon het echter steeds meer gebruikelijk te worden dat Indië-gangers zich lieten vergezellen door hun echtgenote.

Tot omstreeks 1900 lag het zwaartepunt van het gezelligheidsleven nog in de 'Soos', die zo goed en kwaad als het ging in de kunst- en amusementsbehoeften der Europese gemeenschap voorzag. Met de twintigste eeuw begon het soosleven te kwijnen. Men trok zich meer terug in eigen huis, dat er gezelliger uitzag, dank zij het verschijnen in groten getale van de Hollandse huisvrouw.⁶⁴ Slaapbroek, *kabaja* en *sarong* maakten plaats voor het Europese kostuum; de vierkante pot week voor de gekoelde inhoud van de ijskast, al of niet elektrisch. Zelfs de rijsttafel begon in Europese kringen tot de uitzonderingen te behoren. Het oude Indië, het Indië van *tempo doeloe*, ging tot het verleden behoren. Het nadeel van deze veranderingen was, dat de 'importkracht' dit land minder leerde kennen dan voorheen. Men kon er wonen, zonder intensief met land en volk in aanraking te komen. Het feit dat men Hollander leefde dan in de vorige eeuw, deed tijdelijk vergeten dat men zich met een heel klein groepje Europeanen tussen een geweldige overmacht van Indonesiërs bevond: één Europeaan op 240 Indonesiërs!⁶⁵

Ook het leven van dokter Hoetink zou een huiselijker karakter krijgen. Op 18 juli 1899, inmiddels bijna 36 jaar, trad hij in het huwelijk met de acht jaar jongere Anna Gijsberta Jongbloed. Het is niet bekend hoe en waar bruid en bruidegom elkaar hebben leren kennen. De huwelijksluiting vond plaats in Nederlands-Indië ten overstaan van de ambtenaar van de Burgerlijke Stand van Bindjei en het huwelijksfeest vond plaats ten huize van de familie Bangert (familie van de bruid) in Tandem Hilir. De familie Bangert had daar een tabaksonderneming. Er werd ter ere van dit huwelijk een 'Nieuw Delische Feest Courant' gedrukt om het feest extra kleur te geven en de menu-kaart geeft de zeer vele gangen van een schitterend *déjeuner* weer.⁶⁶ In deze feest-courant wordt een zinspeling gemaakt op het verblijf van 'twee Hollandsche jonge dames' in het Duitse kuuroord Marienbad. Omdat bekend is dat dokter Hoetink daar in ieder geval in 1894 geweest is, maar misschien ook nog wel daarna, zou de eerste ontmoeting tussen het paar wel eens daar plaatsgevonden kunnen hebben.

Op Loeboe Dalam werd op 27 juli 1900 hun eerste kind, Hendrik Richard, geboren met wie zij gedrieën aan het einde van 1901 zouden terugreizen naar Nederland.

⁶⁴ De Graaf, *Geschiedenis van Indonesië*, 458.

⁶⁵ De Graaf, *Geschiedenis van Indonesië*, 459.

⁶⁶ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk en zijn brief van 4 juli 2001.

Dr. H.R. Hoetink met in het voorste rijtuig zijn echtgenote met hun zoon Henk op de tabaksplantage *Tebing Tingi* nabij Medan op Sumatra circa 1900.

1.3.2 De verantwoording van H.R. Hoetink voor zijn werk als arts voor de ‘contractkoelies’ van de Deli-Maatschappij

Terug in Nederland zou dokter Hoetink in een persoonlijke stellingname reageren op de in 1902 verschenen brochure *De Millioenen uit Deli* van mr. J. van den Brand.⁶⁷ Wij vonden deze reactie eerst in het familiearchief als een handgeschreven en ongedateerd stuk, dat eind 1902 of in begin 1903 geschreven moet zijn. In tweede instantie vonden we ditzelfde stuk integraal afgedrukt in *De Indische Gids* van 1903.⁶⁸ Dokter Hoetink geeft hierin aan de buitenwereld een interessant ‘inkijkje’ in zijn gedachten over het werk van de Deli-maatschappij op Sumatra, over de behandeling van het personeel en over zijn eigen werk in Nederlands-Indië. Het artikel toont het verantwoordelijkheidsgevoel van dokter Hoetink ten opzichte van zijn werk in Nederlands-Indië en de bevolking aldaar.

Van den Brand heeft in zijn brochure de vraag behandeld: ‘Is het vigerende contract-koeliesysteem moreel te verdedigen?’⁶⁹ Zoals te verwachten komt hij tot een ontkennend antwoord. Want zegt hij: ‘De koelies in onze Delische samenleving worden in de praktijk als slaven beschouwd. Dat zij het ook in werkelijkheid zijn en ook van regeeringswege als zoodanig beschouwd worden, blijkt uit de koelieordonnantie en uit de model-werkcon-

⁶⁷ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk en zijn brief van 4 juli 2001. Handgeschreven brief/notitie van H.R. Hoetink, arts, ongedateerd.

⁶⁸ Hoetink, *De Indische Gids*, 25: 46-47.

⁶⁹ Van den Brand, *De millioenen uit Deli*, 6.

tracten, beide vastgesteld door den Gouverneur-Generaal'. Hij vond bijvoorbeeld, in de koeli-ordonnantie in artikel 9 en 10 straffen 'van boete of tenarbeidstelling voor den kost zonder loon' bij desertie, bij voortgezette weigering om te werken, bij verregaande luiheid, dienstweigering en dergelijke. 'Allemaal zaken, die een vrij werkmans hoogstens zijne betrekking zouden kunnen kosten en misschien een civiele actie tot vergoeding van kosten, schaden en interessen'.⁷⁰ Desertie? Kan niet alleen een slaaf zich schuldig maken aan desertie, vraagt Van den Brand zich af.

Dokter Hoetink schreef nadat hij de brochure van Van den Brand gelezen had, dat de warme belangstelling in het land waar hij ruim 13 jaar verblijfhield, hem er toe bracht op te komen tegen de onjuiste voorstelling van zaken die Van den Brand in zijn brochure *De Millioenen uit Deli* van de toestand in Deli gaf. 'Al die jaren was ik bij één der groote tabaksmaatschappijen werkzaam als geneesheer en mijne tegenspraak grondt zich hoofdzakelijk op wat ik in die betrekking gezien en gehoord heb'. De onwetende lezer zou het boek volgens Hoetink met eene rilling van afschuw gelezen hebben, maar bij hen die Deli kenden zou de lezing slechts ergernis en weerzin hebben gewekt door de overdrijving waarin de schrijver verviel en door zijn zucht alleen het slechte en verkeerde in de Delische toestanden op te sommen. De heer Van den Brand zou in zijn brochure proberen aan te tonen dat de Koeli-ordonnantie voor Deli moest worden afgeschaft vanwege 'den toestand van slavernij waarin de contract-koelie geraakt, de koeliemishandelingen en de macht van de bestuursambtenaar over den planter, die hem door het opdrijven zijner productie voor zijne inschikkelijkheid betaalt'.⁷¹

Hoetink had omdat hij geen planter of rechtskundige was niet een eigen oordeel over mogelijke in de koeli-ordonnantie aan te brengen verbeteringen. Wel was hij van mening dat hiertoe eerst na langdurig overleg en nauwkeurig onderzoek kon worden overgegaan. Ook was hij van mening dat Van den Brand in een aantal van zijn uitspraken niet genuanceerd genoeg conclusies trok en hij was het geheel oneens met Van den Brand's oordeel over aangelegenheden die met name de werkzaamheden van Hoetink als arts bij de Deli-maatschappij raakten. Volgens Hoetink was er in de jaren dat hij in Deli vertoefde veel voor de contractkoelie gedaan en was de leiding van de grote tabaksmaatschappijen er steeds op uit om de positie van de contractkoelie te verbeteren: 'Wie zoals ik de koelies heeft gezien bij hun werk, na volbrachten dagtaak in hunne koeliehuisjes of op hun vrije dagen, krijgt een juister en maar geheel anderen indruk van hun toestand dan door de lezing van Van den Brand's brochure bij den met de werkelijkheid onbekende lezer wordt opgewekt'.

⁷⁰ Van den Brand, *De millioenen uit Deli*, 6.

⁷¹ Hoetink, *De Indische Gids*, 25: 46-47.

Hiermee hebben wij enig inzicht gekregen in de persoonlijke visie van dokter Hoetink op de werkwijze van de Deli-maatschappij ten opzichte van haar arbeiders en op zijn werk als arts bij deze maatschappij. Hij keek met voldoening terug op zijn verblijf aan de Oostkust van Sumatra waarin hij, naar zijn mening, een bijdrage had geleverd aan het verbeteren van de leefomstandigheden van de arbeiders op de plantages van de Deli-maatschappij.

Dat deze bijdrage slechts beperkt kon zijn valt te begrijpen wanneer we zijn functie bijvoorbeeld vergelijken met die van de moderne bedrijfsarts. De Koelie-ordonnantie valt volledig in het niet bij onze huidige ARBO-⁷² en milieuwetgeving, die een geweldige steun in de rug is van de bedrijfsarts. In Deli waren de artsen vooral afhankelijk van de ruimte die hen door hun werkgever werd gelaten in combinatie met de eisen die de eed op Hippocrates aan hen stelde. Dokter Hoetink heeft zijn keuzes gemaakt en is het duidelijk oneens met de stellingname van mr. Van den Brand.

Daarin werd hij – naar zijn mening – ondersteund door de in *Janus* verschenen verslagen van zijn collega-arts Dr. W. Schueffner, die in Deli werkzaam was voor de in Amsterdam gevestigde Senembah-maatschappij, die in Oost-Sumatra zes tabaksplantages exploiteerde met onder andere 2500 Chinese koelies. Schueffner geeft een uitputtend verslag van zijn werkzaamheden als arts in Deli. Er wordt door hem nadrukkelijk stilgestaan bij alle zich voordoende ziektebeelden en ziekte- en mortaliteitscijfers. Uit deze cijfers probeert hij op voorzichtige wijze enige statistisch verantwoorde conclusies te trekken. Ook signaleert hij een aantal preventieve maatregelen die genomen zijn en kunnen worden. Hij illustreert dit met foto's van de woonhuizen en van (de barakken van) het hospitaal voor de koelies. De verbeteringen liggen met name op het vlak van 'droog en luchtig' zijn van deze bouwwerken hetgeen zich positief vertaalt in de gezondheidscijfers van de koelies.⁷³

1.3.3 Het werk van de sinoloog B. Hoetink voor de koelies in Nederlands-Indië

Dokter Hoetink's broer B. Hoetink (de sinoloog) heeft zich – door de eigen aard van zijn werkzaamheden – in veel bredere zin kunnen inzetten voor de verbetering van de leefomstandigheden van deze arbeiders. In de *Rotterdamsche Courant* van 8 december 1927 lezen we over zijn werk in Nederlands-Indië: 'Verreweg het belangrijkste is geweest zijn opdracht om de invoering van een gewijzigde Koelie-ordonnantie en van een geregelde arbeidsinspectie ter Oostkust van Sumatra voor te bereiden. Een Ambtenaar van bijzondere hoedanigheden was hiervoor nodig, van takt en inzicht vooral, en beide bezat Hoetink in ongewone mate'.

⁷² Arbeidsomstandighedenwet.

⁷³ Schueffner, 'Aus dem Berichte an die Direction der Senembah My. zu Amsterdam', 294 e.v.

In Deli heerste na het Rhemrev-onderzoek,⁷⁴ dat was ingesteld naar aanleiding van de brochure van Van den Brand en de daaruit voortgekomen Kamerkritiek, in de planterswereld een geprikkelde stemming. De planters vreesden dat het gouvernement van zijn vroegere politiek van onthouding nu opeens zou omslaan in een politiek van 'bedilling en bevitting', die grote schade zou kunnen toebrengen aan de ontwikkeling van de cultures met gebruikmaking van in contract werkend arbeidsvolk.

Er was een nieuwe Koelie-ordonnantie in de maak, waarvan men het ergste vreesde, en nog erger dachtte men de vestiging van een arbeidsinspectie in het centrum van het cultuurgebied. Dat de overgang van gouvernementsonthouding naar gouvernementbemoediging met de nodige geleidelijkheid kon plaats vinden, was grotendeels te danken aan Hoetink, 'die het verstonde planters van de noodzakelijkheid der nieuwe maatregelen te doorringen en hen tot loyale medewerkers bij de in- zoowel als de uitvoering te maken'.⁷⁵

Kort na zijn pensionering had het er nog even naar uitgezien dat Hoetink naar Nederlands-Indië zou teruggaan om te worden belast met de invoering van de nieuwe Koelie-ordonnantie. Maar gouverneur-generaal J.B. van Heutsz, of te wel 'de Grote Heer in Buitenzorg'⁷⁶ bezwoer minister A.W.F. Idenburg van Koloniën persoonlijk in een brief van 19 april 1908 van dit voornemen af te zien:

Ik ken persoonlijk den Heer (B.) Hoetink daar ik in de jaren 1884 en 1885 met hem te Deli was. Bij herhaling kreeg ik toen van hem een positief slechten indruk en vestigde zich bij mij de overtuiging dat Hoetink niet was een *intègre* ambtenaar. Deze overtuiging heeft zich sedert bevestigd en ik kan onmogelijk anders over hem oordelen dan dat hij onbetrouwbaar is.⁷⁷

Om zijn betoog nog eens te onderstrepen liet de gouverneur-generaal ('houwdegen') Van Heutsz en passant ook nog even weten dat hij er in 1906 reeds een stokje voor had gestoken dat de heer B. Hoetink, op aandringen van de Billiton Maatschappij, tot resident van Banka zou worden benoemd. Tenslotte berichtte Van Heutsz aan minister Idenburg dat zowel Colijn als

⁷⁴ mr. J.L.T. Rhemrev, officier van Justitie in Batavia werd na het verschijnen van de brochure van Van den Brand belast met een speciaal onderzoek. Zijn rapport loog er niet om. Van den Brand had niet overdreven. Op de door hem bezochte ondernemingen was inderdaad sprake geweest van machtsmisbruik, mishandelingen en wreedheden. Zie ook: Mak, *De eeuw van mijn vader*, 135 en Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek*, hoofdstuk VI, 'De Koeliekwestie'.

⁷⁵ *Rotterdamsche Courant*, donderdag 8 december 1927.

⁷⁶ Fasseur, *De Indologen*, 386.

⁷⁷ Breman, *Koelies, planters en politiek*, 294-295.

ook de hoofdadministrateur van de Deli Maatschappij, beiden de minister wel bekend, bereid waren tot afgifte van een al even slecht getuigschrift.⁷⁸

Wat had Hoetink in de ogen van zijn superieuren dan wel misdaan? In wezen bleef hij de koele ambtenaar die het eigenlijke bedrijfsdoel vast voor ogen hield. De planters konden dus tevreden zijn. Verder was hij voor een gezonde arbeidsmoraal en dit vergde volgens hem strenge discipline versus de koelies. Maar hij verzette zich tegen 'nodeloze wreedheid'.⁷⁹

Die nadrukkelijk door hem gestelde grens was kennelijk reeds een station te ver voor Van Heutsz en Colijn die beiden gerechtigd waren tot het dragen van de Militaire Willems Orde vanwege hun moed, beleid en trouw betoond bij hun militaire optredens bij de handhaving van het gezag in Nederlands-Indië. Deze Hoetink begaf zich met een eerste stapje zeer voorzichtig op het pad van een ethische politiek. Voor Van Heutsz en Colijn (waar waren zij eigenlijk zo bang voor, of was het een afrekening?) een stap te ver. Het lijkt niet bepaald blamerend deze beoordeling door de heren Van Heutsz en Colijn. Eerder was het een grote eer aan het adres van Hoetink dat zij in zekere zin bevreesd waren voor zijn optreden terwijl hij toch absoluut geen hemelbestormer was. Met zijn vertrek (en dat van zijn twee adjunct-arbeidsinspecteurs) medio 1906 leek aan de overheidsbescherming van de plantagewerkers al een einde gekomen te zijn nog voordat daarmee goed en wel een begin was gemaakt.⁸⁰

Waarom Van Heutsz en Colijn niets met Hoetink op hadden wordt duidelijk wanneer we kennis nemen van Colijn's persoonlijke standpunt inzake de koelieordonnantie en de bejegening van koelies in Nederlands-Indië. Dit standpunt wordt nadrukkelijk door hem verwoord in het boek *Koloniale vraagstukken van heden en morgen*. Colijn schreef dit boek naar aanleiding van zijn reis naar Nederlands-Indië in 1928 (hij verbleef tweeënhalve maand op Java en tweeënhalve maand op Sumatra) tijdens de terugreis in juni van dat jaar aan boord van S.S. 'Indrapoera'.

Voor Colijn staat buiten iedere discussie 'dat de financiële expansiemogelijkheden van Indië ten nauwste samenhangen met de voortgaande ontwikkeling van den ondernemingslandbouw in de Buitengewesten en dat de mogelijkheid daarvan staat of valt met de al of niet aanwezigheid van de arbeidszekerheid'.⁸¹ Onder arbeidszekerheid verstaat Colijn dat ondernemers er op mogen en kunnen rekenen dat zij 'de van elders aangevoerde arbeidskrachten blijvend aan zich binden'. Colijn constateerde tijdens zijn Indische reis langs de ondernemingen een tekort van 50.000 koelies! Een door het

⁷⁸ Breman, *Koelies, planters en politiek*, 295.

⁷⁹ Breman, *Koelies, planters en politiek*, 203-294.

⁸⁰ Breman, *Koelies, planters en politiek*, 303.

⁸¹ Colijn, *Koloniale vraagstukken*, 135-136.

Gouvernement geleide ‘aanwerving’ leverde slechts 3.000 arbeiders op.⁸² Zonder koelieordonnantie en de daarbij behorende *poenale sanctie* valt er volgens Colijn in Nederlands-Indië in de ‘ondernemingslandbouw’ niet te werken. ‘Dat de Overheid straft wie inbreuk maakt op een gesloten arbeidscontract is op zichzelf zeker niet alledaagsch, is ook niet in overeenstemming met de gangbare rechtsopvattingen in Europa.... Aan den anderen kant is het echter volstrekt ongemotiveerd de *poenale sanctie* voor te stellen als een middel expresselijk in het leven geroepen om den Europeeschen ondernemer kunstmatig te beschermen door hem de bescherming te verzekeren over een soort halve-slaven-arbeid’.⁸³

Voor Van Heutsz en Colijn ging het in de eerste plaats om de economische ontwikkeling van Nederlands-Indië. Daarbij hadden zij geen behoefte aan mensen als Hoetink, die opkwamen voor het welzijn van de koelies. Ook al was het inmiddels 1928, Colijn was zijn (uiteindelijk op niets uitgelopen) ervaringen rond 1909 als directeur van het Nederlandsch-Indisch Landsyndicaat nog niet vergeten. Het was de bedoeling dat dit Landsyndicaat met steun van het Gouvernement in de buitengewesten terreinen ging ontginnen voor groot-landbouwcultures, zoals rubber of tabak. Colijn had hier door hemzelf geleend geld in gestoken.⁸⁴ Met andere woorden: Colijn bezag Indië vooral met het oog van de investeerder!

Zou minister-president Colijn zich de naam Hoetink herinnerd hebben toen hij in 1939 (en daarvoor reeds in 1934, maar in die tijd had Dien Hoetink nog geen rechtstreekse toegang tot haar minister) als waarnemend-minister van Economische Zaken te maken kreeg met de stukken en met de persoonlijke adviezen van ‘mej. mr. E.W. Hoetink’?

1.3.4 De visie van prof. Henk Hoetink op de problematiek van de ‘inlander’ in Nederlands-Indië en zijn verwijzing naar relevante literatuur

Tijdens zijn verblijf in Nederlands-Indië (1929-1935) zou prof. Henk Hoetink ook met deze koloniale verhoudingen te maken krijgen. Op 4 maart 1930 haalde hij deze problematiek voor het eerst aan in een brief aan zijn moeder en zijn zuster Dien: ‘Het is een dwaas idee van veel mensen dat ze denken dat de vooruitstrevende liberale politiek tegenover de inlander zou betekenen dat alle Hollanders hier maar zoo gauw mogelijk weg moeten! Dat is onzin en dat wil niemand. Ook in de verste toekomst niet. Het gaat er alleen om of de inlander eerlijk en rechtvaardig behandeld moet worden of per

⁸² Colijn, *Koloniale vraagstukken*, 139.

⁸³ Colijn, *Koloniale vraagstukken*, 126-127.

⁸⁴ Hendrix, *Henri Deterding*, 179-183.

se achtergesteld bij ons eigen belang en of hij steeds meer (moet) mag meehelpen het land te besturen'.⁸⁵

Hij raadde zijn moeder en Dien – het is dan voorjaar 1930 – aan om *Rubber, roman uit Deli* van M.H. Székely-Lulofs te lezen vanwege de treffende sfeertekening van het leven in Nederlands-Indië aan het eind van de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw.⁸⁶ Maar ook *Het leven in Nederlandsch-Indië* van B. Veth wordt de familie in Den Haag warm aanbevolen en *De Indische Politiek* van mr. J.J. Schrieke alsmede het boek *Wereldcrisis* dat geschreven is door zijn collega aan de Rechtshogeschool in Batavia prof. J. Van Gelderen. Met het lezen van deze boeken zouden zijn moeder en zuster weer helemaal 'bij' zijn en een standpunt kunnen innemen inzake de Nederlandse politiek in Nederlands-Indië.

De schrijfster Madelon Hermina Lulofs (1899-1958) trad door haar huwelijk met een planter in 1918 de wereld van Deli binnen. Ze was de dochter van een bestuursambtenaar en dat betekende veel overplaatsingen. Zij werd in Soerabaja geboren. Als kind woonde ze in steden, maar ook diep in het binnenland, 'waar ons gezin als enige de blanken vertegenwoordigde'. Dit is niet zonder invloed op haar werk gebleven. Na haar tweede huwelijk met de Hongaar L. Székely, ook een Deli-planter, en vooral nadat ze in Europa terug was, begon ze pas serieus te schrijven. Over Deli in de eerste plaats. Het succes van haar roman *Rubber* kwam onverwachts en was iets ongehoords.⁸⁷ *Rubber* is niet alleen in talrijke talen vertaald, er werd ook een toneelstuk van gemaakt (dat meer dan honderd keer is opgevoerd) en zelfs een film. Met de vrijheid van enscenering en binnen de ruimtebeperking van de roman heeft ze in *Rubber* een veelheid van kenmerkende details trachten samen te dringen die een zo volledig mogelijk beeld van Deli moest oproepen.⁸⁸

Henk Hoetink zou dit boek zelf als volgt aanprijzen: 'Om een indruk te geven van de mensen en de sfeer hier zou ik geen beter boek weten, De uitspattingen zijn wel algemeen voorgekomen, al is het natuurlijk niet overal even erg geweest'.⁸⁹

Dat idee van sparen....dat hebben alle sinkehs!⁹⁰ Iedereen komt met dat voornemen. God ja!...ik ook! En iedereen begint er ook mee. Het eerste jaar gaat dat nog, maar dan hou je het niet meer uit. Je wordt hier zoo loom en energieloos. Je moet toch al zoo hard werken.... En altijd die hitte.... altijd die eentonigheid! Je mist tòch al zooveel van wat je vroeger had Wat je had, zónder het te rea-

⁸⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van Henk Hoetink van 4-3-1930.

⁸⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 10-6-1932.

⁸⁷ Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, 349.

⁸⁸ Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, 351.

⁸⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 7-7-1932.

⁹⁰ singkéh, (komt uit het Chinees): nieuwkomer, pas aangekomen persoon. Cress, *Petjoh*, 185.

liseeren: de jaargetijden.... je eigen klimaat.... je familie.... je schoolvrienden.... Hier.... och, nou ja.... vrienden heb je wél.... maar het is toch anders.... Je komt allemaal uit een andere streek, uit een andere stad, uit een andere stand.... dat is niet wat je vroeger had: je vrienden waarmee je was opgegroeid.... je heele jeugd door.... Hier ben je vrienden met elkaar.... omdat je nou eenmaal allemaal hetzelfde bent: planter.... assistent.... net zooals gevangenen of bannelingen.... Je drinkt samen.... je maakt samen lol.... dat is alles.... En onderwijl zit je maar op je verlof te vlassen.⁹¹

Bas Veth (1860-1922), auteur van *Het leven in Nederlandsch-Indië*, verfoeide Indië. Het koloniale Indië van de Europeaan in de eerste plaats en in zijn haat werd het 'andere Indië' eenvoudig meegenomen. Als handelaar die altijd in steden had gewoond als Makassar en Soerabaja, heeft hij er nooit oog voor leren krijgen; hij heeft het eenvoudig niet gezien, hij leefde eraan voorbij, soms lijkt het wel: opzettelijk. Alsof hij de band met Indië zo los mogelijk wilde houden. Hij is een typische laat negentiende-eeuwse idealist, een schoonheidsaanbidder die abusievelijk in de Indische handel is terecht gekomen. En de Indische handel betekende 'sjacheren met Chinezen over een geheim accoord, een sluipaccoord dat hem bevoordeelt boven andere crediteuren, die stommelingen!'⁹²

En het sociale leven in Indië.... *dat* leven is absoluut leeg; het is een imitatie-leven, een nabootsing. Er bestaat in Indië geen maatschappij en daarom is reëel, sociaal leven een onmogelijkheid. De menschen worden van heinde en ver saamgegooid, om weldra weder uiteen te stuiven. Een indische plaats heeft iets van een hotel. Ze herbergt gasten! Wie zijn koffer pas heeft ontpakt, denkt alreeds aan den dag van weggaan. De meeste menschen in Indië moeten trekken als *commis-voyageurs*.

Tractement, promotie, geldverdienen, zijn de emblemata voor het leven van de menschen in Ned. Indië.

Al dat jagen naar positie en geld, al dat over elkaar rollen van de menschen in Indië om de zilverlingen te grissen, is een tamelijk doellooze jacht geworden voor de meesten. Men wordt in Indië niet meer zoo gemakkelijk rijk, schatrijk, als voor de suikercrisis van 1884. Het europeesche kapitalisme buit de menschen in Indië uit, al verbeelden zich velen, die daar leven, dat de toestand van weleer nog bestaat. Indië is sedert 1884 geworden het land van 't absenteïsme. Het kapitalisme geeft er den brui aan in Indië te leven, omdat het leven er zoo ellendig is, evenals de engelsche lords niet verkiezen te leven in Ierland, waar ze hun landerijen hebben of de friesche jonkers in Friesland, waar hun bouw- en weiland ligt.

⁹¹ Székely-Lulofs, *Rubber*, 47.

⁹² Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, 263-265.

Meer en meer heeft het kapitaal van Europa, dat in Indië een commerciële of landelijke onderneming drijft, vertegenwoordigers, die loondienaren zijn, opzichers over dubbeltjes.⁹³

Mr. J.J. Schrieke was de ‘Reegeringsgemachtigde voor Algemeene Zaken’ en stond als zodanig onder meer de voorzitter van de Volksraad bij.⁹⁴ In 1929 verscheen van zijn hand een boek over *De Indische Politiek* waarin hij de ethische politiek aan kritische beschouwingen onderwierp. Zijn laatste functie in Nederlands-Indië was die van directeur van Justitie. In 1934 werd hij hoogleraar in Leiden in het Indische staats- en administratief recht. Hij zou later met het Derde Rijk – in bijzonder met het nationaal-socialisme – sympathiseren, lid van de NSB worden en zich door Seyss-Inquart laten benoemen tot secretaris-generaal van Justitie.

In den loop van zijn aanwezigheid in Indië heeft het Nederlandsch gezag dit gebied tot een eenheid georganiseerd en het daarbij uiterlijk en innerlijk veranderd. Ondiepe riviermondingen zijn tot moderne havens uitgediept, wegen en ijzeren banen lopen als lidteekens door het landschap, bergen, die het snelverkeer in den weg stonden, werden doorboord. Het oerbosch maakte plaats voor welgeordenden aanplant van koffie, rubber, thee en kina. Het naar zee stromende water werd in zijn loop gestuit en gedwongen zijn deel te hebben in de productie van nuttige voortbrengselen. De opbrengst van den bodem werd verveelvoudigd. Aan de groote epidemiën, die mensch en dier teisterden, werd een einde gemaakt.

Eenzelfde macht dwong den mensch. Op forsche wijze is ingegrepen zoowel in de persoonlijke gewoonten als in de maatschappelijke verhoudingen. Groote groepen werden als werkvolk ingelijfd bij het groote landbouwbedrijf, eerst onder gouvernementaleiding tijdens het cultuurstelsel, later in particulieren loondienst. Vorsten en vorstengeslachten werden gemediatiseerd⁹⁵ of gingen onder. De hervorming van het middeleeuwsch stelsel van grondbezit in de Vorstenlanden op Java der laatste jaren was een vreedzame omwenteling. Nog in de jongste tijd heeft wapengeweld min of meer naar eigen goeddunken levende volken in de buitengewesten in het groote gareel gedwongen.

Voor den buiten Indië staanden Westerschen beschouwer mogen al deze dingen ware zegeningen schijnen, de gebeneficieerden ondergaan ze slechts zeer ten deele als zoodanig.⁹⁶

De econoom en socioloog prof. J. van Gelderen (1891-1940) was evenals prof. Henk Hoetink verbonden aan de Rechtshoogeschool te Batavia (1928-

⁹³ Veth, *Het leven in Nederlandsch-Indië*, 2\145\147\148.

⁹⁴ Van den Berg, *Zo was Indië. 1850-1950*, 32.

⁹⁵ Mediatiseren: regerende vorsten van hun soevereiniteitsrechten berooven en in een toestand brengen die het midden houdt tussen die van vorst en onderdaan. Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal* uitgave 1976 deel I, 1441.

⁹⁶ Schrieke, *De Indische Politiek*, 49.

1933). Hier was deze autodidact buitengewoon hoogleraar naast zijn functie als hoofdamttenaar van het Indische departement van Economische Zaken. Van 1937-1940 was hij hoogleraar in Utrecht en vanaf 1937 was hij tevens lid van de Tweede Kamer voor de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Reeds in 1913 beschreef hij de lange golf in de conjunctuurbeweging (sinds 1926 de Kondratieffgolf genoemd). Hij schreef in 1931 een boek over de wereldcrisis dat werd uitgegeven door 'De afdeling Batavia der Indische Sociaal Democratische Partij'. In 1932 werd Van Gelderen – vanwege zijn kennis van de Europese en Indische economische structuur en vanwege het feit dat hij een vaardig stilist was – aangetrokken om op het departement van Koloniën een afdeling te gaan leiden die vorm moest geven aan een actieve handelspolitiek. Zelfs Colijn was bij zijn aantreden in 1933 als minister van Koloniën blij met de aanwezigheid van dit SDAP-lid op zijn departement. Hij zag in de vooruitstrevende Van Gelderen de juiste en niet te evenaren man om de economische samenwerking tussen Buitenzorg en 's-Gravenhage te bevorderen.⁹⁷ Volgens De Monchy verklaarde Colijn ooit dat prof. Van Gelderen één der knapste economen was die hij ooit ontmoet had.⁹⁸

Bij alle gevaren en rampen, die de natuur in het arbeidsproces voor de mensen kan medebrengen – misgewas, hongersnood, enz. – gevaren, die in de loop van de 19e en 20e eeuw zelfs minder zijn geworden in hun ouden vorm dan zij vroeger waren, heeft zich sedert de 19e eeuw de nieuwe gees van het maatschappelijk leven gevoegd; de crisis, het verschijnsel, dat plotseling als een natuurverschijnsel optreedt en stagnatie en ontreding van het economisch leven teweeg brengt, geboren uit economische factoren en niet uit natuurlijke, zooals bijvoorbeeld met misgewas het geval kan zijn. Het is een verschijnsel, dat voor het eerst het kapitalisme over de mensheid heeft gebracht en het is zelfs, zooals vele verdedigers van het kapitalisme hebben gezegd, de prijs, die men voor de stormachtige ontwikkeling van het kapitalisme moet betalen.

Een dergelijke crisis is een 19e eeuwsch verschijnsel, dat sedert 1815 om de zoveel jaren – aanvankelijk gemiddeld 10 à 11 jaar, later verkort tot 9, 8, 7 jaar – met de regelmaat als van natuurverschijnselen, optreedt, maar toch telkens terugkomend.⁹⁹

De conjunctuur is de wisseling van het economisch leven zelf. Het is het optreden van de periodieke tijdperken van bloei, instorting, slapte in bedrijven en weer herleving van bloei, een verschijnsel, dat aan de wisseling van het getij doet denken, dat het geheele economische leven van West-Europa en allengs ook van Midden- en Oost-Europa, Amerika en thans van alle moderne aan het ruilverkeer

⁹⁷ De Graaff, *Kalm temidden van woedende golven. Het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940*, 130-134.

⁹⁸ De Monchy, *twee Ambtsketens*, 252.

⁹⁹ Van Gelderen, *Wereldcrisis*, 3.

deelnemende landen der wereld, met inbegrip van de agrarische gebieden, waartoe bijvoorbeeld ook Indië behoort, heeft bevangen.¹⁰⁰

Eén der gevolgen van den steeds aanhoudenden prijsval na 1921 was – het klinkt zeer paradoxaal – dat men trachtte de productie uit te breiden om op die manier de kosten naar beneden te drukken en ondanks de prijsval toch met winst te werken. Zoo heeft bijvoorbeeld de rubbercultuur, die ook sedert 1921 voortdurend met vallende prijzen heeft geworsteld, als voornaamste middel om haar kosten omlaag te drukken niet veel meer kunnen vinden dan uitbreiding van het areaal, waardoor men verkreeg een grootere hoeveelheid getapt product welke de kosten per kilogram naar omlaag drukte. Het voortdurend vergrooten der productie drukt echter, wanneer een product eenmaal aan de markt komt, vanzelf de prijs van dat product weer verder naar beneden. (De rubbercultuur heeft in de periode van prijsval haar areaal met 40% uitgebreid!).¹⁰¹

Henk Hoetink zou een half jaar later zijn eerdere standpunt over Indië toch wat bijstellen en naar Den Haag schrijven: ‘Bij nader inzien lijkt de Indoneziër me toe verduiveld laksch en lui te zijn, het zal nog wel een tijdje duren voor hij het heft van ons kan overnemen. En als hij het te vroeg doet, zal het hem niet meevallen!’¹⁰²

Aan de andere kant ergerde Henk Hoetink zich ook groen en geel aan het Nederlandse gezag in Indië. Toen er in het late voorjaar van 1931 een kritisch wetenschappelijk artikel van zijn collega De Schepper voor publicatie geweigerd werd, schreef hij het volgende: ‘Zijn artikel is geweigerd door het Indische Tijdschrift van het Recht! Omdat het de Ind. Rechter aanvalt! En dat wil hier een onafhankelijke rechtswetenschap brengen! Het lijkt wel Rusland onder Alexander omstreeks 1870 toen ook elke uiting van critiek als halve poging tot opstand werd beschouwd’.¹⁰³

1.4 De lagere-school-jaren

1.4.1 De binding van de familie Hoetink met de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

De familie Hoetink vestigde zich in 1905 aan de Stationsweg 97f¹⁰⁴ en verhuisde kort daarop nog naar Stationsweg 109.¹⁰⁵ Van 1916 tot 1918 woonden zij aan Oranjeplein 54.¹⁰⁶ Aan de Stationsweg zou vader Hoetink al die jaren zijn praktijk als geneesheer uitoefenen.

¹⁰⁰ Van Gelderen, *Wereldcrisis*, 4.

¹⁰¹ Van Gelderen, *Wereldcrisis*, 18-19.

¹⁰² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 1-9-1930.

¹⁰³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 2-6-1931.

¹⁰⁴ Adresboek 's-Gravenhage 1905-1906.

¹⁰⁵ Adresboek 's-Gravenhage 1907-1908.

¹⁰⁶ Adresboek 's-Gravenhage 1915-1916.

Henk en Dien Hoetink rond 1912

Als eerste kwam hun zoon Henk aan de beurt om naar school te gaan. Vader en moeder Hoetink maakten een weldoordachte keuze voor de Nutsschool van het Departement 's-Gravenhage van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De Nutsscholen behoorden tot het 'bijzonder' openbaar onderwijs en kwamen pas met de Lager-onderwijswet van 1920 voor algehele subsidie in aanmerking.¹⁰⁷ Dit vroeg derhalve om een financieel offer van de ouders. Er waren natuurlijk genoeg openbare lagere scholen in Den Haag, maar de Nutsschool lag qua sociaal-culturele achtergrond het dichtst bij de opvoedkundige principes van de familie Hoetink en wat ook belangrijk was de Nutsschool stond uitste-

kend bekend, zeker vergeleken bij het overige openbare onderwijs.

Henk Hoetink zou later zelf, tijdens zijn professoraat in Amsterdam (hij inaugureerde daar op 28 januari 1935), van 1946- 1959 bestuurslid zijn van het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.¹⁰⁸ In deze periode trad hij bovendien tweemaal op als voorzitter van dit nationale bestuur. We nemen aan dat deze belangstelling 'wortelde' in zijn lagere schooltijd en in de belangstelling van zijn ouders voor deze organisatie, haar doelstellingen, haar maatschappelijke betrokkenheid en haar praktische werkzaamheden op sociaal- en cultureel gebied.

Henk bezocht vanaf zijn zesde jaar de Jongensschool van het Nut. In de Matrikelboeken van het Stedelijk Gymnasium van Den Haag (later Gymnasium Haganum genaamd) lezen we namelijk dat Henk Hoetink op 2 september 1912 naar het Gymnasium overging 'komende van de school van de heer Van Nieuwenburg'.¹⁰⁹

In 1902 benoemde het Departement van het Nut deze heer H.P. van Nieuwenburg tot directeur-hoofdonderwijzer van haar Jongensschool in de De Ruyterstraat 36. In augustus 1877 was de school hier in een nieuw ge-

¹⁰⁷ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 119.

¹⁰⁸ Feenstra, *Nederlands Juristenblad*, 1963, 935 en Pitlo, *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1965-1966*, 89.

¹⁰⁹ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1912. Het archief van het Stedelijk Gymnasium is ondergebracht bij het Gemeentearchief van Den Haag.

bouw getrokken. De heer Van Nieuwenburg was in de jaren tachtig al op de school werkzaam geweest en had daarna ervaring opgedaan als directeur van de Departementsschool in 's-Hertogenbosch.¹¹⁰ De school vierde op 2 mei 1904 haar honderdjarig bestaan. Er waren genoeg redenen om trots te zijn. Enige duizenden Haagse kinderen (alleen jongens dus!) hadden op deze school leren lezen en schrijven, rekenen en tekenen en sommigen zelfs zeer goed. Zij zijn nog altijd niet vergeten: politici als Groen van Prinsterer en Kappeyne van de Coppello, kunstschilders als Isaac Israëls en Johan Thorn Prikker, romanciers als Louis Couperus en Arthur van Schendel. Tal van prominente Hagenaars stuurden in die honderd jaar hun kinderen naar de Nutsschool zoals de staatslieden J.C. Baud, Tak van Poortvliet en Fransen van de Putte en de Lutherse predikant en latere anarchistenleider Domela Nieuwenhuis.¹¹¹

Vader en moeder Hoetink hadden als leden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en mede gezien de ervaringen op de Nutsschool met hun zoontje Henk, hun dochter Dientje ongetwijfeld ook meteen naar een Nutsschool willen sturen. D. Hillenius moest echter in zijn boek over twee eeuwen Nuts-Departement in Den Haag de volgende twee conclusies trekken met betrekking tot de Nutsschool: De Nutsschool in de De Ruyterstraat was een uitstekende en plezierige school, alleen was zij nog steeds voor meisjes verboden!¹¹² Voor Dien moest er dus naar een andere oplossing gezocht worden. Het is overigens, net als bij haar broer Henk, niet bekend of Dien een bewaarschool bezocht heeft. Ook voor haar geldt dat zij eventueel door haar ouders naar een particulier fröbelklasje gestuurd kan zijn.

1.4.2 Dien Hoetink bezoekt de lagere school van mejuffrouw Boldingh

Dankzij de Matrikelboeken van het Stedelijk Gymnasium kunnen we met zekerheid zeggen welke lagere school Dien vanaf september 1909 bezocht heeft. Per 1 september 1915 kwam zij volgens deze Matrikelboeken naar het Gymnasium van de school van mejuffrouw Boldingh.¹¹³ Wie was mejuffrouw Boldingh en aan welke school was zij verbonden?

Mejuffrouw M.M. Boldingh was directrice van de particuliere meisjes-school in de Hollanderstraat. Zij was niet alleen directrice van de school maar ook eigenaresse.¹¹⁴ Eigenaresse zowel van de school als leerinstelling als van het fraaie onder architectuur (Neo-Renaissance) vervaardigde gebouw dat als bouwjaar 1906 in de voorgevel draagt. In die tijd kwamen particuliere scho-

¹¹⁰ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 83.

¹¹¹ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 83.

¹¹² Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 84.

¹¹³ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1915.

¹¹⁴ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 117.

De particuliere (lagere) meisjesschool van mevrouw M.M. Boldingh in de Hollanderstraat in 2002.

len vaak voor. We zagen dit eerder ook al bij het fröbelonderwijs. Het was een bloeiende school in een goede buurt en met ongeveer hetzelfde karakter als de jongensschool. Dat betekende onder meer dat er een goede doorstroming van leerlingen naar het middelbaar onderwijs in het bijzonder het Gymnasium plaatsvond.

Van de Stationsstraat, waar de familie Hoetink woonde, was het een hele afstand naar de school in de Hollanderstraat. Kennelijk hadden vader en moeder Hoetink dit er graag voor over. Dien werd door haar moeder met de tram¹¹⁵ naar school gebracht en zij moesten on-

derweg ook nog overstappen. Dat viel voor haar niet mee. Als kind was Dien een nerveus meisje en zij had problemen met het naar school gaan. In de tram had zij vaak last van wagenziekte en moest dan overgeven.¹¹⁶ Dit alles belette niet dat zij uiteindelijk met een hele rij klasgenootjes zou doorstromen naar het Stedelijk Gymnasium.

Van haar schoolgenootjes noemen wij op dit moment alleen Hetty (Wertheim) Gijse Weenink die vanaf de tweede klas bij Dien op school zat, de andere jongedames komen aan bod bij de overgang naar het Gymnasium. Hetty (Wertheim) Gijse Weenink noemen wij hier omdat zij de school van mejuffrouw Boldingh in de autobiografie van haar man en haarzelf als volgt aan de orde stelt: 'Waarom mijn ouders mij na één jaar van de Atjeh-school afhaalden, heb ik nooit begrepen. Vermoedelijk was hun verzekerd dat de school van de bekende juffrouw Boldingh in de Hollanderstraat, een betere reputatie had. Mijn klasjuf Zuidema was veel minder aardig dan die in de Atjeh-school en daar ik altijd gevoelig ben geweest voor de sfeer om mij heen, voelde ik mij op die school niet gelukkig en haalde ook veel minder goede cijfers. Gelukkig werd in 1914 in het Belgische Park een nieuwe school geopend, veel dichterbij ons huis en makkelijk met de fiets te berei-

¹¹⁵ Bock, De, *Allemaal voorzien?*, 12.

¹¹⁶ Interview met Hans R. Hoetink op 29-2-2000.

Henk en Dien Hoetink rond 1915.

ken of zelfs lopend over de weg langs de golvende groene duinen waar Scheveningse vissersvrouwen netten zaten te boeten. In deze school voelde ik me gelukkig en meteen werden ook mijn cijfers veel beter'.¹¹⁷

Ondertussen zat het bestuur van het Departement van het Nut overigens niet stil. De strijd om beter onderwijs voor de vrouwelijke jeugd werd in 1905 opnieuw opgepakt in de ledenvergadering van het Departement Den Haag door de heer G. Nijpels. Hij was een gepensioneerde majoor van het Indische leger die zijn jongens naar de Jongensschool van het Nut stuurde (dezelfde school als waar Henk Hoe-

tink op zat). Hij wilde dat zijn dochter daar ook naar toe zou kunnen en zei hij: 'dat willen heel veel andere ouders ook. Als er niet genoeg ruimte is laten we dan een tweede school stichten met gemengde klassen'.¹¹⁸ Het bestuur antwoordde de heer Nijpels dat een tweede school al menigmaal was overwogen maar dat men er steeds weer vanaf had moeten zien vanwege de zeer hoge kosten die er aan een tweede school verbonden zijn. Het Departement kon dat niet dragen.

Daarna zou het in het Departement van het Nut weer vele jaren stil zijn rond het meisjesonderwijs. Tot 2 mei 1918. De commissie voor de Jongensschool vergaderde in het schoolgebouw in de De Ruyterstraat. Mr. S.J.R. de Monchy, de griffier van de Provincie¹¹⁹, had interessant nieuws. Hij vertelde dat mejuffrouw Boldingh haar school wilde overdoen aan een schoolvereniging. Het was een bloeiende school in een goede buurt en met ongeveer hetzelfde karakter als de jongensschool. De Monchy kon dat weten want zijn eigen dochter ging er ook heen.¹²⁰ Hij vond dat het Nut de kans om de meisjesschool van mejuffrouw Boldingh over te nemen, niet mocht laten liggen. Op 26 juni 1918 nam de ledenvergadering van het Departement het plan over.

¹¹⁷ Wertheim/Gijse Weenink, *Vier wendingen in ons bestaan*, 47-48.

¹¹⁸ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 116.

¹¹⁹ Mr. S.J.R. de Monchy zou van 1921-1934 burgemeester van Arnhem en vanaf 1934 van Den Haag zijn.

¹²⁰ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 116.

Het bestuur van het Nut bedong bij mejuffrouw Boldingh een koopprijs van f 75.000,—. Dat was niet veel, want alleen het schoolgebouw was al getaxeerd op f 81.000,—!¹²¹ Het Departement bezat eindelijk een meisjesschool. De eerste maanden zat het de school niet mee. In Europa heerste de Spaanse griep, ook in Den Haag. In oktober moest de meisjesschool een paar dagen dicht en in november zelfs twee en een halve week.

Mejuffrouw Boldingh was directrice gebleven van de school. Ze had er op school goed de wind onder. Als zij een klaslokaal binnen kwam, moesten de kinderen onmiddellijk naast hun banken gaan staan. Toen een schoolcommissielid de wens van een vader overbracht ouderavonden te houden, wees zij die gedachte bot af. Zij verklaarde voor dergelijke avonden geheel ongeschikt te zijn. De commissie besloot vervolgens niet op dat idee in te gaan. In 1921 probeerde mejuffrouw Boldingh om inspectrice bij het gemeentelijk onderwijs te worden, maar dat lukte haar niet. Ze bleef tot 1925, ze was toen 61 jaar, aan het hoofd van de school staan, waarna ze met pensioen ging. Ze had er dertig jaar opzitten. Ze kreeg een hartelijk afscheid en het Departement van het Nut noemde de school voortaan de 'Boldinghschool'.¹²²

Dien Hoetink sloot in datzelfde jaar waarin mejuffrouw Boldingh afscheid nam haar academische studie af. Dat haar gymnasiale en academische opleiding, zoals we hierna zullen zien, zo van 'een leien dakje' liepen heeft zeker te maken met de goede basis die op de lagere school van mejuffrouw Boldingh gelegd werd. Die basis betrof overigens niet alleen de intellectuele ontwikkeling als zodanig maar omvatte zeker ook de meer algemene en levensbeschouwelijke ontwikkeling 'tot nut van 't algemeen'.

1.5 Naar het Stedelijk Gymnasium

1.5.1 De keuze voor het gymnasium

Volgens de Matrikelboeken van het Eerste Stedelijk Gymnasium werd Everardina Wilhelmina Hoetink, geboren 11 januari 1904 te 's-Gravenhage, onder nummer 1742¹²³ als leerlinge ingeschreven met als datum van aankomst 1 september 1915 (in klasse 1). Zij was op dat ogenblik nog maar 11 jaar! In diezelfde Matrikelboeken vinden we onder nummer 1507¹²⁴ Hendrik Richard Hoetink die is aangekomen op 2 september 1912. Als Dien in 1915 ook naar het Gymnasium komt gaat broer Henk, die de eerste klas heeft gedoubleerd, naar de 3e klas. Henk is als oudste een soort van wegbereider. We zullen dit ook nog zien bij de studie Rechtsgeleerdheid in Leiden.

¹²¹ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 117.

¹²² Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 118. De Boldinghschool is thans gevestigd aan het Verhulstplein 21. In het gebouw aan de Hollanderstraat 21 is thans de Da Costaschool gevestigd.

¹²³ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1915.

¹²⁴ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1912.

Het is natuurlijk een goede vraag of de keus voor het Gymnasium voor Dien Hoetink en haar ouders een weloverwogen stap was. Wel was het zo dat er in die tijd sprake was van enige vorm van beroepskeuzevoorlichting die zich specifiek op meisjes en specifiek op Den Haag richtte. Den Haag was de eerste plaats waar deze voorlichting aan meisjes plaatsvond. Het blijft gissen of deze voorlichting aan de keuze van Dien Hoetink of die van haar ouders wezenlijk heeft bijgedragen.

In 1912 publiceerde het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid de *Leidraad voor Haagsche meisjes bij de keuze van een beroep*.¹²⁵ Dit bureau was in 1901 geopend en was gevestigd aan de Jacob van der Doesstraat in Den Haag. Hiertoe werd het batig saldo van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid van 1898 aangewend. Het bureau moest functioneren als permanente bewaker van de arbeidspositie van vrouwen.¹²⁶ Hiermee had Den Haag dus opnieuw een primeur! Enige jaren later werd deze 'leidraad' gevolgd met een uitgave voor Rotterdam en Amsterdam en uiteindelijk één voor geheel Nederland. Van ieder beroep waarin vrouwen werkten, was uitgezocht wat de opleidingseisen, de beloning en de beroepsperspectieven waren. Op basis hiervan werden sommige beroepen aanbevolen en andere uitdrukkelijk afgeraden. Steeds weer stond in de 'leidraden' vermeld dat lidmaatschap van een vakorganisatie noodzakelijk was om verbeteringen te verkrijgen.

De leidraden werden aanvankelijk gratis verspreid onder alle meisjes die de lagere school verlieten. Toen dat, met de uitgave voor heel Nederland, te duur werd, kreeg iedere school één gratis exemplaar. De uitgaven werden verschillende malen herzien en werden van 1912 tot na de Wereldoorlog II gebruikt.¹²⁷

Anna Polak, de directrice van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid en lid van de Hoge Raad van Arbeid, of haar adjunct-directrice Marie Heinen hielden bovendien lezingen voor meisjes in de zesde klas van het Gymnasium. Anna Polak had een uitgesproken voorkeur voor een vrouwelijk adviseur voor meisjes. Mannen konden zich, naar haar mening, te weinig een voorstelling maken van vrouwenberoepen en konden 'ook op hygiënisch en moreel gebied weinig waardevolle adviezen geven'.¹²⁸

In Den Haag functioneerde van 1912-1922 het particuliere Bureau voor Vakopleiding (beroepskeuze). Dit bureau ontstond uit initiatieven van de Haagse arbeidsbeurs en de plaatselijke afdeling van de Vereniging tot bevordering der Vakopleiding van handwerkslieden en gaf voornamelijk inlichtingen over opleidingen, onderwijs en de mogelijkheden tot plaatsing in een beroep. Daarmee liep Den Haag opnieuw vooraan in de ontwikkeling en het

¹²⁵ Van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid*, 145.

¹²⁶ Grever, *Feministische openbaarheid*, 274.

¹²⁷ Van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid*, 145-146.

¹²⁸ Van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid*, 147.

aanbod van dit soort activiteiten. Vanaf 1921 is de voorlichting in handen gekomen van het Gemeentelijk Bureau voor Beroepskeuze. De verbetering van de faciliteiten voor de beroepskeuzevoorlichting beïnvloedde de vraag naar voorlichting. Tussen 1913 en 1920 bleef het aantal cliënten beperkt tot circa 175 –195 per jaar. Weliswaar kregen kinderen uit gezinnen met lage inkomens gratis voorlichting, bezoekers uit gezinnen met inkomens van f 1200,-- per jaar en meer moesten al naar gelang van de hoogte van het inkomen een vergoeding betalen. Het aantal vrouwen dat de Haagse bureaus voor beroepskeuze bezocht, was beduidend lager dan het aantal mannen. Eerst vanaf 1929 maakten steeds meer abiturienten van de HBS en het gymnasium gebruik van de mogelijkheden voor beroepskeuzevoorlichting.¹²⁹

Dien Hoetink ging in ieder geval in 1915, al of niet goed voorgelicht, naar het Gymnasium in Den Haag. Via Hetty Gijse Weenink die in september 1916 naar het Stedelijk Gymnasium kwam, weten we dat aspirant-leerlingen een toelatingsexamen moesten afleggen: 'Ik kwam in juli 1916 vlot door het admissieexamen'.¹³⁰ Voor de goede orde moeten we ons hierbij vooral blijven realiseren dat het Gymnasium pas sinds 1897 meisjes als leerling toeliet.¹³¹ De middelbare school en de universiteit lagen pas sinds kort voor meisjes/vrouwen in het verschiet en van kiesrecht was nog geen sprake. Kortom Dien Hoetink behoorde tot de voorhoede onder de vrouwen die naar het Gymnasium ging en uiteindelijk naar de universiteit.

Mandemakers concludeerde in zijn onderzoek naar ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties in het gymnasiaal en middelbaar onderwijs (hij onderzocht de periode 1800–1968) dat vanuit de grootste invloed op de schoolkeuze werd uitgeoefend door de sociale status van het beroep van de vader.¹³² Ook bleek hem dat de kinderen van de 'Geleerde stand' en van de hogere inkomens op het gymnasium oververtegenwoordigd waren. 'Daar deze groepen ongeveer zeventig procent van alle leerlingen uitmaakten en de Geleerde stand als geheel zeker ook niet onbemiddeld was, kan het gymnasium wellicht nog het beste worden getypeerd als een school van vooral de financiële elite'.¹³³ Mandemakers typeert het leven op de gymnasiale en middelbare scholen als één dat nagenoeg volledig werd (en wordt) bepaald door een continue voorbereiding op een schier eindeloze reeks van toetsingsmomenten. Naast de talrijke repetities voor de rapportlijsten waren

¹²⁹ Van der Steen, *De rechte vrouw op de rechte plaats?*, 83, 85, 112 en 116.

¹³⁰ Wertheim/Gijse Weenink, *Vier wendingen in ons bestaan*, 49.

¹³¹ Plaatsingslijst van het archief van het Stedelijk Gymnasium 's-Gravenhage, inleiding. Gemeentearchief 's-Gravenhage beheersnummer 542.

¹³² Mandemakers, *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs*, band I, 312.

¹³³ Mandemakers, *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs*, band I, 247–248 en 314.

er de toelatingsexamens aan het begin, en de eindexamens aan het eind van de schoolcarrière.¹³⁴

Dien en haar ouders hadden wel een goed voorbeeld in de familie. Dies Hoetink, de dochter van B.J. Hoetink (de oudere broer van Dien's vader die met zijn gezin eveneens in Den Haag woonachtig was en met wie een goede familiale band bestond), had ook het diploma van het Gymnasium in Den Haag behaald. Na eerst enige jaren de gymnasia te Zwolle en Leiden¹³⁵ bezocht te hebben kwam Dies Hoetink (zij was op 21 september 1889 in 's-Gravenhage geboren) op 5 april 1905 van de 4e klas van het Stedelijk Gymnasium te Leiden naar de 4e klas van het Stedelijk Gymnasium in Den Haag. Zij slaagde voor haar examens op 19 juni 1907 en zou vervolgens Rechten gaan studeren.¹³⁶ Uit de matrikelboeken mag worden opgemaakt dat Dies Hoetink niet een echte studiebol was. Onder 'aanmerkingen' lezen we: 'Een matig begaafde leerlinge, die zich trouwens ook niet altijd de nodige inspanning had getroost'. Dat neemt niet weg dat zij de graad van meester in de Rechten verkreeg en dat in het Jaarboek van 's-Gravenhage wordt vermeld dat zij met ingang van 15 mei 1914 werd benoemd tot adjunct-commies ter Gemeentesecretarie tegen een jaarwedde van f 1.525,--.¹³⁷ Per 15 mei 1915 kwam zij in vaste dienst.¹³⁸ In 1918 zou zij eervol ontslagen worden op eigen verzoek. Zij had inmiddels de rang van commies.¹³⁹ Dit ontslag hield verband met haar huwelijk op 19 september 1918 met de jurist, advocaat, zakenman en letterkundige mr. J.F. Brevet.¹⁴⁰ Er bestond immers een ontslaggebod voor huwende ambtenaressen.

Met haar benoeming tot adjunct-commies bij de gemeente Den Haag was mr. Dies Hoetink in 1914 de eerste vrouwelijke ambtenaar ter Gemeentesecretarie. Er waren wel al enige vrouwen als 'schrijver' ter secretarie werkzaam. Maar dit was geen 'ambtelijke rang'.

Dien Hoetink zou net zo zeer als haar nichtje Dies tot de voorhoede van de werkende vrouwen behoren door door te stoten tot een leidinggevende functie op een ministerie, zij het dat zij daar werkzaam was vanuit de Stichting Landbouw-Crisisbureau via een soort 'detacheringsconstructie'.¹⁴¹

Tot ver in de twintigste eeuw zouden veel beroepen voor vrouwen gesloten blijven. Pas sinds de Wet op de Staatsspoorwegen van 1876 konden ook vrouwen bij de spoorwegen in dienst komen, maar dat gebeurde slechts

¹³⁴ Mandemakers, *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs*, band I, 93.

¹³⁵ Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium*, Bijlage III Alfabetische lijst van leerlingen 1848-1997, 227. Gemeentearchief Leiden.

¹³⁶ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1905.

¹³⁷ Jaarboek 's-Gravenhage 1914, 19.

¹³⁸ Jaarboek 's-Gravenhage 1915, 19.

¹³⁹ Jaarboek 's-Gravenhage 1918, 17.

¹⁴⁰ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 3, 75-76.

¹⁴¹ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 1, dossier 2.

mondjesmaat. De eerste ambtenaressen werden aangesteld bij de Post- en Telegraafdienst. Eerst sinds 1891 waren bijvoorbeeld de wettelijke beperkingen verdwenen voor het werken van vrouwen bij de Post- en Telegraafdienst. Zij kwamen overigens alleen in de lagere rangen. In 1899 kreeg de Arbeidsinspectie de eerste adjunct-inspectrice, zij het met ten opzichte van de adjunct-inspecteur aangepaste taken. De adjunct-inspectrices zouden vooral ingezet worden op plaatsen waar veel vrouwen in de industrie werkten. In het lager onderwijs werkten reeds aan het begin van de twintigste eeuw relatief veel vrouwen. Eén op de drie leerkrachten was een vrouw. Bij een wijziging van de Gemeentewet in 1904 (nog eens bekrachtigd in 1930!) werden vrouwen uitdrukkelijk uitgesloten van het burgemeesterambt en ook van dat van gemeente-secretaris en ontvanger. Het ambt van notaris stond open voor iedere Nederlander die in het volle bezit was van burgerrechten. Deze bepaling leidde aan het einde van de negentiende eeuw tot onduidelijkheid of vrouwen hiermee al dan niet uitgesloten werden van benoeming. Tot 1927 maakte de Wet op het Notarisambt het onmogelijk voor vrouwen op te treden als getuige bij het passeren van een akte. Dat maakte haar werk op een notariskantoor al praktisch onmogelijk. In 1920 nog besliste minister S. de Vries van Financiën dat vrouwen niet langer konden worden aangesteld als adjunct-accountant. Vrouwen waren volgens hem minder geschikt om bij onwillige belastingplichtigen een onderzoek te doen.¹⁴²

Het wonen in Den Haag maakte de toegang tot het voortgezette onderwijs (ook voor meisjes) bereikbaar door de vele faciliteiten die er op dit gebied waren en door het feit dat de samenstelling van de bevolking in de residentie ook bijdroeg aan de ontwikkelingstrend in deze richting. Van Imhoff heeft er op gewezen dat de 'Indischgasten' in Den Haag een voorlopersrol vervulden door hun zeer hoge deelname aan de hogere vormen van middelbaar onderwijs en door het feit dat deze deelname in gelijke mate onder jongens en meisjes voorkwam. Tussen 1919-1925 was 16% van de leerlingen van het Gymnasium dat Dien Hoetink bezocht in de 'Koloniën' geboren, tussen 1936 en 1941 bedroeg dit percentage zelfs 24%.¹⁴³

De emancipatie van vrouwen stond echter nog in de 'kinderschoenen'. In het jaar 1897 kwam de tendensroman *Hilda van Suylenburg* van de in Den Haag wonende schrijfster Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk uit. Na de verschijning in het najaar en twee herdrukken binnen één jaar was dit boek een werkelijk uitgeverssucces. Het boek bleef tot 1926 in herdruk en werd in verschillende landen vertaald.¹⁴⁴ De roman beschrijft een aantal jaren uit het

¹⁴² Van Eyl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid*, 174, 179, 182, 183, 185-186.

¹⁴³ Van Imhoff, 'De katjangs in Den Haag', is in publicatie.

¹⁴⁴ In 1984 kwam er opnieuw een herdruk omschreven als 'de meest feministische bestseller die Nederland ooit gekend heeft'.

leven van freule Hilda van Suylenburg die besluit haar leven te veranderen en zij gaat als één van de eerste vrouwen in Nederland Rechten studeren. Het boek eindigt met een blik op een gelukkig huwelijk, met een kind en een baan als advocate. In haar werk komt Hilda op tegen het onrecht dat vrouwen wordt aangedaan. Het boek behandelt in het voorbijgaan ongeveer alle aspecten van het vrouwenvraagstuk die aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw onderwerp van gesprek kunnen zijn geweest. Discussies over kiesrecht, vrouwenarbeid, huwelijksrecht, echtscheiding, de ‘dubbele moraal’, kinderopvoeding en mishandeling passeren de revue.¹⁴⁵

De vrouwenemancipatie is nog veel te jong om ons een ernstig overzicht te laten hebben van wat de vrouw presteren kan. Als Shakespeare de heelen dag aan de waschtobbe had moeten staan zou hij ook niet Hamlet geschreven hebben, en wie weet hoeveel vrouwen gedwongen zijn geweest om stil te zitten spinnen en verstellen, die voor iets groots geboren waren.¹⁴⁶

Cécile Goekoop was gehuwd met mr. A.E.H. Goekoop die zoals we hierna zullen zien de grond schonk waar het Stedelijk Gymnasium van Den Haag op gebouwd zou worden. Mr. Goekoop stelde in 1897 ook (tijdelijk) grond ter beschikking voor de groot en groots opgezette ‘Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid’ die in 1898 in Den Haag zou worden gehouden.¹⁴⁷ (Er werd voor dit evenement een, zeker voor die tijd, immens tentoonstellingsgebouw met vele zalen, restaurants en een heuse kampong ‘Insulinde’ gebouwd). Eveneens speelde hij een bemiddelende rol om een subsidie voor deze grote manifestatie van de Haagse gemeenteraad los te krijgen en stelde hij zich financieel garant.¹⁴⁸ Cécile zelf was de presidente van de organisatie van de tentoonstelling die in de zomermaanden van 1898 werd georganiseerd naar aanleiding van de inhuldiging van koningin Wilhelmina. Gedurende drie maanden trok deze expositie aan de rand van Den Haag ruim 94.000 bezoekers.¹⁴⁹ Een politieke tentoonstelling was op dat moment een nog onbeproefd genre. Er werd aandacht gevraagd voor de beperkte beroepsmogelijkheden van vrouwen uit de middenklassen en voor de erbarmelijke omstandigheden waaronder arbeidsters hun geld moesten verdienen.

De opvatting, dat alleen de ongehuwde vrouw voor haar levensonderhoud arbeid zoeken moet, is naar mijne meening onjuist en moet ernstig bestreden worden.

¹⁴⁵ Grever, *Feministische openbaarheid*, 204 en volgende. Van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid*, 84–89.

¹⁴⁶ Goekoop-de Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*, 246.

¹⁴⁷ Grever, *Feministische openbaarheid*, 50.

¹⁴⁸ Grever, *Feministische openbaarheid*, 54.

¹⁴⁹ Grever, *Feministische openbaarheid*, 274.

Een meisje behoort een werkkring en zijne voordelen te zoeken op gelijke wijze als de mannen, dat is als levenstaak, om een nuttig lid te zijn der maatschappij; en het huwelijk moet hieraan *casu quo* in hoofdzaak niets veranderen.¹⁵⁰

1.5.2 Het Stedelijk Gymnasium in Den Haag, een school met karakter

Dien Hoetink had nog een lange leer- en studieweg te gaan voor zij de arbeidsmarkt, 'als nuttig lid der maatschappij', zou betreden. Te beginnen met een periode van 6 jaar op het Gymnasium. Het Stedelijk Gymnasium in Den Haag is een instelling met een indrukwekkende geschiedenis: *Patriae Columnenque Decusque*. (Steunpilaar en sieraad van het vaderland). 'Deze woorden, die boven de ingang van het Gymnasium staan en die Gymnasiasten aansporen een steun en sieraad van het Vaderland te worden, zijn lange tijd zonder betekenis gebleven voor hen, die er dagelijks onderdoorliepen'.¹⁵¹ Dit schreef (Willem) Maurits de Brauw in de *Annales* 1925-1933 van de Bond van Haagse Gymnasiasten. We volgen deze Maurits de Brauw nu verder in zijn beschrijving van de wijze waarop volgens hem de Gymnasiasten via de school een groot stuk maatschappelijke (mede-) verantwoordelijkheid opstaken. Het is een wat hoogdravende taal en hij verheft de gymnasiasten boven de leden van de 'jeugdbeweging'. Aan die verheffing koppelt hij een grote maatschappelijke verantwoordelijkheid. Zijn woorden zullen zeker niet voor alle gymnasiasten zijn opgegaan, maar de leerlingen van het Haags Stedelijk Gymnasium konden er wel allemaal via hun schoolkrant kennis van nemen.

Voor de zaken, die het Vaderland raakten, hadden de jongeren weinig belangstelling, de Gymnasiasten niet uitgezonderd, hoewel zij in de eerste plaats hiervoor interesse moesten bezitten. Zij toch ontvangen onderwijs, dat hen voorbereidt voor het Hooger Onderwijs, om straks de verantwoordelijke posten in de maatschappij in te nemen. De oorlog van 1914 schudde de jeugd wakker. Die jeugd zag in 1918 een nieuwe wereld en ze begon zich met geestdrift te roeren, om te voorkomen, dat deze nieuwe wereld in een oude sleur zou afgebouwd worden.¹⁵²

De 'jeugdbeweging' streed voor vernieuwing, doch hun enthousiasme dreef de strijdende jongeren tot een idealisme, waaraan een reële basis ontbrak. Van de ouderen wensten ze tenslotte niets meer over te nemen; ze wilden onafhankelijk en zelfstandig werken. Een begrip als Vaderland moest, tegen de natuur in, verdwijnen.

¹⁵⁰ Van Houten, *Bijdragen tot de strijd*, 139.

¹⁵¹ Beijer e.a., *Helden/slachtoffers. Heldhaftige slachtoffers*, 113.

¹⁵² Beijer e.a., *Helden/slachtoffers. Heldhaftige slachtoffers*, 113.

Het is merkwaardig, maar ook begrijpelijk, dat de Gymnasiasten, een enkele uitgezonderd, niet zover met de jeugdbeweging konden meegaan. Door hun klassieke opvoeding wisten zij het verleden naar waarde te schatten en er het goede uit te behouden. Het reële pad, dat zij volgden, leidde hen tot het inzicht, dat de naties niet weg te cijferen zijn. En langzamerhand kwam het tegenwicht tegen de heersende ideeën in de jeugdbeweging.

De nationale idee vond bij hen steun. Voortbouwende op het goede uit het verleden, werkten zij voor samenwerking van volkeren, een gezaghebbende Volkenbond, of een Pan-Europa, daarbij inziende, dat voor deze toekomst krachtige en gezonde naties een eerste vereiste zijn. Op de voorgrond staat daarom voor hen het nationaal ideaal: zij dienen in het belang van alle naties, allereerst hun eigen vaderland, en willen daarvoor zijn *columenque decusque*. Voorwaar geen geringe opdracht voor jonge mensen die nog aan het begin stonden van hun maatschappelijke bijdrage aan de samenleving, vol van bevlogenheid die bij deze leeftijd hoorde en die ook hoop gaf voor de toekomst.

Het Gymnasium der Gemeente 's-Gravenhage werd op 8 oktober 1838 in de Raamstraat nr. 2 geopend met 72 leerlingen en 11 docenten.¹⁵³ Deze nieuwe school, het eerste Gymnasium in Nederland, was een samenvoeging van de Latijnse school waarvan de oorsprong teruggaat tot in de 14e eeuw, met de Stedelijke Middelbare School. Tot 1873 blijft het Stedelijk Gymnasium officieel bestaan uit twee afdelingen, de ene afdeling genaamd Hogere Burgerschool en de andere Gymnasium. Vanaf 1873 gaan HBS en Gymnasium ieder hun eigen weg. De wet op het Hoger Onderwijs van 1876 geeft aan het Gymnasium eindelijk een wettelijke basis. In 1878 wordt de zesjarige cursus ingevoerd.¹⁵⁴

In 1866 was de School van de Raamstraat verhuisd naar Het Westeinde. In 1907 werd het reeds lang onbruikbaar geworden gebouw aan het Westeinde weer verlaten. Dankzij een genereuze gift van de eigenaar van Zorgvliet, mr. A.E.H. Goekoop, kreeg de school een terrein aan de Laan van Meerdervoort. In die jaren woonde de familie Goekoop aan de Laan van Meerdervoort 55 en het terrein voor het Gymnasium was een stuk van de tuin dat ten zuid-westen van het huis lag¹⁵⁵ (Het Gymnasium kreeg het adres Laan van Meerdervoort 57). Hierop liet de Gemeente naar een ontwerp van de rijksbouwmeester J. van Lokhorst (na diens dood voltooid door zijn opvolger J.A. Vrijman) een royaal gebouw in Hollandse neo-renaïssancestijl neerzetten.

¹⁵³ Plaatsingslijst van het archief van het Stedelijk Gymnasium 's-Gravenhage, inleiding. Gemeentearchief 's-Gravenhage beheersnummer 542.

¹⁵⁴ Plaatsingslijst van het archief van het Stedelijk Gymnasium.

¹⁵⁵ Knaud, *Haagse handel en wandel*, 9.

Het torentje van Gymnasium Haganum aan de Laan van Meerdervoort in 2002

1.5.3 De blijvende band van Dien Hoetink met het Stedelijk Gymnasium in Den Haag

Vanaf 1 september 1915 ging Dien Hoetink dus op de door de weekse dagen vanaf Stationsweg 109 met de tram van lijn 3¹⁵⁶ of misschien ook wel eens op de fiets naar het Stedelijk Gymnasium aan de Laan van Meerdervoort. Vanaf 10 juni 1918, het moment waarop de familie in Rijswijk ging wonen, moest zij deze grotere afstand overbruggen eveneens met de tram of mogelijkserwijs het eerste stukje met de trein.

Zij kwam met 10 klasgenootjes van de lagere school van mejuffrouw Boldingh.

Met name Tine Louise van Gulik, geboren op 2 oktober 1902 te Leiden, was een vriendinnetje van haar. Tine van Gulik zou net als Dien Hoetink in 1921 in Leiden rechten gaan studeren.

Dien was een ijverige leerlinge die volgens de Matrikelboeken aan het eind van ieder schooljaar keurig werd bevorderd. Ook in haar gymnasiumtijd had zij regelmatig te kampen met een matige gezondheid. In de 5e klas is ze zelfs lange tijd achtereen ziek geweest. Onder 'aanmerkingen' lezen we in het Matrikelboek: 'Is van de Paasvak. af in de 5e kl. ziek geweest. Toch toegelaten om haar een ex. te besparen'.¹⁵⁷ Hieruit mogen we in ieder geval opmaken dat zij beslist geen matige leerlinge was, want in dat geval had de schoolleiding haar niet op deze wijze naar de 6e klas, de eindexamenklas, bevorderd.

Haar broer Henk deed in 1919 met succes eindexamen alfa om onmiddellijk daarna in Leiden te gaan studeren. Aanvankelijk ging zijn liefde uit naar de vergelijkende literatuurgeschiedenis, maar spoedig ging hij over tot de rechtenstudie.¹⁵⁸ Het Matrikelboek van het Gymnasium vermeldt onder aanmerkingen het volgende over Henk: 'Een leerling met goede vermogens, met veel algemene belangstelling. Daardoor echter vaak verward'.¹⁵⁹ Dat hij een

¹⁵⁶ Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage*, 125, Hier staat op de afbeelding tramlijn 3 voor het Stedelijk Gymnasium aan de Laan van Meerdervoort.

¹⁵⁷ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1915.

¹⁵⁸ Jaarboek 1965-1966 van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 84.

¹⁵⁹ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1912.

goede leerling was bleek opnieuw aan de universiteit in Leiden alwaar hij *cum laude* zijn kandidaats Rechten haalde en vervolgens *cum laude* zijn doctoraal. Ook zijn promotie vond plaats met het *judicium cum laude*.

Het eindexamen van Dien werd met goed gevolg afgelegd in 1921 en datzelfde jaar ging zij in Leiden Rechten studeren. Noch de matrikelboeken van het Stedelijk Gymnasium in Den Haag, noch de studentenregistratie van de Rijksuniversiteit Leiden geven aan of Dien eindexamen Gymnasium A of B deed. Het meest voor de hand liggend is dat zij, met een academische studie Rechten in het vooruitzicht, het eindexamen Gymnasium alfa heeft afgelegd.

1.6 Wereldoorlog I

De jaren van Dien Hoetink op de middelbare school vielen voor een deel samen met Wereldoorlog I. Nederland zag onder minister-president P.W.A. Cort van der Linden kans om neutraal te blijven. Die neutraliteit bracht kopzorgen genoeg met zich mee, want Nederland raakte geïsoleerd ten opzichte van haar handelspartners. Dit had in de latere oorlogsjaren met name ernstige consequenties voor de Nederlandse landbouw. De ervaringen op dit gebied tijdens Wereldoorlog I zouden de Nederlandse regering, op het ogenblik dat Wereldoorlog II dreigde, gebruiken om te voorkomen dat men in dezelfde fouten (met name op het gebied van de voorziening in eerste levensbehoeften en de distributie daarvan) zou vervallen.¹⁶⁰

In verband met de latere werkzaamheden van Dien Hoetink in het kader van de landbouwcrisiswetgeving (in de jaren dertig) en de voedselvoorziening in oorlogstijd (tijdens Wereldoorlog II), waarbij veelvuldig zou worden teruggegrepen op de ervaringen in en rond Wereldoorlog I, is het gewenst stil te staan bij een aantal algemene ontwikkelingen op politiek en economisch gebied. Enerzijds krijgen we daarmee een globaal inzicht in de problematiek van die dagen, anderzijds kunnen we ons daarmee enigszins een beeld vormen van wat deze problematiek voor indruk maakte op Dien als scholiere op het gymnasium en hoe zij daar later in haar leven op terug zal hebben gekeken.

Het kabinet Cort van der Linden werd op 29 augustus 1913 beëdigd om vijf volle jaren te blijven zitten. Grote namen waren eraan verbonden. Van Cort van der Linden zelf, die Binnenlandse Zaken onder zijn verantwoordelijkheid nam, van M.W.F. Treub voor Landbouw, Handel en Nijverheid, van J. Loudon, een beroepsdiplomaat op Buitenlandse Zaken en C. Lely voor Waterstaat. Al hadden de meeste ministers van hun liberale gezindheid nooit een geheim gemaakt en was het duidelijk dat het nieuwe kabinet de meeste sympathie vond bij de liberalen (en sociaal-democraten) en niet bij de chris-

¹⁶⁰ zie hoofdstuk 3.2.2 Oorzaken van en oplossingen voor de crisis in de landbouw.

telijke partijen, het wilde zich ook doen kennen als een kabinet van pacificatie en verzoening. Het kondigde dadelijk een grondwetsherziening aan die het algemeen kiesrecht moest verwezenlijken. Om zich van de voor zo'n herziening onmisbare steun van de christelijke partijen te verzekeren werd een staatscommissie ingesteld om studie te maken van de volledige financiële gelijkstelling van het bijzonder met het openbaar onderwijs.¹⁶¹

'Eindelijk was er een kabinet aan het bewind gekomen dat de nationale eenheid en verzoening nastreefde. Toen elf maanden later Wereldoorlog I uitbrak en de nood aan de man kwam, toonde het kabinet-Cort van der Linden zich uitstekend voor zijn moeilijke taak berekend'.¹⁶² Dit zal later in schril contrast staan met de situatie van het kabinet De Geer bij het uitbreken van Wereldoorlog II.¹⁶³

Het uitbreken van Wereldoorlog I op 3 augustus 1914 veroorzaakte voor Nederland een ernstige verstoring en gedeeltelijk (vooral op monetair gebied) zelfs een ontwrichting van het economische leven. Nadat de aanvankelijke moeilijkheden enigszins waren overwonnen, volgde een periode van malaise, die tot in 1915 aanhield. De ontwikkeling kenmerkte zich door een grote mate van terughoudendheid, geïnspireerd door de toen nog algemene verwachting dat de oorlog niet lang zou duren. In de loop van 1915 en in toenemende mate in 1916 manifesteerde zich hierin een ommekeer. De hoop op een snel einde van de oorlog verdween en daarmee verdween tevens de afwachtende houding, waarin het bedrijfsleven had volhard. Tegelijkertijd begonnen zich in het buitenland schaarsteverschijnselen voor te doen, die aanleiding gaven tot een toenemende kooplust op de Nederlandse markt. Door het wegvallen van een belangrijk deel van de buitenlandse concurrentie genoot de binnenlandse markt een natuurlijke bescherming. Alle genoemde factoren werkten in dezelfde richting. De voorraden van handel en industrie, die voorlopig nog van voldoende omvang waren, konden zowel binnen- als buitenslands in een stijgende markt worden afgezet. Het jaar 1916 kon diensgevolge van economisch standpunt bezien in doorsnee als zeer gunstig worden beschouwd.¹⁶⁴

Deze hausse was evenwel van korte duur. Naarmate de economische oorlogsvoering scherpere vormen aannam, namen ook voor ons land de moeilijkheden toe. De afkondiging van de onbeperkte duikbotenoorlog en het einde van de Amerikaanse neutraliteit maakten voortzetting van het overzeese goederenvervoer praktisch onmogelijk. De import werd afgesnoerd. Allerwegen traden schaarsteverschijnselen op, die snel in betekenis toenamen.

¹⁶¹ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 387.

¹⁶² Fasseur, *Wilhelmina De jonge koningin*, 387-388.

¹⁶³ zie hoofdstuk 4.2.2. Er komt waarschijnlijk toch geen oorlog.

¹⁶⁴ Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland 1918-1939*, 8.

De binnenlandse situatie werd door verscheidene omstandigheden ongunstig beïnvloed. De toenemende spanning tussen lonen en kosten van levensonderhoud gaf aanleiding tot steeds krachtiger wordende eisen tot loonsverhoging, die samenvielen met een onder de gegeven omstandigheden onvermijdelijke daling van de arbeidsproductiviteit. De ontwikkeling van prijzen en inkomens sloeg een onmiskenbaar inflatoire richting in. Behalve met de algemene grondstoffenschaarste kreeg het bedrijfsleven te kampen met een nijpende kolennood en met toenemende transportmoeilijkheden. De economische stagnatie nam in de loop van 1918 steeds ernstiger vormen aan; in het najaar kon de toestand kritiek worden genoemd.

Het crisisapparaat, dat geleidelijk in het leven werd geroepen, was niet bij machte de optredende moeilijkheden doeltreffend te bestrijden. Overigens beperkte het overheidsingrijpen zich aanvankelijk tot enigszins incidentele en niet zeer ingrijpende maatregelen op het gebied der voedselvoorziening. Nadat in het voorjaar van 1917 het economisch tij was gekeerd, maakte het overheidsingrijpen snelle vorderingen. In februari van dat jaar werd een aantal belangrijke voedingsmiddelen (zoals bijvoorbeeld brood, aardappelen, rijst, gort, haver, mout, peulvruchten en vet) in distributie gebracht. Dit assortiment werd in de daarop volgende maanden geleidelijk uitgebreid. Ten behoeve van de toewijzing van grond- en hulpstoffen aan landbouw en industrie en ter verdeling van de productieresultaten werd een groot aantal crisisbureaus in het leven geroepen.¹⁶⁵

Van een eigenlijke oorlogseconomie was evenwel geen sprake, veeleer van compilatie van crisismaatregelen ad hoc. Hoewel de overheid volgens de toenmalige opvattingen ongetwijfeld diep in het economische leven ingreep, moet haar interventie, vergeleken met die in de jaren dertig, mild worden genoemd.

Naar de mening van Keesing lijdt het geen twijfel dat een vijfde oorlogswinter voor ons land hoogst ernstige consequenties zou hebben meegebracht. 'Achteraf is het vrij zeker dat Nederland op het kritieke ogenblik niet ver van een ineenstorting verwijderd was'.¹⁶⁶ Volgens Brinton leden de Duitsers tegen het eind van 1918 (door de geallieerde blokkade) aan ernstige ondervoeding en vooral dit zou hen bereid hebben gemaakt zich over te geven en niet tot het bittere einde door te vechten.¹⁶⁷ En dan te bedenken dat zich op Duitse bodem geen enkel krijgsfeit van enige betekenis afspeelde. De oorlog eindigde en dat zou voor de loop van de geschiedenis van grote betekenis zijn, met een Duits leger dat nog altijd intact was en met een vaderland waarop nog geen vijand een voet gezet had!¹⁶⁸

¹⁶⁵ Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland 1918-1939*, 9.

¹⁶⁶ Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland 1918-1939*, 10.

¹⁶⁷ Brinton, *Wereldgeschiedenis*, 177.

¹⁶⁸ Brinton, *Wereldgeschiedenis*, 170.

Post wijst op het steeds sterker ingrijpen door de overheid in het agrarisch productieproces om de voedselvoorziening veilig te stellen. Hij ziet dit ook nog voor de eerste jaren na de oorlog toen de prijzen van agrarische producten door de schaarste aan voedingsmiddelen nog op een hoog niveau lagen. Naarmate de situatie zich normaliseerde verminderde het overheidsingrijpen weer. Dit zou heel anders komen te liggen in de periode van de grote economische crisis van de jaren dertig. Als gevolg van deze crisis daalden de prijzen van alle producten en dus ook die van landbouwproducten dramatisch. In antwoord daarop grepen de overheden van de West-Europese landen naar het middel van importbelemmeringen om hun eigen producten te beschermen. De protectie van de landbouw steeg daardoor tot een historisch hoogtepunt.¹⁶⁹ Of dieptepunt? Met invoerrechten, importheffingen, exportsubsidies en importquota – en voorzover niet toereikend met productiequota – probeerde de overheid het tij te keren. De ervaringen die met dit beleidsinstrumentarium werden opgedaan waren volgens Post ook van belang voor de voedselvoorziening gedurende Wereldoorlog II. Ook in de jaren daarna zou dit beleidsinstrumentarium in aangepaste vorm nog lang de ontwikkeling in de landbouw beïnvloeden. Dit gold met name voor grondgebonden producten als granen, suikerbieten en zuivel. Ook in de andere landen van West-Europa werd na Wereldoorlog II gekozen voor een voortzetting van de landbouwprotectie.

Nederland bleef dan weliswaar gespaard voor de directe oorlogsverschrikkingen, maar de oorlog van 1914–1918 bracht toch grote veranderingen teweeg, die direct gevolgen hadden voor het kalme Haagse leventje. Belangrijk gevolg was bij voorbeeld dat vrouwen de gemobiliseerde mannen – voor heel Nederland ongeveer 200.000 man – vervingen op hun werk.¹⁷⁰

De distributie stelde de huisvrouw zwaar op de proef aldus de journaliste Emmy J. Belinfante. Voor het eerst waren zij gedwongen de markt te bezoeken, waar tot dan toe alleen het huishoudelijk personeel zich waagde. De handel met het buitenland lag grotendeels stil, er moest bezuinigd worden. Er scholen zeker voordelen aan de rantsoenering, schreef zij half schertsend. Het was heerlijk rustig op straat door het gebrek aan benzine, aan de haast van alle dag werd een halt toegeroepen.¹⁷¹

Het was nu duidelijk een dwaling gebleken dat deze oorlog met een paar maanden beslist zou zijn. Engeland maakte zich gereed voor een uithongeringsoorlog en de blokkade was daarvan een middel. Dan zal je eens wat gaan merken- de

¹⁶⁹ Post, 'Strategische keuzes', 62–63.

¹⁷⁰ Divendal, *Emmy J. Belinfante*, 96–97.

¹⁷¹ Divendal, *Emmy J. Belinfante*, 98.

prijzen van alle landbouwproducten zullen schrikbarend oplopen, de levensmiddelen schaars worden.¹⁷²

Tijdens hun verblijf in Nederlands-Indië (1929-1935) zouden Henk en echtgernote Jopie Hoetink (broer en schoonzus van Dien) in hun brieven het meerdere malen hebben over de nieuwe oorlogsdreiging met name in Europa. In die jaren voelde men zich in Nederlands-Indië relatief veiliger dan in Europa. Men zag daar vooral op tegen het mogelijke wegvallen van de communicatie-mogelijkheden met de familie in Nederland bij het uitbreken van een nieuwe oorlog in Europa.

Henk raadde zijn moeder en Dien onder meer aan om vooral eens het verslag uit Wereldoorlog I van Erich Maria Remarque over de strijd in de Duitse loopgraven aan het front in Frankrijk te lezen om een goed inzicht te krijgen in de absurditeit van het gebeurde.¹⁷³ Remarque schreef zijn beroemde boek *Im Westen nichts Neues* in 1928 en het kwam voor het eerst uit in 1929.

Wanneer de nationaal-socialisten op 10 mei 1933 op het plein voor de universiteit van Berlijn deze miljoenen-*bestseller* *Im Westen nichts Neues* uit 1929 (die ook verfilmd zou worden) als één van de meest gehate boeken in hun vuur gooien, verbranden zij zijn tweede roman uit 1931 *Der Weg zurück* gelijk mee, vanwege Remarque's litteraire verraad aan de Duitse soldaten die in de *Weltkrieg* vochten en als opvoedkundig teken aan het Volk *im Geist der Wehrhaftigkeit*.¹⁷⁴

Remarque laat de ik-figuur uit *Im Westen nichts Neues*, tot zichzelf sprekend tegen een door een granaat omgekomen vijand, het volgende zeggen: 'Vergeef me kameraad; we begrijpen zulke dingen altijd pas, wanneer het te laat is. Waarom zegt men het ons eigenlijk niet voortdurend, dat jullie net zulke arme slokkers bent als wij; dat jullie moeders evenveel zorg hebben over jullie als de onze en dat we allemaal dezelfde angst voor de dood hebben en op dezelfde manier sterven en op dezelfde manier lijden. Vergeef me kameraad! Als we onze wapens en uniformen weggooien, dan zou jij net zo goed mijn broer kunnen zijn'.¹⁷⁵

Wereldoorlog I of de 'Grote Oorlog' zou circa 10 miljoen doden en 20 miljoen gewonden kosten.

¹⁷² Boudier-Bakker, *De klopp op de deur*, 560.

¹⁷³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 25-7-1933.

¹⁷⁴ Kriegisch, *Der Weg zurück nach Lohne*, 5.

¹⁷⁵ Remarque, *Van het westelijk front geen nieuws*, 169.

1.7 Naar de Rijksuniversiteit in Leiden

1.7.1 De reputatie van de Leidse universiteit

In september 1921 ging Dien Hoetink studeren aan de Rijksuniversiteit in Leiden, bij de faculteit der Rechtsgeleerdheid. Leiden heeft de oudste universiteit van Nederland met een, zeker ook in die jaren, belangrijke internationale reputatie en een toonaangevende juridische faculteit. Universiteiten zijn vanouds niet alleen centra van cultuur en wetenschap, maar in veel gevallen ook de belichaming van politieke onafhankelijkheid. (Een belangrijk begrip in het leven van Dien Hoetink). De Leidse universiteit vormt daarop geen uitzondering: *Praesidium Libertatis*.¹⁷⁶

Aan het begin van de twintigste eeuw verwierf een aantal van de aan de Leidse universiteit verbonden geleerden de Nobelprijs. In 1902 ontving de natuurkundige H.A. Lorentz (1853-1928) samen met zijn leerling P. Zeeman (1865-1943) de Nobelprijs voor natuurkunde vanwege hun werkzaamheden aan de elektronentheorie en in 1913 viel deze eer te beurt aan H. Kamerlingh Onnes (1853-1926) vanwege zijn succesvolle poging om helium vloeibaar te maken.

In de jaren dat Dien Hoetink in Leiden studeerde kreeg W. Einthoven (1860-1927) de Nobelprijs voor geneeskunde en fysiologie. Hij maakte het door de constructie van de snaargalvanometer mogelijk de kleine elektrische stromen die door het hart worden opgewekt te meten (elektrocardiogram). In die tijd trokken ook vele buitenlandse geleerden naar Leiden zoals de natuurkundigen Albert Einstein (1879-1955) en Paul Ehrenfest (1880-1933). Het was ook de tijd van de taalkundige en islamkenner C. Snouck-Hurgronje (1857-1936), van cultuurhistoricus J. Huizinga (1872-1945) en van de juristen C. van Vollenhoven (1874-1933), kenner van het inheems-Indische adatrecht en E.M. Meijers (1880-1954), kenner van het burgerlijk en internationaal-privaatrecht.

Bij de academische vorming behoorde het zorgdragen voor internationale wetenschappelijke en culturele contacten voor de studenten. Was deze in de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw vooral gericht geweest op Duitsland, in deze jaren ging het venster open in de richting van Amerika. Zo vond er in juli 1924 een 'Amerikaanse Week' plaats, ingeleid door de rector-magnificus en 'gesponsord' door de Holland-America Foundation. Een aantal Amerikaanse studenten kreeg in Leiden een cursus-week aangeboden. Daarin werd, naast de overtocht van de pelgrimvaders van Holland naar

¹⁷⁶ *Praesidium libertatis*: steunpunt, bolwerk der vrijheid. Zinspreuk van de Leidse universiteit in randschrift van haar zegel. Zie: Van Heck, 'Libertatis praesidium', 197 e.v. en De Jonge, 'Ouderdom en herkomst van het devies der Leidse universiteit', 143 e.v.

Amerika op de *Mayflower*,¹⁷⁷ onder meer aandacht gevraagd voor Nederland als 'koloniserende' mogendheid.¹⁷⁸ De rector magnificus, prof. mr. H. Krabbe, zei daarover op 7 juli 1924:¹⁷⁹

Wij mogen niet zeggen, dat onze heerschappij in de Oost het uitvloeisel is van het streven, om de bevolking onze westersche cultuur te brengen; wij weten terdege, dat het commercieele belangen zijn geweest, welke ons tot kolonisatie bewogen. Maar deze heerschappij heeft eensdeels een saamhorigheid der Indonesische bevolking ten gevolge gehad en dus het begin van een eigen nationaliteit in de hand gewerkt, anderdeels heeft zij in de tweede helft der 19de eeuw een ethischen grondslag gekregen, zoodat Indië niet meer als domein mocht worden beschouwd, maar het inzicht veld won, dat in háár belang onze voogdij behoort te worden uitgeoefend, terwijl thans heengestuurd wordt naar de erkenning van de waarde harer eigene cultuur en dus ontplooiing van het bijzondere geestelijke leven der Indische volken ons tot taak gesteld is.

1.7.2 Dien Hoetink en haar 'Haagsche' mede-studenten in Leiden

Dien staat voor het eerst in de annalen van de Leidse universiteit vermeld in het 'Album Studiosorum (19 september 1921 tot 8 juli 1922) Tijdens Het Rectoraat Van Dr. C. Snouck Hurgronje'.¹⁸⁰ Volgens dit *album studiosorum* heeft zij zich op 23 september 1921 ingeschreven bij de Faculteit der Rechtsgeleerdheid. (17 jaar oud). Van de 16 leerlingen die tegelijk met Dien Hoetink in 1915 naar het Stedelijk Gymnasium waren gekomen (zie het overzicht van mede-leerlingen, bijlage A) en die nu ook in Leiden gingen studeren was er nog één die ook 17 jaar oud was, de overigen waren 18 of 19 jaar.

Hoewel er naar verhouding veel meisjes te vinden zijn tussen de medeleerlingen van het Stedelijk Gymnasium in Den Haag die zich ook aan de Rijksuniversiteit in Leiden lieten inschrijven, was het in deze jaren nog geenszins een algemeen gegeven dat vrouwen aan een universiteit gingen studeren. Maar je zag wel een sterke toename. Tussen 1900 en 1920 vond bijna een vertienvoudiging plaats van het aantal vrouwelijke studenten, van 121 in 1900 tot 1084 in 1920. Vormden zij in 1900 nog 4 procent van de totale universiteitspopulatie, in 1920 was dit gestegen tot 13 procent (zie tabel 1.1).

¹⁷⁷ Volgens de rector-magnificus zou het 'groote' Rijk der *United States of America* gevestigd zijn op het ogenblik dat in 1620 op de *Mayflower* het *contrat-social* gesloten werd. Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden 1925, 94.

¹⁷⁸ Deze zienswijze kwam sterk overeen met die welke binnen de familie Hoetink leefde.

¹⁷⁹ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden 1925, 93-94.

¹⁸⁰ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden 1922, 104.

Tabel 1 *Vrouwelijke studenten aan universiteiten naar studierichting en percentage van totaal aantal studenten (1900-1960)*¹⁸¹

Jaar	Theologie		Letteren		Medicijnen		Exacte wet.		Mij. Wet.		Totaal	
	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%
1900	4	1	23	14	17	3	66	15	11	2	121	4
1910	4	1	86	33	167	10	203	12	77	9	537	11
1920	16	5	223	41	247	11	399	11	199	11	1084	13
1930	39	5	600	48	640	17	433	12	427	16	2139	18
1960	90	9	1927	43	1468	20	1044	7	2727	21	7256	18

In de eerste decennia van de twintigste eeuw was de vraag: Coëductie, ja of nee de vraag die de discussie over het meisjesonderwijs beheerste. (Behalve in katholieke kring, waar gescheiden onderwijs voor alle leeftijdsgroepen vanzelfsprekend was). Al in de eerste helft van de negentiende eeuw hadden pedagogen, op grond van psychische verschillen tussen jongens en meisjes, coëductie boven de lagere schoolleeftijd als ongewenst verklaard. Ook bij de discussie over verbetering van het meisjesonderwijs in de jaren 1860/1870 kwam dit onderwerp aan de orde. Waar de coëductie als problematisch werd beschouwd, gebeurde dit vooral met oog op de zedelijkheid. Problematisch was coëductie ook, omdat meisjes gemiddeld zo'n twee jaar eerder in en uit de puberteitsfase kwamen dan jongens. Radicale feministen hadden vanuit het gelijkheidsideaal altijd positief over coëductie geoordeeld. Alle negatieve geluiden van pedagogen ten spijt, vonden meisjes steeds vaker de weg naar de jongensscholen en naar de universiteiten. Maatschappelijk werd de gegroeide situatie als een voldongen feit geaccepteerd.¹⁸² Na 1914 was er voor veel ouders nog een argument om de doorstroming van meisjes naar universiteiten positief te benaderen. Vóór het uitbreken van Wereldoorlog I was het gebruikelijk dat meisjes uit gegoede milieus na het doorlopen van de middelbare school voor de *finishing touch* naar een kostschool in het buitenland werden gestuurd. Talenkennis en omgangsvormen stonden daarbij centraal. Door het uitbreken van de oorlog was die mogelijkheid door het sluiten van de landsgrenzen van de baan.¹⁸³ Zo kreeg de universiteit een nieuwe doelgroep: meisjes die niet kwamen studeren uit wetenschappelijke interesse of met het oog op een maatschappelijke functie, maar om, ter voorbereiding op het huwelijk, hun algemene vorming te vergroten.

Dien Hoetink behoorde, zoals nog genoegzaam zal blijken, niet tot deze categorie.

¹⁸¹ De ontwikkeling van het onderwijs in Nederland I, 266-268 (CBS-1966).

¹⁸² Van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*, 87-96.

¹⁸³ Van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*, 94.

1.7.3 Spoorstudente vanuit Rijswijk

De familie Hoetink stond vanaf 10 juni 1918 ingeschreven bij de Gemeente Rijswijk en woonde op de Oranjelaan 64. Bij de Burgerlijke Stand van Rijswijk staat als beroep van haar vader vermeld: rustend geneesheer.¹⁸⁴ In Rijswijk woonden ook de grootouders van moeders zijde opa en oma Jongbloed-Bangert. Dokter Hoetink had zich door een *attaque* genoodzaakt gezien om zijn artspraktijk neer te leggen. Hij was er vrij slecht aan toe en herkende aanvankelijk zelfs zijn eigen kinderen soms niet.¹⁸⁵ Zoon Henk was inmiddels in Leiden op kamer gaan wonen of zoals het in die tijd meestal toeging in een kosthuis. Dien zou thuis bij haar ouders blijven wonen. Voor het volgen van de colleges reisde zij per tram en/of trein van Rijswijk naar Leiden.

Mede-studente Tine Louise van Gulik¹⁸⁶, haar twee jaar oudere klasgenote op de lagere school en op het gymnasium bleef eveneens thuis (in Den Haag) wonen. Dit gold overigens voor bijna alle vrouwelijke medeleerlingen van Dien die met haar in Leiden gingen studeren en van wie Willy van Hettinga Tromp echt een goede vriendin van Dien genoemd mag worden.¹⁸⁷ De meeste van de jongens zouden echter in Leiden gaan wonen. Dat Dien Hoetink thuis bleef wonen zal onder meer met haar jeugdige leeftijd te maken hebben gehad. Mogelijk speelden ook de financiën een rol. Twee kinderen in Leiden op kamer was voor een rustend dokters-gezin misschien wel te veel van het goede.

Broer Henk heeft evenzeer als bij de keuze voor het gymnasium, met zijn rechtenstudie in Leiden de weg vrij gemaakt voor Dien om ook in Leiden te gaan studeren. Bij Pitlo lezen we het volgende over de studiekeus van Henk Hoetink. 'Hendrik Richard Hoetink, zoon uit een geslacht van intellectuelen, deed in 1919 eindexamen gymnasium alpha en ging onmiddellijk daarop in Leiden studeren. Aanvankelijk ging zijn liefde uit naar de vergelijkende literatuurgeschiedenis, maar spoedig ging hij over tot de rechtenstudie. Deze keuze van studie was in zijn familie niet vreemd¹⁸⁸. Daarbij was het gevoel voor evenwicht, voor redelijkheid en billijkheid, voor het *audiatur et altera pars*¹⁸⁹ hem ingeschapen, hoedanigheden, die een voorbestemming tot het dienen der rechtswetenschap inhouden'.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Register Burgerlijke Stand gemeente Rijswijk.

¹⁸⁵ Gesprek met drs. Hans R. Hoetink op 29-6-2001.

¹⁸⁶ Over Tine Louise van Gulik wordt in de briefwisseling tussen Indië en Den Haag (brief van 27-10-1932) vermeld dat zij een tweede zoon kreeg.

¹⁸⁷ Gesprek met drs. Hans R. Hoetink op 15-11-2001.

¹⁸⁸ Hier doelt Pitlo kennelijk op de door de broers en neef van dokter H.R. Hoetink vervulde functies en hun overige belangstelling.

¹⁸⁹ Oude Latijnse rechtsregel: ook de andere partij worde gehoord. Ook: *audi et alteram partem*: hoor ook de wederpartij. Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal* 1976, deel II, 3100.

¹⁹⁰ Pitlo, *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1965-1966*, 84.

Tijdens zijn studie voelde Henk Hoetink het ernstige manco van het gebrek aan studiemateriaal in de vorm van eenvoudige handleidingen en verzamelbundels voor de studenten in de Rechtsgeleerdheid. Met name was de toegang tot de rechtspraak voor studenten moeilijk gezien de kostbaarheid van de abonnementen van de rechtspraak-periodieken. 'Nog gedurende zijn studie kreeg hij de gelukkige inval in deze leemte te voorzien. Het zijn alleen de beste studenten, die zich een dergelijk gemis realiseren', aldus Pitlo.¹⁹¹ Reeds in 1924 verscheen zijn eerste arrestenbundel: *Arresten over burgerlijk recht* verzameld en uitgegeven door H.R. Hoetink met een voorwoord van prof.mr. E.M. Meijers. Er zouden vele herdrukken volgen. In 1925 verscheenen zijn arresten over handelsrecht en burgerlijk procesrecht en in 1926 over internationaal privaatrecht.¹⁹² Met deze als 'Hoetinkbundels' bekend staande arrestenbundels legde Henk Hoetink de basis voor het algemeen in gebruik komen van dit soort bundels ook voor andere studierichtingen binnen de Rechten-faculteiten. Weldra zouden er ook bundels verschijnen op het terrein van het publiekrecht, gewijd aan het staatsrecht, het strafrecht en de strafvordering. 'Hun grote succes danken de Hoetinkbundels aan het feit dat zij voor de student uit de onoverzichtelijke hoeveelheid uitspraken van ons hoogste rechtscollege een hoogst deskundig samengestelde bloemlezing geven. Voorts wordt het leren lezen van arresten, waarvoor een zekere oefening vereist is, voor de aankomende jurist vergemakkelijkt doordat uit de weergave al wat niet de quintessens van de zaak raakt is weggelaten'.¹⁹³ De arrestenbundels over burgerlijk-, handels- en burgerlijk-procesrecht heeft ook Dien nog kunnen gebruiken tijdens de doctoraal-fase van haar studie.

Er was één groot verschil in de studententijd van Dien Hoetink en die van haar broer Henk. Dien is onmiddellijk bij haar aankomst in Leiden lid geworden van de 'Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden' (VVSL). Zij zou dit ook gedurende haar hele studie blijven.¹⁹⁴ Henk Hoetink wordt (in tegenstelling tot zijn vader) gedurende zijn gehele studieduur in Leiden vermeld onder de categorie van 'niet-corpsleden'.¹⁹⁵

Van de tien vrouwelijke studenten die met Dien meekwamen van het Stedelijk Gymnasium in Den Haag naar de universiteit in Leiden werden er zes lid van VVSL. Vier van deze dames bleven thuis wonen en twee gingen er in Leiden op kamer. Vijf van hen hebben hun studie in Leiden afgerond. Egbertha Kohnhorst was de enige van het clubje die geen rechten maar let-

¹⁹¹ Pitlo, *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1965-1966*, 85.

¹⁹² Hoetink, *Arresten over burgerlijk recht/Arresten over handelsrecht en burgerlijk procesrecht/Arresten over internationaal privaatrecht*.

¹⁹³ Pitlo, *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1965-1966*, 85.

¹⁹⁴ Almanak van de Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden. Jaargang 1921 t/m 1926.

¹⁹⁵ Almanak van het Leidsch Studentencorps. Jaargang 1919 t/m 1924.

teren ging studeren. Zij is op 30 mei 1933 gepromoveerd tot doctor in de Letteren. Eén van hen legde alleen het kandidaatsexamen af. (zie bijlage A).

Van de vier dames die geen lid van VVSL werden, legde er één alleen haar kandidaatsexamen af, één studeerde er volledig af en van twee werden er in het geheel geen examen-resultaten gevonden. Drie van hen bleven thuis wonen en één ging er in Leiden op kamer of in pension.

Van de zeven heren die meekwamen van het gymnasium hebben er zes hun studie afgerond. Jacob Kuilman promoveerde op 10 juni 1931 tot doctor in de Geneeskunde. Eén van de heren spande de kroon, zowel bij de dames als bij de heren, door één maal voor zijn kandidaats-examen en twee maal voor zijn doctoraal-examen te worden afgewezen. Twee van alle dames werden één maal voor het kandidaatsexamen afgewezen. Dit leverde hen een vertraging van drie maanden op. De ene had deze drie maanden weer ingehaald vóór haar doctoraal-examen, de ander liep één jaar studievertraging op.

Wat opvalt is dat de twee collega's van Dien (één man en één vrouw) die geen rechten maar iets anders gingen studeren, hun studie met een proefschrift hebben afgerond. De anderen die allen Rechten gingen studeren zijn niet gepromoveerd, althans niet aan de universiteit van Leiden en in die tijd promoveerde je altijd aan de universiteit waar je ook gestudeerd had.

De leden van VVSL kregen diverse activiteiten buiten de studie aangeboden. Voor de juristen onder de dames was er een 'Juridische Kring'.¹⁹⁶ Het is niet meer na te gaan of Dien in de activiteiten van deze kring geparticipeerd heeft.

1.7.4 De colleges en de hoogleraren

Het academiejaar en de vakanties waren destijds vrij helder geregeld:¹⁹⁷ 'Het academiejaar begint den derden Maandag in September (1922: 18 Sept.) Kerstvacantie: van den Zaterdag vóór Kerstfeest (1922: 23 Dec.) tot den derden Dinsdag daaraanvolgende (1923: 9 Jan.). Paaschvacantie: tien dagen, beginnende den Woensdag vóór Paschen (1923: 28 maart). De zomervacantie begint de tweeden Zaterdag in Juli (1923: 14 Juli)'. Dat betekende dat de studenten ieder jaar ongeveer 14 weken roostervrij waren.

In september 1921 trof Dien in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid de in tabel 1.2 genoemde hoogleraren aan, hier vermeld met hun leeropdracht.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Almanak van de Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden. Jaargang 1923, 53.

¹⁹⁷ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden, 1921, 5.

¹⁹⁸ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden, 1921, 7-8.

Tabel 1.2 Lijst van hoogleraren in de Rechtsgeleerdheid (1921-1925)

mr. C. van Vollenhoven	mohammedaansch recht en de overige volksinstellingen en gebruiken in Ned.- Indië, staatsrecht en inrichting van 's rijks koloniën en overzeesche bezittingen.
mr. H. Krabbe	staatsrecht
mr. A.J. Blok	strafrecht, strafvordering
mr. E.M. Meijers	burgerlijk recht, internationaal privaatrecht
jhr.mr. W.J.M. van Eijsinga	volkenrecht
mr. A.H.M. J. van Kan	romeinsch recht en zijn geschiedenis
mr. D. Van Blom	staathuishoudkunde, statistiek
mr. A.S. de Blécourt	oud-vaderlandsch recht en zijn geschiedenis
mr. G. André de la Porte	ned.- indisch strafrecht, ned.- indische straf-vordering en de hoofdtrekken van het heden-daagsche recht.
mr. A.S. Oppenheim	handelsrecht, burgerlijke rechtsvordering

In 1923 werd mr. F.G. Scheltema benoemd tot hoogleraar handelsrecht en burgerlijk procesrecht als opvolger van prof. Oppenheim. Dien Hoetink zou Scheltema niet alleen als één van haar leermeesters leren kennen, zij zou later met hem overleggen over de heruitgave van de arrestenbundel voor handelsrecht van haar broer Henk toen deze in Nederlands-Indië verbleef als hoogleraar burgerlijk recht aan de Rechtshogeschool van Batavia.

Het collegerooster was zodanig opgezet dat de studenten steeds konden insteken overeenkomstig de vorderingen van hun studie. De colleges werden alle gegeven in het oude academiegebouw aan het Rapenburg. Naast de hoogleraren waren er ook diverse privaat-docenten ingeroosterd. Door de wijze van roostering moesten Dien Hoetink en haar in Den Haag wonende jaargenoten vrijwel iedere doordeweekse dag naar Leiden reizen.

Onder de opsomming van hoogleraren (Tabel 1.2) bevinden zich grote (internationaal bekende) geleerden die een belangrijk stempel hebben gedrukt op de ontwikkeling van de juridische faculteit van Leiden in de eerste helft van de 20e eeuw. Prof. mr. E.M. Meijers zou niet alleen als civilist en met name als ontwerper van de eerste delen van het *Nieuw Burgerlijk Wetboek* bekendheid dragen maar ook door zijn ontslag door de Duitse bezetter aan het begin van Wereldoorlog II (november 1940).

Het is hier, waar we de studententijd en de relatie van Dien met de Leidse universiteit behandelen de beste plaats om daar uitvoeriger bij stil te staan. Het ontslag van prof. Meijers leidde tot de beroemde '26 november-rede' (1940) van de decaan van de juridische faculteit prof. mr. R.P. Cleveringa (1894-1980) en uiteindelijk tot de sluiting van de universiteit.

Dien Hoetink heeft zowel tijdens als na haar studietijd in Leiden regelmatig contact gehad met prof. Meijers. Met hem overlegde zij bijvoorbeeld namens haar broer in Nederlands-Indië over de vraag of de samenstelling van de arrestenbundel voor burgerlijk recht goed was gekozen dan wel dat het wenselijk was nog enige (recente) arresten toe te voegen en andere te laten

vervallen. Ook is het waarschijnlijk dat prof. Meijers Dien heeft geholpen bij het vinden van passende betrekkingen.

Op die bewuste 26e november 1940 ontving prof. Meijers een brief van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen: ‘Ingevolge opdracht van de Rijkscommissaris voor het bezette gebied terzake van niet-Arisch overheidspersoneel en met dat personeel gelijkgesteld, breng ik te Uwer kennis, dat U met ingang van heden van de waarneming van Uw functie van hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit Leiden is ontheven. De rijkscommissaris heeft bepaald, dat de betrokkenen voorloopig in het genot blijven van hunne wedden (toelagen enz.)’.¹⁹⁹

Prof. Cleveringa reageerde hierop door nog op dezelfde dag op het college-uur van prof. Meijers een toespraak te houden waarin hij in krachtige termen tegen het begane onrecht protesteerde en de grote betekenis van Meijers schetste. De rede van Cleveringa was een weloverwogen protest. Hij onthield zich bewust van enige politieke uitspraak, ging niet in op het racistische principe van de ontslagmaatregel en was bovendien bedoeld om onbedenkerde studentenacties te voorkomen. De tekst van de rede werd meteen vermenigvuldigd en wijd verspreid.²⁰⁰

De 27e november 1940 staakten de studenten uit protest het collegebezoek en sloot *General-Kommissar* F. Wimmer de universiteit. Cleveringa heeft naar aanleiding van zijn protest gedurende de Wereldoorlog II twee keer gevangen gezeten. Van 27 november 1940 tot in de zomer van 1941 in het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen en van 5 januari 1944 tot 23 juli 1944 als gijzelaar in Vught.²⁰¹ Na de oorlog zou hij op 10 mei 1946 optreden als erepromotor van Winston Churchill.

Op 7 augustus 1942 werd Meijers met vrouw en dochter gevangen genomen en naar Westerbork overgebracht. Hij bleef daar – met een onderbreking door een gedwongen verblijf in Barneveld – tot hij in september 1944 naar Theresienstadt werd getransporteerd. Op 25 juni 1945 keerde hij in Leiden terug.²⁰²

Door het hele boek heen zullen we de naam van prof. Meijers nog diverse malen tegenkomen onder andere wegens de hierboven genoemde contacten die Dien Hoetink met hem zou blijven onderhouden. Het juridisch werkterrein van Dien Hoetink zou zich in latere jaren steeds minder op het terrein van prof. Meijers, het burgerlijk recht en het internationaal privaatrecht, begeven. Wat zij nog het meeste deelden was hun aandacht voor de geschiede-

¹⁹⁹ Cleveringa, *Afscheidscollege en 26 novemberrede*, 23.

²⁰⁰ Cleveringa, *Gedenkschriften*, 5.

²⁰¹ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel III, 100.

²⁰² Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel I, 385.

nis van het Recht.²⁰³ Dit zal later met name blijken door haar aanpak bij het schrijven van haar boek over de omzetbelasting in 1933.²⁰⁴ De geschiedenis van het Recht werd in Leiden onderwezen door prof.mr. A.H.M.J. van Kan wat het Romeins recht en zijn geschiedenis betreft en door prof.mr. A.S. de Blécourt wat het oud-vaderlandsch recht en zijn geschiedenis betreft. Haar belangrijke inzichten ten aanzien van het staatsrecht en daarbinnen in het bijzonder de werking van de Grondwet en haar organen, stak zij echter op in de colleges van prof. mr. H. Krabbe.

Krabbe stond overigens bekend als een tegenstander van de speciale status van het grondwettelijk recht en de Grondwet.²⁰⁵ ‘Verschimmelde wijsheid’ noemde hij de Grondwet ooit.²⁰⁶ Maar bij zijn inauguratie in Leiden op 4 maart 1908 betoonde hij zich bewust te moeten werken tot nut voor het algemeen: ‘Wij moeten gelooven in doeleinden die onze individuele belangen in waarde verre te boven gaan en wij staan dus onder de verplichting ons aan hare heerschappij vrijwillig te onderwerpen’.²⁰⁷ In 1915 legt Krabbe in zijn boek *De moderne staatsleer* nog eens zijn opvatting over de staatsidee vast: ‘Er is slechts één heerschende macht, en dat is de macht van het recht. De Staat wordt bij deze opvatting niet bedwongen door het recht, maar is vervuld van het gezag des rechts. Het recht is niet een hoogere en de Staat een lagere macht, maar het met den Staat gegeven gezag en het rechtsgezag zijn identiek, zoodat de grondslag van de heerschappij van den Staat ligt in de verbindende kracht van het recht’.²⁰⁸ Krabbe stelt dan ook dat voor de democratie het wachtwoord ligt in: ‘de versterking van het moreel der groote massa’.²⁰⁹ Met een dergelijk staatsbegrip in haar intellectuele bagage, zou er bij Dien Hoetink tijdens Wereldoorlog II nimmer enige ruimte zijn voor ook maar het begin van twijfel over het volledige gebrek aan enige vorm van legitimatie met betrekking tot de aanwezigheid in Nederland van de Duitse bezetter.

Juist bij de aankomst van Dien in Leiden in 1921 had het Academisch Statuut de historische ontwikkeling van het recht, bezien in het licht van rechtsstelsels uit welke het Nederlands recht zich heeft gevormd, verplicht gesteld. ‘Het oud-vaderlandsch recht, tot dusver door eenige weinige liefhebbers beoefend, is nu dus bestemd zoowel voor belangstellenden uit eigen

²⁰³ Prof. Meijers was een groot kenner van het Romeinse recht in de middeleeuwen en van de Europese rechtsgeschiedenis in het algemeen. In het bijzonder heeft hij zich beziggehouden met enkele erfrechtstelsels. Zijn publikaties over het Ligurisch Erfrecht zijn het bekendste. Maar ook de Franse Rechtsgeschiedenis had zijn aandacht. Zie: Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 1, 382-386.

²⁰⁴ Hoetink en Völlmar, ‘De wet op de omzetbelasting’.

²⁰⁵ Akkermans, *De kwetsbare grondwet*, 2.

²⁰⁶ Krabbe, *Ongezonde lectuur*, 39.

²⁰⁷ Krabbe, *De idee der persoonlijkheid in de staatsleer*, 39.

²⁰⁸ Krabbe, *De moderne staatsidee*, 2.

²⁰⁹ Krabbe, *De moderne staatsidee*, 129.

aandrift als uit de wet'.²¹⁰ Aldus Dien's hoogleraar in het oud-vaderlands recht en zijn geschiedenis De Blécourt. Hij zou zijn colleges reeds vanaf 1922 ondersteunen door zijn boek: *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht*. 'De tijd en de praktijk zullen moeten uitmaken in hoever het verplicht stellen van het oud-vaderlandsch recht als examenvak de belangstelling erin heeft doen toenemen en aan de algemeene vorming van de juristen ten goede is gekomen'.²¹¹ Tot 1921 werd de tijdsruimte tussen de keizer van het Oost-Romeinse Rijk Justinianus I (527-565 n.C.) met zijn beroemde *Corpus Iuris Civilis*²¹² en de ontwerpen rond 1820 voor de Noord-Nederlandse codificatie onder leiding van Joan Melchior Kemper (1776-1824), buiten beschouwing gelaten.²¹³ Kemper was een voorvechter van het oud-vaderlands recht. Voor de Zuidelijke-Nederlanden bestond er een voorkeur voor het behoud van de Franse codificatie onder Napoleon.

Prof. mr. C. van Vollenhoven²¹⁴, tijdens Dien's studie-jaren in Leiden de hoogleraar in het mohammedaans recht en de overige volksinstellingen en gebruiken in Nederlands-Indië, het staatsrecht en de inrichting van 's Rijks koloniën en overzeese bezittingen, heeft er op gewezen dat in de Franse jaren (1795-1813) en daarna het niveau van de academische rechtsgeleerdheid is ingezakt. 'In het slaperig voortbestaan der faculteit na de wederinwijding der hoogeschool op 6 november 1815 komt pas weer leven, vulcanisch leven zelfs, door den geweldigen arbeid op rechtshistorisch en staatsrechtelijk terrein van den eenling Thorbecke (1831-1849).²¹⁵ Den Thor²¹⁶: strak, rechttop, nooit uit de plooi rakend, nooit zich versprekend, veeleischend bij de studie, vernietigend bij responsie, afgemeten bij examens, een heerscher onder zijn ambtgenooten, - maar door velen der studenten ontzaglijk vereerd. Na Thorbeckes aftreden dut de faculteit weer voor jaren in gelijk ook elders in den lande de rechtswetenschap er verlept uitziert. Het heeft de faculteit na 1849, en nog na 1875, moeite gekost, aan den internationalen arbeid der

²¹⁰ De Blécourt, *Kort Begrip van het oud-vaderlandsch Burgerlijk Recht*, (voorrede), pagina V.

²¹¹ De Blécourt, *Kort Begrip van het oud-vaderlandsch Burgerlijk Recht*, (voorrede), pagina VIII.

²¹² Het *Corpus Iuris Civilis* - de zogenaamde codificatie van het Romeinse Recht - werd op last van justianus I samengesteld door Tribonianus (†546 n.C.) en een keur van andere vooraanstaande juristen. De in deze codificatie verzamelde wetten, keizerlijke verordeningen en citaten van de grootste Romeinse rechtsgeleerden werden in West- en Midden-Europa tot aan de nationale codificaties aan het begin van de 19e eeuw als geldend recht beschouwd.

²¹³ De Blécourt, *Kort Begrip van het oud-vaderlandsch Burgerlijk Recht*, (voorrede), pagina VIII.

²¹⁴ Cornelis van Vollenhoven (1874-1933) was vanaf 1901 hoogleraar in Leiden. Hij oefende grote invloed uit in de richting van een ethische koloniale politiek.

²¹⁵ De classicus Dr. J.R. Thorbecke werd in maart 1831 in Leiden tot tijdelijk hoogleraar in 'diplomatie en staatkundige geschiedenis' benoemd. In juni 1831 ontving hij een ere-doctoraat in de Rechten, waarna hij zich Mr. J. R. Thorbecke noemt. In januari 1834 werd hij benoemd tot gewoon hoogleraar in de Rechten en zou dit blijven tot 1849.

²¹⁶ 'den Thor', in deze afkorting ligt tevens een verwijzing naar de Germaanse god van de donder Donar. Donar of Thor met de hamer. Hij hanteert een grote hamer die weggeslingerd naar hem terugkeert. Zie: Rasch, *Ons Volksleven*, 72.

rechtsgeleerdheid weer te gaan meedoen. En al moge de vergelijkend-geschiedkundige factor in de studie van het staatsrecht van Nederland en van Indië nog onvoldoende zijn uitgegroeid, de politieke geschiedenis der wereld wordt sinds 1910 te Leiden van seriës-schijn weer tot die collegewerkelijkheid die zij was onder Thorbecke. Ook internationaal privaatrecht en publiekrecht gaan zich in Leiden weer thuis voelen'.²¹⁷

In het werk van Thorbecke is de scheiding tussen publiek- en privaatrecht een belangrijk onderwerp. Dit onderdeel van zijn rechtsopvattingen zal ook voor Dien Hoetink een zeer belangrijk bestanddeel van haar regelgevende werkzaamheden worden. Met name het leerstuk betreffende het algemeen belang dat bij het publiekrecht hoort versus het privaatrecht dat gericht is op het individu of een groep van individuen.²¹⁸ In het recht moet volgens Thorbecke worden voorkomen dat het algemeen belang, dit is het belang van het geheel, wordt behartigd met behulp van bevoegdheden die gelegenheid scheppen om een bijzonder belang, dat is het belang van een als geïsoleerd van het geheel beschouwd deel, te dienen. 'Om deze reden kan publiekrechtelijke bevoegdheid niet in eigendom zijn en is steeds (deze bevoegdheid) afhankelijk van den wil van het geheel en bij deze regeling heeft de wetgever niet de belangen der individus, maar het belang van het geheel in het oog. Eigendom en ander privaatrecht heeft men ter zake van zijn bijzonder bestaan'.²¹⁹ De scheiding tussen het publiek- en privaatrecht is volgens Poortinga voor Thorbecke het belangrijkste onderdeel van het bestuursrecht. Bij Thorbecke blijft het publieke domein echter nog volledig gericht op staats- of publiekrechtelijke organen zoals provincie, gemeente en waterschappen. De denkbeelden die Thorbecke gedurende zijn hele leven naar voren zou brengen zijn sterk doortrokken van een organische beschouwingswijze die hij tijdens zijn verblijf in Duitsland ontwikkelde. Zijn organische visie op volk en volksinstellingen wordt meestal aanschouwelijk gemaakt aan de hand van de metafoor van een biologisch organisme: zoals een plant uit een kiem groeit volgens ondoorzichtige wetmatigheden, zo ook groeien een volk en zijn instellingen.²²⁰

De Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden van 1922 (aangenomen tijdens de Rechten-studie van Dien Hoetink in Leiden) zou de eerste opening bieden om ook aan andere 'lichamen' dan staatsorganen publiekrechtelijke bevoegdheden toe te kennen. Dit werd bepaald in artikel 194: 'De wet kan aan andere dan in de Grondwet genoemde lichamen verordenende

²¹⁷ Van Vollenhoven, *Verspreide geschriften*, eerste deel, 162-165.

²¹⁸ Het is thans niet meer na te gaan op welke wijze Dien Hoetink tijdens haar studie in Leiden met deze rechtsopvattingen (van Thorbecke) is geconfronteerd. Het meest voor de hand liggend is dat dit via de colleges van prof. Mr. H. Krabbe gebeurde. In zijn publicaties is dit echter niet terug te vinden.

²¹⁹ Poortinga, *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke*, 118.

²²⁰ Poortinga, *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke*, 39-40.

bevoegdheid geven'.²²¹ Toch dacht men hier nog, net als Thorbecke, vooral aan staatsorganen. (Later bijvoorbeeld toegepast bij de instelling van voorlopige openbare lichamen bij de drooglegging van de Wieringermeer en van de polders in het IJsselmeer).²²² Pas in de Grondwet van 1938 zou in het vijfde hoofdstuk 'Van Openbare Lichamen voor Beroep en Bedrijf' worden bepaald dat de wet voor bepaalde beroepen en bedrijven lichamen kan instellen ten einde regelend op te treden. 'De wet kan aan deze lichamen verordenende bevoegdheid verlenen', aldus artikel 153.²²³ En met name aan de hand van deze laatste bepaling zou Dien Hoetink, tijdens haar werkzaamheden aan de regelgeving voor de voedselvoorziening in oorlogstijd, haar weg gaan in de richting van een publiekrechtelijke organisatie voor de landbouw met verordenende bevoegdheden. Hierbij benadrukte zij steeds ten stelligste dat deze bevoegdheden alleen in het algemeen belang konden worden aangewend. In het algemeen belang oftewel tot 'nut van het algemeen'.

Met dit regelgevende werk – het kon geen wetgevende arbeid zijn vanwege de afwezigheid van de Regering en het Parlement – zou Dien Hoetink mede aan de basis staan van de Wet op de Bedrijfsorganisatie van 1950. Deze wet zou tenslotte de organisatie van het bedrijfsleven – ook voor de landbouw – in publiekrechtelijk opzicht opnieuw regelen en een verdere uitbouw mogelijk maken.²²⁴ 'Aan de bedrijfsorganisaties is opgedragen een het belang van het Nederlandse volk dienende bedrijfsuitvoering door de ondernemingen, waarvoor zij zijn ingesteld, te bevorderen, alsmede het gemeenschappelijk belang van die ondernemingen en van de daarbij betrokken personen te behartigen'.²²⁵

1.7.5 De studieresultaten

Dien zou reeds op 7 juni 1922 (18 jaar oud) haar 'Candidaatsexamen Rechtswetenschap' behalen.²²⁶ Het kandidaatsexamen omvatte de volgende vakken:

- inleiding tot de rechtswetenschap;
- historische ontwikkeling van het recht, gezien in het licht van rechtsstelsels, waaruit het 'Nederlandsche' recht zich heeft gevormd;
- de grondbeginselen der staathuishoudkunde.

²²¹ Van Hasselt, *Nederlandse Staatsregelingen en Grondwetten*, 412. Deze bepaling is in 1922 in de Grondwet opgenomen om een einde te maken aan de strijdvraag of al dan niet buiten de Grondwet om instellingen met publiekrechtelijke bevoegdheden in het leven geroepen mochten worden. Zie: *Proeve van een nieuwe grondwet*, 189.

²²² *Proeve van een nieuwe grondwet*, 190.

²²³ Van Hasselt, *Nederlandse Staatsregelingen en Grondwetten*, 451.

²²⁴ *Proeve van een nieuwe grondwet*, 189.

²²⁵ *Proeve van een nieuwe grondwet*, 183.

²²⁶ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden 1922, 118.

Binnen één jaar je kandidaatsexamen halen was in die tijd netjes, maar gebruikelijk. Voor Dien Hoetink was de termijn van één jaar zeker netjes gezien het feit dat op 11 februari 1922 (vier maanden voor haar kandidaatsexamen) haar vader overleed. In vier jaar afstuderen in de Rechtsgeleerdheid was ook voor de meeste Haagse oud-gymnasiasten weggelegd. Slechts een enkeling werd één of meerdere malen afgewezen. Twee van de vrouwelijke mede-studenten uit Den Haag gingen niet verder dan het kandidaatsexamen. Waren zij toen misschien al verloofd of wat deftiger gezegd: 'geëngageerd'?

In het jaarboek van de Leidse universiteit van 1923 vinden we het afstuderen van broer Henk op 2 juli 1923.²²⁷ In oktober 1924 werd Henk Hoetink benoemd bij de Nederlandse Spoorwegen in Utrecht. Hij werd adjunct-inspecteur bij de afdeling personeelstarieven en klachten. Henk vertrok in 1929 bij de NS (als inspecteur tweede klasse) in verband met zijn benoeming tot hoogleraar in Batavia.²²⁸

Op 15 december 1925 slaagde Dien voor het doctoraalexamen 'Nederlandsch Recht'.²²⁹ Daarmee verkreeg zij de hoedanigheid van 'meester in de Rechten' met zoals men dat pleegt te noemen *effectus civilis* ten aanzien van de advocatuur.²³⁰ De rechterlijke macht zou tot na Wereldoorlog II voor vrouwen gesloten blijven. Met andere woorden haar bul verleende haar de mogelijkheid om toelating te vragen tot de advocatuur of te solliciteren naar een functie bij de overheid. De graad van meester in de Rechten wordt pas sinds 1921 verkregen door het afleggen van een doctoraal-examen in de Rechtsgeleerdheid.²³¹ Daarvoor werd deze hoedanigheid verkregen na een academische promotie op stellingen.

Zij legde in één keer de doctoraalexamens I en II af. In het archief inzake de Studenten-inschrijvingen is helaas niet meer te achterhalen in welke studierichting, publiek- of privaatrecht, burgerlijk- of handelsrecht, staats- of strafrecht etc., zij is afgestudeerd. Studieresultaten in de vorm van op tentamens en examens behaalde cijfers werden evenmin teruggevonden. In ieder geval heeft zij verplichte tentamens afgelegd in het Nederlands burgerlijk recht, het Nederlands handelsrecht en het burgerlijk procesrecht, het Nederlands staatsrecht en het Nederlands strafrecht en strafprocesrecht.²³²

Zij had op het ogenblik van afstuderen de leeftijd van eenentwintig jaar. Daarmee bleef zij tot de jongsten behoren die met de graad van meester in de Rechten de arbeidsmarkt betraden. En dat betreden van de arbeidsmarkt zou voor haar als academisch gevormde vrouw, nog moeilijk genoeg zijn.

²²⁷ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden 1923, 130.

²²⁸ Pitlo, *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1965-1966*, 86.

²²⁹ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden 1925, 144.

²³⁰ Limburg, e.a. *De toekomst der academisch gegradueerden*, 48.

²³¹ Academisch Statuut, gewijzigd bij Koninklijk besluit van 15 juni 1921, *Staatsblad* nr. 800.

²³² Limburg, e.a. *De toekomst der academisch gegradueerden*, 48.

In het *Biografisch Woordenboek van Nederland*²³³ vinden we de levensbeschrijvingen terug van zeven vrouwen die, net als Dien Hoetink, voor zichzelf de keuze hadden gemaakt om in de eerste helft van de twintigste eeuw hun carrière als juriste te verwezenlijken. Allen ondervonden daarbij de nodige moeilijkheden die toch vrijwel allemaal louter door de ‘emancipatorische achterstand’ van de vrouw werden veroorzaakt. Ook als we ervan uit gaan dat het *Biografisch Woordenboek* alleen de meest prominente juristes behandelt, dan zijn de biografische schetsen van deze vrouwen toch nog voldoende stereotiep voor alle juristes uit die jaren. Hebben we bijvoorbeeld niet reeds eerder gezien dat mr. Dies Hoetink, het oudere nichtje van Dien, er in geslaagd was om in 1915 de eerste vrouwelijke ambtenaar van Den Haag te worden en dat zij deze functie in 1918 weer moest neerleggen omdat ‘ambtenaressen’ die in het huwelijk traden werden ontslagen?

Via een aantal korte levensbeschrijvingen van deze zeven prominente juristes die met name in de eerste helft van de twintigste eeuw werkzaam waren, proberen we een breder zicht te krijgen op de emancipatorische problematiek waarmee deze vrouwen dagelijks werden geconfronteerd.

Mr. Cornelia Frida Katz²³⁴ (1885–1963) studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde aldaar in 1916. Zij vestigde zich in 1917 als advocaat en procureur te Amsterdam. In 1920 werd zij daarnaast als eerste vrouw in Nederland benoemd tot waarnemend griffier bij het Gerechtshof van Amsterdam. En nadat zij in 1922 als eerste vrouw voor de CHU in het parlement was gekozen maakte zij zich als Tweede Kamerlid hard voor de opheffing van het gedwongen ontslag van ambtenaressen bij hun huwelijk. Helaas was er geen meerderheid die deze plannen steunde.²³⁵ Ook steunde zij in 1929 het amendement van Johanna Westerman om het verbod in de Gemeentewet te schrappen om vrouwen tot burgemeester te benoemen.²³⁶

Mr. Gezina Hermina Johanna van der Molen (1892–1978) was na eerdere kortstondige loopbanen in de verpleging en journalistiek in 1924 rechten gaan studeren aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, alwaar zij als eerste vrouw in 1937 promoveerde. Haar belangstelling lag op het gebied van het Volkenrecht. In 1949 verkreeg zij in dit vakgebied aan de Vrije Universiteit een benoeming tot buitengewoon hoogleraar en was daarmee de eerste vrouwelijke hoogleraar aan deze universiteit.²³⁷ Tijdens Wereldoorlog II was

²³³ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, verschenen te 's-Gravenhage tussen 1979 en 2001. zie ook: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/

²³⁴ Door haar huwelijk met de burgemeester van Ermelo C.W.F.M. baron Mackay, is zij ook bekend als: dr. C.F. baronesse Mackay-Katz.

²³⁵ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 2, 289–292.

²³⁶ Meertens, *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, deel 3, 92–95.

²³⁷ Van der Burg, *Volkenrechtelijke opstellen*, 6–7.

zij medeoprichtster van de verzetskrant *Trouw*. In deze periode getroostte zij zich vele inspanningen om Joodse kinderen van deportatie te redden.²³⁸

Mr. Bertha Nort (1874-1946) werd aanvankelijk bekend door een veertigtal Zweedse, Deense, en Noorse romans en kinderboeken die zij in het Nederlands vertaalde. (Bijvoorbeeld van de Zweedse schrijfster – ook van kinderboeken²³⁹ – en Nobelprijswinnares Selma Lagerlöf). Zij was een fervent lid van de ‘Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht’. Eerst op 34-jarige leeftijd begon zij aan de studie Rechten in Groningen. Hier promoveerde zij in 1914 op een proefschrift getiteld *Schets van de rechtspositie der getrouwde vrouw in Duitsland, Zwitserland, Engeland, Frankrijk en Nederland*. Met haar pen zou zij ten strijde trekken tegen het beperkte juridische beroepsperspectief voor vrouwen.²⁴⁰ In 1920 schreef zij voor de vereniging van Staatsburgeressen het actierapport: *Hoofddlijnen voor een moderne huwelijkswetgeving*.²⁴¹

De huwelijkswetgeving heeft meer dan enig ander deel der Nederlandsche wetgeving de vrouwen in ons land het gemis en de waarde van het kiesbiljet doen begrijpen. In deze rechtsregelen toch staan de belangen van man en vrouw in vele opzichten tegenover elkaar. ‘t Is hier wederom gebleken dat de ééne partij moeilijk zoo niet onmogelijk de belangen der wederpartij tegelijk met de eigen kan behartigen. Dat is de reden, waarom in ons land met tot heden uitsluitend mannen-regeering het huwelijksrecht den man vooral rechten en de vrouwen plichten toekent.²⁴²

Mr. Derkje Suringa (1889-1970) zou grote bekendheid verkrijgen met het in 1953 van haar hand – onder de naam Hazewinkel-Suringa – verschenen standaardwerk: *Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht*. Zij had aan de Universiteit van Amsterdam rechten gestudeerd en was hier in 1931 gepromoveerd. In 1932 werd zij aan dezelfde universiteit benoemd tot gewoon hoogleraar in het Strafrecht en daarmee zou zij de eerste vrouwelijke jurist zijn die tot hoogleraar werd benoemd. Met haar faculteitsgenoten Paul Scholten en Henk Hoetink behoorde zij in de eerste jaren van Wereldoorlog II tot de minderheid van hoogleraren in de academische senaat die zich consequent verzetten tegen al te grote toegeeflijkheid jegens de bezetter. Zij werd door de bezetter uit haar ambt ontslagen.²⁴³

Mr. Nancy Sophia Cornelia Tendeloo (1897-1956) was enige tijd werkzaam als lerares engels aan een MULO, maar in 1924 studeerde zij aan de Universiteit van Utrecht af in de Rechtsgeleerdheid. Zij zou vervolgens

²³⁸ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 4, 337-339.

²³⁹ Selma Lagerlöf, *Niels Holgersson's wonderbare reis*.

²⁴⁰ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 5.

²⁴¹ Bakker-Nort, *Hoofddlijnen voor een moderne huwelijkswetgeving*.

²⁴² Bakker-Nort, *Hoofddlijnen voor een moderne huwelijkswetgeving*, 4.

²⁴³ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 1, 569.

werkzaam zijn als advocaat en procureur en in haar praktijk worden geconfronteerd met vele sociale misstanden die het gevolg waren van de juridische ongelijkheid tussen (met name ook gehuwde) mannen en vrouwen. Zij was een actief lid van de vrouwenbeweging en zij zou in 1956 als lid van de Tweede Kamer voor de PvdA een gloedvol betoog houden voor de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw.²⁴⁴ Eerder (in 1955) had zij zich in het parlement ingespannen voor de opheffing van het ontslaggebod voor huwende en gehuwde ambtenaressen. Eerst per 24 december 1957 werd dit ontslaggebod opgeheven. Voor particuliere werkgevers bleef de mogelijkheid bestaan om vrouwen bij hun huwelijk te ontslaan.²⁴⁵

Mr. Gerda Veth (1894-1966) was in 1921 in Amsterdam gepromoveerd op een dissertatie getiteld *Simulatie in het Privaatrecht*. Zij zou tot haar vijfenzestigste jaar werkzaam zijn als advocaat en procureur. Zij was het eerste vrouwelijke lid van de Raad voor Toezicht en Discipline binnen de balie.²⁴⁶ In de oorlogsjaren adviseerde zij het hoofdbestuur van het 'Medisch Contact' dat het artsenverzet heeft geleid en na de bevrijding was zij voorzitter van de Zuiveringscommissie voor de medici en het overige personeel van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst van Amsterdam.²⁴⁷

Mr. Clara Gertrud Wichmann (1885-1922) studeerde af in de Rechtsgeleerdheid in Utrecht in 1909. Hier zou zij ook in 1912 cum laude promoveren op een strafrechtelijk onderwerp. Naast haar studie in Utrecht volgde zij de colleges van de bekende Leidse filosoof Bolland over Hegel. De dialectische wetenschapsmethode van Hegel vinden we in haar proefschrift, maar ook algemeen in haar werk terug. Zij maakte zich sterk voor het vrouwenkiesrecht, was principieel tegen iedere vorm van wapengeweld en sloot zich aan bij diverse organisaties binnen het uiterst linkse deel van het politieke spectrum. Zij werkte enige tijd in het onderwijs maar in 1913 werd zij aangesteld bij het Centraal Bureau voor de Statistiek in Den Haag waar zij werd belast met de zorg voor de criminologische statistiek. In 1920 hield zij een lezing over 'Misdad, straf en maatschappij', waarin zij de stelling poneerde dat misdaad voortkomt uit maatschappelijk onrecht. Zij stierf in het kraambed van haar eerste kind.²⁴⁸ Sinds 1987 is er in Amsterdam een landelijk expertise centrum voor vrouw en recht met de naam: Clara Wichmann Instituut. Aan dit centrum is gelieerd de stichting Proefprocessenfonds Clara Wichmann. Deze stichting stelt gelden ter beschikking voor het voeren van

²⁴⁴ Van Oven, 'Mej mr. N.S.C. Tendeloo', 845.

²⁴⁵ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 5.

²⁴⁶ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 1, 615.

²⁴⁷ Van Doorne, 'In memoriam mr. Gerda Veth', 128.

²⁴⁸ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 3, 656.

rechtszaken die de maatschappelijke en juridische positie van vrouwen in Nederland kunnen verbeteren.²⁴⁹

Wie in deze opsomming nadrukkelijk ook thuishoort is: jkvr. mr. Christine Wilhelmine Isabelle Wttewaall van Stoetwegen (1902-1986). In de 'zoekmachine' van het *Biografisch woordenboek*²⁵⁰ wordt het accent gelegd op haar functie als lid van de Tweede Kamer en niet op haar status als juriste. 'De freule' – zo was immer haar benaming in de pers – heeft gelijktijdig met Dien Hoetink in Leiden Rechten gestudeerd. De freule kwam één jaar later aan, namelijk in 1922 en studeerde twee jaar later af dan Dien, in november 1927. Zij waren beiden lid van de vrouwelijke studentenvereniging VVSL. Na hun afstuderen verliepen hun maatschappelijke carrières langs geheel andere wegen. Kostte het Dien Hoetink de nodige moeite en moest zij waarschijnlijk ook de nodige hulp inroepen om een functie te verwerven. Wttewaall van Stoetwegen zou al snel na haar afstuderen werkzaam zijn als secretaresse (eigenlijk: secretaris) van de Federatie van Christelijke Vereenigingen van en voor Vrouwen en Meisjes en van de Nederlandsche Christen Vrouwenbond (NCVB). Dit had alles te maken met haar eerdere activiteiten in deze protestants-christelijke bewegingen, maar ook met het feit dat zij in tegenstelling tot Dien Hoetink, op cultureel-, maatschappelijk- en politiek gebied ook altijd al actief was geweest. Van 1945-1971 zou zij lid zijn van de Tweede Kamer voor de CHU als opvolgster van de niet in de kamer terugkerende mr. Cornelia F. Katz die inmiddels was gehuwd met C.W.F. baron Mackay.²⁵¹ Als lid van de Tweede Kamer werd 'de freule' ook benoemd tot lid van de parlementaire enquêtecommissie, belast met het onderzoek naar het regeringsbeleid in de periode 1940-1945. Dit onderzoek werd eerst in 1956 afgesloten. Zij was onder meer aanwezig bij de verhoren van Hirschfeld en Woltersom, die beiden tijdens Wereldoorlog II een belangrijke rol speelden inzake de regelgeving voor de Publiekrechtelijke Bedrijfsordening. Zij heeft Hirschfeld op 15 januari 1952 dan ook horen verklaren: 'Dat verschillende van zijn medewerkers door de bezetter gearresteerd zijn wegens contacten met het verzet of sabotage. Een van degenen, die zich op dit gebied speciaal verdienstelijk hebben gemaakt, was mejuffrouw Hoetink, die ze daarvoor vast hebben gezet. Het was een hoogst onaangename geschiedenis, wanneer mensen voor dergelijke gevallen in de bak kwamen. Wij hebben er ook wel mensen uit gekregen. Het geval van mejuffrouw Hoetink wil ik hier uitdrukkelijk noemen, omdat dit een groot drama is geweest'.²⁵² De freule was tijdens de bezetting overigens zelf lid van het illegale Nederlandsch Vrouwen Comité. In 1955 steunde Wttewaall van Stoetwegen – tegen de

²⁴⁹ www.clara-wichmann.nl/instituut/index/

²⁵⁰ www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/

²⁵¹ Charité, *Biografisch woordenboek van nederland*, deel 4, 561-562.

²⁵² Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 7 c, 501.

uitdrukkelijke wens van CHU-leider Tilanus in – de PvdA- en VVD-motie over de opheffing van het verbod voor de gehuwde vrouw om te werken. Ook maakte zij zich sterk voor gelijke beloning voor mannen en vrouwen bij gelijkwaardige arbeid.

Dien Hoetink kan als ‘gelijkgestemde’ met de hierboven beschreven juristes worden omschreven, zeker op het terrein van de emancipatie van de vrouw. In haar dagelijks leven lag het accent bij haar echter meer op de uitvoering van haar werk als juriste (als *auctor intellectualis*) en op culturele betrokkenheid dan op een daadwerkelijk praktisch en direct gericht politiek-engagement.

1.7.6 De weg naar de eerste baan

Prof. Meijers had een uitgebreid netwerk met potentiële werkgevers zowel bij de overheid als bij het bedrijfsleven en bemiddelde voor al zijn afgestudeerden bij het verkrijgen van werk. Vaak moest men eerst korte of langere tijd als volontair werken alvorens men een betaalde aanstelling verkreëg. Voor degene die daar niet de financiële middelen voor had, was het moeilijk om bij de overheid (waaronder de rechterlijke macht en het openbaar ministerie) aan het werk te komen. Naarmate de economische situatie in ons land verslechterde werd het verkrijgen van werk steeds moeilijker. Voor vrouwen was de arbeidsmarkt nog problematischer dan voor mannen. Gehuwde vrouwen hadden, zoals we hierboven zagen, geen enkele kans.

De 21-jarige mej. mr. E.W. Hoetink verwierf een eerste baan bij een graankantoor in Rotterdam.²⁵³ Het meest waarschijnlijke is dat het hier om een relatie van prof. Meijers ging, die naast al zijn andere werk een aanzienlijke adviespraktijk uitoefende.²⁵⁴ Er zijn geen verdere specificaties van het bedrijf en haar werkzaamheden aldaar overgebleven. Ook weten wij niet hoe lang zij bij dit bedrijf gewerkt heeft. Uit de gegevens van de Burgerlijke Stand van de gemeente Rijswijk moeten we concluderen dat zij niet naar Rotterdam verhuisde en waarschijnlijk met de trein vanuit Rijswijk naar haar werk in Rotterdam ging. Op 12 augustus 1926 ging zij samen met haar moeder aan de Tasmanstraat 151 in Den Haag wonen.²⁵⁵

Op een gegeven, niet nader te traceren, moment is zij in dienst getreden bij het verzekeringsbedrijf van de firma Blom en Van der Aa te Amsterdam.²⁵⁶

²⁵³ ‘In memoriam mejuffrouw Mr. E.W. Hoetink’. Archief Hoetinkfonds 1946.

²⁵⁴ Van Oven, ‘In memoriam E.M.Meijers’, 555.

²⁵⁵ Register Burgerlijke Stand gemeente Rijswijk.

²⁵⁶ ‘In memoriam mejuffrouw Mr. E.W. Hoetink’. Archief Hoetinkfonds 1946.

Uit de briefwisseling tussen ‘Nederlandsch-Indië’ en Den Haag/Amsterdam (1929-1930)

Het bezit van Indië hoorde in alle opzichten bij de zekerheden van de toenmalige wereld.¹

Korte inhoud van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk reist Dien Hoetink met de directie van Blom en Van der Aa naar Nederlands-Indië. Zij kan van deze gelegenheid gebruik maken om haar broer en zijn gezin in Batavia te bezoeken. Dit hoofdstuk is voornamelijk gebaseerd op informatie uit de door de schrijver gemaakte transcriptie van de uitgebreide briefwisseling die van 1929-1935 tussen Nederlands-Indië en Den Haag plaatsvond. We zullen zien dat Dien voor de firma Blom en van der Aa lange werkdagen maakt en dat er daardoor weinig tijd voor ontspanning overblijft. We zien haar ook functioneren in het dagelijks leven temidden van haar familie. Langzamerhand ontstaan er ernstige verstoringen in de arbeidsrelatie met directeur Blom die uiteindelijk – terug in Holland – zullen leiden tot het door Dien zelf genomen ontslag. In de crisistijd van de jaren dertig van de 20e eeuw liggen de banen echter niet voor het opscheppen. Er is voor Dien dan ook een lange tijd te gaan voor zij een nieuwe betrekking vindt. In tussentijd schrijft zij een praktisch handboek over de wet op de Omzetbelastingen van januari 1934. Ook maken we in dit hoofdstuk kennis met de genealogische belangstelling van de familie Hoetink. Tenslotte gaan we op zoek naar de sociaal-culturele achtergrond van Dien en haar familie via de boeken en kranten die zij lazen en de films die zij zagen.

2.1 De familie in Indië

Dien Hoetink bezocht in het kader van haar werkzaamheden bij Blom en Van der Aa in 1931 Nederlands-Indië. Zij logeerde daar ten huize van haar broer en schoonzus die tussen 1929 en 1935 in Nederlands-Indië woonden. In die jaren schreef haar schoonzus Jopie Hoetink-Gertges wekelijks een brief naar haar schoonmoeder en schoonzus Dien in Den Haag/Amsterdam. Henk Hoetink vulde deze brieven meestal – met een kort woordje – aan of voegde een eigen brief toe. Daarnaast werd er over en weer veel drukwerk verzonden.

¹ Mak, *De eeuw van mijn vader*, 128.

den, zoals kranten en tijdschriften om elkaar op de hoogte te houden van de ontwikkelingen in Nederlands-Indië en in Nederland. Henk Hoetink stuurde aan zijn zus Dien bovendien veel informatie over zijn werkzaamheden aan de Rechtshogeschool in Batavia. Op deze manier bleef Dien goed op de hoogte van allerlei ontwikkelingen in het burgerlijk recht die door Henk gesignaleerd werden. Hij volgde vanuit Batavia op een positief-kritische wijze de ontwikkelingen in het werk van zijn zuster als juriste. Hij gaf haar adviezen en daagde haar uit tot nadere studie of sollicitaties.

Van de briefwisseling zijn alleen de brieven bewaard gebleven die vanuit Nederlands-Indië naar Nederland zijn gezonden. Het is natuurlijk jammer dat de brieven vanuit Den Haag en Amsterdam, waar Dien op kamers woonde, verloren zijn gegaan. Maar de brieven uit Nederlands-Indië bieden op zich al een schat aan informatie over het leven van Dien en haar familie.

De brieven zijn via een transcriptie voor gebruik ten behoeve van dit onderzoek geschikt gemaakt. Het gaat daarbij om meer dan 250 brieven. Ongeveer tweederde deel van de teksten heeft het handschrift van Jopie Hoetink-Gertges en ongeveer éénderde deel heeft het handschrift van prof. Henk Hoetink. Een enkele brief is van de hand van Mance Hoetink, een ouder nichtje van de familie. Jopie Hoetink gaf in haar brieven regelmatig aan dat haar handschrift wisselde met haar stemming en fysieke conditie. Een enkele keer werd excuses gevraagd voor het slechte handschrift vanwege een schommelende boot of andere omstandigheden waaronder slecht te schrijven viel. Wat heel belangrijk werd gevonden was het vasthouden aan de wekelijkse interval voor het verzenden van een brief. Zowel in Batavia als in Den Haag en Amsterdam werd iedere week naar de post uitgekeken. Tussen de brieven bevinden zich ook enkele ansichtkaarten en een aantal kinderteekeningen van Hans Hoetink, alsmede enige krantenknipsels.

De transcriptie leverde het voordeel uiteindelijk te kunnen beschikken over een gemakkelijk leesbare briefwisseling die een beeld geeft van het dagelijks leven van de familie, zowel in Nederlands-Indië alsook in Den Haag en Amsterdam. Maar, en dat is eigenlijk veel belangrijker, de briefwisseling geeft ook een duidelijk beeld van het maatschappelijk en cultureel gedachtegoed van de familie en daarmee enig inzicht in en begrip voor het doen en laten van Dien Hoetink. Via de briefwisseling stap je als het ware rechtstreeks binnen in een authentiek deel van de biografie van Dien en haar familie.

Dien stelde zelf ook veel belang in deze wekelijkse correspondentie. Schoonzus Jopie zag dit in Batavia als volgt in gedachten voor zich: '..... en dan rent Dien natuurlijk zooals altijd met hoedje op en mantel aan naar het bureautje om daarna in het fluweelen stoeltje te ploffen om te lezen!?'² Henk Hoetink schrijft in maart 1931 aan zijn moeder: 'Je bewaart toch al onze

² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 15-12-1930.

brieven goed? Het zou leuk zijn om die later bij de kachel op een winteravond te lezen, in een gezellige Hollandsche kamer die je hier zo kunt missen'.³

De correspondentie met de familie in Nederland was, zoals de vader van de schrijver Geert Mak het noemde: 'een dialoog met een lange echo'.⁴ Wie uit Indië een brief stuurde kon op zijn vroegst na zo'n zeven weken een antwoord verwachten.

Aan het eind van de jaren twintig werd de verbinding aanmerkelijk verbeterd. De KLM was in 1920 gaan vliegen met een Fokker F2 met plaats voor vier passagiers. In 1924 vond de eerste proefvlucht naar Indië plaats. De eerste luchtmail kwam per proefvlucht op 23 september 1928 in Medan aan. In 1930 begon de KLM met een tweewekelijkse lijndienst tussen Amsterdam en Bandoeng, met tussenstops van Athene tot Calcutta, heen in twaalf dagen, terug in tien.⁵ Zo duurde de vlucht in 1930 over de afstand van 14.000 km in negentig vlieguren dus twaalf dagen. Aan boord konden drie passagiers worden meegenomen. In 1937 was de reisduur, nu voor elf passagiers, teruggebracht tot 5½ dag met in totaal 55 vlieguren.⁶ Met deze, voor die tijd, niet geringe prestaties was de luchtvaart nog geen concurrent voor de mailschepen van de Rotterdamsche Lloyd en de Stoomvaart Maatschappij Nederland.

Henk Hoetink was een voorstander van het gebruik van het toen nieuwe fenomeen luchtpost en hij gaf zijn mening daarover als volgt weer: 'Het is erg lastig die luchtpost tussen de andere door. (De post per mail-schip deed 6 tot 7 weken over de reis en de lucht-mail was er in 10 tot 12 dagen. De lucht-mail haalde derhalve de zeepost in en daardoor bracht de zeepost oud-nieuws). Collega Ter Haar en een paar anderen doen alsof de luchtpost voorlopig nog niet bestaat om de geregelde correspondentie per wekelijkse boot niet te onderbreken. Maar ik vind ten 1e dat je de luchtpost moet steunen door er mail mee mee te geven en ten 2e vind ik het gezellig dat je berichten in 10 dagen hier zijn'.⁷ De keuze van Henk Hoetink lag dus bij de (ondersteuning van de) duurdere luchtpost.

Sinds 1929 kon men ook al met 'Holland' telefoneren via een sterke zender in Kootwijk. Een contact dat, o wonder, binnen een paar seconden gemaakt kon worden. Maar ook dat was erg duur.

Prof. Henk Hoetink, zijn vrouw Jopie Hoetink-Gertges en hun zoontje Hans (geboren 12 februari 1929) waren op 30 oktober 1929 met het S.S. 'Slamat'

³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 3-3-1931.

⁴ Mak, *De eeuw van mijn vader*, 137.

⁵ Mak, *De eeuw van mijn vader*, 137.

⁶ Ockeloen, 'Lloyd Rapide en Nederland Express', 174.

⁷ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 9-12-1929.

'Luchtpost' (1934) uit Batavia.

vanuit Rotterdam naar Nederlandsch-Indië vertrokken. Henk Hoetink zou aan de Rechtshogeschool te Batavia als opvolger van prof. Van Kan de leerstoel voor burgerlijk recht gaan bekleden. Op vrijdag 1 november voer de 'Slamat' met 427 passagiers uit Southampton weg.⁸ Jopie zou veel last hebben van zeeziekte op het eerste stuk

van de reis met name tot in de Golf van Biskaje. Vanuit Marseille schreef zij op een ansichtkaart aan Dien: 'Lieve Loesje', wat ben ik blij voor jou dat je in Genua aan boord gaat. Ik vond de reis tot heden allesbehalve prettig. Het zit hoofdzakelijk in mijn hoofd zoo duizelig, na Marseille is het natuurlijk over'.¹⁰

De familie bezocht onder andere Marseille, Genua en Colombo en zag hoe op 1 december 1929 de 'Slamat', na een zeereis van viereneenhalve week, langzaam de rede van Priok opstoomde.¹¹ Daar werden zij aan boord verwelkomd door de hooggeleerde collega's Van Kan, Zeijlemakers (met tropenhelm), Kollewijn en de rector/voorzitter van de Rechtshogeschool Raden Hoesein Djajadiningrat. Deze laatste vertelde aan Henk dat hij in zijn HBS-jaren omstreeks 1902 Latijnse les wilde nemen bij een zekere dr. De Haas, archivaris van beroep, en dat deze dr. De Haas hem in contact had gebracht met B. Hoetink, de sinoloog – en oom van Henk en Dien – die zojuist gestopt was met zijn Latijnse lessen. De heer Hoetink had vervolgens zijn studieboeken aan Hoesein Djajadiningrat geschonken.¹²

In Batavia namen zij voorlopig hun intrek in Hotel Victoria om vervolgens begin januari 1930 te gaan wonen in een modern verdiepingshuis aan de Van der Houtlaan 10. 'Ik zal Dien schrijven dat ze bij ons kan logeren als Blom het niet te ver vindt, anders moet ze de weekends maar bij ons doorbrengen. Ik zal in ieder geval voor een bed zorgen'.¹³ Aldus Jopie in een brief aan haar schoonmoeder en aan Dien in Den Haag.

⁸ www.rotterdamers.nl/haven/slamat.htm

⁹ 'Loesje' is binnen de familie de koosnaam voor Dien.

¹⁰ Briefwisseling Indië-Den Haag, ansichtkaart van 7-11-1929.

¹¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 1-12-1929.

¹² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 15-12-1912.

¹³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 28-12-1929.

Briefkaart uit Marseille (7-11-1929) gericht aan Mr. E.W. Hoetink, P.C. Hoofstraat 43, Amsterdam.

2.2 Dien Hoetink op bezoek en aan het werk (of andersom)

2.2.1 De reis, aankomst en verblijf in Batavia

Jopie Hoetink-Gertges schreef op 3 februari 1930 het volgende aan haar schoonmoeder (mevrouw Hoetink- Jongbloed) in Den Haag: 'Zaterdagmorgen 9 uur precies kwam de Prins der Nederlanden met Loesje aan. Het was hondenweer, eigenlijk de eerste dag die met gietregen begon hetgeen aanhield tot in de namiddag. Het eerste entrée in Batavia was dus niet erg vrolijk. We hadden onze kijker meegenomen en ontdekten Dien heel gauw. Zij zag ons ook heel gauw zodat het een heen en weer wuiven was. Toen de boot eindelijk aanlag vlogen we de trap op om elkaar te omhelsen. Het was een leuk weerzien. Nadat we bij de douane waren geweest zochten we onze auto op en reden naar het postkantoor in Weltevreden van waaruit u een telegram werd gezonden, toen naar huis'.¹⁴

Op 28 december 1929 was Dien al per trein met de familie Blom uit Den Haag naar Genua vertrokken om daar aan boord te gaan van S.S. 'Prins der Nederlanden', maar de exacte datum weten we niet.¹⁵ Het reizen per trein naar Genua beperkte de reisduur nauwelijks. Het voordeel was vooral dat men hiermee het slechte weer op zee bij de 'rondding' van Frankrijk, Portugal en Spanje omzeilde en Dien en de familie Blom zullen misschien, zoals meer Indië-gangers die het eerste deel van de reis per trein aflegden deden, enige dagen hebben uitgerust van de treinreis om tegelijkertijd te genieten van het

¹⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 3-2-1930.

¹⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 9-12-1929.

klimaat aan de Middellandse Zee en van de culturele bezienswaardigheden van Genua en omgeving.

Dien Hoetink en de familie Blom hadden vanaf Genua nog steeds een lange reis voor de boeg. Het is niet bekend of zij onderweg bijvoorbeeld Port-Saïd en Colombo bezochten. Het logboek en de passagierslijst zijn verloren gegaan. De ‘Prins der Nederlanden’ is tussen Genua en de rede van Priok in ieder geval een aantal havens binnengelopen om kolen en vers voedsel in te slaan en om post af te leveren. Tenslotte was het een *mail*-schip! In de havens die het schip aandeed werden korte landexcursies aangeboden, waarbij de uitstapjes naar de pyramiden van Egypte als een hoogtepunt werden beschouwd. Hiervoor was tijd genoeg, want de schepen moesten altijd in konvooi door het Suezkanaal varen en dat kostte veel tijd.

Op de ochtend van de aankomst met het S.S. ‘Prins der Nederlanden’ van de Stoomvaart Maatschappij Nederland¹⁶ bezocht Dien eerst het kantoor van Blom en Van der Aa in Batavia. Tenslotte was het geen plezierreisje maar een zakenreis en was Dien Hoetink met haar directeur Blom en diens echtgenote naar Nederlands-Indië gereisd omdat daar een aantal zaken geregeld diende te worden.

De firma Blom en Van der Aa was in 1887 opgericht.¹⁷ De twee firmanten waren makelaars in assurantien (alle verzekeringen) en het bedrijf was gevestigd in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Omstreeks 1920 vestigde het bedrijf zich ook in Nederlands-Indië. Het werkte daar eveneens als makelaar in alle verzekeringen (van brandverzekering tot scheepsassurantie) en als gevolmachtigde van diverse Europese verzekeringsmaatschappijen. Blom en Van der Aa bracht concurrentie t.o.v. de prijsafspraken van de andere Nederlandse verzekeringsmaatschappijen die in Nederlands-Indië werkten. Zij kreeg daarbij steun van de ‘Factorij’ (de gezamenlijke Indische bedrijven, verenigd in het bijkantoor van de Nederlandsche Handel-Mij. in Batavia).

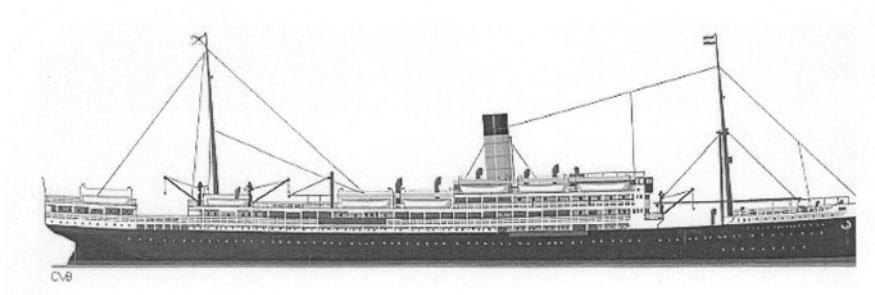
Dien Hoetink was bij de firma Blom en van der Aa ‘directie-secretaresse’¹⁸ en naar verluidt (de zoon van directeur Blom hoorde in die jaren zijn vader en moeder aan tafel regelmatig over Dien Hoetink praten) had de directie van Blom en Van der Aa een hoge pet van haar op.¹⁹

¹⁶ www.omnisperspective.nl/vbp/profiles/prinsder.html

¹⁷ De firma Blom en Van der Aa is thans reeds meerdere malen gefuseerd. Het bedrijf is nu onderdeel van Aon Groep Nederland B.V. te Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.

¹⁸ Als net afgestudeerd juriste was het voor Dien Hoetink moeilijk geweest, gezien de economische situatie van die dagen, om een baan te vinden. Het kan dan ook zeer goed mogelijk zijn dat zij als directie-secretaresse is aangenomen. Het is echter voor de hand liggend dat er gebruik gemaakt werd van haar juridische kennis, met name bij de vele contracten die de firma met partijen afsloot. De functienaam van directie-secretaaris zou waarschijnlijk meer op zijn plaats geweest zijn.

¹⁹ Volgens telefoongesprek op 29 augustus 2000 met de heer P. Blom te Blaricum.

S.S. 'Prins der Nederlanden' (bouwjaar 1914). Stoomvaart. Mij. Nederland.

Die eerste middag in Nederlands-Indië werd zij weer vroeg met de auto van kantoor thuisgebracht. Tegen 5 uur vertrok de familie voor een rondtour door Batavia. De volgende morgen (zondag) was er een fotograaf besteld. De rest van de dag bracht men aan de Van der Houtlaan door. 's Middags werd er thee gedronken op het terras. Na de rijsttafel had iedereen geslapen en na het avondeten ging de familie om 9 uur naar Des Indes.

We zullen dit verblijf per week puntsgewijs nar de belangrijkste thema's weergeven. Daarbij is geprobeerd zoveel mogelijk de tekst voor zichzelf te laten spreken zodat de lezer directer meekijkt hoe men in de familie met elkaar omging, en hoe men daarna verslag deed.²⁰ Zoals we zullen zien was zij meestentijds op het Nederlands-Indische kantoor van Blom en Van der Aa aan het werk of was zij voor de firma op reis.

Langzamerhand zien we de eerste tekenen van verstoringen in de arbeidsrelatie aan de horizon verschijnen. Dien is altijd serieus voor de firma in de weer en het lijkt er op dat de directie daar misbruik van maakt en bijvoorbeeld erg veel beslag op haar vrije tijd legt. En verder dringt de vraag zich op of zij het misschien niet (helemaal) eens was met het zakelijke beleid dat de firma voerde.

Voorts lezen we in de brieven dat zij graag piano speelt en veel leest. We leren haar ook kennen als een vrouw die zich niet gemakkelijk uit, een echte binnenvetter, met alle daarbij behorende lichamelijke kwaaltjes en kwalen. Dien wordt in de brieven geportretteerd als een serieuze jonge vrouw (tijdens haar verblijf in Indië is zij 26 jaar) die enerzijds haar eigen weg probeert te gaan, maar anderzijds graag op de (bescherming van haar) familie terugvalt.

²⁰ Metzelaar, *Zonder muziek is het leven onnodig*, 8.

1e week

- 's Maandags-ochtends werd Dien om 7.30 uur door een auto van kantoor opgehaald om in de namiddag rond 18.00 uur weer terug te keren. Die dag bestelde Jopie een huurpiano die door 8 koelies werd thuisbezorgd, 'zodat Dien kan spelen'!²¹ Ook kocht Jopie één van de volgende dagen bladmuziek voor Dien.
- Werkdagen van 7.30 tot 18.00 uur en dat in de tropen! Normaal gesproken gaat men in een dergelijk klimaat op het heetst van de dag rusten. Dit was er voor Dien kennelijk niet bij. Had zij een te groot verantwoordelijkheidsgevoel om hierover iets tegen haar directeur Blom te zeggen? Zij had kort voor haar vertrek naar Indië overigens nog wel promotie gemaakt. Daarbij had schoonzus Jopie haar de raad gegeven: 'Laat ze zich maar niet ziek werken, niemand is je er dankbaar voor'.²²
- De rest van de week zou Dien 's ochtends om 7.30 uur naar kantoor vertrekken en 's-avonds om 18.00 uur weer thuiskomen. 'Het is erg gezellig dat Dien hier is, ze speelt elke avond een uurtje piano en soms zingen we erbij. Ze moet natuurlijk ook werken. Ze geniet 's avonds ook van de heerlijke rust. We zitten dan allen op het terras met een boek. Dien is nu sinds vrijdagmorgen met Blom en staf naar Sindanglaja'.²³ Ze komt maandag weer thuis'.²⁴
- Broer Henk zou Dien ondertussen een keer de Rechtshogeschool laten zien. 'Ze was werkelijk verrukt over de keurige, smaakvolle inrichting en over de aula en mijn groote werkkamer met bijna al mijn boeken. Ik was erg ingenomen met het boek dat ze meebracht (waarschijnlijk een deel van het tussen 1929 en 1934 door Kaegi uitgegeven 14 delen tellende verzamelde werk van de Zwitserse cultuurhistoricus Jacob Burckhardt²⁵), hiermee doe je mij altijd het meest plezier en Nijhoff (de boekhandelaar in Rotterdam) weet wel wat mij interesseert'.²⁶ Van zijn moeder en zuster kreeg Henk Hoetink in de loop der jaren alle boeken van Burckhardt cadeau, van zijn schoonouders de werken van Max Weber.²⁷ In oktober

²¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 3-2-1930.

²² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 8-12-1929.

²³ Sindanglaja of Sindang-Laya, destijds een bekend herstellingsoord gelegen op Java ten zuid-oosten van Buitenzorg 'te bereiken langs den grooten postweg'. Behorend tot de Preanger-Regentschappen. zie: Paulus, *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, derde deel, 1781.

²⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 9-2-1930.

²⁵ Jacob Burckhardt (1818-1897), Zwitsers cultuur- en kunsthistoricus, werd 'wereldberoemd' met *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860). Hij schreef onder andere ook: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, *Die Zeit Konstantins der Grossen* en *Griechische Kulturgeschichte*.

²⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 4-2-1930.

²⁷ Max Weber (1864-1920), Duits-socioloog, die zich sterk bewust was van het feit dat de 'onttovering' van de wereld – het stilaan verdwijnen van de religie – in de 19e eeuw een lege plek had achtergelaten die zelfs door de wetenschap niet werd opgevuld. Hij probeert vanuit die onttovering de onzekerheid en het

1930 zou Henk Hoetink hier over schrijven: ‘Heb druk in Max Weber gewerkt, zéér zwaar’.²⁸ Later in Amsterdam zou Henk Hoetink op zijn studiekamer altijd het portret van Max Weber hebben hangen en dat van Mommsen.²⁹ Van zijn echtgenote kreeg hij in een aantal jaren alle boeken van Wilhelm Dilthey.³⁰ Vanaf augustus 1931 zou Henk Hoetink in Batavia overigens ook rechtsfilosofie gaan doceren.³¹ Deze brede intellectuele interesse (buiten zijn eigen vakgebied) probeerde hij ook aan zijn directe omgeving uit te dragen. Hij hield in het bijzonder zijn zus niet alleen op de hoogte van ontwikkelingen binnen het burgerlijk- en handelsrecht, maar voerde brede intellectuele debatten met haar en hij zou haar, na zijn benoeming aan de Universiteit van Amsterdam regelmatig laten participeren in de wellevende gesprekken over cultuur en maatschappelijke ontwikkelingen die hij met zijn uitgebreide kennissenkring voerde, vooral tijdens vakanties in Vierhouten.

Daarbij moet de kanttekening worden gemaakt dat Dien zich meestal sterk op de achtergrond hield of de gesprekken probeerde te ontlopen door lang uit te slapen of vroeg naar bed te gaan. Een bescheiden opstelling? Nee, Dien Hoetink was niet sterk in sociale communicatie hetgeen zeer waarschijnlijk samenhangt met het feit dat zij in de familie – mede vanwege haar zwakke gezondheid en slechte ogen – niet altijd helemaal *au sérieux* genomen werd. Tijdens zijn leven was zij overigens het lievelingetje of de oogappel van haar vader geweest met alle bescherming die daarbij hoorde.³²

2e week

- Op 11 februari 1930 aan de vooravond van de eerste verjaardag van Hans Hoetink die gezamenlijk met (tante) Dien gevierd zal worden schrijft Henk het volgende aan zijn moeder: ‘Het is vandaag vaders sterfdag, het zal een treurige dag voor je geweest zijn. Hoe jammer dat hij dit niet meer meemaakt. We zitten nu weer zoo gezellig met zijn drieën in de prachtige avond buiten. Al het speelgoed voor Hansje is al opgesteld.’³³

onbehagen in het Duitsland van zijn tijd te verklaren. Zie bijvoorbeeld: Patrick Dassen, *De onttovering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland 1890-1920*.

²⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 4-10-1930.

²⁹ Telefoongesprek met drs. Hans R. Hoetink op 11 juni 2002. Theodor Mommsen (1817-1903) was jurist (romanist), historicus en linguïst.

³⁰ Wilhelm Dilthey (1833-1911), Duits wijsgeer, aanhanger van het ‘levensfilosofische-denken’. Alle problemen cirkelen bij hem om de geschiedenis en de geschiedenis is tenslotte een vorm waarin het leven wordt geleefd. Niet in de natuurlijke, maar in de historische sfeer ervaart de mens wat hij eigenlijk is. Een soort: *Kritik der historischen Vernunft*.

³¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 21-8-1931.

³² Gesprek op ‘Les Lintils’ met drs. Hans R. Hoetink op 14 augustus 2002.

³³ Dit was al een gebruik bij de familie Hoetink aan de Stationsstraat in Den Haag op het ogenblik dat Henk en Dien nog kinderen waren. Vader en moeder Hoetink maakten in de avond vóór de verjaardag

Rechtshogeschool te Batavia (december 1929)

Wat zal hij morgen blij zijn!’³⁴ Even verder op schrijft hij, zich kennelijk enigszins ergerend aan een zekere oppervlakkigheid die hij bij zijn zuster constateerde: ‘Het is typisch hoe Dien ‘s-middags al met *Kali Besar*³⁵ meeningen thuiskomt van: die zoogenaamde inlandse beweging zijn toch maar een paar opruiers en de groote massa van het volk is tevreden. Je praat toch dadelijk na wat je omgeving zegt’.³⁶

3e week

- ‘Vrijdagavond belde de heer Peters (Henk en Jopie hadden samen met hem de bootreis naar Indië gemaakt) ons op die ons voor zaterdagavond te eten had gevraagd in het S.S. hotel of mijn schoonzusje er was en of ze zin had, hoewel onbekend, mee te komen’. Dien accepteerde deze uitnodiging (en interesse in haar) en op die zaterdagavond reden zij dan ook met hun viertallen in de auto van Peters naar het hotel. Er werd gedanst en ‘het geheel was zeer amusant’. Op zondagmorgen zou Dien bepakt en warm al weer voor haar werk naar Bandung vertrekken. ‘A.s. woensdag komt ze weer terug. Ik (Jopie) heb me ook aangesloten bij een hier op te richten Alliance Française, dit om op de hoogte te blijven van de Fransche literatuur. Ik heb toch de avonden vrij en Henk zit altijd boven te lezen en als Dien weer weg is wordt het weer stil en is het wel goed

van de kinderen een ‘cadeau-tafel’ voor hen. Op de verjaardag zelf trok men vervolgens ‘s-morgens vroeg ‘in optocht’ naar beneden om de uitstalling op de tafel te bewonderen.

³⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 11-2-1930.

³⁵ *Kali* betekent rivier/helemaal en *besar* betekent groot/overdreven.

³⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 18-2-1930.

om je geest lenig te houden. We wilden van Dien een heleboel weten, maar u kent haar, ze vertelt niets uit zichzelf, je moet het eruit trekken'.³⁷

4e week

- Deze week zou opnieuw in beslag worden genomen door werk voor Blom en Van der Aa in Sindanglaja. Dien is de langste tijd bij ons geweest schrijft Jopie: 'ze gaat nu veel reizen. Het zal weer gek zijn als ze weg is.... Tante Loesje wil niets van zijn (Hansje) zoentjes weten want hij heeft haar eenmaal in de wang gebeten. Ze vindt dat wij hem verwennen en ze tracht hem met haar ogen te biologeren. Hij heeft er maling aan. Slaat naar haar en wordt kwaad. Bang is hij niet. We hebben er aan gedacht tegen dat Hansje kan praten eens op te bellen, maar Dien dacht dat u het niet prettig zoudt vinden. We zouden het dan kunnen combineren dat moeder en vader (de ouders van Jopie in Rotterdam) het ook hoorden. Je moet er voor naar het postkantoor daar zijn 4 horens zoodat 4 menschen kunnen luisteren. U moet maar eens zeggen wat u ervan denkt. Dien maakte Donderdagavond kennis met de Ter Haar's. Ze maakt er contra-visite'.³⁸

5e week en 6e week

- Deze weken werden volledig in beslag genomen door werkzaamheden in Sindanglaja, Semarang en Soerabaja.³⁹ Jopie klaagde over de warmte in die weken. 'Van Loesje hoor ik niets. We kregen de vorige week slechts 1 briefkaart, dat is alles. Ik stuur uw brief naar Semarang op'.⁴⁰

7e week

- 'Zaterdagmorgen 8 uur kwam Dien thuis, ze heeft toen haar vuile goed aan de baboe gegeven en is 1\2 10 weer vertrokken om 's avonds 7 uur weer terug te komen. We hebben 's avonds met elkaar buiten gegeten'. Op zondagmorgen zou ze al weer voor een week naar Sindanglaja vertrekken. 'We hebben haar niet veel gezien, de weekends was ze nooit thuis. Ik geloof wel dat ze blij zal zijn als ze teruggaat. Het is natuurlijk vermoeiend en ze heeft weinig vrije tijd om inkoopen te doen. Ik zal zien zooveel mogelijk te koopen voor haar diverse vriendinnen en kennissen. Dien vond Hansje weer wijzer geworden. Hij liep zoo flink. Hij keek haar eens onderzoekend aan, liep toen een paar passen terug en ging toen

³⁷ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 18-2-1930.

³⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 24-2-1930.

³⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 3-3-1930.

⁴⁰ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 9-3-1930.

naar haar toe. Zondagmorgen speelde Dien even op de piano. Hansje hield zich aan de zijkant vast en boog door zijn knietjes, toen lichtte hij de doorgewerkte doek op die de achterkant bedekt, om te zien waar het geluid vandaan kwam. We brulden om dat eigenwijze diertje'.⁴¹

8e week

- 'Morgen komt Loesje weer hier. Ze is na haar reis naar Soerabaja en Semarang één avond hier geweest en ging de volgende dag weer voor een week naar Sindanglaja. Morgen komt ze weer en blijft dan, hopen we, tot 9 April. Eigenlijk gezegd hebben wij heel weinig van haar gezien. Ik ben benieuwd of ze in Holland zooveel vertelt en alles weet te vertellen, wat je wilt weten'.⁴²
- De volgende morgen zou Dien opbellen om te zeggen dat ze haar koffer met vuil goed zou laten brengen. Haar schoonzus zorgde er op de achtergrond voor dat alle praktische en dagelijkse beslommeringen voor haar geregeld werden. 'Ze komt vanavond thuis en blijft dan tot haar vertrek hier. Ik heb slangenleeren schoentjes voor haar laten maken, naar het model van haar zwart leeren avondschoenen. Ik liet haar mooie crêpe Georgette jurk stoomen. Ik kocht ook nog wat kleinigheden voor vriendinnen, het is echter erg moeilijk voor anderen wat te kopen'.⁴³

9e week

- 'Ja ons huis is ideaal. Het waait heerlijk door en is daardoor koel. Ik hoop dat Dien alles goed in zich heeft opgenomen wat de meubilering betreft zoodat ze een getrouw verslag kan doen. Ik kan me begrijpen dat u wel bij ons zoudt willen zitten, maar dat gebeurt nog wel eens, ik zie u wel eens in Indië over een tijdje. Dien is gisteren weer naar Sindanglaja vertrokken. We hadden juist plannen gemaakt om vandaag naar Buitenzorg te gaan naar 's lands plantentuin, maar die despoot Blom wou weer naar Sindanglaja, hoewel zijn hart er niet eens goed tegen kan. Ik vind het schande. Dien heeft nooit vrij, zelfs haar Zondagen niet. We hopen nu maar op de laatste Zondag. Dinsdag 8 april vertrekken ze per K.P.M. naar Medan, dan is het alweer voorbij. We hebben haar eigenlijk heel weinig hier gehad en 's avonds is ze meestal moe als ze thuiskomt'.

Toch bleek de familie kans te zien om halverwege de week gedrieën naar een voorstelling van Speenhoff te gaan.⁴⁴ Men vond de voorstelling erg aardig. Ook de liedjes die door zijn dochter gezongen werden vielen

⁴¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 17-3-1930.

⁴² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 24-3-1930.

⁴³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 24-3-1930.

⁴⁴ Koos Speenhoff (1869-1945) was een (typisch Rotterdamse) volksdichter en zanger die lange tijd uitermate populair is geweest vanwege zijn voordrachten, met gitaarspel, van eigen werk.

in de smaak, maar het optreden van mevrouw Speenhoff vonden de Hoetink's vreselijk ordinair.

'Ik heb voor Dien deze week weer heel wat gekocht voor haar diverse vriendinnen. Het was soms wel moeilijk want ik ken de meisjes helemaal niet en weet dus ook hun smaak niet, enfin het valt misschien wel mee. Ik geef Dien voor u een schoorsteenkleed mee, ik hoop dat het naar uw zin is. Hansje wordt steeds wijzer en praat steeds meer. Hij komt Dien als ze in de auto weggrijdt 's morgens tegen en dan zegt hij tata, d.i. tante, hij herkent haar dadelijk'.⁴⁵

10e week

- 'Ik had al een paar keer aan Dien gevraagd of er voor vader niets bij Blom in R'dam of Den Haag was, maar dat is volgens haar uitgesloten. Ik heb moeder al geschreven. Het is wel jammer. Ik had gedacht Blom zelf te ontmoeten en het hem bij gelegenheid persoonlijk te vragen, maar ik zal hem waarschijnlijk vanmiddag eerst om 4 uur op de boot zien. (Kennelijk had de vader van Jopie Hoetink – Johannes Gertges, geboren te Rotterdam op 24 maart 1870 als zoon van de eigenaar van een slepersbedrijf – vanwege de economische crisis zijn baan verloren of was het gewenst dat hij wat bij verdiende naast een karig pensioen). Om 4 uur vertrekt Dien weer en dan hoort haar verblijf hier weer tot het verleden. Het zal wel vreemd zijn. We hebben niet veel aan elkaar gehad. Blom is een draak van een vent. Het is schandelijk, ze heeft absoluut niets voor zichzelf. We (Jopie, Henk en Dien) zijn naar de bioscoop geweest, waar helaas een snert film was. De *Show Boat*⁴⁶ met Laura La Plante een spreekfilm Zaterdagavond heeft Mance bij ons gegeten, het was erg gezellig.⁴⁷ Dien heeft nog wat gespeeld en ik zong nog een paar dingen. We vroegen haar voor Zondag mee naar 's Lands Plantentuin in Buitenzorg hetgeen ze aannam. We haalden haar 1\2 zeven af en hadden een heerlijke rit. Het was wel leuk dat zij erbij was, want ze kon ons de mooie plekjes wijzen. Om 1\2 één waren we weer thuis. 's middags dronken we bij Mance thee. Dien wou haar huis eens zien. We namen Hansje mee, want Mance had hem nog niet zien lopen. Hij dribbelde heel eigenwijs rond. Gisteravond hebben we Dien examen afgenomen. Ze moest haar ogen dicht doen en zeggen hoe ons huis is ingericht. Ze wist het heel goed'.
.....

⁴⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 31-3-1930.

⁴⁶ De film *Show Boat* werd in 1929 opgenomen en was gebaseerd op de gelijknamige musical van Jerome Kern en Oscar Hammerstein II.

⁴⁷ Mance Hoetink is een ouder nichtje. Zij was in Batavia directeur van de Meisjes-HBS (op vrijzinnige grondslag) met 3-jarige cursus van de Carpentier Alting Stichting.

‘Ziezoo, Loesje weg, een gek idee. Mance ging ook mee. Zij gaf Dien een pakje met eenige lakdingetjes en op het pakje een paar orchideetjes, snoezig. Ik liet Hansje een bosje witte orchideetjes geven. We maakten nog even kennis met Blom, het was niet anders. Dien moest wel voorstellen. We hadden gedacht hieraan te kunnen ontglippen. Ik vind het een vreselijke vent, net een varken..... U zal blij zijn als het 10 mei is!’⁴⁸

Op 10 mei was Dien viereneenhalve maand van huis geweest en uitgaande van haar vertrek van de rede van Priok op 9 april, had de terugreis drieëneenhalve week geduurd. Hetgeen met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid betekent dat Dien en haar reisgenoten onmiddellijk bij aankomst in Genua op de trein naar Den Haag zijn gestapt.

De hierboven aangehaalde brieven die van Batavia naar Den Haag en Amsterdam werden gestuurd zijn voor deze biografie het enige ‘materiaal’ dat bewaard is gebleven waarin we rechtstreeks worden geconfronteerd met de emoties van Dien Hoetink en haar familie. Haar schoonzus vond dat zij veel te hard werkte voor een werkgever die dat naar haar mening niet waard was en haar broer vond dat zij zich te snel een mening over de bevolking van Nederlands-Indië had gevormd. In de brieven staat in diepste wezen de onderlinge zorg voor elkaar als familie voorop. Een familie met een eigen gedachtegoed waarmee zij hun maatschappelijke verantwoordelijkheid vorm gaven. Maar, de brieven laten vooral ook de eenvoudige dagelijkse dingen zien en geven daardoor enig inzicht in de karakters.

2.2.2 Eerste brieven na Dien’s vertrek uit Nederlands-Indië

De eerste brief na Dien’s vertrek uit Batavia naar Den Haag gaat met dezelfde boot als waar Dien en de familie Blom mee reizen. (De boot waarmee de terugreis werd gemaakt moet of de P.C. Hooft geweest zijn of de Zee-land).⁴⁹ ‘U zult weer blij zijn haar in uw armen te kunnen sluiten. Ik hoop dat Dien alles goed kan vertellen. Voor haar vertrek hebben we haar een klein examen afgenomen. Hansje die haar de laatste week als hij van zijn wandeling terugkwam altijd in de auto tegenkwam, zegt nu tegen elke auto tata en wijst met zijn vingertje, terwijl hij Minah (de baboe) vragend aankijkt. U moet Dien maar eens vragen hoe ze denkt over advies geven. (Prof. Henk Hoetink schreef regelmatig juridische adviezen voor onder meer het gouvernement). Indien je daar geld voor aanneemt vindt ze dat minderwaardig!’⁵⁰

⁴⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 8-4-1930.

⁴⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 28-4-1930.

⁵⁰ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 14-4-1930.

Henk vulde de brief onder andere met het volgende aan: ‘Tenslotte de 2e druk van Handelsrecht (arrestenbundel), waarmee ik al bijna klaar ben. Ik zal de copy volgende week, 23 april, aan Tjeenk (de uitgever) sturen. Hij schreef mij dat hij op mijn zuster rekende voor de correctie van de drukproeven, maar Dien zal natuurlijk geen tijd hebben. Daarom heb ik aan Scheltema (hoogleraar handelsrecht en burgerlijk procesrecht in Leiden) geschreven dat Dien hem zou opzoeken om met hem daarover te overleggen. Misschien kan een student van hem dat doen. Herinner Dien dus dadelijk aan dat bezoek!!’.⁵¹

Henk heeft zijn moeder een nummer van *De Stuw* gestuurd. ‘Dat is het tijdschrift van ter Haar, Schepper, Logemann en andere ethische heeren. Je ziet als je het eerste artikel leest en het onderschrijft hoever ze willen gaan. Komisch is dat Mance na no. 1 lid was geworden, maar nu geschrokken is van no. 3! Laat Dien het ook eens lezen!’.⁵²

De Stuw (1930-1934) was een progressief tijdschrift⁵³ met als bestuursleden onder anderen P.J. Koets en J.M.J. Schepper. De gedachte achter *De Stuw* was het opleiden van de Indonesiërs tot zelfstandigheid. Later zou Koets deze gedachte karakteriseren als ‘Hoogmoedige progressiviteit’.⁵⁴

Ondertussen hadden Henk en Jopie in Batavia in de krant gelezen dat Dien op 10 mei om half tien was aangekomen. ‘U vindt het natuurlijk echt fijn. Wat duurt dat nou weer lang voor we bericht van Dien’s reis krijgen’.⁵⁵

‘Is Dien weer aan het Amsterdamsche leven gewend en gaat ze iedere zondag ter piere? (Pierewaaien op de pier van Scheveningen, een geliefde vrijetijdsinvulling van Dien). Wat zouden we graag een keer meegaan. Maar misschien gebeurt dat nog wel eerder dan we denken’.⁵⁶

Henk vulde deze brief met het volgende aan: ‘Jopie schreef al dat wij een brief van oom Jules hebben: heel aardig en nog aardiger is dat hij mij het weekblad voor Privaatrecht vanaf 1893-1923 dus 30 delen heeft gestuurd! Dat is een hele aanwinst voor mijn bibliotheek, die nu voor Burgerlijk Recht vrijwel op peil is. Ik heb hier het groote werk van Opzoomer⁵⁷ en Land⁵⁸

⁵¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 14-4-1930.

⁵² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 21-4-1930.

⁵³ *De Stuw*, orgaan der Vereniging tot Bevordering van de Maatschappelijke en Staatkundige Ontwikkeling van Nederlandsch-Indië.

⁵⁴ Dolk, *Twee zielen, twee gedachten*, 79-80.

⁵⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 11-5-1930.

⁵⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 17-5-1930.

⁵⁷ Bedoeld wordt: *Het Burgerlijk Wetboek* van C.W. Opzoomer (1821-1892). Uitgegeven in drie banden. De eerste uitgave dateert van 1849, daarna is het meer dan 25 keer bewerkt en herdrukt.

⁵⁸ Bedoeld wordt: *Verklaring van het Burgerlijk Wetboek* van N.K.F. Land (1840-1903). Uitgegeven in zes banden. De eerste uitgave dateert van 1889-1899, daarna is het meerdere malen bewerkt en herdrukt.

gekocht, elk voor F 40,—, niet duur is dat⁵⁹. En hoe is het met Dien's bezoek aan Scheltema? Wat zal Dien geschrokken zijn toen de dokter blindedarmontsteking vermoedde! Wij zijn benieuwd naar de berichten van jullie weerzien'.

Op het terrein van het burgerlijk recht had Henk Hoetink kennelijk een regelmatig contact met zijn oom Jules of te wel notaris J.G. Hoetink te Groningen. In het voorwoord bij zijn *Arresten over Burgerlijk Recht* schrijft Henk Hoetink bij voorbeeld dat: 'De op hoogen prijs gestelde opmerkingen van J.G. Hoetink, Notaris te Groningen, waren aanleiding dat het aantal arresten iets vermeerderde'.⁶⁰

'We verlangen soms reusachtig naar Den Haag, vooral als we denken aan het pittige voorjaar. Wat afschuwelijk dat Dien weer beroerd is geweest en dan op een boot voel je je dubbel ellendig. Ik kan me zoo indenken dat het Dien alles de keel uithangt met dat mispunt te moeten samenwerken. Ik kan hem (Blom) heus niet zien alleen van horen zeggen en toen ik eenmaal dat snuit zag, werd ik heelemaal akelig. Ik ben benieuwd hoe ze er nog vandaan gaat. We raden je zeker aan een goede gelegenheid af te wachten om te verdwijnen. Het zou je humeur heelemaal bederven en het zou je dood nerveus maken. Je bent echter wel zoo bij de tijd om af te wachten. Wat grappig dat de *call of the East* Dien beet heeft. In het begin vond ze het hier niets prettig. Ons hart ging open toen we Dien's pier-foto zagen'.⁶¹

'Erg gezellig jullie brieven te krijgen. (Schrijft Henk Hoetink aan zijn moeder en zuster). Die van Dien bevatten ook veel wetenswaardigs: ik kan mij voorstellen de gretigheid waarmee Koopmans (een studievriend van Henk) berichten van Dien opzoog. Ik weet niet of Dien mijn conservatisme heeft toegelicht. Het is meer een critische houding tegenover de stellingen van zulke ethische en nobele mensen als Ter Haar *cum suis*. Ik schreef Koopmans uitvoerig uit Pengalengan; langzamerhand zal mijn standpunt, dat in wezen niet is veranderd nu wel duidelijk worden. Rood ben ik evenmin als in Holland en indien ik daar zijn zou, dan zou ik weer net zoo conservatief zijn als voor mijn vertrek. Maar hier ligt de zaak heel anders. De inlanders zijn geen arbeidende klasse, maar het volk dat hier thuishoort'.⁶²

Dit laatste lijkt op zich bij eerste aanblik een duidelijke politieke stellingname, maar is dat uiteindelijk niet. De klassiek – zo men eventueel wil: de scholastiek – geschoolde jurist Henk Hoetink verwijst hier eerder naar het Natuurrecht dan dat hij een politieke uitspraak doet. Het gaat hier om een

⁵⁹ F 40,— (prijsniveau 1930) voor antiquarische juridische boeken (ook al gaat het om drie of zes banden), dit geeft aan met welke grote liefde Henk Hoetink zijn bibliotheek vorm gaf. Het is helaas niet bekend of Dien Hoetink zelf ook over een uitgebreide persoonlijke juridische bibliotheek beschikte.

⁶⁰ Hoetink, H.R., *Arresten over burgerlijk recht*, voorwoord.

⁶¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 23-5-1930.

⁶² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 8-6-1930.

natuurlijke zedenwet, zoals met name in de scholastiek en in de op scholastiek geïnspireerde ethica, waarbij de mens het geheel der ethische normen onmiddellijk afleidt uit het wezen der dingen en zijn natuurlijke verhouding tot God, zijn medemensen en zichzelf. Henk Hoetink was overigens als jurist geen ‘aanhanger’ van enige toepassing van het Natuurrecht in de rechtspraak.⁶³ Het Natuurrecht staat als zodanig tegenover het positieve of geldende recht en heeft geen (in rechte afdwingbare) normatieve betekenis.⁶⁴

Een politieke plaatsbepaling zijn we noch in de briefwisseling noch in de publicaties van Henk Hoetink tegengekomen. Hetzelfde geldt voor Dien Hoetink. Waar stonden zij in het politiek krachtenveld van die jaren? Het beantwoorden van deze vraag blijft een ‘gissen’ naar het werkelijke antwoord.⁶⁵ De familie Hoetink was waarschijnlijk, zoals Henk Hoetink dit hierboven voor zichzelf benoemde, ‘conservatief’. Daarmee is nog geen antwoord gegeven op de vraag tot welke politieke partij zij zich het meest aangesloten voelden. Dit antwoord blijft praktisch moeilijk te geven, omdat de familie door haar intellectuele instelling in maatschappelijke en culturele zin juist niet conservatief, maar zeer liberaal en vooruitstrevend dacht.

In 1945 schreef Henk Hoetink overigens wel – samen met Ph. A. Kohnstamm en W.P.J. Pompe – de brochure: *Personalistisch socialisme: naar drieërlei fundering*. Zij poogden daarin gezamenlijk vanuit een humanistisch, een protestants-vrijzinnig en een katholiek uitgangspunt een personalistisch socialisme te funderen. Het personalisme is gebaseerd op de waarde van de persoonlijkheid en de erkenning daarvan in de maatschappij en het dagelijks leven. De effectuering van dit uitgangspunt bleek voor Henk Hoetink uiteindelijk niet in de praktische politiek te liggen. In 1946 was hij mede-oprichter van het Humanistisch Verbond, waarvan hij ook enige tijd bestuurslid en voorzitter is geweest. In 1946 zou hij voor de radio spreken over ‘Humanisme en Leven’.⁶⁶ Maar zijn aandacht zou buiten de wetenschap toch het meest getrokken worden door het werk voor de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Van 1946 tot 1959 zou hij als bestuurslid en tweemaal als voorzitter in het hoofdbestuur van deze organisatie zitting hebben.⁶⁷

Zo beëindigen we de beschrijvingen van de avonturen van Dien Hoetink op haar reis naar Nederlands-Indië. Wij zullen haar nu aan de hand van de briefwisseling met Nederlands-Indië verder thuis in Nederland volgen.

⁶³ Telefoongesprek met drs. Hans R. Hoetink op 15-01-2004.

⁶⁴ Langemeijer, ‘Balans van de Duitse Rechtsfilosofie’, 581.

⁶⁵ Deze vraag is in diverse gesprekken met Drs. Hans. R. Hoetink aan de orde geweest. Ook voor hem is er geen duidelijkheid over de politieke plaatsbepaling van zijn ouders en tante.

⁶⁶ Hoetink, *Het humanisme in de maatschappij*.

⁶⁷ Pitlo, ‘Hendrik Richard Hoetink’, 89-90.

2.3 Hoe moeizaam de arbeidsrelatie met de firma Blom en Van der Aa beëindigd werd

De arbeidsrelatie met Blom en Van der Aa scheen snel verder te verslechteren. Halverwege juni 1930 vroeg Jopie per brief of het wel verstandig was dat Dien een kamer in Amsterdam zocht. 'Als ze toch het idee heeft om weg te gaan.... Ellendig dat de toestand nog steeds zo gespannen is'.⁶⁸ Dien slaagde er evenwel vrij snel in om een kamer met de nodige privacy te vinden en verhuisde toch naar Amsterdam.

Het vinden van een andere (passende) baan was, gezien de crisis waarin de (wereld)-economie zich bevond een groot probleem. Het werken bij Blom en van der Aa viel Dien echter zo zwaar dat zij er aan dacht om naar Nederlands-Indië te vertrekken.⁶⁹ Voordat deze plannen nader vorm konden krijgen barstte de bom in de relatie tussen Dien en haar directeur Blom. 'Zoo is het dan toch tusschen Dien en Blom tot een botsing gekomen. Het was te voorzien. Ik ben erg benieuwd naar haar verdere berichten en wat er nu is afgesproken. Ik vind het een vreeselijke kerel, ik geloof dat ik na twee weken al met hem overhoop zou hebben gelegen. Ik kan me begrijpen dat Dien na die hatelijke opmerkingen dol was'. Aldus de brief van Jopie Hoetink.⁷⁰

In juli 1930 hebben Dien Hoetink en directeur Blom hun ruzie echter toch weer bijgelegd en was er sprake van een verzoening. Jopie vond vanuit Indië dat het 'goed is dat dat heerschap eens een lesje heeft gehad'.⁷¹ Uit deze omschrijving zou je kunnen opmaken dat met name de heer Blom geprobeerd heeft zich van zijn goede kant te laten zien en dat er afspraken zijn gemaakt over de wijze waarop beiden in het vervolg zouden samenwerken. Het gaf ook aan dat de heer Blom zijn directiesecretaris Dien Hoetink liever niet kwijtraakte. Dien ging – om tot rust te komen? – op vakantie met haar moeder naar het Duitse Bad Bentheim en pakte daarna weer een oude liefde op: zij ging zeilen.⁷² Het is niet meer te achterhalen met wie zij de zeilsport beoefende. Bentheim, in het Duitse graafschap Bentheim net over de grens bij Enschede, was destijds al een bekend vakantieoord voor Nederlanders. Deze aantrekkingskracht hield mede verband met het feit dat de vorst van Bentheim was gehuwd met prinses Pauline van Waldeck-Pyrmont, een zuster van Koningin Emma.

Dien kampte ondertussen met niet nader gedefiniëerde gezondheidsproblemen en met problemen aan één van haar ogen.⁷³ Broer Henk maakte zich hier zorgen over en schreef het volgende aan Dien: 'Als dat oog nu niet beter

⁶⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 15-6-1930.

⁶⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 22-6-1930.

⁷⁰ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 28-6-1930.

⁷¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 11-7-1930.

⁷² Briefwisseling Indië-Den Haag, brieven van 20-7-1930, 3-8-1930 en 1-9-1930.

⁷³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 17-8-1930.

wordt, en je wil eens iemand anders dan van Hoorn, ga dan naar (prof.) van der Hoeve in Leiden, vlakbij het station, tegenover Meijers.⁷⁴ Visite kostte mij F 25,—, het is de beste van het land en wat het kost is voor mijn rekening. Hij heeft gewoon spreekuur: dus neem een trammetje naar Leiden’.⁷⁵

Aan het einde van het jaar 1930 vatte de heer Blom het plan op om in het komende jaar opnieuw naar Nederlands-Indië te gaan. Dien wilde wel graag meegaan, met name om haar broer, schoonzus en hun zoontje Hans te bezoeken, maar zij kon de moed niet opbrengen om opnieuw een dergelijke reis met Blom te maken.⁷⁶

Al in januari 1931 beklagde Dien zich opnieuw over de uiterst vervellende werksituatie bij Blom en van der Aa. Het probleem bleef echter dat zij geen ander werk kon vinden.⁷⁷ Het gevolg was wel dat zij zich weer ziek voelde. Begin februari schreef schoonzus Jopie:

Ik heb een zuinigheidsbeveling. Er gaan geruchten dat met Juli de salarissen van de ambtenaren met 10% verminderd worden. De toestand is hier niet rooskleurig. We raden Loesje af naar hier te komen voor een baan, want er worden geen vrouwen meer aangenomen. Ze moet het nog maar een beetje trachten uit te zingen, want in Holland liggen de banen zeker ook niet voor het grijpen. Het is wel ellendig dat Blom zo’n ellendeling is. Vooral als je met zoo iemand moet samenwerken. Ja het is afschuwelijk de hele dag met zulke mensen te moeten werken. We hopen dat Loesje weer heelemaal beter is. Er komen natuurlijk heel veel zenuwen bij.⁷⁸

In februari 1931 kregen Henk en Jopie Hoetink er in Batavia lucht van dat moeder Hoetink in Den Haag dochter Dien had aangeraden om ontslag bij Blom en van der Aa te nemen en na enige maanden rust eens te gaan omzien naar ander werk. Broer Henk was furieus: ‘Maar ik wil je haastiglijk (per luchtpost en alleen gericht aan Dien) nog waarschuwen om dat vooral niet te doen. In dezen tijd een goed betalende baan weg te gooien als je geen vermogen hebt en niets anders aan de hand, is pure dwaasheid. Je weet dat de malaise zich nu in Indië ook hevig doet gevoelen, de landsinkomsten dalen maandelijks. Op zijn laatst Juli zal er een salarisverlaging voor ambtenaren zijn van 10%. Hier is het voor jou onmogelijk om vooreerst een baan te vinden. Op goed geluk naar Indië komen zou in deze tijden gekkenwerk zijn. En over de arbeidsmarkt in Holland, hoef ik je toch waarachtig niet in te lichten. Je kunt toch geen oogenblik in ernst veronderstellen dat jij thans in Holland binnen ‘een paar maanden’ wel wat anders zou vinden! En hoeveel

⁷⁴ Bedoeld wordt de jurist prof.mr. E.M. Meijers die vaker door Dien thuis bezocht is.

⁷⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 8-9-1930.

⁷⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 30-12-1930.

⁷⁷ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 21-1-1931.

⁷⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 2-2-1931.

zou dat dan wel betalen? Zeker niet de helft van wat je nu hebt'.⁷⁹ Henk Hoetink begreep er niets van. Hoe kwam zijn moeder tot zo'n, in zijn ogen, vreselijk dom advies? Hij had zich er kort daarvoor over verbaasd hoe 23 vacatures voor manlijke⁸⁰ juristen voor het gouvernement in Nederlands-Indië in een mum van tijd konden worden vervuld met Hollandse juristen, voor een deel uit zeer goede families met overeenkomstige relaties die niets en niets in Holland konden vinden. Henk Hoetink wreef zichzelf daarom de ogen uit bij het lezen van het advies van zijn moeder aan Dien: 'om deze betrekking er aan te geven en (dat) je dan wel gauw wat anders zult vinden'.

Per dezelfde datum liet ook schoonzus Jopie per zeepost weten dat zij zeer benieuwd was hoe het bij Blom en van der Aa ging. Dien werd aangeraden haar werk enkel te beschouwen als een bron die geld opleverde. 'Blom is nooit hoogstaand geweest en zal het zeker nooit worden. Zooveel mogelijk scènes vermijden. Als Dien hem in de steek laat, heeft hij toch direct weer een ander, met geld bereikt hij toch alles?' Op verzoek van Dien had Jopie een zekere Annie Matthes bezocht en naar aanleiding van dit bezoek meldde zij het volgende aan Dien: 'Ik zei haar dat je had gevraagd of er hier niets was. Zij ried je af om voor eigen risico naar Indië te gaan, als je uitgestuurd kan worden is het iets anders. Zij heeft ook haar ontslag vanwege de malaise. Ze woont heel aardig, niet zoo ver van mij weg en voor zoover ik kan zien aardig ingericht met antiek. als je behoefte hebt haar te schrijven, ze woont Wilhelminalaan 64'.

Er was geen andere keuze voor Dien en daarom sukkelde zij door in haar baan bij Blom en van der Aa. Dit leidde wel opnieuw tot gezondheidsproblemen. In de winter van 1931 had zij voortdurend problemen met haar ingewanden. Moeder Hoetink zocht Dien dan ook vanuit Den Haag in Amsterdam op.⁸¹ Jopie liet weten dat zij de brieven van Dien erg down vond. 'Er zijn altijd zoo nu en dan vervelende periodes in 's mensen leven, maar dan staan er weer aangename te wachten, tenminste zoo is mijn ondervinding altijd, je moet onaangename hebben doorgemaakt om van de prettige te kunnen genieten'.⁸² Een paar weken later sprak Jopie de wens uit dat de volgende brief wat positiever mocht zijn over 'de zorgen van Loesje. Dat zoo'n ellendeling haar toch zoo van streek kan maken'.⁸³

De zomer van 1931 bracht even rust omdat directeur Blom op reis ging naar Nederlands-Indië. 'Wat is die Blom toch een ondier. Ging hij maar weg. Laat Dien maar blij zijn dat zij niet met hem getrouwd is'. Aldus Jopie Hoe-

⁷⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 19-2-1931.

⁸⁰ Zoals we eerder zagen was het zelfs aan het begin van de jaren dertig nog zo dat veel functies alleen voor mannen open stonden.

⁸¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brieven van 23-2-1931 en 10-3-1931.

⁸² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 2-4-1931.

⁸³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 21-4-1931.

tink.⁸⁴ In juni verhuisde Dien in Amsterdam naar een kamer met een eigen balkon en telefoon. Zij werkte nog steeds bij Blom en van der Aa. In Batavia hoorden Henk en Jopie van een zekere Van Mastwijk die bij Blom en van der Aa in Batavia werkte dat het Dien waarschijnlijk niet zou lukken om tot het einde van 1931 bij Blom en van der Aa te blijven werken. ‘Hoe weet hij dat? Zijn dat eigen gevolgtrekkingen of heeft Dien wat losgelaten?’⁸⁵

Blom was in juli 1931 inderdaad in Nederlands-Indië angekommen. Jopie meldde hierover dat zij in een gesprek met Johan (waarschijnlijk de eerder genoemde Van Mastwijk) had vernomen dat Blom tegen deze Johan over Dien gezegd had dat ze ‘òf gek òf professor zou worden’.⁸⁶

Ondertussen kreeg Henk in Batavia een andere baan aangeboden door Buttingha Wichers, de president van de Javaasche Bank. Henk wilde echter in Indië niets anders zijn dan professor. En die rol van professor nam hij ook een beetje aan naar zijn zus Dien toen hij haar het volgende schreef: ‘De raad van Smit om, ten einde je kennis van Burg. Recht op te gaan halen, te gaan promoveeren of artikelen te schrijven, lijkt mij niet zeer praktisch. Ik zou eerder zeggen neem een abonnement *WPNR*.⁸⁷ en lees de jaargangen 1931, 1930, enz. door. Het lijkt mij geschikt om de dure boeken van L.C. Hofmann, *Verbintenissenrecht* en *Zakenrecht* (beide 1931) te koopen en door te nemen. Ze zijn gebouwd op Meijers’ colleges en zeer onderhoudend. (Hofman verwijst de lezer van zijn boeken regelmatig naar de arrestenbundels van Henk Hoetink)⁸⁸. Verder is er in 1931 een derde druk van Meijers’ *Erfrecht* verschenen. Ik kom weer eens met mijn idee: waarom word je geen advocaat in Deventer? Onze naam is daar nog wel bekend.’⁸⁹

Na deze wijze raad vroeg hij in één adem door aan Dien of zij inmiddels kans had gezien om Huxley te lezen. Voortdurend zie je in de brieven vanuit Indië naar Holland dat er – en dit gebeurde over en weer – adviezen worden gegeven om bepaalde (internationale) literatuur te lezen en bepaalde concerten en toneelvoorstellingen te bezoeken.

De familie in Nederlands-Indië bleef erg nieuwsgierig naar het antwoord op de vraag of Dien nu inderdaad Blom de bons had gegeven en hoe hij dan daarop gereageerd zou hebben. In augustus 1931 meldde Henk dat de firma Van Heusden en Mees (een particuliere bank in Batavia) surséance van betaling had aangevraagd en dat hij in Batavia had horen beweren dat ‘Blom er leelijk bij betrokken is’. In dezelfde brief verbaasde Henk Hoetink zich erover dat Dien geen lid was van de Nederlandse Juristenvereniging. ‘De jaar-

⁸⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 24-5-1931.

⁸⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 2-6-1931.

⁸⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 6-7-1931.

⁸⁷ *Weekblad voor Privaatrecht Notaris-ambt en Registratie*.

⁸⁸ Hofmann, *Het Nederlandsch verbintenissenrecht*, twee delen, diverse plaatsen.

⁸⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 23-7-1931.

vergadering zou een goede gelegenheid zijn geweest om met veel bekende juristen kennis te maken'.⁹⁰ En aldus volgens de moderne hedendaagse *praxis* te netwerken voor een nieuwe baan.⁹¹

In september 1931 was het nog steeds onduidelijk of Dien inmiddels bij Blom en van der Aa vertrokken was. Dien was opnieuw lichamelijk niet in orde. 'Wat vervelend dat Dien zich nog steeds niet lekker voelt. De spanning is nu toch gebroken, ze heeft het toch aan Blom gezegd. Heeft ze zich wel eens degelijk laten onderzoeken? Ze gaat toch wel op tijd naar bed? Bloedarmoede misschien?'

Daarnaast bleek er voor Dien ondertussen ook een ander probleem te spelen. Zij had op dat moment een liefdesrelatie waar moeder Hoetink minder blij mee was. Henk schreef daar het volgende over: 'Wat je (je is moeder Hoetink-Jongbloed in Den Haag) schrijft over een 'hartelijke brief' aan Dien begrijp ik niet. Ik gaf haar m.i. verstandige raad. Of dacht je dat ik een ethische predikatie zou gaan houden? Laat ze de tien Geboden dan herlezen. Vanuit Indië kun je dergelijke dingen lastig schrijven; ze is nu ook oud genoeg om zelf te oordeelen wat ze moet doen en laten'.⁹²

In november 1931 werd eindelijk duidelijk dat Dien per 1 januari 1932 ontslag zou nemen bij Blom en van der Aa. Henk zag met zorg de toekomst van Dien na deze datum tegemoet. 'De economische toestand zal in 1932 en 1933 niet verbeteren, eerder nog steeds slechter worden, daar sterke protectie aan alle kanten voor de deur staat. Werkloosheid zal toenemen. Wil je wel in gedachten houden Dien, dat je niet op financiële steun van mij hoeft te rekenen? En dat je niet aan het kapitaal⁹³ mag komen?'. Ook had Dien, ondanks dat zij inmiddels haar baan had opgezegd en derhalve wist dat zij eind december haar vrijheid zou herkrijgen, inmiddels hartklachten ontwikkeld.⁹⁴

Rond de Kerstdagen van 1931 verbleef Dien (tijdelijk) weer onder moeder's hoede in de Tasmanstraat in Den Haag of had zij daar in de buurt een kamer gehuurd. Henk schreef aan zijn moeder: 'Ik ben benieuwd of je nu, zoals je hoopt, een oogje op haar kunt houden. Ik zou mij er in elk geval maar niet te veel mee bemoeien en mij er in geen geval veel van aantrekken. Let liever beter op je eigen lever, nieren en galblaas en ga naar een goede specialist'.⁹⁵

⁹⁰ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 6-8-1931.

⁹¹ In de 'Naamlijst der gewone leden' in de *Handelingen van de Nederlandsche Juristen-Vereeniging van 1936* komt de naam van Dien Hoetink voor het eerst voor.

⁹² Briefwisseling Indië-Den Haag, brieven van 15-8 1931 en 22-8-1931.

⁹³ Met kapitaal wordt hier bedoeld het kapitaal dat door Dr. H.R. Hoetink bijeen was gebracht als pensioenvoorziening voor zijn vrouw en hemzelf. Dit kapitaal was ondergebracht bij de firma Pander in Den Haag. De familie Pander was aangetrouwde familie van de Hoetinks.

⁹⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brieven van 6-11-1931 en 20-11-1931.

⁹⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 24-12-1931.

Dien Hoetink rond 1930.

In het begin van 1932 leek Dien te genieten van zoals Jopie het beschrijft: haar *dolce far niente*. Zij logeerde bij haar familie in Maarn en ging zelfs op vakantie naar Parijs en bezocht daar onder meer Versailles. Haar broer en schoonzus in Nederlands-Indië stuurde zij vanuit Parijs een ets van de Rue Royale, die door Henk in dank werd aanvaard en op zijn werkkamer werd opgehangen.⁹⁶ In Maarn woonde in huize 't Wed aan de Amersfoortseweg de familie E. Bangert-Jongbloed. Dit waren de zuster en zwager van de moeder van Dien. Tevens woonde

daar de dochter van de familie Bangert die gehuwd was met L.R. Koolemans Beijnen. De familie Bangert bezat eerder een tabaksonderneming in Nederlands-Indië. Aldaar in Tandem Hilir had op 18 juli 1899 het huwelijksfeest van de ouders van Dien Hoetink plaatsgevonden. 't Wed was en is, schitterend gelegen aan de buitenkant van Maarn en was vóórdat de families Bangert en Koolemans Beijnen er in trokken lange tijd in gebruik als hotel-pension.⁹⁷ Hier, temidden van hun familie, brachten Dien en haar moeder vaak de weekends en (korte) vakanties door. Maarn was vanuit Den Haag gemakkelijk met de trein te bereiken.

Uit een brief van Jopie Hoetink van maart 1932 is duidelijk op te maken dat Dien nu wel vrij was van de kennelijk onmogelijke werkrelatie met directeur Blom, maar dat zij ondertussen was terechtgekomen in een zeer ingewikkelde liefdes-affaire.

Lieve Moes en Dien,Wat Loesje's brief betreft, ik kan me haar toestand indenken, en ook ik begrijp niet waarom of die vrouw haar man niet loslaat, vooral daar haar toch duidelijk is gemaakt dat zij niets meer voor hem beteekent. Ik zou het voor mijn gevoel minderwaardig vinden me toch aan zoo'n man te blijven vastklampen. Ik geloof dat de moderne vrouw zooiets niet zou doen, die haar eergevoel zou er tegen in opstand komen en wat betreft het bij elkaar blijven om de kinderen dat vind ik dwaasheid, de kinderen kunnen zich in zoo'n omgeving niet gelukkig voelen, daar de harmonie ontbreekt. Ik zie het heele geval voor Dien als

⁹⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brieven van 19-1-1932, 24-3-1932 en 1-4-1932.

⁹⁷ Gemeentearchief van Maarn te Wijk bij Duurstede.

Prof. Henk Hoetink, zijn vrouw Jopie Hoetink-Gertges met hun zoon Hans en Dien Hoetink op het terras van de Van der Houtlaan 10 in Batavia (februari 1930).

hopeloos. Ik hoop dat er zich gauw iets voordoet waar ze zich aan kan geven. Ellendig dat de toestand hier zoo beroerd is, wij zouden haar anders raden naar Indië te komen. Ik hoop dat het verblijf te Parijs haar goed heeft gedaan. Het is een moeilijke tijd voor haar, waar ze moedig tegen moet vechten, anders komen er allerlei akelige dingen voor haar zelf uit voort. Het is zoo moeilijk alles op papier te zetten, als je met elkaar praat is dat zooveel prettiger. Ellendig dat dat niet kan. Laat Loesje er echter van overtuigd zijn dat we met haar meevoelen en dikwijls over het geval praten.
.....⁹⁸

Deze brief is dan wel in een oude spelling geschreven, de gedachtegang over echtscheiding als zodanig, de rol van de vrouw, de houding van de man en de gevolgen voor de kinderen mag voor het jaar 1932 beslist als vooruitstrevend worden benoemd. Of zo men liever wil: een dergelijke houding paste bij de intellectueel-liberaal maatschappelijke en culturele opvattingen van de familie Hoetink: 'Het nieuwe programma voor de Volksuniversiteit voor 1933 hebben wij juist een paar dagen geleden opgesteld; ikzelf ga nu ook optreden, in Maart a.s. met een cursus over Huwelijk en Echtscheiding in 5 lessen',⁹⁹ schrijft Henk Hoetink. Aan Dien en zijn moeder zond hij later de uittreksels van zijn voordrachten.¹⁰⁰

⁹⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 18-3-1932.

⁹⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 1-12-1932.

¹⁰⁰ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 30-3-1933.

Hoe liberaal de opvattingen van de familie ook waren Jopie Hoetink voelde erg met haar schoonzusje mee: ‘Want ik merkte wel uit haar brieven dat ze erg veel van hem hield. Als je zooiets op je 18e jaar meemaakt kom je er eerder overheen dan op wat oudere leeftijd lijkt me. Dien is wel heel verstandig maar in dergelijke zaken helpt verstand niet veel. We vinden het erg beroerd voor haar en kunnen haar verdriet volkomen begrijpen. Ellendig dat we toch zoo ver weg zitten’.¹⁰¹

Overigens zou, volgens mededeling van Hans Hoetink, deze ‘partner’ van Dien Hoetink – dit was een Haagse zakenman – na afloop van Wereldoorlog II een bezoek aan de familie Hoetink in Amsterdam brengen om hen zijn leedwezen te betuigen met het verlies van Dien.

De vierde druk van de bundel *Arresten over Burgerlijk Recht* van Henk Hoetink is in voorbereiding. Henk vond het prachtig dat Dien de laatste correctie op zich nam: ‘Doe het vooral nauwkeurig!’. Schreef hij haar. ‘Je weet er is eens in het *WPNR* een artikel verschenen over een drukfout in de eerste druk van mijn boekje! Als Meijers er nog een paar arresten bij wil zetten, best; bewerk jij die dan maar; zie of de conclusie een eigen meening geeft en hoe de argumentatie is en beslis jij of je haar wilt nemen of niet. Schrap verder in het arrest alleen het werkelijk overbodige (meestal niet te veel!) en let er vooral op dat de rest in zijn geheel en op zich zelf begrijpelijk blijft! Jij kunt dat dus afdoen; al wil ik wel vernemen welke arresten Meijers opgaf. Ik schreef je zelf nog over 2 die mij achteraf er bij schenen te behooren; misschien zijn het wel dezelfde’.¹⁰²

Deze brief van Henk was zijn reactie op een schriftelijk verslag van Dien over haar bezoek aan prof. Meijers in Leiden. Daarmee was prof. Meijers toch zeker op de hoogte van het feit dat Dien zonder werk zat. Hij zal haar op dat moment, gezien de crisistijd en de daarbij behorende werkloosheid onder met name ook de academici, geen alternatief hebben kunnen bieden. Maar hij was nu wel op de hoogte en kon haar ‘in portefeuille’ houden ten behoeve van zijn netwerk van werkgevers zowel in de publieke als private sector.

De heruitgave van de arrestenbundel van Henk bracht Dien ook in persoonlijk contact met de heer Tjeenk van uitgeverij H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V. te Haarlem. De heer Tjeenk werd afgeschilderd als een allerprettigste man, zeer *gebildet* en zelfs een beetje schuchter. Zoals we later nog zullen zien zou er in 1933 bij Tjeenk Willink een boek uitkomen over de nieuwe Wet op de Omzetbelasting. Een boek dat toch vooral Dien Hoetink als auteur zou hebben.

¹⁰¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 10-3-1932.

¹⁰² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 23-11-1932.

In diezelfde brief kaartte Henk Hoetink op een bedekte wijze zijn kritiek aan op de Leidse leermeester van Dien en hemzelf, prof.mr. C. van Vollenhoven:

Ik heb morgen om 8 uur college, wat zeg je daarvan. Op bijzonder verzoek van de studenten en omdat 't zoo in verband met anderen wel noodig is. Ik geef dan 8-10 Rom-recht, met zooveel enthousiasme dat ik merk dat ze het wel aardig vinden. Ik doe mijn best gauw te laten uitkomen het vaste, heldere, krachtige ervan; het volkomen afwezig zijn van "poëzie", magie of gevoel. Het is hard en klaar. Je moet eens opslaan als je in een bibliotheek bent de voordracht die v. Vollenhoven hier in Batavia heeft gehouden over de Poëzie in het Ind.recht, opgenomen in Indisch Tijdschrift voor het Recht deel 136 afl. 3.

Het jaar 1933 begint voor Dien Hoetink met een door haar te houden lezing. Onduidelijk is over welk onderwerp de lezing wordt gehouden. Schoonzus Jopie stuurt een advertentie betreffende een baan in Indië. Broer Henk wil de advertentie alleen sturen om te laten zien dat er in Nederlands-Indië zo nu en dan nog wel enkele banen voor juristen zijn, maar schoonzus Jopie wil Dien een daadwerkelijke kans op een baan in Indië bieden. Zij neemt daarom contact op met mr. J.J. Schrieke, op dat ogenblik directeur van Justitie, die haar doorverwijst naar mr. P.G.F. Ophof de directeur van het Graanwezen. Deze Ophof was een goede bekende van de familie Hoetink en Jopie benaderde hem daarom met de vraag of Dien mee mocht dingen naar deze vacature. 'Hij zei eerst we moeten trachten iemand hier te vinden, want overtochtgeld mogen we in deze omstandigheden niet betalen. Toen ik al je kwaliteiten opnoemde – kinderplicht voorop – , scheen hij er wel iets voor te voelen, te meer daar hij vreesde hier niet zoo gemakkelijk te slagen. Hij had in de advertentie gezet onderdirectrice, maar het was de bedoeling opgeleid te worden tot Directrice. Er zijn heel mooie vooruitzichten aan verbonden. Hij zei dat het maximum F 1000,-- bedroeg p.m. Voel je er iets voor solliciteer dan direct per vliegbrief. Hij vond het erg jammer dat je niet hier was, dan zou hij je eens kunnen zien en met je kunnen praten. Je zou dan echter tamelijk vlug moeten komen, want de plaats is op het ogenblik al vrij. Ik denk dat moes me wel kan aanvliegen, maar ik vond dat ik deze kans niet mocht laten voorbijgaan. Je moet niet denken dat je vrije overtocht krijgt, maar je zou al heel goedkoop hier kunnen komen. Enfin je zou dat natuurlijk uitvoerig moeten vragen. Schrijf in vredesnaam duidelijk.¹⁰³ Ik hoop niet dat je me bedillerig vindt, dat ik me met jouw zaken bemoei'.¹⁰⁴

¹⁰³ De handgeschreven teksten van Dien Hoetink die wij terugvonden in de archieven van de Landbouw-crisisorganisatie en van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in oorlogstijd tonen een uiterst moeilijk leesbaar en naar rechts achterovervallend handschrift.

¹⁰⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 1-3-1933.

Wat we nog niet wisten is dat Dien Hoetink kennelijk na haar afstuderen ook nog werkzaam is geweest bij de kinderopvoeding. Of heeft zij tijdens haar studie in Leiden iets aan Kinderrecht gedaan misschien? Hierover zijn verder geen gegevens teruggevonden. Had de baan die in Nederlands-Indië vacant was met het 'Graanwezen' te maken? Het kan ook zo geweest zijn dat mr. P.G.F. Ophof naast zijn functie als directeur van het Graanwezen bij voorbeeld ook voorzitter van de Raad voor de Kinderbescherming was en een (onder-) directeur voor deze Raad zocht. Anders is niet te verklaren waarom de ervaring van Dien bij de kinderopvoeding zo van belang was.

Werden de ambtenaren in Nederlands-Indië reeds gekort op hun inkomen, de economische situatie in Nederland verslechterde ook dermate dat Henk en Jopie besloten om vanaf juli 1933 F 20,-- per maand naar moeder Hoetink in Nederland te zenden. Dit zou overigens ook betrekking kunnen hebben op een gewijzigde aflossing van een lening die zij bij moeder Hoetink hadden afgesloten. Begin 1933 schrijft Jopie nog uit Batavia: 'Ook uit Holland hoor je de vreeslijkste dingen, mensen die *well to do* zijn geweest en nu straatarm. Wat een geluk dat uw geld tot nog toe zo veilig is bij Pander¹⁰⁵ en ze nog steeds die rente betalen'.¹⁰⁶

Dien vindt een kamer in Den Haag bij een zekere mevrouw Carpentier, een weduwe, die een goede vriendin is van de familie Logeman in Nederlands-Indië. Naar het schijnt een 'alleraardigste en beschaafde vrouw'.¹⁰⁷

2.4 Dien Hoetink schrijft een boek over de Wet op de Omzetbelasting

In december 1933 werd er vanuit Indië voor het eerst gesproken over het 'omzetbelastingboekje' van Dien.¹⁰⁸ Door het voortduren van de economische wereldcrisis besloot de Nederlandse regering om ter bestrijding van de dalende inkomsten voor 's rijks schatkist over te gaan tot het heffen van omzetbelasting. In het najaar van 1933 werd de Wet op de Omzetbelasting door de Staten-Generaal aangenomen en de inwerkingtreding werd vastgesteld op 1 januari 1934.

Het ging hier om een algemene verbruiksbelasting die door éénmalige heffing (via een zegel of via een aanslag door de inspecteur van de belastingen over de omzet van een fabrikant) werd geïnd en wel wanneer de goederen door de fabrikant werden afgeleverd, eventueel dus – en dit kwam veelvuldig

¹⁰⁵ De firma Pander was een toonaangevend bedrijf voor meubelinrichting in Den Haag. Dien's oom Berend-Jan Hoetink was getrouwd met Geertruida Pander de dochter van Hendrik Pander van dit meubelbedrijf. Dien's ouders hadden hun in Nederlands-Indië gespaarde kapitaal als 'pensioenvoorziening' bij de firma Pander ondergebracht.

¹⁰⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 2-2-1933.

¹⁰⁷ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 31-5-1933.

¹⁰⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 3-12-1933.

voor – vóórdat er sprake was van een eindproduct.¹⁰⁹ Kortom de Wet op de Omzetbelasting was een zeer gecompliceerde regeling en daarom was er grote behoefte aan een praktisch handboek.

De uitgever Tjeenk Willink vroeg aan de Haagse advocaat en procureur mr.dr. H.F.A. Völlmar om een ‘gids voor de praktijk’ te schrijven inzake de toepassing van de Wet op de Omzetbelasting van minister van Financiën P.J. Oud.¹¹⁰ Völlmar nam deze opdracht aan, maar hij kon door drukke praktijkwerkzaamheden zijn toezeggingen niet nakomen. Hij was dan ook erg blij dat hem ‘in de persoon van Meijuffrouw Mr. E.W. Hoetink een medewerkerster was toegevoegd, die het leeuwenaandeel van het aan de samenstelling van het boek verbonden werk voor haar rekening wilde nemen en ook genomen heeft’.¹¹¹

Völlmar was niet alleen advocaat maar ook een bekend publicist. Hij schreef diverse werken over bijvoorbeeld het Verbintenissenrecht, het Handelsrecht en over het Faillissementsrecht. Hij maakte daarbij gebruik van de arrestenbundels van Henk Hoetink, die hij omschrijft als: ‘de nuttige arrestenverzameling van prof. Hoetink’.¹¹²

Het boek over de omzetbelasting geeft in hoofdstuk II in het kort de ‘Geschiedenis van de totstandkoming der wet’. Daarbij wordt teruggegaan tot de 5e eeuw vóór Christus. Een rechtshistorische aanpak die aan de Juridische Faculteit in Leiden door ‘grootheden’ als de professoren E.M. Meijers (Burgerlijk Recht) en A.S. de Blécourt (Oud-Vaderlands Recht) aan hun studenten werd onderwezen. Zonder de kennis van de historie van een wet is in deze visie de *praxis* of wetstoepassing onmogelijk. Voor Meijers was de algemene privaatrechtswetenschap niet compleet zonder diepgaand historisch onderzoek en waren beide noodzakelijk om tot een goede rechtsbedeling in het heden te geraken en tot goede rechtsvorming voor de toekomst.¹¹³ Vanuit deze traditie werkte ook Dien Hoetink in dit boek en bij haar latere wetgevende arbeid. De Smidt ziet de rechtshistoricus als de tuinman in de hof van Themis;¹¹⁴ hij rooit hetgeen eruit moet; hij snoeit de oude stammen; hij ent ook twijgen van het oude op het jonge hout.¹¹⁵

Met het schrijven van dit boek over de omzetbelasting (150 pagina’s) had Dien Hoetink, al bijna twee jaar zonder werk, een mooie klus en bijbehorende inkomsten.

¹⁰⁹ Völlmar en Hoetink, *De wet op de omzetbelasting*, 3.

¹¹⁰ Wet van 25 oktober 1933 “tot heffing van eene Omzetbelasting”, *Staatsblad* 546.

¹¹¹ Völlmar en Hoetink, *De wet op de omzetbelasting*, voorwoord.

¹¹² Völlmar, *Het Nederlandsch Handelsrecht*, VI en 9.

¹¹³ Van Oven, ‘In memoriam E.M. Meijers’, 555.

¹¹⁴ Themis is de Griekse Godin van de Gerechtigheid. Themis betekent letterlijk wet.

¹¹⁵ De Smidt, *Codificatie-perikelen*, 16.

In het exemplaar van het boek *de Wet op de Omzetbelasting* dat tijdens het onderzoek voor deze biografie bij de Universiteitsbibliotheek van Maastricht werd opgevraagd, vond ik tot mijn grote verrassing een visitekaartje dat kennelijk ooit door een eerdere gebruiker of lener (tientallen jaren geleden) als bladwijzer was gebruikt. Deze gebruiker was een collega van Dien bij de firma Blom en van der Aa uit Amsterdam en wel: de vertegenwoordiger J.J.W. v.d. Heuvel. Er was dus ook na haar vertrek bij Blom en van der Aa interesse voor haar werk.

Het Nederlandsch Juristenblad schrijft over het werk van Völlmar en Dien Hoetink: 'Dit boek geeft van de wet, die zooveel moeilijkheden dreigt te zullen meebrengen (of reeds medebrengt) een systematische behandeling. De voorbeelden, waarmede de schrijvers hun weergave van de wet en hun be-toog nogal eens illustreeren, maken den indruk gekozen te zijn om althans den meest voor de hand liggenden twijfel omtrent de strekking van vele bepalingen voor te zijn'.¹¹⁶

Het Weekblad voor Privaatrecht, Notaris-ambt en Registratie bespreekt een aantal boeken dat ter gelegenheid van de nieuwe wet uitkomt. Het boek van Völlmar en Hoetink wordt hier omschreven als een boek dat 'de stof op korte doch krachtige wijze behandelt'. Met name wordt er op gewezen dat deze schrijvers als enige de omzetbelasting als een verteringsbelasting beschouwen en daarmee aangeven dat de naam omzetbelasting verkeerd gekozen is. Concluderend schrijft het *WPNR*: 'Het is een belangrijk werk, dat de schrijvers geleverd hebben en zeker zal daarvan invloed uitgaan op de te verwachten jurisprudentie'.¹¹⁷

In december 1933 komt in Nederlands-Indië eindelijk het verlossende woord: Dien heeft een baan!

2.5 Dien en Henk Hoetink op zoek naar hun roots

In april 1934 zond Henk Hoetink Dien een brief waarbij hij haar een krantenknipsel retourneerde dat zij hem had opgezonden. Dit knipsel gaat over een zekere gepensioneerde generaal Tonnet die naar een inrichting voor zenuwzieken is overgebracht. Dat Dien en Henk zo'n waarde aan het krantenknipsel hechtten, lag in het feit dat generaal Tonnet een landhuis in Vorden bewoonde met de welluidende naam 't Hoetink.¹¹⁸ 'Je zult toch zeker aan Generaal Tonnet schrijven om nadere inlichtingen omtrent de oorsprong van die naam van het huis? Indien je dit niet wilt doen, meld het mij dan, want dan zal ik het doen', aldus Henk Hoetink. Helaas geven de stukken in

¹¹⁶ *Nederlandsch Juristenblad* (NJB), 1934, 76-77.

¹¹⁷ *Weekblad voor Privaatrecht, Notaris-ambt en Registratie* (WPNR), 27 januari 1934, 65e jaargang nr. 3344, 36-37.

¹¹⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 5-4-1934.

Krantenknijsel uit de Haagsche Courant in het voorjaar van 1930.

het familiearchief geen antwoord op de vraag of Dien ook daadwerkelijk met generaal Tonnet in contact is getreden. In dezelfde brief vermeldde Henk Hoetink dat ‘Hetty Gijse Weenink, thans mevrouw Wertheim, vertelde dat uit haar genealogie blijkt dat een voorvader in rechte lijn van haar vader, Jan Gijse, in 1731 gehuwd is met Aeltjen Hoetink geb. te Voorst in 1708, die in onze genealogie voorkomt, zonder dat wij echter haar verwantschapsrelatie kunnen opsporen’.

Wat wel duidelijk wordt uit het familie-archief is de genealogische belangstelling die nadrukkelijk in de familie aanwezig was. De inmiddels voor de lezer bekende B. (Bernardus) Hoetink (de sinoloog) zocht in het Koloniaal Archief te 's-Gravenhage, in de registers van Haarlem, in de doop- en trouwboeken van de kerkregisters te Zutphen en in de burgerlijke trouw- proclamatie- en doodboeken van Zutphen naar zijn voorouders. De verst teruggaande vermelding van de naam Hoetink in de doopboeken te Zutphen die hij vond betrof de doop op 29 september 1650 van Grietjen, dochter van ene Egbert Hoetink.

B. Hoetink legde zijn opsporingen op schrift vast en zijn broer Dr. H.R. Hoetink (de vader van Dien en Henk) maakte hier een met de hand geschreven manuscript van, gedateerd: te 's-Gravenhage 15-17 augustus 1915. Dit manuscript is vervolgens door professor Henk Hoetink ‘in afschrift’ overgetypt en aangevuld en draagt de titel: ‘Aanteekeningen betreffende de familie HOETINK (vanaf de oudste tijden tot op heden) verzameld door B. Hoetink 's-Gravenhage’.¹¹⁹ Henk Hoetink heeft deze aantekeningen onder andere aangevuld met de gegevens die hij, zoals hierboven weergegeven, in 1934 verkreeg door genealogische vergelijking van de stamreeksen van Hetty Gijse Weenink met die van hemzelf. De ‘Aanteekeningen’ van B. Hoetink laten zien dat:

¹¹⁹ Familiearchief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk.

- reeds op 3 november 1693 de eerste Hoetink in Batavia aankwam
- er in de familie al aan het eind van de 18e eeuw belangstelling was voor de letteren –zowel door studie als door het hanteren van de ganzeveer–
- de oorsprong van de familie Hoetink uiteindelijk te vinden is op het platteland van Gelderland.

In het Koloniaal Archief te 's-Gravenhage vond Bernardus Hoetink aangaande de eerste Hoetink in Batavia dat 'Barent Hoeting¹²⁰ van Arnhem, provisioneel vaandrig met een gage van F 24,- 's maands, met het schip Meijdrecht (varende voor de Kamer Rotterdam) als landspassaat ad. F 12,- 's maands in 1693 in Indië is aangekomen'. Van zijn militaire loopbaan is in ieder geval bekend dat hij werd bevorderd tot luitenant met een maandloon van F 50,-.

Wat betreft ene Arent Hoetink¹²¹ – de eerste 'letterkundige' in de familie – werd achterhaald dat deze zich in zijn geboortestad Zutphen aan de Latijnse School op de letteren toelagde en dat bij zijn overgang in 1788 naar de 'hoogeschool' zijn ouderlijk huis door militairen werd geplunderd, waardoor zijn studie moest worden afgebroken en hij zich aansloot bij een 'patriottische Geldersche brigade'. Na de inval door de Pruisen in Holland week hij uit naar St. Omer in Frankrijk, vanwaar hij om politieke redenen naar de 'Oostenrijksche Nederlanden' werd uitgezet. Hier sloot hij zich aan bij Belgische vrijwilligers en na de omwenteling van 1795 keerde hij in zijn vaderland terug. 'Hij werd toneelspeler en stond lang aan het hoofd eener reizende troep, bij welke hij zich niet onverdienstelijk maakte. Later echter, werd hij Commies bij de belastingen. Hij heeft onderscheidene niet onaardige toneelstukjes geschreven, als daar zijn: De hereende gelieven of de ontdekte emigrant (Groningen 1799), Bonaparte te Milaan (1800), Beleg van Groningen in 1672 (Groningen 1815)'.¹²²

Wat de oorsprong van de familie op het platteland aangaat, betreft dit niet het eerdergenoemde huis 't Hoetink aan de Strodijk in Vorden van generaal-majoor der Artillerie buiten dienst J.C.C. Tonnet. Generaal Tonnet, oorspronkelijk woonachtig in Den Haag, was opgeklommen van korporaal tot generaal-majoor. Hij was adjudant van koningin Wilhelmina en gedurende Wereldoorlog I was hij militair attaché in Londen. Tonnet bezat een zomer-

¹²⁰ Barent Hoeting is waarschijnlijk wel een verre verwant, maar niet in de 'rechtstreekse' stamreeks van Dien Hoetink.

¹²¹ Deze Arent Hoetink is evenmin in de 'rechtstreekse' stamreeks van Dien Hoetink terug te vinden.

¹²² B. Hoetink ontleende deze gegevens over Arent Hoetink kennelijk aan één van de 19e eeuwse uitgaven (1852/1878) van Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. In Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* (Amsterdam 1969) deel III, 270, is deze informatie eveneens terug te vinden. We vinden Arent Hoetink ook vermeld in: Bruining, *Herinneringen van G.Bruining met betrekking tot de omwentelingen in staat en kerk, gedurende zynen levensloop*, 215–220.

huisje aan de westelijke rand van Vorden dat hij na zijn pensionering voor permanente bewoning geschikt had laten maken. ‘De generaal’, zoals Tonnet door zijn dorpsgenoten werd aangesproken, was in Vorden zeer gezien. Eind 1930 was hij te hulp geroepen door de Lochemse klompenmaker en landarbeider H. Boeyink die een klompenmakerij dreef aan de Schoneveldsedijk onder Barchem. Deze Boeyink vroeg een subsidie aan op grond van de Landarbeiderswet 1918 ten behoeve van de aankoop van enige hectares braakliggende grond in Vorden. Daar Boeyink niet geheel voldeed aan de door de wet gestelde eisen, werd hem de subsidie geweigerd en raakte hij in financiële problemen. Tonnet kwam hem te hulp door steun te zoeken bij koningin Wilhelmina, minister-president Colijn en minister van Financiën De Geer. Het hielp allemaal niets. Boeyink en zijn gezin werden door de bank uit hun huis gezet en kregen onderdak bij Tonnet, die vanwege zijn geëxalteerde gedrag (hij maakte diverse autoriteiten uit voor schurk, beul, onmens en smeerlap), ‘wegens ziekelijk querulantisme’ door de Rechtbank te Zutphen voor enige tijd in het Binnengesticht in Zutphen werd opgesloten. Na zijn vrijlating riep Tonnet de Nederlandse bevolking via *de Telegraaf* op geld in te zamelen voor het gezin Boeyink. Deze actie slaagde bijzonder wel en zo verkreeg het gezin Boeyink, dankzij generaal Tonnet, alsnog de door hen gewenste ‘woonstede’. Tonnet zou overigens nog een steek onder water toedienen in de richting van de psychiater die de Rechtbank geadviseerd had hem gedwongen te laten opnemen: ‘De psychiatrie in handen van onbevoegden is als een scheermes in handen van een aap!’¹²³

De plattelands-roots van de Hoetink’s (Dien en haar familie) liggen overigens slechts 21,5 km verwijderd van het Vordense ‘t Hoetink van generaal Tonnet. In Voorst op de rand van Klarenbeek aan de Oudhuizerstraat (thans nummer 23) ligt de voormalige boerderij ‘Hoetinck’ of ‘Hoetinckshoeve’.¹²⁴ Deze boerderij werd bewoond en bewerkt als vrije ingezetene in tegenstelling tot de eveneens in Voorst aan de Klarenbeekseweg 30 gelegen ‘erve Kol-kink’ ook wel Hoetink of de Kolke genoemd, dit was een pachtboerderij van de Benedictijner abdij St. Salvator te Prüm.¹²⁵ De Prümse hofhorigen te Voorst waren aanvankelijk volschuldig eigen, dat wil zeggen de zwaarste graad van horigheid.

De stamreeks van Dien Hoetink brengt ons rechtstreeks naar de Hoetinckshoeve in de buurtschap Empe onder Voorst (aan de Oudhuizerstraat aan de rand van Klarenbeek). De Hoetinckshofstede was oorspronkelijk waarschijnlijk een pachtboerderij.

¹²³ Van den Broek, ‘De zaak Boeyink’, 23–28. Klok, ‘Nogmaals Tonnet’, 14–22.

¹²⁴ Dolman, *Hofsteden in het kerspel Voorst, ca 1640-1750*, kaart 27 en 37.

¹²⁵ Hermesen, *Onder het clockenslach van Voorst*, 21.

De voormalige boerderij 'Hoetink' of 'Hoetinkshoeve' aan de Oudhuizerstraat (thans 23) in Voorst op de rand van Klarenbeek.

Verkorte stamreeks van Everardina Wilhelmina (Dien) Hoetink. ¹²⁶

- I Everardina Wilhelmina Hoetink, geboren te 's-Gravenhage op 11 januari 1904.
- II *vader*: Hendrik Richard Hoetink, geboren te Deventer op 12 augustus 1863.
- III *grootvader*: Hendrik Richard Hoetink, geboren te Deventer op 13 mei 1825.
- IV *overgrootvader*: Bernardus Hoetink, geboren te Zutphen op 24 januari 1796.
- V *betovergrootvader*: Rickelt Theunissen Hoetink ook genaamd Hoetinck, gedoopt te Zutphen op 13 september 1744.
- VI *oudvader*: Arent Tonissen ook genaamd Theunissen, gedoopt te Voorst op 15 oktober 1699.
- VII *oudgrootvader*: Tonis Arents, geboren rond 1665, wonende te Voorst op de Hoetinkshoeve in de buurtschap Empe onder Voorst.

De naam Hoetink is een Saksische patroniem-vorm (een achternaam ontstaan door het samenvoegen van een voornaam met een achtervoegsel): Hoet-ink. De oorspronkelijke voornaam zou zijn geweest: 'Oetse'. Oetse (m.) is een andere schrijfwijze voor Oedse en deze naam zou verwijzen naar de oudgermaanse H. Oda of Odrada of de H. Ode of Odivinus. Oda of Ode betekent: 'de rijke aan raad' of 'de met rijkdom gezegende'. Het achtervoegsel 'ink' kent al naar gelang van de streek waar de naam ontstaan is verbasteringen als: -inc, -inck, -ynck, -ynk, -enck, -enk, enzovoort.¹²⁷

¹²⁶ Deze stamreeks van Dien Hoetink is vervaardigd door A.J.W. van Voorthuijsen en is door de schrijver vergeleken met en bewerkt aan de hand van de 'Aantekeningen betreffende de familie Hoetink', verzameld door B. Hoetink. (familiearchief drs. H.R. Hoetink, Frankrijk). Zie voor de volledige stamreeks bijlage b.

¹²⁷ Huizinga, *Complete lijst van namen*, 38, 63-64.

In het geval van de familie van Dien Hoetink heeft de familie kennelijk op een gegeven moment – zoals destijds gebruikelijk was – de naam van de hofstede achter hun voornaam/voornamen geplaatst. De naam van de betovergrootvader van Dien, Rickelt Theunissen Hoetink, zou derhalve oorspronkelijk geluid hebben: Rickelt Theuniszoon (van de) Hoetinck(shoeve). De naamgever van de Hoetinckshoeve die dus Oetse geheten moet hebben, kan eveneens tot de stamreeks van Dien Hoetink behoren, maar deze oorspronkelijke naamgever van de hoeve is niet bekend.

2.6 De boeken, films en kranten enz. waar Dien en haar familie zich voor interesseerden, een zoektocht naar een stukje van de culturele identiteit van Dien en haar familie

2.6.1 De deelname aan het culturele leven in het algemeen

Uit de briefwisseling tussen Indië en Den Haag/Amsterdam worden we toch wel heel duidelijk gewaar dat Dien en haar familie behoorden tot die categorie van de Nederlandse bevolking die sterk geïnteresseerd was in allerlei culturele ontwikkelingen. In de eerste plaats werd er veel literatuur gelezen. Nederlandse, Duitse, Engelse en in mindere mate ook Franse schrijvers en schrijfsters werden in Batavia, Den Haag en Amsterdam vrijwel dagelijks ter hand genomen. In de tweede plaats ging men – zowel in Indië als in Nederland – heel regelmatig naar filmvoorstellingen. Aanvankelijk moest men nog genoeg nemen met de stomme film, maar aan het begin van de jaren dertig van de twintigste eeuw kwam langzaam de geluidsfilm aan bod. In de derde plaats bezocht men met regelmaat de schouwburg en de concertzaal. In de vierde plaats waren de Hoetink's ook nog onverzadigbare lezers van kranten en tijdschriften. Dit alles naast het feit dat Dien en Henk Hoetink hun juridische vakliteratuur zorgvuldig bijhielden en daar ook zelf bijdragen aan leverden.

De deelname aan het culturele leven in de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw was volgens Schuursma veelal een zaak van een beperkt deel van de vooral stedelijke bevolking: mensen die door hun milieu en opvoeding in de kunsten waren thuisgeraakt, die het zich financieel konden permitteren naar musea of concerten te gaan, boeken te kopen en zich te abonneren op culturele tijdschriften of daarvan althans in hun kring van bekenden kennis konden nemen. Gemakshalve spreken we dan maar van een culturele bovenlaag zolang men daar geen verstarde eenvormigheid achter zoekt.¹²⁸

De eerste landelijke gegevens over de vrijetijdsbesteding en leesgewoonten van de bevolking betreffen het onderzoek van de sociaal-geografen Blonk en Kruyt. In de periode 1934–1935 werd er onder hun leiding een enquête ge-

¹²⁸ Schuursma, *Jaren van opgang*, 336.

houden onder georganiseerde arbeiders en kantoorbedienden. Het onderzoek van Blonk en Kruyt was niet representatief, want het werd gehouden onder een bijzondere groep uit de werkende bevolking, die een groot deel van de vrije tijd aan lezen, studie, lezingen, cursussen en dergelijke besteedde. Het initiatief voor het onderzoek ging uit van het Instituut voor arbeidsontwikkeling, maar toen dit onderzoek dreigde te mislukken werd een beroep gedaan op de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die Blonk en Kruyt voor het onderzoek inhuurden.¹²⁹ Van de werkelijke vrije uren (circa 42 uur per week) besteedde de onderzochte groep van 226 personen 28% aan lectuur en studie, thuis of in de leeszaal. Lezen stond vooral voor het lezen van kranten en tijdschriften. Volgens Blonk en Kruyt 'legt het boek het af tegen het periodiek en de radio'.¹³⁰ In hun slotbeschouwing concluderen de onderzoekers: 'Dat meer dan het derde deel van onze, nog wel een geselecteerde groep vormende, arbeiders geen boeken leest, bewijst hoe op dit gebied onze Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, na anderhalve eeuw werken, evenals andere verenigingen nog altijd nuttig werk kan verrichten'.¹³¹

Overigens beschouwden de onderzoekers de opmars van het passieve radio luisteren als verontrustend. Rond 1935 waren er per 100 huishoudens ongeveer 45 radiotoestellen of distributie-apparaten. De verspreiding van de radio is minder snel gegaan dan die van de televisie in latere jaren en dat valt vooral aan de crisisjaren toe te schrijven. De prijs van een radiotoestel lag tussen de 100 en 300 gulden en ging daarmee het maandloon van een arbeider ver te boven.¹³²

Uit het bovenstaande is duidelijk dat we niet over comparatief materiaal beschikken waarmee we conclusies kunnen trekken uit de leesgewoonten van Dien Hoetink en haar familie. We proberen daarom – specifiek voor de familie Hoetink – aan de hand van wat zij lazen en hun interesse voor film, toneel en muziek, inzicht in de culturele en maatschappelijke positie van Dien en haar familie te verkrijgen.

2.6.2 Kranten en tijdschriften op plaatselijk-, nationaal- en internationaal niveau

Dien en haar moeder lazen in ieder geval de *Haagsche Courant* voor alle dagelijkse ontwikkelingen in binnen- en buitenland. Henk Hoetink was in deze courant nadrukkelijk niet geïnteresseerd, hetgeen niet wegneemt dat Dien en haar moeder vele nieuwtjes uit deze courant in hun brieven naar Indië vermeldde en dat deze berichten aldaar gretig werden ontvangen. Dien was persoonlijk geabonneerd op *De Groene Amsterdammer* en deze werd

¹²⁹ Knulst, 'Leesgewoonten', 43.

¹³⁰ Blonk en Kruyt, *De besteding van de vrije tijd door de Nederlandse arbeiders*, 46.

¹³¹ Blonk en Kruyt, *De besteding van de vrije tijd door de Nederlandse arbeiders*, 73-74.

¹³² Knulst, 'Leesgewoonten', 31.

iedere week onmiddellijk na lezing naar haar broer in Batavia gestuurd. Henk was Dien daar zeer dankbaar voor: *De Groene Amsterdammer* ‘die fel anti-Hitler is lees ik daarom elke week met plezier’.¹³³ *De Groene* werd echter vooral zeer gewaardeerd vanwege haar ‘oppositie tegen de burgerlijke Hollandsche dufheid’.¹³⁴ Was dat de reden dat Dien juist in *De Groene* adverteerde dat zij op zoek was naar een kamer in Amsterdam?¹³⁵ Dien was ook geabonneerd op *De Litteraire Gids*, een in 1926 opgericht maandblad uitgegeven door de Litteraire boekhandel in 's-Gravenhage, die eveneens regelmatig naar Batavia werd gestuurd. Naast dit alles bestond er ook nog belangstelling om af en toe losse nummers van de *NRC* en het *Algemeen Handelsblad*¹³⁶ te kopen. Met name rond de jaarwisselingen werden deze kranten naar Batavia gestuurd, omdat Henk Hoetink bijzonder geïnteresseerd was in de jaaroverzichten in deze kranten. Vanuit Batavia stuurde Henk Hoetink dan weer op zijn beurt exemplaren van het progressieve Indische tijdschrift *De Stuw* naar Den Haag. Maar hij stuurde ook alle informatieve uitgaven van de Rechts hogeschool in Batavia en diverse exemplaren – ook met zijn eigen bijdragen daarin – van het *Nederlandsch-Indisch Tijdschrift voor het Recht*.

Ook werden er buitenlandse tijdschriften en kranten uitgewisseld, met name de Engelse bladen: De *New Statesman*, een onafhankelijk-socialistisch weekblad opgericht in 1913, het al sinds 1785 bestaande gematigd-conservatieve dagblad *Times*, en het Amerikaanse *Week in Review* van het in 1851 opgerichte democratische dagblad *The New York Times*.¹³⁷

In Batavia wilde de familie zich wel eens met ontspannende literatuur bezighouden en daarom vroegen zij of de familie in Den Haag af en toe het populaire tijdschrift *De Lach* wilde opsturen. In Batavia en Den Haag werden overigens met veel plezier de Verkade-plaatjes verzameld (en geruild) voor de bekende natuur-albums van de bioloog Jac. P. Thijssse (1865-1945) die in november 1930 in Batavia een lezing met lantaarnplaatjes hield.¹³⁸

2.6.3 Nederlandse literatuur

Wat betreft de serieuze Nederlandse literatuur, die zich inmiddels alweer bevrijd had van de allerindividueelste zielenroerselen van de ‘Tachtigers’ (de groep van Kloos en Van Deyssel die zich op hun beurt hadden bevrijd van de moralistische literatuur van daarvoor),¹³⁹ beginnen we met de vermelding in de briefwisseling tussen Indië en Den Haag van het werk van Louis Couperus

¹³³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 2-7-1933.

¹³⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 24-5-1931.

¹³⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 1-9-1931.

¹³⁶ Per 1 oktober 1970 zijn de Nieuwe Rotterdamse Courant of de *NRC* en het *Algemeen Handelsblad* samengevoegd onder de naam *NRC/Handelsblad*.

¹³⁷ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 2-7-1933.

¹³⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 26-11-1930.

¹³⁹ Schuurma, *Jaren van Opgang*, 334.

(1863–1923) en wel de historische boeken *Komedianten* (1917) en *De Berg van Licht* (1905–1906).¹⁴⁰ Van de bekende socialistische dichteres en schrijfster Henriëtte Roland Holst-van der Schalk¹⁴¹ (1869–1952) werden eveneens enige historische boeken gelezen. In deze Indische jaren van de familie Hoetink (1929–1935) zou zij onder andere een aantal belangrijke biografieën het leven schenken: *Tolstoi* (1930), *Herman Gorter* (1932) en *Rosa Luxemburg* (1935). Een derde vermelding betreft het verhaal van het familieleven van drie generaties in Amsterdam dat zich gedeeltelijk tijdens Wereldoorlog I afspeelde: *De Klop op de Deur* (1930) van de romanschrijfster over het persoonlijk gemis en de eenzaamheid, Ina Boudier-Bakker (1875–1966).¹⁴² Maar we treffen ook *De Kleine Rudolf* (1930) aan van de letterkundige die tot het tijdschrift *De Beweging* (maandblad voor letteren, kunst, wetenschap en staatkunde in 1905 opgericht door Albert Verwey) behoorde, namelijk Aart van der Leeuw¹⁴³ (1876–1931). Van de tot het jong-katholiek maandblad *De Gemeenschap* (in 1925 opgericht door onder andere Van Duinkerken en Engelman) behorende Antoon Coolen (1897–1961), de schrijver van boerenromans en verhalen uit de Brabantse Peelstreek, werd *Het Donkere Licht* (1929) aan Dien en haar moeder als zeer lezenswaardig aangeraden.¹⁴⁴ Bij deze voor die tijd toch wel progressieve of sociale literatuur met veel aandacht voor de kleine en verdrukte mens hoort natuurlijk ook het werk van de letterkundige en criticus Menno ter Braak (1902–1940) die de burgerlijke moraal zo fel hield. Zijn boek *Camaval der Burgers* (1930) werd door de familie, zowel in Den Haag als Batavia, met veel interesse gelezen.¹⁴⁵ De in Nederlands-Indië geboren criticus en essayist Eddy Du Perron (1899–1940), de ‘verbeten verdediger van Multatuli’, moest natuurlijk evenzeer zowel in Batavia als in Den Haag gelezen worden.¹⁴⁶ Ter Braak en Du Perron waren mede-oprichters van het polemisch en non-conformistische, in 1932 opgerichte, litteraire tijdschrift *Forum*. *Het fregatschip Johanna Maria* (1932) van de romanschrijver met de strenge stijlbeheersing Arthur van Schendel (1874–1946) krijgt van Jopie Hoetink de volgende beoordeling: ‘Ik kan niet dwepen met *Het fregatschip Johanna Maria*. De taal is wel heel mooi, maar Van Schendel is toch mijn genre niet, zoo onwezenlijk’.¹⁴⁷ Eerder kwamen we al de schrijfster Madelon Székely-Lulofs (1899–1958) tegen met haar boek *Rubber* (1931) over de koloniserende Europeanen in Nederlands-Oost-Indië. In juli 1932 ontvingen Henk en Jopie Hoetink in Batavia de heer en mevrouw Tielrooy-de Gruyter.

¹⁴⁰ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 17-8-1930.

¹⁴¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 21-4-1931.

¹⁴² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 15-12-1930.

¹⁴³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 15-12-1930.

¹⁴⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 5-1-1931.

¹⁴⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 25-8-1932.

¹⁴⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 17-4-1934.

¹⁴⁷ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 27-10-1932.

Johannes Tielrooy (1886–1953) werd in 1938 hoogleraar Franse taal- en Letterkunde in Amsterdam. Van zijn hand verschenen diverse verhandelingen over de Franse literatuur. Maar van de hand van zijn vrouw, C. Tielrooy-de Gruyter, was bij hun bezoek aan de Hoetinks in Batavia zojuist (in de Franse taal) Het boek *Kabar Angin*¹⁴⁸, *impressions de Java et Bali* met tekeningen van A. Breetvelt verschenen. In 1941 zou er bij Van Hoeve in Deventer een Nederlandse vertaling verschijnen. Volgens Jopie is mevrouw Tielrooy ‘de schrijfster van niet-onaardige novellen over Indië welke in de Indische pers alweer woede hebben gewekt omdat ze niet alles tot 100% goed en mooi voorstellen. Hetzelfde is het geval met *Rubber* dat je schrijft te hebben gelezen’.¹⁴⁹

Dien Hoetink had naast haar interesse in literatuur ook belangstelling voor de volkscultuur. Enerzijds lijkt dit in contrast met het sociale engagement dat veelal uit de voorgaande literatuur blijkt, anderzijds zijn er raakvlakken. Dien was met name geïnteresseerd in volksvertellingen en de daarbij horende betekenissen. Henk Hoetink stuurde zijn zuster het boek *Ons Volksleven* (1934), een inleiding tot de Nederlandse volkskunde van J. Rasch.¹⁵⁰ Deze beschouwt volkskunde als een onderdeel van de vergelijkende volkenkunde of etnologie. Hij geeft in zijn boek een indeling van de onderwerpen die tot de volkskunde behoren. ‘Deze indeeling kan tevens als leidraad voor verzamelaars dienen’.¹⁵¹ De volkskunde stond op dat ogenblik nog in de kinderschoenen. Volgens Rasch was de belangstelling voor de volkskunde ontwaakt maar, ‘nog te weinig is het aantal van hen, die zich met dit werk bezighouden’.¹⁵² Rasch was onder andere hoofdredacteur van het volkskundig-tijdschrift *Eigen Volk*. Zijn werk zou in latere jaren door collega-volkskundigen – volkskunde heette inmiddels etnologie – als niet-wetenschappelijk worden bestempeld.¹⁵³

2.6.4 Duitse-, Engelse- en Franse literatuur

Dien en haar familie waren meer dan gemiddeld geïnteresseerd in Duitse, Engelse en Franse literatuur. Hans Hoetink, zoon van broer Henk, herinnert zich de interesse van zijn familie voor de schrijvers Emil Ludwig (1881–1948) met zijn vele biografieën (*Napoleon*, *Goethe*) en voor Jakob Wassermann (1873–1934) met zijn psychologische romans en zijn uit 1921 daterende autobiografie *Mein Weg als Deutscher und Jude*. De boeken van deze schrijvers zijn

¹⁴⁸ *Kabar Angin* betekent letterlijk: bericht dat met de wind is meegewaaid. Zie: Cress, *Petjoh*, 41.

¹⁴⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 7–7–1932.

¹⁵⁰ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 17–4–1934.

¹⁵¹ Rasch, *Ons volksleven*, 7–15.

¹⁵² Rasch, *Ons volksleven*, 26.

¹⁵³ Dekker, *De Nederlandse volkskunde. De verwetenschappelijking van een emotionele belangstelling*, 220–221.

uit Nederlands-Indië mee teruggekomen.¹⁵⁴ Niet alle vermeldingen van buitenlandse literatuur in de briefwisseling zijn zo duidelijk te ‘ontcijferen’ dat de genoemde schrijvers en hun boeken steeds in de hedendaagse gedigitaliseerde catalogi zijn terug te vinden. Maar, laten we beginnen bij de eerder genoemde Aldous Huxley (1894-1963). Deze schrijver van satirisch-psychologische romans had schrijvers en hooggeleerde biologen als (groot-) vader en broers. Huxley werd door het Boeddhisme in ascetisch-pacifistische zin beïnvloed. Hij bracht ooit een langdurig bezoek aan Nederlands-Indië. Zijn *Point Counter Point* (1928) werd door Jopie Hoetink aan Dien voorgesteld als zeer lezenswaardig.¹⁵⁵ Huxley’s vriend D.H. Lawrence heeft voor dit boek model gestaan. Van de Duitse romancier, cultuurcriticus en essayist Frank Thiess (1890-1977) werd het boek *Frauenraub* (1927) door Dien aan schoonzus Jopie gepresenteerd als interessant.¹⁵⁶ Jammer is het dat we wel over de brief van Jopie Hoetink-Gertges beschikken maar niet over de brief van Dien Hoetink waarin zij haar schoonzus aanmoedigt om *Frauenraub* te gaan lezen. Daardoor missen we ook het expliciete oordeel van Dien Hoetink over dit emancipatorische boek. Van de pacifistisch-cosmopolitische humanist en liberaal Stefan Zweig (1881-1942) uit Oostenrijk werd *Sternstunden der Menschheit* gelezen (1927).¹⁵⁷ In 1933 – de boeken van Zweig behoorden inmiddels tot de in Duitsland verboden literatuur – zou men ook *Marie Antoinette* (1930) van Zweig lezen.¹⁵⁸ Het jaar 1932 was het Goethe-jaar. De *Faust* (1790, de zogenaamde *Urfaust*) van Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) werd in dit herdenkingsjaar door vele uitgevers opnieuw uitgegeven. Henk Hoetink wilde graag de door Herwich Richert verzorgde en in Tübingen uitgegeven *Faust* van zijn moeder en Dien voor zijn verjaardag (27 juli) ten geschenke krijgen. Op het ogenblik dat dit ook daadwerkelijk gebeurde schreef hij: ‘Het boek is zeer naar mijn smaak; het is één der beste Goethe-boeken die in dit honderdste jaar na zijn sterfdag verschenen en het wordt in Duitsland veel gelezen en uitstekend beoordeeld. Het is ook uiterlijk bijzonder mooi, zoals je zelf gezien zult hebben’.¹⁵⁹ Op 15 april 1932 schreef Henk Hoetink: ‘Laat Dien eens lezen Van Gelderen *De Wereldcrisis* en zijn voordracht over Goethe (apart verschenen)’. Het boek *De Wereldcrisis* zijn we eerder tegengekomen. Interessant is dat de econoom – op dat ogenblik buitengewoon hoogleraar in de Staathuishoudkunde – Jacob van Gelderen (1891-1940) ook over Goethe¹⁶⁰ schreef en in het Goethe-jaar in Batavia en Buitenzorg een lezing

¹⁵⁴ Gesprek met Hans Hoetink op 15 december 2003.

¹⁵⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 26-6-1931.

¹⁵⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 6-10-1931.

¹⁵⁷ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 13-10-1931.

¹⁵⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brieven 25-7 en 1-8-1933.

¹⁵⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 28-7-1932.

¹⁶⁰ Van Gelderen, *Goethe*.

hield voor de Volksuniversiteit, die door Henk (als voorzitter van de Volksuniversiteit en waarschijnlijk de organisator van deze lezing) en Jopie werd bijgewoond. Moeder Hoetink en Dien zouden de Van Gelderen's enige tijd daarna tijdens een verlof in Den Haag persoonlijk ontmoeten.¹⁶¹ Jopie las ondertussen *Nuda Veritas* (1927) van Clare Sheridan (1885–1970). Clare Sheridan was een auteur en wereldreizigster die vooral bekend werd om haar vele reisverslagen. Maar zij was ook een belangrijk beeldhouwster. In 1931 ontmoette zij Ghandi in Londen en maakte zij een sculpture van hem. Tijdens Wereldoorlog II zou zij ook een sculpture maken van haar neef Winston Churchill. Door de Engelse Veiligheidsdienst werd Sheridan verdacht van contacten met communisten en nationalisten uit Brits-India. Van de in India geboren schrijver Jozeph Rudyard Kipling (1865–1936) werd de grote roman *Kim* (1901) gelezen.¹⁶² Dit boek geeft een synthese van het volksleven in India gezien door koloniale ogen. In dezelfde brief lezen we over het boek *Kleiner Mann was nun?* (1932) van de schrijver over sociaal onrecht en de uitwerking daarvan op de individu Hans Fallada (1893–1947). Dien heeft dan al van broer Henk *1910-1930: Zwanzig Jahre Weltgeschichte in 700 Bildern* cadeau gekregen. De foto's zijn verzameld door Sándor Márai en László Dórmándi en de beschrijvingen zijn van Friedrich Sieburg.¹⁶³ In oktober 1933 raadde Henk zijn moeder en Dien aan om *La Condition Humaine* (1933) van André Malraux (1901–1976) te lezen. Malraux had lang communistische ideeën, beleefde de Chinese revolutie en de Spaanse burgeroorlog, streed in het verzetsleger van De Gaulle en werd diens minister van Voorlichting.

Uit de keuze voor deze literatuur blijkt de grote interesse voor de cultuur en het dagelijks leven in andere landen. Dien en haar familie hebben daarbij een meer dan gemiddelde aandacht voor de sociale positie van de bevolking in deze landen.

2.6.5 De podiumkunsten

Aangaande het toneel, de opera, muziek en zang hield de familie zich evenmin afzijdig. In september 1930 zijn Dien en haar moeder in Scheveningen aan het 'pierewaaien' geweest en bezochten zij in het Kurhaus een uitvoering van het toneelstuk *Suikerfreule* van Henri van Wermeskerken (1882–1937). Van Wermeskerken schreef romans en toneelstukken over het leven van de Europeanen in Nederlands-Indië. 'Ik ken het stuk niet, maar het moet aardig zijn', schrijft Jopie Hoetink uit Batavia. Zij vervolgt met: 'Ik zou wel meewillen een dagje naar de tentoonstelling in Antwerpen. Ik heb er natuurlijk over gelezen'.¹⁶⁴ Dat betekent dat Dien, mogelijk met haar moeder

¹⁶¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 12-1-1933.

¹⁶² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 2-2-1933.

¹⁶³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 17-1-1933.

¹⁶⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 15-9-1930.

of misschien met vriendinnen, naar de Wereldtentoonstelling van 1930 in Antwerpen is geweest.¹⁶⁵ Jopie had al in augustus 1930 laten weten: 'Er komt een Haagsch toneelgezelschap hier dat een griezelig stuk gaat opvoeren. Elly van Stekelenburg en Chris de la Mar spelen mee'.¹⁶⁶ Henk en Jopie bezochten in Batavia de Nederlandse kleinkunstvertolker Cor Ruys (1890-1952) die *Cafeetje* opvoerde tijdens zijn tournee door Nederlands-Indië.¹⁶⁷ Tijdens deze tournee bezochten zij ook nog het stuk *Mijn Zuster en Ik*. In juli 1931 werd er vanuit Batavia verslag gedaan van het bezoek aan het toneelstuk *Totentanz* van Strindberg dat werd opgevoerd door het 'Duitsche Toneelgezelschap'. De *Dodendans* (*Dödsdansen*) is van de Zweedse proza- en toneelschrijver Johan Strindberg (1849-1912) die zijn werk schreef vanuit een pessimistische levensopvatting.¹⁶⁸ Jopie doet verslag van een bezoek aan de opera *Madame Butterfly* (1900-1904) van de Italiaanse componist Giacomo Puccini (1858-1924). Dien en Jopie volgden beiden de ontwikkelingen van de Franse acteur, filmspeler en chansonnier Maurice Chevallier (1888-1972).¹⁶⁹ In Den Haag werd een voorstelling van de revuekomiek Buziau (1877-1958) bijgewoond. Jopie las het verslag van deze voorstelling in Batavia in het hen toegestuurde *Algemeen Handelsblad*.¹⁷⁰ In maart 1934 organiseerde de Kunstkring in Batavia een uitvoering van de opera *Dido and Aeneas* van de Engelse hofcomponist Henry Purcell (1658-1695). Jopie bezocht deze voorstelling samen met Mance Hoetink.¹⁷¹ Diezelfde maand organiseerde de Kunstkring ook een opvoering van *Een vastberaden vrouw* (*The Constant Wife*) van W. Somerset Maugham. (1874-1965).¹⁷² 'Nog wel bedankt voor de muziekstukjes van Lucienne Boyer, daar ben ik dol op', schrijft Jopie in juli 1934 aan Dien.¹⁷³ De Franse chansonière Lucienne Boyer (1903-1983) trad op tussen 1928-1953. In 1930 zong zij haar grootste succesnummer: *Parlez moi d'amour*. De tekst was van J. Lenoir die het lied al geschreven had in 1923. Waarschijnlijk zond Dien deze muziek naar Jopie in Batavia (om op de piano te spelen en om te zingen) omdat Dien Lucienne Boyer kort daarvoor in de toenmalige concertzaal, de Kurzaal, van het Kurhaus in Scheveningen had zien optreden. Na juli 1934 valt in de briefwisseling over en weer een grote stilte rond culturele

¹⁶⁵ In 1930 werd de 'Wereldtentoonstelling' tegelijkertijd in Antwerpen en Luik georganiseerd ter herdenking van honderd jaar onafhankelijkheid voor België. De tentoonstelling in Antwerpen was met name gewijd aan de Koloniën, de Zeevaart en Vlaamse Kunst. De tentoonstelling in Luik was gewijd aan Wetenschap, Industrie, Sociale-Economie, Landbouw en Muziek. Nederland was in Antwerpen vertegenwoordigd als 'Koloniale Mogendheid'. Zie: Greenhalgh, *Ephemeral vistas*, 71-73.

¹⁶⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 10-8-1930.

¹⁶⁷ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 2-2-1931.

¹⁶⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 23-7-1931.

¹⁶⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 4-10-1932.

¹⁷⁰ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 6-4-1933.

¹⁷¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 27-3-1934.

¹⁷² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 24-4-1934.

¹⁷³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 2-7-1934.

activiteiten. Vanaf dat ogenblik wordt alle energie gericht op het vertrek van de familie Hoetink-Gertges uit Batavia naar Amsterdam in verband met de benoeming van Henk Hoetink tot hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.

2.6.6 De film

In de briefwisseling tussen Indië en Den Haag (1929-1935) neemt ook het onderwerp bioscoop een belangrijke plaats in. De film betekende tot 1930 de stomme of zwijgende film. Explicateurs en pianisten, hier en daar een organist, een zanger of zelfs een orkestje zorgden voor begeleiding. Wie gingen er naar de film? We weten daar volgens Schuursma weinig van en kunnen hoogstens vermoeden dat de bioscoop een doorsnee ontving van vooral de stedelijke bevolking, voor zover men tenminste niet behoorde tot een kerkelijke gemeenschap waar de bioscoop uit den boze was. Met andere woorden: een groot aantal mensen uit de lagere inkomensklassen en een kleine groep van liefhebbers uit betere kringen.¹⁷⁴

De eerste (op de kermis vertoonde) filmopnamen in Nederland – het medium was toen nauwelijks drie jaar oud – waren die van de inhuldiging van de jonge koningin Wilhelmina in 1898 in Amsterdam. Haar rijtoer door de stad en haar gang naar de Nieuwe Kerk een dag later werden op het witte doek vereeuwigd via op statief geplaatste camera's.¹⁷⁵ De eerste vaste bioscoop in Den Haag de *Salon Cinémato-Français* dateerde uit 1906.¹⁷⁶ Samen met het *Bijou Biograph Theatre* te Amsterdam, vormde het Haagse theater het eerste duo van vaste bioscopen in Nederland.

Het aantal bioscopen in Nederland was in 1918 reeds opgelopen tot boven de 200 met in totaal 19-miljoen verkochte plaatsbewijzen. In 1929 waren er 273 bioscopen met 29-miljoen verkochte plaatsbewijzen. Tussen 1929 en 1935 stagneerde de groei in de omzet van plaatsbewijzen, om vanaf 1935 weer enorm toe te nemen. Het aantal bioscopen bedroeg in 1935, 334 met 33-miljoen verkochte plaatsbewijzen.¹⁷⁷

De jaren dertig brachten voor de internationale filmindustrie en de filmkunst ingrijpende veranderingen met zich mee. De invoering van de geluidsfilm (vanaf 1928) gebeurde in een tijd van langdurige economische crisis. Wie wilde er nog in filmproducties investeren en wie kon zich bioscoopbezoek permitteren? Bovendien kwam in Duitsland de nationaal-socialistische dictatuur op. Wie had gespaard voor een avondje uit, wilde zich amuseren. In dat opzicht waren de producenten in de westerse landen het eens: een musical of

¹⁷⁴ Schuursma, *Jaren van opgang*, 398-399.

¹⁷⁵ Fasseur, *Wilhelmina. Sterker door strijd*, 119-120.

¹⁷⁶ Nijmeegsche Courant van 12 en 13 november 1911, zie ook: Dibbets, *De geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, 39.

¹⁷⁷ Dibbets, *De geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, 245.

vrolijke operettefilm was gemakkelijker te maken en te verkopen dan een serieus drama met dialogen.¹⁷⁸

‘Ik ben met Henk samen vrijdag naar een snoezige film geweest: *Ein Tango für dich* net zoo iets als : *Zwei Herren in Dreivierteltakt*’, schreef Jopie Hoetink in december 1930.¹⁷⁹ Zo begint de eerste melding over films in de briefwisseling Batavia-Den Haag. Ook over films hield men elkaar – over en weer – op de hoogte aangaande een ieders ervaringen. *Ein Tango für dich* (1930) was een muziekfilm met muziek van de beroemde Oostenrijkse (opette-) componist en dirigent Robert Stolz (1880-1975). *Zwei Herzen im Dreivierteltakt* (1930) was eveneens een muziekfilm met muziek van Robert Stolz. Gert Bloem speelde de rol van Franz Schubert en Irene Eisinger speelde de soubrette Anni Lohmeier. Overigens hadden Henk en Jopie Hoetink eerder samen met Dien – tijdens haar bezoek aan Batavia – de film de *Show Boat* (1929) met Laura La Plante bezocht.¹⁸⁰ Deze film – die de bezoekers erg tegenviel – was gebaseerd op de gelijknamige musical van Jerome Kern en Oscar Hammerstein II.¹⁸¹ Het eerstvolgende oordeel vanuit Nederlands-Indië zou gaan over de film *Half Shot at Sunrise* (1930) van regisseur Paul Sloane met als acteurs Bert Wheeler, Robert Woolsey en Dorothy Lee. ‘Een snert film’, zo luidde de recensie van Jopie Hoetink die de film met mr. Annie Bitter, een vroegere vriendin van Dien, bezocht.¹⁸² ‘Gisteravond wou Henk per sé naar de film *Dracula*. Het was griezelig, maar volgens Henk is het boek veel griezeliger. Is die film al in Holland vertoond?’¹⁸³ Op Valentijnsdag 1931 werd in Amerika voor het eerst de nieuwe versie vertoond van *Dracula*. In de versie van 1927 speelde Bela Lugosi samen met Dorothy Peterson. In de film van 1931 stond Helen Chandler naast Bela Lugosi. Beide edities van de film werden geregisseerd door Tod Browning. Eind september 1931 verbleven Jopie Hoetink en haar zoontje Hans samen met Mance Hoetink en haar huisgenote Dien Telders en de kokki in Bandoeng. Over Henk, die in Batavia was achtergebleven, schrijft Jopie: ‘Hij had nogal wat afleiding gehad, was veel uit gevraagd tijdens mijn afwezigheid, had gegeten bij de fam. Nellissen onze overburen, bij de Van Gelderens en bij de Hollemans, was met Lies de Waart naar de Bios geweest *Sous les toits de Paris*, wat wel heel aardig moet zijn. Henk heeft direct een grammofoonplaat van het aardigste wijsje eruit gekocht, dat ik bij mijn thuiskomst wel zal hooren’.¹⁸⁴ *Sous les toits de*

¹⁷⁸ Dibbets, *De geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, 107.

¹⁷⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 23-12-1930.

¹⁸⁰ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 31-3-1930.

¹⁸¹ In het begin van de jaren dertig werden Engelstalige films in Nederland in het Duits nagesynchroniseerd vertoond. Ondertiteling werd pas een gewoonte vanaf 1933. Zie: Van Beusekom, *Kunst en amusement* 250.

¹⁸² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 2-2-1931.

¹⁸³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 14-8-1931.

¹⁸⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 6-10-1931.

Paris (1930) van de regisseur René Clair is een musical over gewone mensen. De muziek is van Georges van Parys. Moeder Hoetink in Den Haag verbaasde zich kennelijk over het feit dat zoon Henk in Batavia met een 'vreemde' vrouw naar de film was geweest: 'Moes vroeg of het wel vertrouwd was dat Henk met Lies naar *Sous les toits de Paris* ging. Dat is vertrouwd. Lies is een vrouw van 44, dus ik denk niet dat het eenig kwaad kan'.¹⁸⁵ In december 1932 schreef Jopie Hoetink: 'Wij zien erg tegen oudjaar op en weten nog niet wat we zullen doen, waarschijnlijk naar de bios, een aardige film doet je over het vervelende moment gemakkelijker heenkomen, dan wanneer we samen thuis wachten tot het twaalf slaat. We hopen maar, misschien ijdele hoop, dat 1932 maar eenige lichtpuntjes in de thans geldende toestand (economische crisis met kortingen op de ambtenaren-salarissen in Nederlands-Indië) zal brengen. Jullie zitten waarschijnlijk die dag te Maarn, prettiger dan saampjes thuis te blijven'.¹⁸⁶ Het werd de film *Das Lied ist aus* (1930) met de reeds tijdens de 'stomme film' beroemde Oostenrijkse filmster met de bijnaam *Die blonde Tänzerin*: Liane Haid (1895-2000).¹⁸⁷ In *Das Lied ist aus* was Willi Forst haar tegenspeler. In deze film zingt zij *Adieu mein kleiner Gardeoffizier*, alweer een *Schlager* van Robert Stolz. In juli 1932 draaide in Batavia *Susan Lenox* (1931) met in de hoofdrollen Greta Garbo en Clark Gable. De regisseur heet Robert Z. Leonard. De film is een melodrama waarin Greta Garbo de rol speelt van een boeren-meisje dat wegvlocht voor het door haar familie gearrangeerde huwelijk. We zagen deze week een mooie film: *Voruntersuchung*, schreef Jopie op 23 februari 1932. *Voruntersuchung* (1931) is een psychologisch *Kriminaldrama* onder regie van Robert Siodmak met in de bezetting onder anderen Charlotte Ander en Gustav Fröhlich. Begin maart 1933 werd in Batavia de film *Atlantis* (1933) bezocht. De regie van de film over de verdronken stad Atlantis was in handen van Carl Lamac en de hoofdrol was voor Heinz Rühmann. 'Zaterdagavond zagen we de film *Het testament van Dr. Mabuse*. Ik was half ziek, maar toen ik er uit kwam helemaal. Wat een griezelfilm!'.¹⁸⁸ *Das Testament von Doktor Marbuse* (1933) is een echte *horrorfilm* uit een hele reeks. Griezel- en *horrorfilms* behoorden kennelijk tot de vrijetijds-pleziertjes van met name Henk Hoetink. In juli 1934 was de beurt aan de eerste Nederlandse populaire speelfilm *De Jantjes* (1934) onder regie van Jaap Speyer met in de *cast*: Fien de la Mar, Johan Kaart, Henriëtte Davids, Louis Davids, Sylvain Poons, Aaf Bouber, Cor Hermus en Joan Remmelts. Enige van de bekende liedjes uit de film: *Oh, mooie Westertoren*, *In de Jordaan*, *Teran Boelan en Bedelfongen*. 'Ik vergat nog te zeggen dat we j.l.

¹⁸⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 7-12-1931.

¹⁸⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 17-12-1931.

¹⁸⁷ "Niemand weiss, wann die letzte Stunde schlägt....Ich freue mich darauf und grüsse Sie". Liane Haid 1996/97. www.kinosel.de/haid.htm

¹⁸⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 17-4-1934.

Vrijdag naar de vroege voorstelling van *De Jantjes* zijn geweest. We vonden het erg grappig zoo sappig A'damsch te hooren praten. Ik vond het leuk Fientje de la Mar eens te hooren. Ik vind haar er niet op vooruitgegaan wat uiterlijk betreft'. Zo schreef Jopie Hoetink.¹⁸⁹

In de opgesomde reeks films is geen inhoudelijke samenhang aan te brengen. Het feit dat de familie Hoetink films bezocht en er over correspondeerde geeft aan dat zij voor dit in die jaren nieuwe medium openstonden. In die tijd draaiden er nog niet zo veel films tegelijk. Met andere woorden: wie een boek wilde lezen zocht het boek uit dat hij of zij wilde lezen. Wie naar de film wilde had weinig keuze, hij of zij kon alleen kiezen uit de enkele films die er op dat moment draaiden. Van Beusekom heeft dit mooi geformuleerd: 'mensen gedroegen zich bij filmkeuzes rationeel en maakten die binnen de beperkingen van hun situatie'.¹⁹⁰ Tussen 1933 en 1940 zijn 37 lange Nederlandse speelfilms verschenen. Daarnaast waren gemiddeld per jaar zo'n 450 buitenlandse speelfilms in Nederland te zien.¹⁹¹

Het is moeilijk om een eenduidige conclusie te trekken aangaande de culturele identiteit van Dien Hoetink en haar familie. Hun brede en diepgaande intellectuele belangstelling maakte hen tot 'veelvraters' – zowel kwantitatief als kwalitatief – van wetenschap, literatuur, film en podiumkunsten. Zij stonden open voor allerhande nieuwe ontwikkelingen, terwijl Dien en haar broer Henk – als juristen – juist altijd kozen voor een *praxis* die gebaseerd was op 'de historische school'. Misschien dient hier dan ook de conclusie getrokken te worden dat het voortdurend reflecteren op toekomst en verleden – in die volgorde – het meest eigen kenmerk van de culturele identiteit van Dien Hoetink en haar familie is. Een reflectie die zou leiden tot het aanhangen van de vrijheid van de vooruitgang gebonden aan de individuele rechten van de mens, zoals we deze bijvoorbeeld vinden in de algemene uitgangspunten van het natuurrecht.

¹⁸⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 7-7-1934.

¹⁹⁰ Van Beusekom, *Kunst en amusement*, 8.

¹⁹¹ Van Beusekom, *Kunst en amusement*, 250.

Deel II

‘Arbeid’

3

Werken (vanaf 13 november 1933) aan de Landbouw-crisiswetgeving in dienst van de Stichting Landbouw-Crisisbureau

Wat een verrassing bracht uw brief, Dien een baan! Van harte gelukgewenscht hoor! Ze heeft precies binnen de 2 jaar een baan, mooier kan het niet en het lijkt ons ook niet het eerste het beste baantje. Echt leuk voor haar, vooral om weer geregeld haar bezigheden te hebben.¹

Korte inhoud van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk vindt Dien Hoetink na een werkloze periode van bijna twee jaar een baan als juriste bij de Stichting Landbouw-Crisisbureau. Deze stichting is verbonden met het ministerie van Economische Zaken. De landbouw staat er slecht voor. De regering antwoordt hier op door het treffen van een uitgebreide Landbouw-Crisiswetgeving. Onder supervisie van secretaris-generaal mr.dr. A.A. van Rhijn doet Dien Hoetink haar eerste ervaringen op met het schrijven van wet- en regelgeving. We zien hoe zij zich in een paar jaar tijd ontwikkelt tot een medewerkster die zelfstandig, vanuit haar juridische expertise, (soms zeer ingewikkelde) zaken behandelt en die rechtstreeks kan communiceren met de ambtelijke leiding van het ministerie en de minister. Haar arbeidsovereenkomst met het Landbouw-Crisisbureau wordt uiteindelijk omgezet in een arbeidsovereenkomst (bij het ministerie) naar burgerlijk recht. Met de 'Aanwijzingen' betreffende de houding van bestuursorganen in geval van een vijandelijke aanval wil de regering in 1937 maatregelen treffen voor het geval dat

3.1 Dien Hoetink begint haar werkzaamheden bij Economische Zaken. Een nieuwe start

Met de bovenstaande gelukwensen staken schoonzus Jopie en broer Henk hun zus Dien vanuit het verre Batavia een hart onder de riem. Eindelijk kon zij, na een periode van bijna twee jaar zonder vaste werkzaamheden, weer aan de slag in een reguliere baan. En niet het eerst het beste baantje ook! Wetgevende arbeid zou het worden in het kader van de Landbouwcrisiswetgeving. Een waardige functie voor een inmiddels redelijk 'volleerd' juriste.

¹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van Jopie Hoetink-Gertges van 12-12-1933.

Jopie Hoetink-Gertges, Dien Hoetink, mevrouw G.A. Hoetink-Jongbloed en Hans Hoetink op het strand van Scheveningen rond 1936.

3.1.1 Haar persoonlijke omstandigheden en die van haar familie

Dien was halverwege 1933 uit Amsterdam terugverhuisd naar Den Haag en bij haar moeder ingetrokken op de eerste étage van Tasmanstraat 151. Van daar uit ging zij dagelijks op de fiets of met de tram van lijn 3 (halte Laan van Meerdervoort) naar haar werk op de Lange Voorhout 1-3. Begin januari 1934 kwamen er gelukwensen uit Indië vanwege de verjaardag van Dien op 11 januari. 'Het is een kroonjaar schrijft schoonzusje Jopie'.² Dien werd dertig jaar.

In Indië ontvingen Henk en Jopie mr. Wim Wertheim en Hetty Wertheim-

Gijse Weenink. Hetty Gijse Weenink was, zoals we eerder zagen, een oude (school-) vriendin van Dien. 'Ik liet Dien's laatste portret zien en ze vond het nog precies hetzelfde gezicht zoals zij zich dat van vroeger herinnerde. Vorige week heeft ze een uitvoering in de Kunstkring gegeven en veel succes gehad'.³ Aldus Jopie Hoetink.⁴

Begin 1934 deelden Dien en haar moeder in de spanning van broer/zoon Henk en zijn vrouw Jopie over de mogelijke benoeming van Henk tot hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam. Henk was het liefste naar Leiden teruggegaan, maar daar was geen passende vacature. En hij maande om maar kalm af te wachten hoe de Gemeenteraad van Amsterdam zou besluiten. 'Ik ben daar heelemaal niet bekend en de Gemeenteraad is zeer rood, zooals jullie weten'.⁵ Vanuit Den Haag kreeg hij kennelijk het advies van Dien om in Amsterdam druk uit te oefenen. Henk schreef in een volgende brief:

'Lieve Moeder en Dien, Jullie luchtmailbrieven ontvangen. Ik stel zeer op prijs de goede bedoeling die je bezielt, maar weet Dien niet eens dat je niet

² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 9-1-1934.

³ Hetty Gijse Weenink was een niet onverdienstelijk zangeres en zij gaf regelmatig recitals, aan de piano\ vleugel begeleid door haar man Wim. In Batavia hadden zij thuis de beschikking over een Blüthner-piano die speciaal geschikt gemaakt was voor de tropen. Wertheim\Gijse Weenink *Vier wendingen in ons bestaan*, 135.

⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 19-1-1934.

⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 5-3-1934.

solliciteeren kunt naar een hoogleeraarsambt ? Dat kon haar toch wel bekend zijn, zou ik denken. Men moet afwachten, ten eerste of men gepolst, ten tweede – wat vooral in Amsterdam nog een héél verschillend ding is – of men wordt benoemd. Het is bekend genoeg dat elke rechtstreekse stap, waardoor men zich opdringt of aanbiedt, slechts schade doet. Overigens deel ik Dien's opmerking dat het 'niet kwaad' zou zijn, maar we dienen vooralsnog af te wachten'.⁶

In de maand juni van datzelfde jaar kwam er voor Dien en haar moeder al het goede bericht uit Indië over Henk's benoeming in Amsterdam. Zowel in Batavia als in Den Haag begon men zich te realiseren dat de familie over een half jaar weer verenigd zou zijn. Men keek er naar uit om gezamenlijk oudjaar te vieren in de Tasmanstraat. Zo was de familie anderhalf jaar eerder terug uit Nederlands-Indië dan zij verwacht hadden.

3.1.2 Werken bij het ministerie van Economische zaken, maar niet als ambtenaar

De werkzaamheden van Dien waren gesitueerd op het departement van Economische Zaken. Er zat echter een 'addertje onder het gras'. Het ging om crisis-wetgeving en een crisis beschouwt men in het algemeen als zijnde (per definitie) van tijdelijke aard. Daaruit vloeide voort dat het om tijdelijke werkzaamheden ging en bij tijdelijke werkzaamheden hoort, als een soort wet van Meden en Perzen, een tijdelijke aanstelling. De leiding van het departement ging zelfs zo ver dat men het personeel voor deze crisisarbeid niet in (tijdelijke) dienst van het departement wilde nemen. Men voorzag kennelijk te grote kosten met name bij het te zijner tijd weer beëindigen van de arbeids-overeenkomsten. Dit alles werd opgelost door aan het departement van Economische Zaken een Stichting Landbouw-Crisisbureau te verbinden en daarin het personeel voor de crisis-werkzaamheden onder te brengen. Zo deed ook Dien Hoetink per 13 november 1933 haar intrede bij de Stichting Landbouw-Crisisbureau.⁷ Maar in feite werkte ze gewoon op het departement van Economische Zaken. Haar salaris per die datum bedroeg f 3400,-- bruto per jaar.⁸ Daarmee was zij overigens op het salarisoverzicht dat wij terugvonden het hoogst betaalde personeelslid in dienst van de Stichting Landbouw-Crisisbureau.⁹ Van de op het salarisoverzicht vermelde juristen was zij in leeftijd en ervaringsjaren de oudste.

⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 4-3-1934.

⁷ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 1, dossier 2.

⁸ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 59, dossier 92.

⁹ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 59, dossier 92.

3.1.3 Minister Verschuur begint met overheidsondersteuning voor de Nederlandse landbouw

Op dat ogenblik was mr. T.J. Verschuur van de R.K. Staatspartij minister van Economische Zaken. Dit departement had een zeer brede taak. Het ging om de behartiging van de belangen van Handel, Nijverheid, Zee- en Binnenscheepvaart, Landbouw en Visserij.¹⁰ Minister Verschuur had een duidelijk standpunt aangaande het belang van de Nederlandse landbouw: 'Uit economisch oogpunt en uit een oogpunt van economische voorlichting kan men niet anders doen dan den landbouw beschouwen als een tak van nationale nijverheid'. Dit schreef hij aan de Ministerraad in een nota over de reorganisatie van zijn departement van 3 september 1930.¹¹ Vervolgens trof Verschuur in 1932¹² regelingen waardoor de belangrijkste takken van de Nederlandse landbouw niet onaanzienlijke hulp kregen.¹³

Dit in weerwil van de zeer lang door de diverse kabinetten overeind gehouden these van non-protectie. Per 26 mei 1933 was het zogenaamde crisis-kabinet Colijn aangetreden. Colijn zou in een aantal kabinetten (tot 27 juli 1939) het 'gezicht' van het Nederlandse regeringsbeleid bepalen. De kabinetten Colijn deden ernstige pogingen tot strenge bezuinigingen en tot werkloosheidsbestrijding, dit laatste o.a. door middel van werkverschaffing (inpolderingen en de aanleg van de Afsluitdijk). Maar Colijn werd ook bekend door zijn strakke vasthouden aan de gouden standaard en daarmee aan de 'hardheid' van de Nederlandse munt.

Door schrijver/journalist Frank Westerman wordt de Nederlandse landbouwpolitiek uit die tijd als volgt kort samengevat: 'Nederland, dat koppig de vrijhandel aanbad, had als enige land in Europa geweigerd in te grijpen bij de graancrisis van 1880. Ook in 1930 was de regering-Colijn niet van zins de markt af te schermen, ook al kwam Nederland daardoor steeds meer geïsoleerd te staan. Frankrijk legde de korenbeurzen aan banden en de Duitse boeren, die al door Bismarck in de watten waren gelegd, gingen als uitverkorenen van Hitler een exclusieve voorkeursbehandeling tegemoet'.¹⁴

Ten aanzien van de landbouw hadden de overheidsmaatregelen steeds tot voornaamste doel gehad om de in economisch en sociaal opzicht zo belangrijke sector over een periode van acute, maar tijdelijke moeilijkheden heen te helpen. Daar was nu, in het licht van wat beschouwd werd als min of meer permanente veranderingen in de structuur van de internationale handel, het

¹⁰ Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 38.

¹¹ Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 31-32.

¹² Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 125.

¹³ Het kabinet Ruys de Beerenbrouck (1929-1939) stak graanboeren al een helpende hand toe en gaf ook varkensboeren en melkveehouders enige steun, maar vanaf 1933, na de totstandkoming van het tweede kabinet Colijn, kwam een meer systematische steunpolitiek tot stand. Klemann, *Nederland 1938-1948*, 195 en Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, 224-225.

¹⁴ Westerman, *De graanrepubliek*, 86.

oogmerk van een fundamentele herstructurering van de landbouw bijgekomen. Colijns boodschap aan het kabinet luidde dat exportkansen definitief verkeken waren en dat de productie van zuivel, vlees en eieren drastisch verminderd moest worden ten gunste van de graanproductie.¹⁵ In ‘normale tijden’ zou de bevordering van de akkerbouw in een periode waarin de wereldmarkt werd overspoeld met goedkoop graan uiterst irrationeel lijken, maar de jaren dertig waren nu eenmaal niet normaal en het is dan ook moeilijk in te zien dat in de toenmalige situatie van geblokte afzetmarkten nog iets anders van de overheid verwacht mocht worden. Dat neemt niet weg dat het bevorderen van de landbouw andere ‘kosten’ met zich meebracht. Om te beginnen veroorzaakte het principe van ‘de consument betaalt’ een mate van starheid in de kosten van levensonderhoud, die regelrecht inging tegen de wensen van de regering om afzetmogelijkheden voor de landbouw te creëren. Ten tweede kan men stellen dat elke geslaagde poging van de regering om de afzetmogelijkheden voor de landbouw te verbeteren werd betaald met een daling van de kansen voor de industrie. De extra rijksmarken voor de uitvoer van landbouwproducten naar Duitsland werden gedekt door guldens voor de invoer van industrieproducten, terwijl de concessies verkregen op de Engelse markt altijd kwetsbaar bleven voor een beleidswijziging en derhalve de Nederlandse positie in onderhandelingen over concessies in andere richtingen aanzienlijk verzwakten.¹⁶

3.1.4 De leiding van het departement en haar taakverdeling

Aan het hoofd van het ambtelijk apparaat van het departement van Economische Zaken stond secretaris-generaal mr.dr. A.A. van Rhijn. Dien Hoetink zou zich in de loop der jaren ontwikkelen tot één van de ‘rechterhanden’ van Van Rhijn, die persoonlijk zeer geïnteresseerd was in de landbouwcrisismaatregelen en samen zouden zij in 1937 het voorontwerp van de Landbouwordeningwet schrijven. Zeer waarschijnlijk is Van Rhijn op Dien Hoetink geattendeerd door dr. H.M. Hirschfeld, directeur-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart op hetzelfde departement. Prof. Henk Hoetink en Hirschfeld hadden elkaar in Nederlandsch Indië getroffen, waar Hirschfeld van 1925-1932 werkzaam was bij de Javasche Bank. Vanuit Indië had Henk Hoetink zijn zuster er in 1933 op uitgestuurd om Hirschfeld te vragen om bemiddeling bij het verkrijgen van een arbeidsplek voor haarzelf.¹⁷ Eerder, in 1932, had hij haar al met hetzelfde doel op pad gestuurd naar prof. Meijers in Leiden. Daar moest zij met deze tegelijkertijd ook overleggen over een nieuwe editie van de arrestenbundels van haar broer.¹⁸

¹⁵ Van Zanden, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, 150.

¹⁶ Van Zanden, *Economische geschiedenis*, 150-151.

¹⁷ Briefwisseling Indië-Den Haag, 1933.

¹⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 17-11-1932.

Van Rhijn, die in 1920 was gepromoveerd tot doctor in de staatswetenschappen, legde van het begin af aan een grote belangstelling aan de dag voor het systeem der Economische Bedrijfsorganisatie (ordening). Hij ging over dit onderwerp zelfs de discussie aan met de belangrijkste uitdrager van de beginselen der economische bedrijfsorganisatie prof.dr. J.A. Veraart.¹⁹ Veel later, in 1969, zou Van Rhijn de ontwikkelingen met betrekking tot de Bedrijfsorganisatie als volgt samenvatten: 'De vooroorlogse weg naar de wet op de PBO (Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie) van 1950 is bepaald geen triomftocht geworden. Het was een trage, moeizame, teleurstellende ontwikkeling'.²⁰

Voorlopig zou alle aandacht op het departement, voor zover het de landbouw en visserij betrof, echter eerst uitgaan naar de beheersing van de crisis in de landbouw. De 'werkverdeling' tussen de minister en de secretaris-generaal leidde er uit praktische overwegingen en gezien de aard van de belangstelling steeds toe, dat de secretaris-generaal vooral zijn aandacht richtte op de landbouw en de landbouwcrisismaatregelen, terwijl de minister en directeur-generaal Hirschfeld de belangen op alle andere terreinen van het departement behartigden.

3.2 De economisch-sociale situatie in de Nederlandse landbouw in 1933/1934

3.2.1 De stand van zaken bij het aantreden van Dien Hoetink eind 1934

Hoe zag de economisch-sociale situatie in de Nederlandse landbouw er uit op het ogenblik dat Dien Hoetink in 1934 de 'ambtelijke burelen' op Economische Zaken kwam versterken? Zij was daar wel in algemene zin van op de hoogte via de pers, maar zij was natuurlijk absoluut geen bekende op het terrein van de Nederlandse landbouw en haar internationale betrekkingen. Wat degenen die haar inwerkten haar ongetwijfeld verteld zullen hebben is voor de biograaf keurig vastgelegd in het *Beknopt Overzicht van de Totstandkoming en Werking van de Landbouw-Crisiswetgeving in Nederland vanaf 1929*.²¹ 'Nagenoeg geen product van den landbouw in den ruimsten zin des woords was meer loonend!' Zo luidde de kortst mogelijke samenvatting van één van de schrijvers van dit 'Beknopt Overzicht' in drie lijvige delen die respectievelijk in 1937, 1939 en 1940 verschenen.²² De export van land- en tuinbouwproducten was geheel ingestort. In 1928 werd aan land- en tuinbouwpro-

¹⁹ Veraart, *Beginselen der economische bedrijfsorganisatie*, 8 en 14.

²⁰ van Rhijn, *Arbeider of medewerker*, 31.

²¹ De Landbouw-crisiswetgeving. *Beknopt Overzicht van de Totstandkoming en Werking van de Landbouw-crisiswetgeving in Nederland vanaf 1929*. 3 delen, uitgegeven door de Algemene Landsdrukkerij in 1937, 1938 en 1940.

²² De Landbouw-crisiswetgeving, deel III, 2.

ducten nog geëxporteerd voor een bedrag van f 690.200.000, deze omzet was in 1932 al meer dan gehalveerd tot slechts f 306.500.000.²³ Geen wonder dat de indexcijfers van de landbouw in 1932/1933 een absoluut laagtepunt in de geschiedenis vertoonden sinds de malaise van Wereldoorlog I.²⁴

In de periode voor de totstandkoming van het ontwerp Landbouw-Crisiswet van 24 maart 1933 dacht men de problemen nog te kunnen oplossen door het van overheidswege afkondigen van incidentele steunregelingen. Als de malaise in een bepaalde tak van het landbouwbedrijf steeds dringender vormen aannam, werd een voorstel gedaan om, met steun van 's Rijks schatkist, 'den totalen ondergang' van de bedrijfstak te voorkomen, in afwachting van een opleving in de economische toestand in het algemeen.²⁵ Zo kwamen er steunmaatregelen tot stand voor de teelt van suikerbieten, fabrieksaardappelen, vlas, rogge, riet en griend, voor het tuinbouwbedrijf, inclusief de bloem- en boomkwekerij en de pluimveehouderij'.²⁶ Men dient hierbij voor ogen te houden dat het in de landbouw in die jaren ging om een zeer groot aantal (kleine) bedrijven waarop gemiddeld slechts een zeer klein aantal personen werkzaam was²⁷. Het aantal in de landbouw werkzame personen en het aantal bedrijven had in de loop der jaren weinig verandering ondergaan. Rond 1910 waren er op 209.000 land- en tuinbouwbedrijven 618.000 personen werkzaam, in 1930 ging het om 234.000 bedrijven met 639.000 werkzame personen²⁸.

Al heel spoedig bleek dat de Regering niet met enkel financiële bijstand kon volstaan. Een meerdere of mindere mate van tijdelijke ordening was geboden, waardoor de 'steunregeling' van karakter veranderde. Het systeem van de directe steun uit de schatkist moest verdwijnen en maakte plaats voor een systeem van heffingen, waaruit de fondsen voor de steunverlening werden verkregen. Zo zijn er in dat systeem afzonderlijke steunwetten tot stand gekomen, waarin bepaalde takken van het landbouwbedrijf werden georganiseerd: de Tarwewet 1931, de Crisis-Zuivelwet 1932 en de Crisis-Varkenswet 1932.²⁹

Op den duur deed zich vervolgens hoe langer hoe meer de behoefte voelen aan centralisatie van de steunregelingen op basis van één algemene landbouwcrisiswet. Dit werd de Landbouwcrisiswet 1933, een codificatie van de tot dat tijdstip getroffen steunregelingen en een basis voor het daarna gevoerde algemene crisisbeleid. Dit beleid omvatte: 1- steunregeling, 2- orde-

²³ De Landbouw-crisiswetgeving, deel III, 1/2.

²⁴ De Landbouw-crisiswetgeving, deel III, 2.

²⁵ De Landbouw-crisiswetgeving, deel I, 3.

²⁶ De Landbouw-crisiswetgeving, deel I, 3/4.

²⁷ Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 107.

²⁸ Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 105-106.

²⁹ De Landbouw-crisiswetgeving, deel I, 3/4.

ning (er was sprake van organisatie-dwang die culmineerde in de crisis-centrales) en 3- sanering van bedrijven om deze zich te laten aanpassen aan de door de crisis in het leven geroepen omstandigheden.³⁰

‘Ook al zucht het volk vaak onder de bureaucratische inmenging van de overheid, toch zal het telkens weer met wensen komen, die overheidsingrijpen politiek noodzakelijk maken. De hoofdvraag zal derhalve blijven, wanneer en in welke omvang de overheid zal moeten ingrijpen’, schreef Hirschfeld achteraf in 1946 over de invloed en over het al of niet wenselijk zijn van regulering en ordening.³¹ Dit thema zou bij Dien Hoetink als een *Leitmotiv* door haar werk als scribente van de verdere (crisis-) landbouwwetgeving heen lopen. We zullen haar nog leren kennen als een vrouw die voortdurend de vraag probeerde te beantwoorden waar/bij wie de wet de verantwoordelijkheid dient te leggen. Eén van de negatieve bijverschijnselen van de crisisbeheersing was namelijk dat de verantwoordelijkheid en het bedrijfsrisico van de individuele ondernemer (deels of zelfs grotendeels) verschoof naar de ‘regulerende’ overheid in plaats van naar de beroepsgroep in de desbetreffende sector.

Hirschfeld zou hier later nog over opmerken dat ‘de staatsinmenging in het belang van de volkshuishouding op velerlei gebied geboden is, doch dat zij behoudens oorlogsomstandigheden aan bepaalde grenzen gebonden is, die niet straffeloos overschreden kunnen worden. Op het gebied van het landbouwcrisisbeleid heeft men in de jaren voor de oorlog die grenzen waarschijnlijk op menig punt overschreden. Alleen het abrupt einde van die politiek door de oorlog, heeft verhinderd dat men de laatste konsekwenties van de landbouwpolitiek van voor de oorlog zich in de praktijk heeft kunnen zien realiseren’.³² Dit zijn zeer harde woorden die hij gedeeltelijk ook aan zichzelf adresseerde. Anderzijds moeten we wel bedenken, dit is in feite ook het algemene betoog van Trienekens in zijn proefschrift,³³ dat de overheidsregulering die voor Wereldoorlog II voortvloeide uit het conglomeraat van landbouwcrisiswetgeving, een vloeiende overgang mogelijk maakte naar specifieke maatregelen voor de landbouw zoals deze ten tijde van een oorlogssituatie zouden moeten gelden en tijdens Wereldoorlog II ook dringend noodzakelijk zouden blijken.

3.2.2 Oorzaken van en oplossingen voor de crisis in de landbouw

Waar ligt de oorzaak van de crisis in de landbouw en wanneer was deze begonnen? Verschillende oorzaken werkten er aan mee dat de toestand in de

³⁰ De Landbouw-crisiswetgeving, deel I, 4/5.

³¹ Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 142.

³² Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 150.

³³ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*.

landbouwbedrijven, aanvankelijk vooral in de akkerbouw, verslechterden. In de eerste plaats was er een toenemende wanverhouding tussen de productie-kosten en de opbrengst van landbouwproducten.³⁴

Daarnaast werd de export zeer bemoeilijkt door de heffing van hoge invoerrechten in verschillende landen, soms met autarkische bedoelingen. Tijdens Wereldoorlog I was er een enorme behoefte aan voedingsmiddelen voor Europa. De boeren van Rusland, Polen, de Balkan, ja geheel Midden-Europa, die tot de grootste graanleveranciers der wereld hadden behoord, vochten echter aan het front en de opbrengsten doken omlaag. Als gevolg hiervan werd het met voedselgewassen beplante areaal in Amerika (de Verenigde Staten), Canada en Argentinië sterk uitgebreid. In enkele jaren tijd werd alleen al het met tarwe bebouwde oppervlak in de Verenigde Staten en Canada met 20% of 15 miljoen ha uitgebreid!³⁵ Vanzelfsprekend probeerde men na de oorlog de afzet binnen Europa te behouden.

Bovendien kampten diverse landen met betalingsmoeilijkheden. Duitsland bijvoorbeeld, dat steeds één van onze grootste uitvoergebieden was kon niet of slechts zeer moeilijk aan haar betalingsverplichtingen voldoen. Ook werd er schade geleden door de val van het Engelse pond sterling en van de munt-depreciatie in andere landen door het vasthouden aan de gouden standaard.

Het was de regering en het parlement allengs duidelijk geworden dat de gematigd optimistische stemming en hoop op 'natuurlijk' herstel niet zouden leiden tot het gewenste effect. Sprak men eerst nog van een acute crisis, het zou snel duidelijk worden dat het om een chronisch lijden ging!³⁶

Als de landbouw een betrekkelijk klein deel van de economie had gevormd, zou deze ontwikkeling minder hebben betekend. Maar zo was het niet. De Nederlandse economie was voor een veel groter deel afhankelijk gebleven van wat er op het platteland gebeurde dan bijvoorbeeld het geval was in Engeland. Het aantal geregistreerde werkers in de landbouw was in de jaren twintig zelfs weer met 15.000 gestegen. Blijkbaar werden deze mensen niet meer weggetrokken door een toenemende industriële bedrijvigheid.³⁷ De export had bovendien een hoge vlucht genomen in de hausse na Wereldoorlog I, zowel in verscheidenheid en hoeveelheid van de productie, als in de kwaliteit en juist op dat terrein stak de internationale concurrentie een spaak in het wiel.³⁸ In 1930 zakte het prijsniveau intussen zover, dat alle sectoren van de landbouw door een zware crisis getroffen werden. De combinatie van aanhoudende prijsdalingen en de terugkeer naar 'normale' oogsten veranderde een zorgwekkende situatie in een zware crisis die alle secto-

³⁴ De Landbouw-crisiswetgeving, deel I, 5.

³⁵ Van Gelderen, *Wereldcrisis*, 13.

³⁶ De Landbouw-crisiswetgeving, deel I, 7.

³⁷ Schuursma, *Jaren van opgang*, 245-246.

³⁸ Schuursma, *Jaren van opgang*, 245-246.

ren van de landbouw trof.³⁹ Door zijn relatief grote belang voor de economie als geheel droeg de sector des te sterker bij tot de depressie van de jaren dertig.⁴⁰

De Landbouw-Crisiswet 1933⁴¹ gaf de Regering zeer talrijke en veelomvattende bevoegdheden. De macht die de Regering daarbij zou verkrijgen was groter dan die van de toenmalige regering in de periode 1914-1918. Het verschil was alleen wel dat men nog niet was vergeten in welke omstandigheden de wereld toen verkeerde.

Hoofdbeginsel van de Landbouw-Crisiswet 1933 bleef (evenals het doel van de eerdere steunmaatregelen) het in stand houden van het landbouwbedrijf door de geldelijke opbrengst te verhogen. Dit was noodzakelijk niet alleen voor 'den landbouwenden stand' zelf, maar voor het 'geheele economische leven' in Nederland.⁴² Helaas kon het crisisbeleid geen ander effect hebben dan dat de lasten van de ene bevolkingsgroep afgewenteld werden op de andere. Wat de producent extra ontving, moest uiteindelijk door de consument extra betaald worden.

Alle producten afkomstig van land- en tuinbouw en aanverwante bedrijvigheid konden door de met de zaken van de landbouw belaste minister tot crisisproduct worden verklaard. Het voortbrengen, verwerken, verhandelen, in voorraad hebben, het vervoer, de in- en uitvoer van deze producten kon worden verboden of voorwaardelijk toegestaan. De invoer en uitvoer kon worden gemonopoliseerd. De regering had de bevoegdheid de invoer met monopolieheffingen, in feite invoerrechten, te belasten. Deze gelden werden samen met de heffingen op het binnenlandse gebruik ondergebracht in het Landbouw-Crisisfonds waaruit de kosten der toeslagen en verdere steunkosten (inclusief de kosten van het 'apparaat') werden bestreden.⁴³

Prof. Oud vatte de grondgedachte van deze steunpolitiek samen als een kunstmatig verhogen van de prijs die de binnenlandse consument voor landbouwproducten betaalt. Aan de consument wordt een deel van de 'crisiswinst', ontstaan door de catastrofale prijsdaling, ontnomen ten bate van de producent. Deze maatregelen brachten volgens Oud vanzelfsprekend met zich mee dat steeds dieper in het bedrijfsleven moest worden ingegrepen. Daarbij kreeg de Regering voortdurend nieuwe bevoegdheden. Het geheel van die bevoegdheden zoals neergelegd in de Landbouwcrisiswet van 1933

³⁹ Van Zanden, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, 132.

⁴⁰ Schuurmsma, *Jaren van opgang*, 246.

⁴¹ De Landbouwcrisiswet 1933 is van 1 mei 1933 en deze is daarna enige malen gewijzigd. In zijn uiteindelijke vorm is de wet nog eens afgekondigd als Landbouwcrisiswet op 27 juli 1934.

⁴² De Landbouw-crisiswetgeving, deel III, 27.

⁴³ Kreukniet, *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*, IX 19-20.

gaf de minister, uiteraard onder verantwoordelijkheid aan de Staten-Generaal, tegenover het bedrijfsleven een min of meer dictatoriale positie.⁴⁴

Door de Landbouw-Crisiswet werden alle personen die bij de productie, verwerking en distributie van landbouw-crisisproducten betrokken waren, georganiseerd in bepaalde verbanden, die over het land waren verdeeld en die gecentraliseerd waren in de Centrales die doorgaans in Den Haag waren gevestigd. Aansluiting daarbij was verplicht. Een bijzondere rechtspraak werd in het leven geroepen om de overtreders van de bepalingen van de Landbouw-Crisiswet te berechten (Tuchtrechtspraak).

Als wezenlijk kenmerk van de Landbouw-Crisiswet dient nog vermeld te worden dat de hulp en steun verleend werd aan het bedrijf (bedrijfstak) of eigenlijk aan het product. Van individuele steun was geen sprake. Wel moest in vele gevallen met de bijzonderheden van bepaalde streken en bedrijven rekening worden gehouden en vooral met de in die streken ontwikkelde economische verhoudingen.⁴⁵

De volgende producten werden in de loop der crisis als crisisproducten aangemerkt: tarwe, andere granen, zetmeel, veekeuken, peulvruchten, consumptieaardappelen, fabrieksaardappelen, aardappelmeel, vlas, cichorei, suikerbieten en suiker, riet- en griendgewassen, rundvee, pluimvee, varkens, boter, kaas, melk en melkproducten, margarine, vetten en oliën, groenten, fruit, sierteeltproducten, eieren, vis en turf.⁴⁶

3.2.3 De dagelijkse werkzaamheden van Dien Hoetink

Met die informatie moest Dien Hoetink haar werkzaamheden aanvatten als nieuwe medewerkster bij de Stichting Landbouw-Crisisbureau. Maar, zoals wij eerder zagen kwam het er praktisch gesproken op neer dat zij gewoon werkzaam was als juriste van het departement van Economische Zaken. De Stichting Landbouw-Crisisbureau functioneerde eigenlijk als afdeling Landbouwcrisisaangelegenheden van het departement en zou dat later in de jaren dertig ook daadwerkelijk worden.

Haar dagelijkse werkzaamheden zullen in de eerste jaren vooral betrekking gehad hebben op de (ondersteuning van de) uitvoering van de crisismaatregelen in praktische door (of namens) de minister te nemen besluiten. Ze had naar verhouding vrij veel collega-juristen om zich heen. Het aantal (voornamelijk, jonge) juristen, dat begin 1935 bij de uitvoeringsorganen van de Landbouw-Crisiswet werkzaam was, bedroeg naar schatting ongeveer 50.⁴⁷ Het was immers voor academici en dus ook voor juristen in die tijd zeer moeilijk om een betaalde functie te verkrijgen. Opmerkelijk groot was het

⁴⁴ Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland*, 289.

⁴⁵ Kreukniet, *De Nederlandse volkshuishouding*, IX 20.

⁴⁶ Kreukniet, *De Nederlandse volkshuishouding*, IX 21.

⁴⁷ Limburg, e.a., *De toekomst der academisch gegradueerden*, 72.

aantal volontairs op gemeente-secretarieën, bij de griffies en bij het Parket. Het is een 'notoir' feit, dat in het bijzonder in de rechterlijke macht en bij het Openbaar Ministerie het voluntariaat, ook van uitstekende krachten, abnormaal lang duurde.⁴⁸ Vanzelfsprekend was dit alleen weggelegd voor die afgestudeerden die het zich financieel konden permitteren langdurig als volontair te anticiperen op het in de toekomst geplaatst worden op een betaalde functie.

3.3 De sfeer op het Departement

3.3.1 Jonge juristen in een periode van werkloosheid

Hoe zou de onderlinge sfeer op het Departement in die dagen geweest zijn? We weten daar het antwoord op dankzij mr. W.F. de Gaay Fortman.⁴⁹ Ook deze moest na zijn doctoraalexamen Nederlands Recht omzien naar een betrekking en ook voor hem was dat geen sinecure.⁵⁰ Secretaris-generaal Van Rhijn, evenals Fortman oud-lid van de NCSV,⁵¹ was voor zijn juridische staf nog op zoek naar een jurist van gereformeerde huize (liefst oecumenisch ingesteld) en behorend tot de ARP.⁵² Van Rhijn behoorde zelf tot de CHU. Kennelijk stelde de secretaris-generaal een vrij groot belang in een duidelijke afspiegeling van alle stromingen in de maatschappij in zijn staf. En zo trad ook De Gaay Fortman in de vroege zomer van 1934 in dienst van het Landbouw-Crisisbureau, dat was ondergebracht in één van de patriciërs-huizen aan het begin van de Lange Voorhout (1-3).

Op het crisisbureau zorgden, volgens Fortman, de jonge juristen, alle arbeidscontractanten zonder vaste aanstelling of pensioen, voor een geanimeerde sfeer.⁵³ (We moeten hier overigens voor ogen houden dat Fortman en zijn 'jonge juristen' 8-10 jaar jonger waren dan Dien Hoetink). Twee van zijn collega's die hij beschrijft zijn zoons van ministers: de christelijk historische Schokking (die later burgemeester van Den Haag zou worden) en de rooms-katholieke Aalberse.⁵⁴ Maar een man die hij ook op Economische Zaken aantrof en van wiens werk hij een liefhebber zou blijven was de dichter J.C. Bloem.⁵⁵ Mr. J.C. Bloem (geboren in 1887) had Rechten gestudeerd in Utrecht en was aldaar gepromoveerd in 1916. Hij werkte onder meer als ambtenaar, journalist en griffier, maar vanaf 1946 was hij 'ambteloos'- burger.

⁴⁸ Limburg, e.a., *De toekomst der academisch gegradueerden*, 60.

⁴⁹ Mr. W.F. de Gaay Fortman werd later hoogleraar aan de Vrije Universiteit en minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet Den Uyl.

⁵⁰ Breedveld, e.a. *Gaius de onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman*, 86.

⁵¹ Nederlandse Christen Studenten Vereniging.

⁵² Breedveld, e.a., *Gaius*, 87.

⁵³ Breedveld, e.a., *Gaius*, 89.

⁵⁴ Breedveld, e.a., *Gaius*, 89.

⁵⁵ Breedveld, e.a., *Gaius*, 87.

In de tijd dat hij werkzaam was bij het Landbouw-Crisisbureau waren er reeds twee dichtbundels van zijn hand verschenen, *Het Verlangen* in 1921 en *Media Vita* in 1931. Later zou hij in het gedicht 'De Dapperstraat'⁵⁶ de regels schrijven:

*'Alles is veel voor wie niet veel verwacht
Het leven houdt zijn wonderen verborgen
Tot het ze, opeens, toont in hun hoge staat'*

Deze regels waren in de jaren dertig en veertig maar al te zeer van toepassing op hemzelf en zijn collega's van het Landbouw-Crisisbureau.

Het bleef overigens niet onopgemerkt dat je een 'goede kruiwagen' nodig had om een aanstelling bij een crisisbureau te verkrijgen. In *Volk en Vaderland* van 28 maart 1935 verscheen een afschrift van een wel heel eerlijke antwoordbrief die de directeur der gemeentelijke Arbeidsbureaus van Den Haag heeft geschreven aan één van zijn cliëntèle. Wellicht was er sprake van samenspel met de cliënt om via de pers aandacht voor deze problematiek te vragen.

'Uw brief van 1 dezer kwam in mijn bezit. In verband daarmee kan ik u mededelen, dat men wel voornemens is de plaatsing bij de crisisbureaux te doen via de openbare bemiddeling. Tot op heden is dit echter niet het geval. Volgens mijne ervaring berust de tewerkstelling bij die bureaux, enkele uitgezonderd, uitsluitend op voorspraak (protectie). Men schijnt iemand te moeten hebben, die ter plaatse invloed heeft', aldus de directeur van de Haagse Arbeidsbureaus in *Volk en Vaderland*.

Er deed zich daarnaast ook nog een ander personeelsprobleem voor. Op 26 oktober 1936 ontving minister Deckers van zijn commercieel adviseur een nota betreffende het 'overcomplete personeel'.⁵⁷ 'Hiermede moge ik onder de aandacht van Uwe Excellentie brengen, dat het de laatste tijd steeds moeilijker wordt, crisispersoneel, dat wegens inkrimping voor ontslag moet worden voorgedragen te herplaatsen, aangezien het totale crisisapparaat geen uitbreiding ondergaat. De ambtenaren, die overcomplete geraken zijn voor het merendeel zeer goede krachten, de minder geschikte zijn n.l. reeds bij vorige aangelegenheden afgevoerd.moge ik U.E. voorstellen de bestaande voorschriften zoodanig te willen aanvullen, dat in vacatures geen buitenstaanders mogen worden aangesteld, zoolang op de door afdeling V aangeboden lijsten nog geschikte kandidaten voorkomen'.

Kruiwagens had men dus nodig of men moest herplaatsingskandidaat zijn op grond van ontslag wegens overcomplete zijn door bezuinigingen bij de crisis-diensten, om een arbeidsplaats te verkrijgen of te behouden. Het werd

⁵⁶ Komrij, *De Nederlandse Poëzie in de negentiende en twintigste eeuw* 19/20, 528.

⁵⁷ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 59 dossier 92.

nog ingewikkelder op het ogenblik dat minister Steenberghe in 1937 het volgende aan zijn collega van Binnenlandse Zaken schreef. 'Excellentie, heb ik de eer U mede te deelen dat mij bij onderzoek is gebleken, dat indertijd verzuimd is de Afdeling Statistiek van het Landbouw-Crisisbureau te informeren over de beslissing van mijn toenmalige ambtsvoorganger, dat ook bij aanstelling van personeel in crisis-dienst allereerst het Plaatsingsbureau voor Wachtgelders van Uwer Excellentie's Departement moet worden geraadpleegd. Het verzuim is thans hersteld, zodat aanstelling van personeel zonder dat voormeld bureau een opgave van wachtgelders of daarmee gelijkgesteld wordt gevraagd, niet meer zal voorkomen'. Aldus de brief van de minister van Economische Zaken van 21 oktober 1937.⁵⁸ Daarmede waren de procedures 'wel doortimmerd', of de praktijk er geheel mee in overeenstemming was, valt nog te bezien.

Wel kan worden opgemerkt dat er ook aan de zorgvuldigheid van de procedures bij ontslagen werd gewerkt. Op 4 maart 1936 schreef secretaris-generaal Van Rhijn aan het College van Regeeringscommissarissen:⁵⁹ 'Hierbij deel ik U mede, dat als leden van de commissie, welke Z.E. zal adviseeren over verleende ontslagen, door den Minister zijn aangewezen: ir. K. Wiersma, oud- tuinbouwconsulent, als lid, mr. J.A.M. Pott, directie van den Landbouw, als lid en mr. W.F. de Gaay Fortman, Landbouw-Crisis-Bureau, als lid en tevens als secretaris. Het lijkt mij het beste, indien Uw College deze aangelegenheid thans ter verdere afdoening overgeeft aan mr. De Gaay Fortman'.

Het Landbouw-Crisisbureau hield zich ook bezig met arbitrage in conflicten over arbeidsvraagstukken in de landbouw.⁶⁰ Daar gold een verplichte regeling voor, waarvoor De Gaay Fortman de organisatie moest opzetten en de bemiddelaars en arbiters aantrekken. Op voorstel van secretaris-generaal Van Rhijn werd mr. P.S. Gerbrandy voor de eerste arbitrages gevraagd. Deze werden voor verdere arbitrages het uitgangspunt.

Met deze taken legde De Gaay Fortman een basis voor zijn latere werkzaamheden op het gebied van de arbeidsverhoudingen en hij vertrok reeds in de tweede helft van 1937 naar het departement van Sociale Zaken waar zojuist mr. C.P.M. Romme tot minister was benoemd.⁶¹ Later zou Fortman verklaren dat hij uit zijn werkzame periode bij de Stichting Landbouw-Crisisbureau zulke goede herinneringen had overgehouden aan zijn collega 'Mej.' Hoetink.⁶² Via prof. Romme valt er ook weer een link naar het werk

⁵⁸ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 59 dossier 92.

⁵⁹ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 59 dossier 92.

⁶⁰ Breedveld, e.a., *Gaius de onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman*, 92.

⁶¹ Bosmans, *Romme*, 273.

⁶² Archief Hoetinkfonds, brief van Prof.Mr. W.F. de Gaay Fortman d.d. 14 juni 1948.

van Dien Hoetink te leggen.⁶³ Op 16 juni 1937 sprak Romme 's middags om twee uur in een feestvergadering van het Tilburgse studentencorps Sint Olof ter gelegenheid van de vierde Hogeschooldag een rede uit over 'Staatkundige problemen der ordening'.⁶⁴ Een beter onderwerp had hij voor dit Tilburgse gehoor niet kunnen bedenken, want men stond aan de vooravond van de mogelijke realisering van een belangrijk onderdeel van het katholieke gedachtegoed. Immers, de verkiezingen waren al weer drie weken achter de rug en weldra zou het Parlement beginnen aan de tweede lezing van voorstellen die in de Grondwet het nieuwe hoofdstuk over 'openbare lichamen voor beroep en bedrijf' zouden invoegen. De grondslag voor een wettelijke regeling van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie was bijna gelegd!⁶⁵ Voor een aandachtig gehoor schilderde Romme de staatkundige problemen die zich voor zouden kunnen doen. Hij wees op het gevaar van het algemeen belang versus het groepsbelang en dat een op het subsidiariteitsprincipe gestoelde uitwerking noodzakelijk was. In *De Tijd* van 16 juni 1937 werd vermeld dat ten aanzien van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie de stuwkracht van de katholieken uit moest gaan. Dien Hoetink zou in haar latere publicaties onder meer ingaan op de door Romme gestelde vraag over de verhouding van openbare lichamen van beroep en bedrijf tot onze territoriale publiekrechtelijke gemeenschappen (de provincies en gemeenten).⁶⁶

Die 16e juni 1937 was voor Romme overigens een dag die een grote wending aan zijn leven zou geven. Vlak nadat hij zijn rede had uitgesproken kreeg hij te horen dat minister-president Colijn hem wenste te spreken over een ministerspost op het departement van Sociale Zaken.

3.3.2 Minister Steenberghe laat een frisse wind door het ministerie waaien

De komst van minister Steenberghe (evenals mr. Verschuur van de R.K. Staatspartij), op 25 juni 1934 als minister van Economische Zaken, nadat minister-president Colijn van 17 april tot 25 juni minister *ad interim* was geweest, liet een frisse wind door het departement waaien. Hij was een 'moderne' minister, die zich weinig aantrok van de ambtelijke hiërarchie.⁶⁷ Normaal was dat de minister zich uitsluitend met je chef verstond. Die voorzag jouw stukken van een paraaf, voegde er eventueel het één en ander aan toe of herschreef wat hem niet beviel. Maar Steenberghe wilde per se van

⁶³ In haar artikel in ESB van 8 april 1942 no.1368 verwijst Dien Hoetink naar de opvattingen van Romme inzake de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie versus de territoriale publiekrechtelijke gemeenschappen (provincies en gemeenten).

⁶⁴ Bosmans, *Romme*, 259.

⁶⁵ Bosmans, *Romme*, 259.

⁶⁶ Hoetink, E.W., Opbouw der verticale organisatie van de voedselvoorziening, ESB, No. 1368 (8 april 1942) 160.

⁶⁷ Bosmans, *Romme*, 89.

G. van der Straaten, de 'beruchte' kamerbewaarder van het ministerie van Economische Zaken.

gedachten wisselen met degenen die het stuk zelf gemaakt had. We zullen later nog zien dat ook Dien Hoetink zowel schriftelijk als mondeling rechtstreeks met de minister communiceerde. Dit komen we in de archieven echter voor het eerst tegen in 1937.

Voor de goede orde dient hier wel te worden vermeld dat het personeel toch nog een behoorlijke barrière te nemen had om met de minister in contact te komen en dan bedoel ik de kamerbewaarder van de minister, de onder het personeel 'beruchte' heer G. van der Straaten. Minister Verschuur was destijds nogal onder de indruk van de capaciteiten van zijn kamerbewaarder.

Hirschfeld schreef hier over: 'Wanneer Verschuur doordrongen was van het feit, dat een ambtenaar iets bijzonders presteerde, dan wilde hij ook voor diens belangen opkomen. Niets heeft hem meer gehinderd – hij schreef mij dat al in februari 1931 naar Batavia – dan dat hij voor de verbetering van de positie van den voortreffelijken en door hem zeer geprezen kamerbewaarder, den heer G. van der Straaten, zooveel bureaucratische moeilijkheden bij zijn collega's ondervond'.⁶⁸ Met andere woorden: de minister wilde hem hoger belonen dan voor een kamerbewaarder gebruikelijk was. Een oud-medewerker van RbVVO, (Van der Straaten was gedurende de oorlogsjaren ook de kamerbewaarder van Hirschfeld), vertelde ons daarover het volgende. 'Van der Straaten wist soms meer dan de minister'. Er mocht geen stuk naar de minister of het moest eerst door de handen van Van der Straaten. Hij liet merken dat hij bepaalde wie er wanneer naar binnen mocht.⁶⁹

Tijdens zijn 'interimaat' zocht Colijn een oplossing voor de vacature Verschuur. Minister Verschuur had om gezondheidsredenen moeten besluiten om terug te treden. Het was voor Hirschfeld zeer de vraag of Verschuur het op den duur met Colijn zou hebben kunnen vinden. Deze beide sterke persoonlijkheden zouden wellicht met elkaar in conflict gekomen kunnen

⁶⁸ Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 15.

⁶⁹ interview met de heer G. Pas op 28-3-2000.

zijn. Verschuur vond dat Colijn poogde de ‘bovenmeester’ te spelen.⁷⁰ Na het herstel van zijn gezondheid zou Verschuur zich nog door uitoefening van diverse functies verdienstelijk maken voor ons land. Vanaf 1942 nam hij deel aan het illegale Grootburgercomité en het Nationaal Comité, dat zich na de bevrijding hoopte op te werpen als voorlopig bewind. Hij werd echter op 2 april 1943 gearresteerd en via het interneringskamp Haren naar Sachsenhausen gezonden, waar hij overleed. Verschuur had Colijn Steenberghe als zijn opvolger aanbevolen, die als voorzitter van de R.K. Vereniging van Werkgevers reeds geruime tijd de aandacht getrokken had.⁷¹ Het is mogelijk dat Colijn in de toenmalige verhoudingen nog even over de jonge minister gearzeld heeft, wellicht mede omdat deze naar zijn gevoelens uit een iets te ‘protectionistisch’ kamp kwam.⁷² Colijn wilde dan ook vóór het optreden van Steenberghe een ontwerp van wet over de ondernemersovereenkomsten bij de Kamer ingediend hebben. Tegen Hirschfeld liet hij zich erover uit dat hij dit deed omdat hij deze wet in een ‘gematigde’ vorm wenste.⁷³ Niettemin bleek de samenwerking tussen Colijn en Steenberghe, volgens Hirschfeld, spoedig bijzonder goed te gaan.

3.4 Familie-intermezzo

In Batavia zou de familie een brief van Dien ontvangen waar ze op 3 juli 1934 het volgende antwoord op stuurden: ‘Onder de 23 vliegbrieven die we ontvingen was er gelukkig ook één van jullie van 20 juni. Hij kwam 28 juni binnen. Fijn vonden we het. We hebben ons weer suf gelachen om Dien’s brief. Ze schrijft o.a. “zeg maar tegen Hansje dat als hij groot genoeg is voor een fiets tante Loesje wel eens een fietstocht met hem zal maken.” Wij dachten natuurlijk dat er zou volgen: “dan krijgt hij er één van tante Loesje”. Van de indruk die de medeeling op Hansje heeft gemaakt hebben wij genoten, Jopie’.⁷⁴

In de zomer van 1934 bracht Dien een vakantie door in Normandië en bezocht zij Parijs. Zij stuurde een ansichtkaart van de Place de la Concorde naar Batavia.⁷⁵ En vanuit Batavia wenst de familie moeder en Dien mooi wandelweer toe tijdens de korte gezamenlijke vakantie die moeder en dochter in Epe zullen doorbrengen. De familie in Indië is overigens geschrokken van de geruchten dat Wilhelmina afstand zou willen doen van de troon. Zij hadden in Batavia via de radio kunnen luisteren naar een rede van de Koningin en vonden deze rede vrij koel en calvinistisch, ‘echt zoals ze helemaal

⁷⁰ Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 10.

⁷¹ Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, 36.

⁷² Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1936*, 36.

⁷³ Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1936*, 37.

⁷⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 3-7-1934.

⁷⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 28-8-1934.

is'. Over Juliana dachten ze geheel anders. Er stonden in Batavia berichten in de krant over een eventuele verloving met Prins Bertil van Zweden. 'Hij was gelijk met haar in Londen. Een reuze lange vent van 24 jaar, zeer sportief en aardig om te zien'. Ook zag men in Batavia de begrafenisstoet van Prins Hendrik op de film. 'Wat moet dat merkwaardig zijn geweest in werkelijkheid, echt oostersch'.⁷⁶ Per brief van 10 september 1934 probeert Jopie moeder Hoetink nog gerust te stellen met de woorden: 'Moes moet zich niet zoo angstig maken over oorlog, die zal nog wel een poosje uitblijven'.⁷⁷ Terwijl in een volgende brief Dien de hartelijke groeten krijgt van haar vriendin Marie Goedhart die bij Hetty Gijse Weenink (mevrouw Wertheim) logeerde. Het was haar bedoeling in Indië een baan te zoeken, maar daar haar zuster trouwde is ze plotseling weer vertrokken. Ze schijnt nogal rijk te zijn.....⁷⁸

3.5 Een lange stoet van ministers

Tijdens het eerste optreden van Steenberghe als minister (25 juni 1934– 6 juni 1935) kreeg deze te maken met twee grote problemen waarvoor ook Colijn zich interesseerde. Het eerste probleem, de *clearing-onderhandelingen* met Duitsland (clearingsovereenkomsten reguleerden het internationaal betalingsverkeer dat door de vele deviezenbeperkingen zeer moeizaam verliep) werd in goede harmonie opgelost. Duitsland had aan Nederland bijna f 1,5 miljard schuld en was de grootste afnemer van onze landbouwproducten. Het tweede probleem, de gouden standaard gaf aanleiding tot een conflict.⁷⁹ Bij de aanvaarding van het ministerschap had Steenberghe zich het recht voorbehouden om, zodra de omstandigheden hiertoe aanleiding gaven, het kabinet de devaluatie van de gulden voor te stellen. Hij twijfelde eraan of het wel juist was de gouden standaard te handhaven bij de deflatie- en bezuinigingspolitiek van Colijn. Als de Ministerraad na de devaluatie van de Belgische frank besluit vast te houden aan de gouden standaard, legt Steenberghe op 6 juni 1935 zijn ambt neer. Hij werd op dezelfde dag nog als minister van Economische Zaken opgevolgd door dr.ir. H.C.J.H. Gelissen. Tot het uitbreken van Wereldoorlog II zou Dien Hoetink een 'keur' van ministeriële wisselingen meemaken, terwijl er ook in Engeland de nodige wisselingen plaatsvonden⁸⁰ (zie Tabel 3.1).

Het optreden van Steenberghe als minister van Economische Zaken per 10 augustus 1939 was niet langer onder minister-president Colijn. Per die datum presenteerde zich het tweede kabinet-De Geer. Dit betekende het einde van

⁷⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 30-7-1934.

⁷⁷ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 10-9-1934.

⁷⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 24-9-1934.

⁷⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede Wereldoorlog*, deel 1, 212.

⁸⁰ www.minlnv.nl/lnv/historie/mnbewindsliden.htm

Tabel 3.1 Overzicht van de ministers met verantwoordelijkheid voor de Nederlandse landbouw tussen 1932 en 1949

Ministers	Ministeries	Periode
mr. T.J. Verschuur (R.K. Staatspartij)	minister van Economische Zaken	12 juni 1933 – 17 april 1934
dr. H. Colijn (ARP)	idem, ad interim	17 april 1934 – 25 juni 1934
mr. M.P. L. Steenberghe (R.K. Staatspartij)	idem	25 juni 1934 – 6 juni 1935
dr.ir. H.C.J.H. Gelissen (R.K. Staatspartij)	idem	6 juni 1935 – 2 sept. 1935
mr. dr. L.N. Deckers (R.K. Staatspartij)	minister van Landbouw en 'Visscherij'	2 sept. 1935 – 24 juni 1937
mr. M.P.L. Steenberghe (R.K. Staatspartij)	idem, ad interim	24 juni 1937 – 15 juli 1937
mr. M.P.L. Steenberghe (R.K. Staatspartij)	minister van Economische zaken	15 juli 1937 – 25 juli 1939
dr. H. Colijn (ARP)	idem, ad interim	25 juli 1939 – 10 aug. 1939
mr. M.P.L. Steenberghe* (R.K. Staatspartij)	idem	10 aug. 1939 – 8 mei 1940
mr.dr. A.A. van Rhijn (CHU)	minister van Landbouw en 'Visscherij'	8 mei 1940 ⁸¹ – 1 mei 1941
mr. M.P.L. Steenberghe (R.K. Staatspartij)	idem, ad interim	1 mei 1941 – 20 nov. 1941
dr. J.L. v.d. Tempel (partijloos)	idem, ad interim	20 nov. 1941 – 8 jan. 1942
P.A. Kerstens (partijloos)	idem	8 jan. 1942 – 31 mei 1944

* Minister Steenberghe bleef ook na 8 mei 1940 minister van Economische zaken. Het ministerie van Landbouw en 'Visscherij' werd onder leiding van Van Rhijn afgesplitst.

Colijns leidende rol in de Nederlandse politiek, al bleef hij in de ogen van het grote publiek een niet weg te cijferen invloed behouden en poogde De Geer na het uitbreken van Wereldoorlog II hem opnieuw voor het minister-presidentschap terug te winnen.⁸² Colijn zou dit enkel om politieke redenen hebben afgewezen.⁸³ Hij voelde zich politiek 'geschoffeerd' door de manier waarop de Tweede Kamer en met name de coalitiegenoten hem aan de kant hadden gezet.

⁸¹ Minister Van Rhijn is met de overige leden van het kabinet op 14 mei 1940 naar Engeland vertrokken.

⁸² Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 2, 102.

⁸³ Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, 153.

De ambtelijke leiding van het Departement was tot 8 mei 1940 steeds in de bekwame handen van secretaris-generaal mr. dr. A.A. van Rhijn (CHU). Op 8 mei 1940 werd Van Rhijn benoemd tot minister van Landbouw en 'Visserij' in het kabinet De Geer en zou hij mee vertrekken naar Londen om daar op 1 mei 1941 plaats te maken voor mr. M.P.L. Steenberghe, die daartoe was aangezocht door minister-president Gerbrandy die de voorkeur gaf aan een minister van R.K. huize. Steenberghe was op dat ogenblik nog steeds minister van Economische Zaken.

Een kwestie die voor meerdere ministers van Economische Zaken speelde was de vraag of een departement van Economische Zaken en van Landbouw en Visserij onder één dak, wel voor één minister te behappen was. Reeds ten tijde van Verschuur speelde deze vraag. Hij was van mening dat zodra er een minister zou komen die in de ogen van de 'landbouwgroepen' voor die belangen niet voldoende zou opkomen, er in de kring van de landbouw de roep om een eigen minister zou ontstaan.⁸⁴ Gelissen bleef ruim twee jaar aan het bewind. Weldra bleek voor hem echter het gehele departement inclusief landbouw te zwaar te zijn. Ook voor Steenberghe gold dat de gehele materie van zo'n 'breed' departement hem zwaar viel.⁸⁵ Op zichzelf was het bepaald gewenst al deze belangen, handel, nijverheid, scheepvaart, landbouw, visserij en buitenlandse handelspolitiek in één hand te houden.⁸⁶ Maar bij de reorganisatie van zijn kabinet in de zomer van 1935 splitste Colijn het ministerie van Landbouw en Visserij toch af om dit in de zomer van 1937 weer ongedaan te maken.

In de herfst van datzelfde jaar raakte minister Steenberghe overspannen en overwoog een deel van zijn taken aan zijn secretaris-generaal (Van Rhijn) over te dragen, die dan minister zou moeten worden. Dit stuitte op bezwaren bij minister-president Colijn en bij collega-ministers. Steenberghe ging op vakantie, maar na enige tijd dreigde hij opnieuw onder zijn zware last te bezwijken. De knoop werd doorgemaakt en op 8 mei 1940 werd Economische Zaken gesplitst in een departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart met Steenberghe als minister en een departement van Landbouw en Visserij met Van Rhijn als minister.⁸⁷ De Jong beschrijft Van Rhijn als volgt: 'Hij was, zeven-en-veertig jaar oud, een man met veel sociaal gevoel, uitermate ervaren in de wetgeving op sociaal en economisch gebied, scherpzinnig ook, welwillend, zeer irenisch *en nooit werd in de geschiedenis van het koninkrijk een*

⁸⁴ Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 52.

⁸⁵ Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, 56.

⁸⁶ Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, 57.

⁸⁷ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 3, 490-493.

*minister benoemd die zo luttele dagen na zijn eedsaflegging met een zo kritieke oorlogssituatie geconfronteerd werd’.*⁸⁸

Het personeel op het departement had voor een deel het gevoel dat de heer Van Rhijn er een beetje ‘ingestonken’ is toen hij vlak voor de Duitse inval en het vertrek van de Regering minister werd.⁸⁹

In Londen zou de vreemde situatie ontstaan dat minister Van Rhijn zich nauwelijks met de landbouw behoefde bezig te houden en de zorg voor de enkele tientallen vissersschepen die waren overgekomen, had niet veel om het lijf. Daar kwam bij dat Gerbrandy bij de formatie van zijn kabinet de nieuwe taak waaruit veel werk zou kunnen voortvloeien namelijk de voorbereiding van de naoorlogse hulp, niet aan Van Rhijn maar aan Steenberghe had toebedeeld die als een krachtiger bewindsman gold.⁹⁰ Gerbrandy had geen sterke behoefte om Van Rhijn als minister van Landbouw en Visserij te behouden en de oprichting van de Buitengewone Algemene Rekenkamer per 1 mei 1941 leidde tot het ontslag van Van Rhijn als minister onder gelijktijdige benoeming tot voorzitter van die Rekenkamer en naar later zou blijken tevens tot enig lid.⁹¹ Van Rhijn vroeg bij zijn ontslag als minister nog wel aan Gerbrandy of hij na de bevrijding weer minister kon worden, maar Gerbrandy die aan de Koningin beloofd had dat de Regering bij de terugkeer onmiddellijk ontslag zou vragen, had hem geen toezegging kunnen doen. Met dit ‘uitstapje’ waarbij we even in de tijd vooruit gingen en waarbij wel duidelijk werd hoe groot de werkdruk op het departement was, zijn we weer aanbeland bij de dagelijks gang van zaken op het departement.

De voortdurende wisseling van de ministers bracht op zich geen grote veranderingen te weeg in de dagelijkse werkzaamheden van het personeel dat aan de uitvoering van de Landbouwcrisiswet in alle facetten werkte. Politiek en de uitvoering van het beleid zijn nu eenmaal twee heel verschillende zaken, althans in de Nederlandse verhoudingen waar, bij wisselingen van ministers, de (hoge) ambtenaren gewoon hun werk voortzetten. In de jaren dertig was er overigens door de algemene crisis op (wereldniveau) ‘überhaupt’ weinig ruimte voor echt innoverend beleid. Het was uiteindelijk de tijd van ‘aanpassing’ aan het beleid van grote mogendheden.

Toen Frankrijk bijvoorbeeld op 25 september 1936 de gouden standaard verliet was zelfs voor minister-president Colijn de tijd gekomen om zijn principiële vasthouden aan de gouden standaard te laten schieten.⁹² Het zou

⁸⁸ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede wereldoorlog*, deel 3, 39–40.

⁸⁹ Interview met de heer G. Pas op 28-3-20. De heer Pas kwam in die tijd regelmatig bij de heer Van Rhijn aan huis (Wassenaarseweg 69, Den Haag) met tekenpost.

⁹⁰ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 9, 176.

⁹¹ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 3, 491.

⁹² Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, 83.

immers geen zin hebben om aan de gouden standaard vast te houden wanneer de grote internationale handelspartners deze al hadden losgelaten?

De stap zou vervolgens niet groot meer zijn om in de herfst van 1936 ook nog tot devaluatie van de gulden over te gaan. Daarmee maakte Colijn de weg vrij om Steenberghe weer in de Regering op te nemen, hetgeen per 24 juni 1937 geschiedde. Dit betekende dat vanaf 24 juni 1937 (met een kleine onderbreking van 25 juli tot 10 augustus 1939 waarbij Colijn als minister van Economische Zaken *ad interim* fungeerde) Economische Zaken werd geleid door minister M.P.L. Steenberghe die samen met directeur-generaal dr .H.M. Hirschfeld zijn aandacht vooral gaf aan Handel, Nijverheid, Zee- en Binnenscheepvaart en mr.dr. A.A. van Rhijn die zijn aandacht vooral wijdde aan Landbouw en Visserij.

3.6 Dien Hoetink en de landbouwordening.

3.6.1 Het voorontwerp Landbouwordeningswet 1937

Inmiddels had Dien Hoetink binnen het Departement een eigen plaats verworven waarbij zij zich niet langer alleen bezighield met de meer uitvoerende taken die uit de landbouwcrisiswetgeving voortvloeiden, maar nu ook zeer druk aan wetgeving werkte en wel in het bijzonder aan het voorontwerp van de Landbouwordeningswet 1937. Zij deed dit onder de supervisie en eindverantwoordelijkheid van Van Rhijn.⁹³ Dit voorontwerp was even fris en nieuw van opzet als gedurfd en trok dan ook in landbouwkringen sterk de aandacht. Maar het ontwerp kreeg daarnaast felle kritiek te verduren en heeft het dan ook niet tot een openbare behandeling in het Parlement gebracht. De tijden waren nog niet rijp voor de toepassing van het publiekrecht (publiekrechtelijke ordening) in de particuliere verhoudingen van het landbouwbedrijfsleven. De overheid moest zich vooralsnog blijven redden met de voor dat doel 'gebrekkige' middelen van het privaatrecht om in te kunnen grijpen in de particuliere verhoudingen.⁹⁴

In zijn pre-advies van 1938 over de bedrijfsorganisatie voor de Katholiek Wetenschappelijke Vereniging merkte ir. J.H.H. Bemelmans over het voorontwerp Landbouwordeningswet op 'dat het ontwerp nog te veel was geïnspireerd op de crisismaatregelen en dus bij de constructie van het systeem te veel nadruk legde op de centralisatie. Bemelmans achtte de algemene boeren- en tuindersorganisaties de 'eerstgeroepen' om orderingsorganen op te richten.⁹⁵

⁹³ Archief Hoetinkfonds, 'In memoriam mej. Mr. E.W. Hoetink'.

⁹⁴ Archief Hoetinkfonds, 'In memoriam mej. Mr. E.W. Hoetink'.

⁹⁵ Kreukniet, *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*, IV 85.

Na de meidagen van 1940, gevolgd door de bezetting, werd de leiding van de landbouwsector met het oog op de voedselvoorziening van ons land wel gedwongen om de reeds lang aanvaarde lijn van overheidsbemoeïing om te zetten in een *publiekrechtelijke* regeling voor de ordening van de landbouw. We zullen later zien dat deze taak door de leiding van RbVVO (directeur-generaal ir.S.L. Louwes) zou worden opgedragen aan Dien Hoetink. Met de latere directeur-generaal voor de Voedselvoorziening in oorlogstijd had Dien Hoetink al eerder kennis gemaakt. Ir. S.L. Louwes was tot 1936 secretaris-penningmeester van de Overijsselse Maatschappij van Landbouw, maar vanaf 1931 was hij in verband met de aanhoudende agrarische crisis benoemd tot regeringscommissaris belast met de uitvoering van de Tarwewet en als zodanig tewerkgesteld op het departement van Economische Zaken. Met de uitbreiding van de landbouwcrisiswetgeving groeide ook het terrein waarop hij werkzaam was. Hiermee samenhangend werd hij in 1935 benoemd tot Regeringscommissaris voor de akkerbouw en veehouderij.⁹⁶

3.6.2 De weerstand tegen de publiekrechtelijke ordening

Waar kwam die weerstand tegen de publiekrechtelijke ordening vandaan? Om het antwoord op die vraag te kunnen geven dienen we deze kwestie vanuit meerdere invalshoeken te benaderen.

De eerste invalshoek betreft de reeds in 1918 door prof.mr. J.A. Veraart gestelde vraag: *‘Zullen de productiemiddelen gesocialiseerd worden, of: zal de Staat, door erkenning van de economisch georganiseerde bedrijven als publiekrechtelijke lichamen, en met doelmatige staatsbemoeïing in en buiten de Wet, aan het vrije bedrijfsleven slechts de voor het algemeen welzijn noodzakelijke banden aanleggen?’*⁹⁷ Veraart stelde hier de economische bedrijfsorganisatie tegenover staatsexploitatie en socialisatie van productiemiddelen. Hij had namelijk hoop dat Troelstra en zijn achterban steun zouden willen verlenen aan regeringsontwerpen waarbij de arbeiders ook zouden worden vertegenwoordigd in de publiekrechtelijke lichamen voor het bedrijfsleven.⁹⁸ En al was die mentaliteit er nog niet, ‘de strooming in het NVV, die naar collectieve arbeidsovereenkomst dringt, en voor plaatselijke en nationale markt zelfs medewerking aan prijspolitiek niet versmaadt, moet de socialistische parlementsleden wel tot medewerking nopen’.⁹⁹ Zij zouden die medewerking zeer gemakkelijk kunnen geven, omdat geen ogenblik kon worden ontkend, dat de macht der arbeidersklasse met economische bedrijfsorganisatie geweldig zou stijgen en dat de sociaal-economische positie der arbeiders met reuzenschreden vooruit zou gaan. Met

⁹⁶ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel I, 354.

⁹⁷ Veraart, *Vraagstukken der economische bedrijfsorganisatie*, 163.

⁹⁸ Veraart, *Vraagstukken der economische bedrijfsorganisatie*, 164.

⁹⁹ Veraart, *Vraagstukken der economische bedrijfsorganisatie*, 164.

deze conclusie brak Veraart een lans vóór de participatie van de arbeiders en tegen socialisatie.

Daarmee zijn we aangeland bij de tweede invalshoek en deze betreft de kwestie van medezeggenschap en eigendom. Tast de participatie van de arbeiders de eigendom aan? Voor het antwoord op deze vraag kunnen we terecht bij mr.dr. A.A. van Rhijn, de 'baas' van Dien Hoetink, die met zijn ervaring (hij was 12 jaar ouder dan Dien) in wetgevende arbeid grote invloed op haar vorming als ontwerpster van wetgeving ('wetgeefster') heeft gehad. In zijn boek *Arbeider of Medewerker* schrijft hij: 'De eigendom van consumptiegoederen is niet in discussie. Om als vrij mens te kunnen leven en zich als vrij mens te kunnen ontplooien is de eigendom van consumptiegoederen noodzakelijk. Het gaat hier alleen om de productiemiddelen, die een grote economische macht betekenen en daardoor een gevaar opleveren voor willekeur en misbruik. Als vorm die de eigendom zou bedreigen noem ik het medebeslissingsrecht en wel door vertegenwoordiging der werknemers, hetzij als minderheid hetzij paritair, als volwaardige leden der raad van commissarissen der N.V.'¹⁰⁰

De derde invalshoek betreft dan vervolgens de drie verschillende opvattingen die er in de politiek te vinden waren: aanhangers van 1. de soevereiniteit in eigen kring, 2. het subsidiariteitsbeginsel en 3. de functionele decentralisatie. Volgens Van Rhijn streden deze drie stellingnames om de voorrang.¹⁰¹

De soevereiniteit in eigen kring, vooral door de A.R. aangehangen, stelt dat iedere levenskring, en dus ook het bedrijfsleven, zijn eigen zaken zo veel mogelijk zelf moet regelen omdat zulks verband houdt met de Goddelijke scheppingsorde. Volgens het R.K. subsidiariteitsbeginsel, meermalen door pauselijke encyclieken bevestigd, dient aan lagere organen van het gemeenschapsleven datgene te worden overgelaten wat zij even goed of beter kunnen doen dan een hoger orgaan. Tenslotte het vooral door de Socialisten verdedigde beginsel der functionele decentralisatie dat naast de bestaande territoriale organen, functionele organen nodig zijn om bij de toenemende overheidsbemoeienis taken ter hand te kunnen nemen, die aan hen door de overheid worden overgedragen.¹⁰²

De soevereiniteit in eigen kring is sterk principieel gekleurd. Het beginsel is star en weinig beweeglijk. In de praktijk kan daarmee tegenover iedere nieuwe inmenging van de overheid worden opgekomen.

Het subsidiariteitsbeginsel is minder principieel. Het oordeel over de vraag of een lager orgaan een taak beter of even goed kan verrichten dan een hoger orgaan wordt al gauw een kwestie van doelmatigheid. In de praktijk wordt

¹⁰⁰ Van Rhijn, *Arbeider of medewerker?*, 46.

¹⁰¹ Van Rhijn, 'Uit de geschiedenis der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie', *Tijdschrift voor sociaal recht en sociaal beleid*, juli/aug 1968, 458.

¹⁰² Van Rhijn, 'Uit de geschiedenis der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie', 458.

daardoor door de voorstanders van het subsidiariteitsbeginsel tegenover een nieuwe inmenging der overheid een veel beweeglijker houding aangenomen. Hetzelfde geldt voor de functionele decentralisatie. Toch is er tussen beide een belangrijk verschil. Bij het subsidiariteitsbeginsel zijn de lagere organen uitgangspunt. Kort gezegd: men werkt van beneden naar boven. Bij de functionele decentralisatie omgekeerd, van boven naar beneden. Het gaat in principe om de behoeften der centrale overheid aan organen voor medebewind. Het is duidelijk dat de functionele decentralisatie spoediger tot uitbreiding der overheidsbemoeienis leidt dan het subsidiariteitsbeginsel.¹⁰³

Het voorontwerp Landbouwordeningswet 1937 was weliswaar ‘afgeblazen’ en zoals hierboven uiteengezet, was duidelijk hoe het politieke krachtenveld in deze kwestie lag, maar daarmee was het probleem van de veel te grote overheidsbemoeienis niet opgelost. Secretaris-generaal Van Rhijn en Dien Hoetink moesten, evenals de gehele landbouwsector verder onder alles behalve gunstige economische omstandigheden. Vooralsnog moesten zij zich behelpen met een optimale toepassing van de mogelijkheden die de Landbouwcrisiswet en alle daaruit voortvloeiende regelgeving hen bood. Daar hadden zij beiden overigens de handen meer dan vol aan. Terwijl wij er van uit mogen gaan dat zij ook samen verder studeerden op een aanpak van de landbouwsector die op publiekrechtelijke leest geschoeid zou zijn.

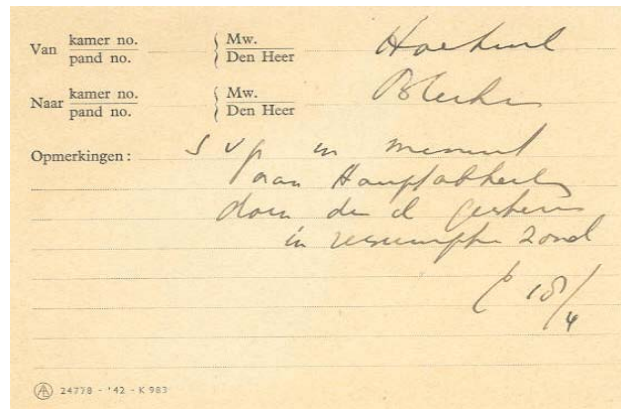
3.7 Het dagelijks werk en leven van Dien Hoetink

3.7.1 Het zoeken in de archieven naar stukken die betrekking hebben op het werk van Dien Hoetink

Dagelijks kreeg Dien Hoetink zeer vele stukken op haar bureau die om een beoordeling vroegen. De stukken die in de archieven van de Stichting Landbouw-Crisisbureau en van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) voorkomen en waarvan we zeker weten dat zij door haar handen zijn gegaan zijn op een aantal manieren te herkennen: op de eerste plaats door een apostille¹⁰⁴. Deze kan zowel in de kantlijn als op een separaat formulier(tje) voorkomen. Een apostille van Dien Hoetink is in de meeste gevallen te herkennen aan haar paraaf die een redelijk eigen ‘karakter’ heeft. Gelukkigerwijze vonden wij in de vele archiefdozen die wij doorzochten ook een enkel apostille voorzien van haar naam en paraaf. Nadat de eerste apostille met een combinatie van naam en paraaf gevonden was, werd het mogelijk de archieven door te spitten op stukken die enkel herken-

¹⁰³ Van Rhijn, ‘Uit de geschiedenis der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie’, 458-459.

¹⁰⁴ Een apostille is een kanttekening op een akte of een geschrift met het doel advies te geven of te vragen dan wel goedkeuring te verstrekken of te onthouden. Een apostille is ook een formulier voor het vragen van inlichtingen of het geven van een opdracht.

Apostille van het handschrift en de paraaf van Dien Hoetink

baar zijn via haar paraaf. En dat zijn er talloos vele. Hierdoor werd vooreerst duidelijk dat haar oordeel 'over van alles en nog wat' werd gevraagd en dat dit alleen mogelijk kan zijn geweest door een grote werkkraft en inzet van haar kant.

- op de tweede plaats door een officiële aanbiedingsnota van haar hand, voorzien van haar paraaf of handtekening, die bij voorbeeld een door de minister of de secretaris-generaal te ondertekenen minuut begeleidde.
- op de derde plaats door haar handtekening onder door haar afgedane brieven en andere stukken.
- op de vierde plaats door aan haar gerichte stukken.

3.7.2 Dien betreft een eigen woning

Ondertussen had Dien per januari 1937 een voor die tijd modern huurappartement, betrokken aan de Laan van Meerdervoort 201.¹⁰⁵ Dit appartementengebouw lag op loopafstand van de woning van haar moeder aan de Tasmanstraat 151. Vrijwel aan de overkant van de straat kon zij op Tramlijn 3 stappen om zich naar haar werk te laten rijden.¹⁰⁶

Voor het eerst in haar leven had zij een 'eigen voordeur'. Deze belangrijke mijlpaal bereikte zij in haar 34e levensjaar. Haar huis zou in Wereldoorlog II nog een belangrijke ontmoetingsplaats worden voor met name illegaal overleg met de landarbeidersbonden.¹⁰⁷ Maar in 1937 wist zij nog niet welke wending haar werk en haar leven uiteindelijk zouden nemen.

¹⁰⁵ Bij de Burgerlijke Stand van de Gemeente Den Haag staat zij vanaf 29 januari 1937 ingeschreven op het adres Laan van Meerdervoort 201.

¹⁰⁶ De Bock, *Allemaal Voorzien?*, 93-94.

¹⁰⁷ Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 178.

Appartement van Dien Hoetink aan de Laan van Meerdervoort 201 in Den Haag, rond 1937.

Laan van Meerdervoort 201 in 2002.

Het is goed om hier even stil te staan bij de woorden van prof. Dresden in zijn handboek over de biografie: 'De biograaf weet namelijk altijd hoe het leven van zijn held afloopt, terwijl deze zelf er geen ogenblik tevoren van op de hoogte was. Een banaliteit zal men zeggen, maar misschien een gemeenplaats met vèrstrekkende gevolgen'.¹⁰⁸

Hier in haar appartement kon zij haar vriendinnen en kennissen ontvangen en had zij ook haar moeder in de buurt en haar broer met zijn gezin in Amsterdam. Haar geliefde Scheveningen was er, met de tram dichtbij, maar ook op loopafstand, om te 'pierewaaien'. De Schouwburg, Pulchri, de Haagse musea, cultuur in overvloed om zich uit te leven.

¹⁰⁸ Dresden, *De structuur van de biografie*, 66.

Tasmanstraat 151 in Den Haag in 2002.

Het is bekend dat Dien van kunst hield. Haar huis sierde zij op met schilderijen die zij onder meer kocht bij een vrouwelijke antiquair aan het Rapenburg in Leiden. Het pand met de kleine étalage van deze antiquair passeerde zij als studente steeds wanneer zij vanaf station Leiden CS naar het universiteitsgebouw aan het Rapenburg wandelde en andersom. Ook is bekend dat zij werk van een Joodse schilder uit Amsterdam (o.a. een stilleven met rode kolen) aan de muur had hangen.¹⁰⁹ Daarnaast waren er in haar huis zeker eveneens vele herinneringen aan Nederlands-Indië te vinden. Met name de batik-versier-

kunst van stoffen moet bij haar aan de muur en op tafel aanwezig geweest zijn, gezien hetgeen daarover verspreid door de gehele briefwisseling met haar schoonzusje in Nederlands-Indië geschreven wordt.¹¹⁰

Thuis in haar nieuwe woonomgeving zal zij veel gelezen hebben. Zij hield zoals wij eerder zagen van literatuur en was breed geïnteresseerd in maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. Maar ook in haar vrije tijd was zij veel bezig met het lezen van stukken die zij had meegenomen van het departement. Want op de eerste plaats kwam altijd haar werk.

3.7.3 De juridische expertise van Dien Hoetink

We zullen nu aan de hand van een aantal voorbeelden uit de dagelijkse praktijk op het departement van die jaren, waar aan haar in het bijzonder de aandacht voor de tuinbouw en zuivel was opgedragen, laten zien dat de juridische expertise van Dien Hoetink zeer breed werd ingezet.

1. Op 5 november 1936¹¹¹ ging er een nota van Dien naar de secretaris-generaal over een advies van de Accountantsdienst. Zo'n nota werd zeer waarschijnlijk eerst door haarzelf met de hand geschreven (zij had een zogenaamd 'dokters'-handschrift, wel regelmatig, maar moeilijk leesbaar) en

¹⁰⁹ Interview met Hans R. Hoetink op 29-2-2000.

¹¹⁰ Amy Wassing in: Captain, e.a. *Vertrouwd en vreemd*, 87 e.v.

¹¹¹ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 38, dossier 62.

vervolgens door een secretaresse of op de typekamer getypt. Zij schreef: 'Den Heer Secretaris-Generaal, De Crisis-Accountantsdienst adviseert, dat zal worden goedgekeurd, dat de Nederlandsche Sierteeltcentrale aan onmachtige debiteuren een schuldbekentenis zal voorleggen om de schulden, uit hoofde van teeltheffing op bloembollen 1934/1935 later alsnog te kunnen verhalen. De Crisis-Accountantsdienst stelt hierbij voor goed te keuren dat deze schuldbekentenis zal treden in de plaats van de in artikel 2, onder 1e, onder c, van het Bloembollensaneeringsplan 1936 (teelt) bedoelde regeling. Daar echter deze regeling verplicht is gesteld in genoemd Koninklijk Besluit, is het meer aanbevelenswaard, dat wordt goedgekeurd, dat dit doen teekenen eener schuldbekentenis is een regeling als bedoeld in bovengenoemd artikel. Van deze regeling immers wordt slechts gesteld, dat zij met en ten genoegen van de Centrale moet worden getroffen'. (Volgt haar paraaf).

Dit stuk is een voorbeeld waarbij zij juridische interpretatie koppelt aan overwegingen van efficiency. De crisisdiensten waren organisatorisch vergelijkbaar met de departementen opgebouwd. Dat betekende dat er veel administratieve procedures waren vastgelegd in formele regelgeving en dat voorkomen moest worden dat hierdoor situaties zouden ontstaan waardoor meerdere afdelingen tegelijkertijd hetzelfde gingen 'regelen' of elkaar corrigeren.

2. De landbouwcrisiswetgeving probeerde onder andere via financiële heffingen per sector de opkoop van het verschil tussen de totale opbrengst van de oogst en de afzet via export en verkoop in het binnenland, te financieren. Zo vroeg bij voorbeeld het bestuur van het Bloembollen Surplusfonds te Haarlem in juli 1936¹¹² aan de minister om het heffingspercentage voor de opkoop van het surplus 1936 vast te stellen op 14 ¼ % in plaats van de door de minister voorgestelde 15%. De brief ging vergezeld van uitvoerige berekeningen waarbij het heffingspercentage van 14 ¼ % als voldoende werd aangeduid voor de opkoop van het surplus aan hyacinten, vroege tulpen, late tulpen en narcissen. Door de regeringscommissaris of namens hem werden enige besprekingen met het bestuur van het fonds gevoerd en vervolgens werd op 18 november 1936 aan de minister via de secretaris-generaal een te ondertekenen minuut met de ministeriële goedkeuring voorgelegd. In een apostille die zij met de hand aanbracht op de begeleidende nota aan de secretaris-generaal schreef Dien Hoetink: 'Den Heer Secretaris-Generaal. Ik moge U in overweging geven bijgaande minuut niet af te doen, daar deze overbodig kan worden geacht'. Gevolgd door haar paraaf en datum 21/11. Uit de stukken bleek namelijk

¹¹² Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 38, dossier 62.

dat de minister reeds op 12 november een minuut had afgedaan waarbij hij akkoord ging met het besluit van het bestuur van het Bloembollen Surplusfonds om een gedeelte van het door het bestuur voor 1936 voorgestelde heffingspercentage van 14 ¼ % te bestemmen voor de aankoop van plantgoed. Daarmee was hij impliciet ook reeds akkoord gegaan met het heffingspercentage.

Door op deze manier als het ware in te grijpen in de administratieve procesgang kon Dien Hoetink de regeringscommissaris en zijn medewerkers voortaan werk besparen. Eigenlijk werd de regeringscommissaris door haar op deze manier op de vingers getikt. Er werden op zijn kantoor kennelijk soms minuten met aanbiedingsnota's enz. met de pen geconcipeerd, vervolgens getypt en de 'ambtelijke molen' ingezonden die eigenlijk overbodig waren. Op de aanbiedingsnota aan de secretaris-generaal stonden alleen al 4 parafen! En dan zou ook nog beslag worden gelegd op de toch al zo kostbare tijd van de minister om de stukken af te doen. De afdeling 'Juridische Zaken' bewees ook hierbij op de efficiency te letten.

3. De secretaris-generaal kreeg op 8 maart 1937 een notitie van Dien, die een door de minister af te doene minuut vergezelde. Tot haar spijt was een schrijven van de Crisis-Accountantsdienst met een aantekening daarop van de secretaris-generaal enige tijd blijven liggen. Maar inmiddels had zij wel mondeling overleg met de Crisis-Accountantsdienst gepleegd. Zij vond: 'De in het schrijven door de Crisis-Accountantsdienst neergelegde meening over de handelwijze der Sierteeltcentrale lijkt mij juist, aangezien het niet toelaatbaar is, dat de Centrale de exporteurs instrueert om onjuiste gegevens te vermelden. Het is niet mogelijk deze handelwijze achteraf nog te rectificeren, doch daar zich deze moeilijkheid in dit jaar wellicht ook voordoet, lijkt het gewenscht de aandacht van den Heer Regeeringscommissaris daarop te vestigen, waartoe U bijgaand concept moge goedkeuren'.¹¹³ Uit de hiernavolgende tekst van de door de minister afgedane minuut blijkt duidelijk wat er aan de hand was. Er was een praktische oplossing voor een praktisch probleem gekozen. Maar daar moest de overheid altijd erg voorzichtig mee zijn, want dergelijke 'praktische' oplossingen leidden anders al snel tot ongeoorloofd 'gesjoemel' en mogelijke persoonlijke bevoordeling door betrokkenen. De door Dien geconcipeerde minuut luidde als volgt:

's-Gravenhage, 9 maart 1937. Aan den Heer Regeeringscommissaris voor de Groenten-, Fruit- en Sierteelt. Onderwerp: uitvoer van parkiettulpen.

¹¹³ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 38, dossier 62.

‘Gelijk U.H.E.G. bekend zal zijn, is door de Nederlandsche Sierteeltcentrale in 1936 de export van parkiëttulpen in de maat zift 9 toegestaan. Daar in het Bloembollensaneeringsplan 1935 (Exportbeschikking) geen minimumprijs is bepaald voor tulpen van maat zift 9 en daardoor de berekening van de krachtens het Bloembollensaneeringsplan 1935 (Export) verschuldigde heffing niet mogelijk zou zijn geweest, is door de Centrale besloten door de exporteurs den uitvoer van parkiëttulpen zift 9 in de, ingevolge artikel 10, sub II B, van genoemde beschikking, aan de Centrale over te leggen, copie paklijsten als zift 10 te doen vermelden en naar deze maat de heffing te berekenen. In aansluiting hierop is door de Centrale aan hare controleurs opgedragen deze onjuiste maatvermelding toe te laten.

Het wil mij voorkomen, dat het principieel onjuist moet worden geacht, dat een Centrale van hare georganiseerden verlangt, dat opzettelijke onjuiste opgaven worden verstrekt. Bovengemelde regeling moge voor het jaar 1936 een oplossing hebben gebracht, bestendiging der regeling komt mij ongewenscht voor. Hoewel de export van parkiëttulpen tegenover den geheelen export van ondergeschikt belang is, moge ik U.H.E.G. toch verzoeken voor dit jaar een regeling te ontwerpen, waardoor het mogelijk zal zijn het Bloembollensaneeringsplan 1935 (Export) en het Bloembollensaneeringsplan 1935 (Exportbeschikking) op juiste wijze bij den export van parkiëttulpen toe te passen.

Op de voor het jaar 1936 gekozen afdoening behoeft, alhoewel hiermede door mij niet wordt ingestemd, niet teruggekomen te worden’. Volgt de ondertekening met paraaf.

DE MINISTER VAN L. EN V., (Op de Minuut staat ook de paraaf van Dien Hoetink).

Al hoewel hiermede door mij niet wordt ingestemd. Deze frase geeft duidelijk aan dat zij afstand van de gekozen oplossing nam. Anderzijds was het voor Dien kennelijk duidelijk dat het ‘terugdraaien’ van de hele zaak onoverkomelijk veel werk met zich mee zou brengen en wel eens op de ‘lachspieren’ zou kunnen werken van de Sierteeltcentrale en bloembollen-exporteurs of hun irritatie zou kunnen oproepen.

4. Op 7 april 1937 legde zij aan de secretaris-generaal opnieuw een kwestie voor die, naar haar mening, niet mocht voortduren omdat deze mogelijk tot een oncontroleerbaar beheer van financiële middelen uit de surplusfondsen zou kunnen leiden.

‘Uit bijgaand schrijven van het Bloembollen Surplusfonds blijkt, dat het inderdaad in de bedoeling ligt een aparte Stichting te creëren, met het doel de f. 50.000, -voortkomende uit de hoogere minimumprijzen in

verband met de depreciatie, voor bijzondere exportbelangen te bestemmen. Deze stichting zou worden beheerd door de Commissie voor de Onpersoonlijke Reclame uit het Bloembollensurplusfonds en een vertegenwoordiger van de R.K. Diocesane Land- en Tuinbouwbond. De besluiten moeten aan het Bloembollensurplusfonds worden medegedeeld, terwijl aan dat Fonds rekening en verantwoording moet worden gedaan. Verder toezicht van het Fonds of eenig overheidstoezicht bestaat er niet. Zooals uit de notulen, o.a. die van 1 februari j.l. blijkt, is het ook de uitdrukkelijke bedoeling geweest deze gelden los van het Fonds te maken om ze buiten eenig overheidstoezicht te houden. Het wil mij voorkomen, dat als eenmaal deze richting wordt ingeslagen en door den Minister wordt goedgekeurd, het hek van den dam is. Gaarne zal worden vernomen of u daartegen stelling wenscht te nemen en een brief aan het Fonds geschreven moet worden. Weliswaar heeft de Minister het besluit tot instelling van een speciaal fonds niet vernietigd (door de late inzending van een concept-beantwoording door het Regeeringsbureau was de termijn daartoe reeds verstreken), doch waar niet uit de aan den Minister voorgelegde besluiten te lezen was, dat hiervoor een nieuwe Stichting in het leven geroepen zou worden, kan m.i. de Minister op de zaak wel terugkomen'.

(Volgt de paraaf van Dien Hoetink). Het 'Regeeringsbureau' had zijn beurt voorbij laten gaan. We moeten dan wel bedenken dat de crisiswet- en regelgeving een enorme hoeveelheid administratieve werkzaamheden met zich mee brachten en dat het daarom niet vreemd was dat er wel eens iets mis ging. Dien zocht dan wel naar een nieuwe opening om de zaken weer recht te trekken.

5. Op 7 mei 1937¹¹⁴ ging er een nota naar de secretaris-generaal betreffende de werkwijze van tuchtrechtcommissies. Het tuchtrecht heeft steeds, zoals ook tijdens Wereldoorlog II nog zou blijken, op de bijzondere aandacht van Dien Hoetink kunnen rekenen. Het toepassen van tuchtrecht zou naar haar mening strikte garanties ter voorkoming van willekeur kunnen bieden. De nota van 7 mei luidt als volgt:

'Bijgaande arbitrale uitspraak van mr. F.M.Westerouen van Meeteren is wel van belang. Den gedaagde was door den tuchtrechter een boete van f. 60,- opgelegd, die nu via de arbitrage moest worden ingevorderd. De arbiter heeft nu de vordering ontzegd, op grond van de overweging, dat uit de beslissing niet blijkt, dat de Commissie aandacht gewijd heeft aan het verweer van gedaagde en zulks medebrengt, dat de gegeven uitspraak niet voldoet aan eischen van redelijkheid en billijkheid, zoodat de betrok-

¹¹⁴ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 71, dossier 114.

ken crisisorganisatie niet te goeder trouw gedaagde aan die beslissing gebonden kan achten. Uit deze uitspraak blijkt dus nog weer eens, dat de arbiters wel degelijk de totstandkoming van de tuchtrechtelijke uitspraak, waarbij een boete is opgelegd, in hun beoordeeling betrekken, zoodat van een automatische toewijzing geen sprake is. Waar het dus van belang is, dat de tuchtrechtcommissies aan het verweer van de gedaagden aandacht wijden en dit in hun uitspraken doen blijken, is bijgaande minuut opgesteld, om hierop hare aandacht te vestigen'. (Volgt de paraaf van Dien Hoetink). De minuut is gericht aan de Voorzitters van alle Commissies voor de Crisis-Tuchtrechtspraak. Deze commissies, elf in getal, waren gevestigd te Groningen, Leeuwarden, Assen, Zwolle, Arnhem, Utrecht, Alkmaar, 's-Gravenhage, Goes, Tilburg en Roermond. De voorzitters ontvangen een afschrift van het vonnis van de Crisis-Arbitrage-Commissie en Dien Hoetink heeft daar het volgende aan toegevoegd: 'In verband met deze uitspraak moge ik U verzoeken om in de vonnissen van Uwe Commissie steeds, indien door den betrokken georganiseerde eenig verweer is gevoerd en dit verweer door Uwe Commissie wordt verworpen, een weerlegging van dit verweer op te nemen, opdat hieruit kan blijken, dat door de Commissie het verweer is onderzocht'. DE MINISTER VAN L. EN V. (Op de Minuut staat ook de paraaf van Dien Hoetink).

Ook hier gaat het er weer om dat Dien probeerde de zaken zo efficiënt mogelijk te laten verlopen en dat zij er voor zorgt dat niemand vanwege 'formele fouten' in de tuchtrechtspleging onder zijn straf uitkomt.

6. Op 29 juni 1937¹¹⁵ zond de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal twee door het lid der Kamer de Heer Bierema ingediende vragen aan Zijne Excellentie den Minister van Landbouw en Visscherij a.i. (minister Steenberghe). De vragen luiden als volgt:

Heeft de Minister kennis genomen van het verhandelde in de vergadering van de algemeene Vereeniging voor bloembollencultuur, te Haarlem, welke vergadering zich met 137 tegen 79 stemmen tegen de geldende saneeringsmaatregelen voor de bloembollencultuur heeft uitgesproken?

Vindt de Minister in het feit, dat de groote meerderheid der belanghebbenden geen prijs blijkt te stellen op de handhaving der bedoelde saneeringsmaatregelen, geen aanleiding de regeeringsmaatregelen ten aanzien van de bloembollencultuur in te trekken, te meer, waar deze cultuur nooit eenigen geldelijken steun van overheidswege heeft genoten?

De beantwoording van deze vragen werd in handen van Dien Hoetink gelegd en zij maakte voor de minister de volgende minuut:

Aan zijne Excellentie den Minister van Staat,

¹¹⁵ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau, doos 38, dossier 62.

Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal,
's-GRAVENHAGE.

'Ik heb de eer Uwer Excellentie mede te deelen, dat de mij toegezonden vragen van het lid der Kamer den Heer Bierema, door mij als volgt worden beantwoord:

Het is den ondergeteekende bekend, dat de vergadering van de Algemeene Vereeniging voor bloembollencultuur, te Haarlem zich tegen de geldende saneeringsmaatregelen voor de bloembollencultuur heeft uitgesproken.

De ondergeteekende heeft echter na ampele overweging en mede gelet op de andere zienswijzen, welke hem van vele zijden uit het bloembollenvak zijn kenbaar gemaakt, geen aanleiding gevonden tot opheffing van alle maatregelen voor bloembollen over te gaan. Wel heeft de ondergeteekende besloten ten einde aan den aandrang tot grootere vrijheid bij de uitoefening van het bedrijf tegemoet te komen eenige wijziging in de bestaande regeling aan te brengen, in dier voege, dat met ingang van 1 augustus a.s. zoowel de binnenlandsche als de buitenlandsche bindende minimumprijzen voor den oogst 1938 zullen vervallen. Volledigheidshalve oordeelt de ondergeteekende het juist hieraan toe te voegen, dat de meening, dat de bloembollencultuur nooit eenigen geldlijken steun van overheidswegen heeft genoten, niet geheel en al juist is'.

Volgt de ondertekening. De Minister van E.Z. 28/7' (Op de minuut staat ook de paraaf van Dien Hoetink).

Zoals eerder aan de orde kwam had minister Steenberghe de gewoonte om zoveel mogelijk zelf met de ambtenaar te overleggen die een stuk voor hem had opgesteld. Uit het volgende stuk, dat aansloot op deze kamervragen, blijkt dat duidelijk. De minister vroeg aan Dien nadere informatie omdat hij zag aankomen dat het verzenden van de antwoorden op de kamervragen tot nieuwe vragen, eventueel mondeling, zouden kunnen leiden.

7. Op 29 juli 1937 schrijft Dien met SPOED nog het volgende over deze zaak:

Den Heer Secretaris-Generaal,

'In verband met de laatste zinsnede van de beantwoording van de vragen van Hr. Bierema vroeg de Minister gisteren nog enkele inlichtingen hierover.

Ik heb den Minister medegedeeld dat deze passage betrekking had op de gelden, die uit het Landbouw-Crisisfonds tot dusverre aan het bloembollenvak ten goede zijn gekomen, n.l.:

- 1e. f. 500.000 aan het Bloembollen-Surplusfonds voor dekking tekort uitbetaling surplus vroege tulpen;
- 2e. f. 225.000 voor opkoop plantgoed, zijnde de opbrengst van de exportheffing, welke aan het vak ten goede zou komen;
- 3e. $\pm$ f. 200.000 kosten Sierteeltcentrale voor uitvoering saneringsmaatregelen, welke vanaf $\pm$ 1 augustus 1936 voor rekening van het Landbouw-Crisisfonds zijn genomen.

Aangezien de Minister meende, dat de bloembollensaneringsmaatregelen het Landbouw-Crisisfonds geen geld kosten –dit had hij ook in den Ministerraad medegedeeld– wilde hij de kwestie der kosten gaarne nog eens met u bespreken.

In verband hiermede heb ik nog even bij den Crisis-Accountantsdienst geïnformeerd op hoeveel deze kosten thans moeten worden geschat.

Door de bezuinigingen die er op de Centrale den laatste tijd zijn doorgevoerd en door het feit, dat nu de exportheffing vervallen is, de aan de uitvoercontrôle verbonden kosten geheel ten laste van het Bloembollen-Surplusfonds komen, kan het bedrag der directe kosten op $\pm$ f. 160.000 getaxeerd worden. Hierbij komen dan nog de overheadkosten, die op $\pm$ f. 40.000 geschat kunnen worden, dus tezamen blijven de maatregelen toch nog $\pm$ f. 200.000 kosten'. (volgt paraaf van Dien Hoetink).

Zo kon de minister met een gerust hart het gebouw van de Tweede Kamer binnenstappen. Hij wist precies hoe het zat en kon dus niet door het Tweede Kamerlid 'de geachte afgevaardigde de heer Bierema' worden verrast.

8. Op 20 augustus 1937 ¹¹⁶ schreef zij rechtstreeks aan de minister: 'Den Heer Minister, Naar aanleiding van de door Uwe Excellentie op bijgaand rapport van den Accountantsdienst gestelde aanteekening, moge Uwer Excellentie worden medegedeeld, dat indertijd als eerste steunmaatregel ten behoeve van den tuinbouw krachtens de wet van 11 Februari 1932 (S. no. 46) tot wijziging van Hoofdstuk V der Rijksbegrooting voor het dienstjaar 1931 rentelooze voorschotten ten behoeve van den groven tuinbouw in West-Friesland en de bloembollenteelt te Breezand zijn verstrekt. Deze steun hield geen direct verband met de algemene crisis in land- en tuinbouw en is meer te beschouwen als een directe individuele steunverleening aan personen, die ten gevolge van niet voorziene tegenslagen noodlijdend waren geworden. De bloembollenkweekers te Breezand waren door vorstschade en misgewas in zorgwekkenden toestand gebracht. Voor de bloembollenteelt te Breezand werd op de begrooting f. 50.000,-- uitgetrokken. Deze f. 50.000,-- werd beschikbaar gesteld

¹¹⁶ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 38, dossier 62.

onder voorwaarde, dat de gemeente Anna Paulowna eveneens f. 50.000,— beschikbaar zou stellen en dat in ieder verleend crediet voor 1\3 zou worden bijgedragen door de crediteuren der noodlijdende. Ongeveer 80 kweekers meldden zich aan voor het verkrijgen van een crediet. Van tijd tot tijd oefent de Accountantsdienst contrôle op de verleende credieten uit en brengt een rapport uit over den stand der uitstaande voorschotten en de terugbetalingen daarop sedert het laatste rapport gedaan'. (Volgt haar paraaf).

Dit stuk is bedoeld om de minister te informeren en inzicht in de problematiek te geven op basis van de door de minister op het rapport van de Accountantsdienst gemaakte aantekeningen. Het rapport van de Accountantsdienst bevindt zich helaas niet in het dossier.

Met deze acht voorbeelden uit haar dagelijkse bezigheden in de jaren 1936 en 1937 hebben wij aangegeven dat Dien Hoetink zich in de twee jaar na haar indiensttreding (in november 1933) ontwikkelde tot een zelfstandig werkend juriste ten departemente die links en rechts rechtstreeks kon communiceren, zo ook of misschien wel vooral, met de secretaris-generaal en de minister. Uit de aard van de weergegeven voorbeelden blijkt dat zij zwaar tilde aan de *rechtmatigheid* van de regelgeving en de op basis van die regelgeving genomen besluiten. Via deze rechtmatigheid wilde zij de *rechtszekerheid* van de individuen en van rechtspersonen verzekeren. Het begrip rechtszekerheid heeft dan vervolgens weer alles te maken met *rechtsgelijkheid*. Naar haar mening dienden deze drie begrippen, rechtmatigheid, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid, binnen het ordeningsprincipe zoals dat voor de landbouw werd toegepast, te kunnen worden getoetst door tuchtrechtspraak en arbitrage.

In de periode van de bezetting zou zij zich meer gaan richten op het ontwerpen van regelgeving. Van wetgeving kunnen we niet spreken omdat er helaas geen sprake meer was van de democratische beginselen van opdeling in wetgevende, uitvoerende en controlerende macht.¹¹⁷

Dat er ook in bredere kring aandacht aan de crisiswetgeving werd gegeven blijkt uit het 'Geschrift uitgegeven ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan in 1935 van het Genootschap Iustitia en Amicitia'.¹¹⁸ Dit genootschap van juristen laat in de inleiding het volgende weten: 'De tegenwoordige tijdsomstandigheden hebben medegebracht, dat er in de laatste jaren een geheel nieuw recht zich heeft baan gebroken, nl. de 'Crisiswetgeving'. Hiervan kennis te dragen komt voor den jurist gewenscht voor. Weliswaar draagt ge-

¹¹⁷ De triasleer of *trias politica*, met Montesquieu als geestelijke vader, heeft grote invloed uitgeoefend, hoewel reeds lang wordt ingezien dat de verhoudingen heel wat ingewikkelder zijn. Van der Pot, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, 318 e.v.

¹¹⁸ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau, doos 4. Het lustrum-geschrift van Iustitia en Amicitia werd op 14 december 1935 aangeboden aan de Minister van Landbouw en Visscherij.

melde wetgeving slechts een tijdelijk karakter, doch niet te zeggen valt hoe lang de duur hiervan zal zijn, nog daargelaten de vraag in hoever de tegenwoordige crisiswetgeving op het latere recht zal blijven inwerken’.

Een waar woord: hoe lang zou de crisis voortduren en wat zou haar blijvende impact zijn op de regelgeving?

3.8 Verbetering van de arbeidsvoorwaarden

3.8.1 Ontslag bij het Landbouw-Crisisbureau en aangesteld op arbeidsovereenkomst bij het ministerie

Ook de minister was er inmiddels van overtuigd dat er voorlopig geen zicht was op het einde van de crisis en hij besloot daarom aan het departement een afdeling Landbouw-Crisis-Aangelegenheden op te richten.

Op 15 juli 1939¹¹⁹ kregen Dien Hoetink en haar collega's van de Stichting Landbouw-Crisisbureau de volgende brief thuisgestuurd:

Ik heb de eer U mede te delen, dat Zijne Excellentie de Minister van Economische Zaken heeft besloten de Stichting Landbouw-Crisisbureau van het Departement van Economische Zaken te ontbinden en te liquideeren en haar personeel op arbeidsovereenkomst naar burgerlijk recht in den dienst van het Rijk te doen overgaan. De datum van overgang is door Zijne Excellentie vastgesteld op 1 augustus 1939. In verband hiermede wordt U hierbij namens den Bestuurder van de Stichting Uw huidige dienstbetrekking met ingang van dien datum opgezegd. Een nieuwe arbeidsovereenkomst, waarop de bepalingen van het arbeidsovereenkomstenbesluit van toepassing zijn en ingaande op gelijken datum, zal U vanwege den Heer Minister worden aangeboden. Een exemplaar van dat besluit gaat hierbij.

Teneinde de nadeelen te compenseren, welke door de mindere sociale voorzieningen van het Arbeidsovereenkomstenbesluit het gevolg zijn, is het loon, waarop de indiensttreding bij het Departement zal plaatshebben door Zijne Excellentie vastgesteld op het laatstelijk in dienst van de Stichting geldende nominale loon, vermeerderd met 3%. Het Arbeidsovereenkomstenbesluit kent geen ongehuwdenaftrek en geen kindertoeslag. In verband daarmede zal voor de ongehuwden, niet eenig kostwinner, de korting van 10% van het bedrag, waarmede het loon de f. 1800,- overschrijdt na de indiensttreding bij het Departement vervallen, terwijl voor hen die thans kindertoeslag genieten het loon, nadat dit is vermeerderd met het hiervoren genoemde percentage van 3% met het bedrag van dien kindertoeslag zal worden verhoogd.

Bij de opzegging van de dienstbetrekking met ingang van 1 augustus a.s. wordt de voor de opzegging voorgeschreven termijn niet in acht genomen. Mocht er Uwerzijds bezwaar bestaan tegen de wijziging van de arbeidsvoorwaarden als gevolg van den overgang naar het Departement, dan bent U vrij een Ar-

¹¹⁹ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau, doos 59 dossier 92.

beidsovereenkomst, waarop de bepalingen van het arbeidsovereenkomstenbesluit van toepassing zijn te weigeren. In dat geval zult gij worden schadeloos gesteld voor de gevolgen van de verbreking van de overeenkomst zonder inachtneming van den voorgeschreven opzeggingstermijn. Deze schadeloosstelling zal bestaan in het loon, dat zou zijn uitbetaald indien de opzeggingstermijn wel was in acht genomen. In dat geval zult U niet in de gelegenheid worden gesteld een arbeidsovereenkomst met het Departement aan te gaan.

Gaarne zal ik uiterlijk zaterdag 22 juli a.s. van U vernemen, of door U een arbeidsovereenkomst met het Departement met ingang van 1 augustus wordt aanvaard, of niet. U gelieve daartoe gebruik te maken van bijgaand formulier.

Was getekend: VOOR DEN BESTUURDER VAN HET
 LANDBOUW-CRISISBUREAU V/H DEPARTEMENT
 VAN ECONOMISCHE ZAKEN.

Dit was een eerste stap in de goede richting voor het personeel van het Landbouw-Crisisbureau. Nu kwam men dan toch in dienst van het departement. Maar, het bleef een arbeidsovereenkomst naar burgerlijk recht! Zoals we later nog zullen zien, zou Dien Hoetink, de voorvechtster van de toepassing van het publieke recht voor de ordening van het bedrijfsleven, het niet beleven om ooit als ambtenaar volgens het publieke recht bij het departement te worden aangesteld. Zij werd later beschouwd als zijnde een 'hoofdambtenaar' van het departement,¹²⁰ ook haar taken waren als zodanig, maar haar rechtspositionele 'status' zou altijd van privaatrechtelijke aard blijven.

Op 19 juli 1939 retourneerde zij het formulier dat zij van de bestuurder van het Landbouw-Crisisbureau had ontvangen en ging daarmee akkoord met haar indiensttreding bij het departement.

VERKLARING¹²¹

Ondergetekende..... *E.W. Hoetink*.....
 in dienst bij de Stichting Landbouw-Crisisbureau van het Departement van Economische Zaken verklaart, dat zij bereid is met ingang van 1 augustus 1939 een arbeidsovereenkomst aan te gaan met het Departement van Economische Zaken, op de voorwaarden van het Arbeidsovereenkomstenbesluit.

's-Gravenhage, 19 juli 1939.

Handtekening.

w.g. *E.W. Hoetink*.

.....

¹²⁰ Archief Hoetinkfonds, 'In memoriam mej. Mr. E.W. Hoetink'.

¹²¹ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 59, dossier 92.

3.8.2 De salarissen

Tegen welk salaris moest Dien Hoetink haar werkzaamheden verrichten? In een overzicht van 28 december 1939¹²² vinden we de ontwikkeling van haar salaris sinds haar indiensttreding bij het Landbouw-Crisisbureau per 13-11-1933 terug. Zij was per 13 november 1933 aangesteld met een jaarsalaris van f. 3.400,-. Via jaarlijkse verhogingen van $\pm$ f. 300,- ging haar salaris per 1 januari 1939 naar f. 5.100,- per jaar. Uiteindelijk zou de minister van Economische Zaken, eveneens op 28 december 1939, het salaris van Dien vaststellen op f. 6180,- per jaar. Het is interessant om hier na te gaan tegen welk salaris haar directe collega's werkzaam waren en wat hun taken waren. We gaan daarbij uit van de samenstelling van de afdeling Landbouwcrisisaangelegenheden zoals deze was ingericht per 1 augustus 1939.

*Afdeeling Landbouwcrisisaangelegenheden en Voedselvoorziening in oorlogstijd.*¹²³

Deze afdeeling is gevestigd Lange Voorhout 1-3 te 's-Gravenhage; tel 180101, interlocaal W.W.W. Deze afdeeling ressorteert niet onder de Directie van den Landbouw, doch ressorteert rechtstreeks als zelfstandige afdeeling onder den Minister.

Behandeling van alle zaken met betrekking tot de Landbouwcrisiswet 1933, zoodanig van zaken ter uitvoering van andere wetten met betrekking tot de voedselvoorziening in oorlogstijd.

Fungeerend hoofd der afdeeling: mr.dr. A.A. van Rhijn.

Werkzaam op arbeidsovereenkomst:

Zaken betreffende den tuinbouw en de zuivel:

- mej.mr. E.W. Hoetink (chef), mr. W.H.T.C. Baron thoe Schwartzberg en Hohenlansberg, mr. E. Kuylman.

Zaken betreffende den akkerbouw en de veehouderij:

- mr. J.Th. Bonnerman (chef), mr. Th. Rijnberg, mr. N.F. Hofstee.

Zaken betreffende het College van Regeeringscommissarissen, alsmede Algemeene Zaken:

- mr. F. Daniëls (chef), dr. C.M.E. van Schelven.

Zaken betreffende personeelsaangelegenheden der Crisisdiensten:

- mr. A. Greebe (chef), mr. M.A. de Bok.

Zaken betreffende visscherij en pluimveehouderij:

- mr. J.P. de Prez (chef), mr. W.J. Kolkert.

Zaken betreffende gewetensbezwaren:

- mr. W.J. Kolkert.

Bibliotheek en Documentatie:

- P.Korthuys, mej. mr. C.C. Bijloos.

¹²² Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 59 dossier 92.

¹²³ Verslagen en mededeelingen van de directie van den Landbouw 1940.

Secretariaat der commissie van advies, bedoeld in het Crisis-Organisatiebesluit 1933: mr. H.E.R.E.A. Frank (chef), mr. J. Gijsman, mr. F.W. ter Spill.

Secretariaat der Crisis-Arbitragecommissie en der Centrale Commissie voor de Crisis-Tuchtrechtspraak: mr. H. Anema.

Verder vielen onder de Afdeling Landbouwcrisisaangelegenheden de Accountsdienst, het Economisch-Statistisch Bureau en de Centrale Crisis-Contrôledienst. Het personeel van deze diensten was niet werkzaam op arbeids-overeenkomst maar gewoon in dienst van het Departement.¹²⁴

Dan is het nu interessant om te zien hoeveel deze collega's van Dien Hoetink verdienden (Tabel 3.2).¹²⁵

Tabel 3.2 De jaarsalarissen per 1 januari 1940 van de afdeling landbouwcrisisaangelegenheden

Naam	Salaris
mr.dr. A.A. van Rhijn	niet vermeld ¹²⁶
mej. mr. Hoetink	f. 6.180,--
mr. Baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg	f. 3.399,--
mr. Kuylman	f. 3.090,--
mr. Bonnerman	f. 6.465,--
mr. Rijnberg	f. 2.626,50
mr. Hofstee	f. 2.163,--
mr. Daniëls	f. 4.635,--
dr. Van Schelven	f. 1.865,--
mr. Greebe	f. 5.555,--
mr. De Bok	f. 2.931,--
mr. De Prez	f. 4.635,--
mr. Kolkert	f. 2.626,50
dhr. Korthuys	niet vermeld
mej. mr. Bijloos	f. 865,20
mr. Frank	f. 3.708,--
mr. Gijsman	f. 1.854,--
mr. Ter Spill	f. 1.854,--
mr. Anema	niet vermeld

¹²⁴ Verslagen en mededeelingen van de directie van den Landbouw 1940.

¹²⁵ Archief van de stichting Landbouw-Crisisbureau doos 59, dossier 92.

¹²⁶ Mr.dr. A.A. van Rhijn was als secretaris-generaal in dienst van het departement. Zijn jaarwedde bedroeg bij zijn aanstelling per 1 juli 1933 f 9.000,-. In de 'crisisjaren' daarna werden er kortingen op de ambtenarensalarissen toegepast. Per 1934 was zijn jaarwedde f 8.100,- en van 1936 t/m 1939 bleef zijn jaarwedde gefixeerd op f 7.695,-. In tegenstelling tot het personeel bij de landbouwcrisisdiensten was deze jaarwedde tevens basis voor de pensioenopbouw. Het personeel van de crisisdiensten bouwde geen pensioen op. Vanaf 1 juli 1934 ontving de heer Van Rhijn als voorzitter van 'het College van Regeeringscommissarissen' een toelage van f 3.000,-. Per 1 januari 1937 werd deze toelage vastgesteld op f 4.305,-. Bij zijn benoeming tot minister van 'Landbouw en Visserij' per 9 mei 1940 werd zijn jaarwedde vastgesteld op f 13.680,-. Zie: persoonsdossier mr.dr A.A. van Rhijn, personeelsarchief ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

Alle crisisorganisaties beschikten over een richtlijn voor de salariering van het personeel. Op 10 februari 1936¹²⁷ schreef de commercieel adviseur van het College van Regeeringscommissarissen het volgende aan de Crisis Organisaties:

‘Aangezien het mij voorkomt bij de salariering van het Crisis-personeel één algemeene lijn te trekken, heb ik de eer u onderstaand een volledig overzicht van de dezerzijds gestelde normen van salariering te doen toekomen.

- a. ten hoogste f. 50,-- *gemiddeld* voor werkzaamheden onder leiding verricht, welke geen zelfstandigheid vragen.
- b. ten hoogste f. 100,-- *gemiddeld* voor werkzaamheden onder leiding verricht, waarbij eenige zelfstandigheid vereischt is.
- c. ten hoogste f. 140,-- *gemiddeld* voor werkzaamheden, al of niet onder leiding verricht, waarvoor zowel zelfstandigheid als speciale routine of kennis wordt gevraagd.
- d. chefs en zij, die belast zijn met op zichzelf staande werkzaamheden, individueel te beoordeelen.
- e. typisten en stenotypisten, gemiddeld salaris van f. 60,-- per maand.

Ter toelichting deel ik U mede, dat *uitsluitend* taak en prestatie de belooning voor het werk mogen bepalen en deze derhalve de eenige richtsnoeren mogen zijn bij de bepaling van de hoogte van het salaris. Andere factoren zoals huiselijke- en familieomstandigheden, gehuwd zijn en dergelijke mogen daarbij derhalve nimmer in het geding worden gebracht’.

3.8.3 De beoordeling van het personeel

We weten ook hoe de leiding van de Afdeling Landbouw-Crisisaangelegenheden over het functioneren van haar personeel dacht.¹²⁸ In een nota gedateerd 20 december 1939 lezen we daar onder meer het volgende over:

‘U.H.E.G zegde toe, dat het grondsalaris van mej mr. Hoetink en mr. Bonnerman op f. 6.000,-- per jaar zal worden gebracht,¹²⁹ terwijl het grondsalaris van mr. Greebe op F 5.000,-- zou komen. U.H.E.G. moge in overweging nemen de salarissen van mr. De Prez en van mr. Daniëls op overeenkomstige wijze te verhoogen tot f. 4500,--.¹³⁰ (Over de hiervermelde ‘chefs’ werd verder geen oordeel uitgesproken. Men zal tevreden geweest zijn over hen allen, want zij ontvingen één voor één een behoorlijke salarisverhoging per 1-1-1941).

¹²⁷ Archief van de stichting Landbouw-Crisisbureau doos 59, dossier 92.

¹²⁸ Archief van de stichting Landbouw-Crisisbureau doos 59, dossier 92.

¹²⁹ Deze bedragen dienen volgens de nieuwe arbeidsovereenkomst nog te worden verhoogd met 3% en indien van toepassing met kinderbijslag. Voor Dien Hoetink betekent dit een totaal salaris van f. 6.180,-- en voor de Heer Bonnerman f. 6.465,--.

¹³⁰ Al deze salarissen te verhogen met 3% en eventueel kinderbijslag.

Ten aanzien van de andere personeelsleden werd onder meer opgemerkt:

- De heer Frank is één van de oudste ambtenaren van de afdeling. Als secretaris van de C.V.A. worden duizenden beroepschriften door hem behandeld. Hij doet dat werk zeer goed.
- De heeren Gijsman en Ter Spill staan mr. Frank bij bij de behandeling van beroepschriften. mr. Frank is vol lof over hun werkkraft en accuratesse.
- mr. Baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, en mr. Kuylman. Mej. mr. Hoetink aan wie de heeren zijn toegevoegd is zeer over hun werkzaamheden tevreden. Deze zijn er na het uitbreken van den oorlog¹³¹ niet minder op geworden, integendeel. Zooals trouwens wel van bijna alle ambtenaren van onze afdeling kan worden gezegd, wordt de arbeid met toewijding en ambitie verricht.
- mr. Kuylman, voor hem moge een salarisverhooging van f. 50,-- per maand worden voorgesteld. Zijn werk is uitstekend en veel zelfstandiger geworden, nu mej. Hoetink door de omstandigheden genoodzaakt is veel meer aan haar medewerkers over te laten.¹³²
- mej. Bijloos is werkzaam op de bibliotheek. Zij verzorgt het kaartsysteem van de Nederlandsche Jurisprudentie en van de courantenknipsels. Ze zorgt voor de rondzending van de tijdschriften en courantenknipsels. Ze staat den Heer Korthuys bij bij alle overige werkzaamheden als persberichten, kaartsysteem collegestukken, samenstellen driemaandelijksch verslag, enz. Zij voldoet zeer goed'.

3.9 De 'aanwijzingen' en de Nederlandse neutraliteit

In Europa was het inmiddels oorlog. Na de bezetting van Oostenrijk door Duitsland in 1938, de z.g. '*Anschluss*', en de bezetting van het Sudetengebied in Tsjecho-Slowakije, was begin 1939 geheel Tsjecho-Slowakije bezet. Op 23 augustus 1939 sloot Duitsland een niet-aanvalsverdrag met Sovjet-Rusland en bezette vervolgens de helft van Polen. Hierop verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk op 3 september de oorlog aan Duitsland.

De Nederlandse Regering zou haar uiterste best blijven doen om evenals gedurende Wereldoorlog I 'neutraal' en derhalve buiten de oorlogshandelingen te blijven. Dat was een zeer ingewikkelde aangelegenheid. Immers, Duitsland was al tientallen jaren ons belangrijkste exportland, met name voor de landbouw en Engeland was, vanwege de Engelse oorlogsvloot, onze belangrijkste geachte partner in verband met de verdediging van onze belangen

¹³¹ Hiermee wordt de situatie in 1939 bedoeld en nog niet de situatie in Nederland na 10 mei 1940.

¹³² Per augustus 1939 was Dien Hoetink hoofd geworden van de afdeling Landbouwcrisisaangelegenheden en Voedselvoorziening van het ministerie van Economische Zaken. Deze afdeling werd vervolgens getransformeerd tot de afdeling Algemene Zaken van RbVVO. Rolfes, *Archieven betreffende de voedselvoorziening*, deel I, 11.

in Nederlands Indië tegen met name Japan dat zeer geïnteresseerd was in onze 'Koninklijke' oliebronnen.

Het was natuurlijk niet zo dat men in Nederland helemaal geen rekening hield met de mogelijkheid in de oorlog betrokken te worden. Zo had de Raad van Ministers reeds in mei 1937 de z.g. 'Aanwijzingen' vastgesteld betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijke aanval.¹³³

Een exemplaar van de 'Aanwijzingen' vonden wij terug in het archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau.¹³⁴ Het Landbouw-Crisisbureau heeft dit stuk in 1937 ontvangen.

Als algemene regel gold, dat personen die deel uitmaakten van de hierboven genoemde bestuursorganen en het personeel van die bestuursorganen en van spoor- en tramwegen, bij een vijandelijke inval ter plaatse behoren te blijven (daar zat meteen al een angel m.b.t. het latere vertrek van de Koningin en de Regering naar Engeland), uiteraard voor zover zij niet ingevolge oproeping door de Nederlandse Regering in militaire dienst moeten komen. Zij zullen *in het belang der bevolking* er naar streven, dat het bestuur ook onder de gewijzigde omstandigheden zo goed mogelijk zijn taak blijft vervullen.

Bovendien werd van al deze personen, voorzover zij daartoe bevoegd geacht konden worden, verwacht dat zij:

- a. de bevolking voorlichten betreffende de houding, welke deze tegenover de vijand en zijn organen heeft aan te nemen;
- b. de in de regel zware druk, welke aan een bezetting door de vijand is verbonden, zo goed mogelijk naar draagkracht en billijkheid over de bevolking verdelen;
- c. zo nodig als tussenpersoon optreden tussen de vijandelijke militaire autoriteit (in Nederland zou door het vertrek van de Koningin en de Regering sprake zijn van een vijandelijke civiele autoriteit)¹³⁵ en de bevolking.
- d. bij de verantwoordelijke instanties krachtig protest aantekenen, wanneer deze instanties zelf, of wel daaraan ondergeschikte organen of personen, handelingen plegen, welke volkenrechtelijk niet geoorloofd zijn.

Ook voor het geval de burgerbevolking, uit vrees voor de gevolgen van een vijandelijke inval, in haar geheel bepaalde gebiedsdelen mocht hebben verlaten, blijven de bestuursorganen op hun post ter bewaking van de, door de bevolking achtergelaten, persoonlijke eigendommen en ter voorlichting

¹³³ Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, deel 7A en B, 38.

¹³⁴ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 59.

¹³⁵ Bij het opstellen van de aanwijzingen ging de Regering niet uit van een vertrek van de Regering naar Engeland!

van de bezetter omtrent de wettelijke bepalingen en voorschriften van eigen Land.

Van de hierboven vermelde algemene regel, dat de bestuursorganen en diensten ook bij een vijandelijke inval hun functies blijven vervullen, zijn uitgezonderd de personen, wier werkring van dien aard is, dat hun blijven veel meer ten bate van de vijand dan van de eigen bevolking zou zijn, of van wie kan worden verwacht, dat de vijand hun een blijven vervullen van hun functie zal beletten. Deze personen zijn door de betrokken autoriteiten ter zake onderricht.¹³⁶

Naast de 'Aanwijzingen' kon het overheids personeel zich – ten opzichte van een bezetter – ook beroepen op het zogenaamde 'Landoorlogreglement'. Tijdens de tweede Haagse vredesconferentie in 1907 hadden de grote mogendheden – waaronder ook Duitsland – voor het geval van oorlog afgesproken dat zij behoudens een onoverkomelijk beletsel (*empêchement absolu*) in een door hen bezet gebied de daar geldende wetgeving zouden eerbiedigen.

Wanneer het gezag van de wettelijke overheid feitelijk is overgegaan in handen van dengene, die het gebied heeft bezet, neemt deze alle maatregelen, die in zijn vermogen staan, ten einde voor zooveel mogelijk de openbare orde en het openbaar leven te herstellen en te verzekeren en zulks, behoudens volstreekte vermindering, met eerbiediging van de in het land geldende wetten.¹³⁷

Het zou echter vrij spoedig blijken dat de Nederlandse rechtsorde door de bezetter vrijwel volledig terzijde werd geschoven.¹³⁸

Dien Hoetink zou zich later met name op het punt van *krachtig protest aantekenen* inzake handelingen die volkenrechtelijk niet geoorloofd zijn, bij de Duitse bezetter niet geliefd maken. Hierin zou zij veel explicieter zijn dan haar beide chefs de heren Hirschfeld en Louwes.

Deze laatste kwam aan het hoofd te staan van het als uitvloeisel van de arbeid van de Commissie Economische Verdedigingsvoorbereiding (CEVV) per april 1937 opgerichte Rijksbureau Voorbereiding Voedselvoorziening in Oorlogstijd.¹³⁹ In september 1939 werd de naam van het bureau gewijzigd in Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO). Louwes had al in januari 1937 in een vergadering van de CEVV betoogd dat er een voorzieningsbureau opgericht diende te worden onder andere met het oog op de

¹³⁶ Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, deel 7A en B, 38 e.v.

¹³⁷ Landoorlogreglement (volgens het Verdrag van Genève van 18 oktober 1907), artikel 43.

¹³⁸ Mok, *Collaboratie: Personen en patronen*, 31.

¹³⁹ Rolfes, *Archieven betreffende de voedselvoorziening*, deel 1, 11.

voorraadvorming.¹⁴⁰ In Wereldoorlog I was de overheid zelf op grote schaal opgetreden als opkoper en distributeur van levensmiddelen. Louwes was evenwel van mening dat de overheid over onvoldoende kennis van de producten beschikte.¹⁴¹ Uitgangspunt bij hem is steeds geweest, dat alle verrichtingen met de goederen door het bedrijfsleven zelf dienden te geschieden. Daar was de kennis, daar moesten risico's als indrogen, verlies en bederf genomen worden. De overheid diende uitsluitend regelend op te treden (ordening). Hier belanden we weer bij de rode draad van landbouw en ordening en de daaraan onlosmakelijk verbonden 'regelgeefster' mr. Dien Hoetink. Zij zou nog zeer nauw met de heer Louwes samenwerken bij het tot stand brengen van de ordening die noodzakelijk zou zijn om overeenkomstig de regels van de 'Aanwijzingen', *in het belang der bevolking*, zorg te dragen voor de organisatie van de voedselvoorziening in oorlogstijd.

Deze organisatie behoefde door de crisiswetgeving niet uit het niets te worden opgebouwd. Volgens Minderhoud had, dankzij de crisiswetgeving, 'het land- en tuinbouwbedrijf bij het uitbreken van den nieuwen oorlog niets van zijn productieve kracht ingeboet. De boeren- en tuindersstand was weliswaar verarmd, doch geenszins verlamd of gebroken; integendeel, flink en krachtig was hij gereed zijn taak in oorlogstijd te vervullen, terwijl de Regering – anders dan in 1914 – over een crisisdienst beschikte, welke zonder ingrijpende wijzigingen aanstonds met de regeling van de voedselvoorziening van ons volk kon worden belast'.¹⁴²

Hiermee sluiten we de opmaat naar het hoofdstuk begin 1940- augustus 1944 af. In het volgende hoofdstuk behandelen we de meest productieve periode uit het leven van Dien Hoetink, met name op regelgevend gebied. Maar in deze periode zal ook blijken dat zij voor zichzelf scherpe grenzen had gesteld tot waar aan toe er, *in het belang der bevolking*, met de bezettende Duitse overheid kon worden samengewerkt. Eveneens zal blijken dat zij erg ver wilde gaan om in samenwerking met de illegaliteit de successen van de Duitse bezetter zo veel mogelijk te beperken en mocht het zo zijn, de bezetter voor altijd ten val te brengen.

¹⁴⁰ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 12.

¹⁴¹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 15.

¹⁴² Minderhoud, 'Crisis en crisiswetgeving 1930-1940', 522.

4

In dienst van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) van begin 1940–augustus 1944

*Het dagelijks leven ging rustig voort en het zag er naar uit dat de impasse nog vele jaren zou duren.*¹

Korte inhoud van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk behandelen we de periode waarin Dien Hoetink werkzaam was voor RbVVO, van begin 1940 tot aan haar arrestatie in augustus 1944. We maken kennis met de weifelende houding van politiek en regering: *er komt waarschijnlijk toch geen oorlog*, en met de chaotische overdracht van het bevoegd gezag bij het vertrek van de regering naar Londen. De actoren in de daarop volgende wisselingen in het bevoegd gezag, zowel van Nederlandse zijde als van de kant van de Duitse bezetter, worden beschreven. Te midden van deze actoren moest Dien Hoetink werken aan de voedselvoorzieningsmaatregelen met in haar achterhoofd een blijvende ordening voor na de bezetting. Was deze ordening ‘goed of fout’? Deze vraag wordt in dit hoofdstuk onder ogen gezien. Ook wordt aandacht besteed aan de problematiek van de (georganiseerde) werkgevers en werknemers in de landbouw. Ondertussen moest men bij RbVVO ook zijn aandacht geven aan de gevolgen van de *Arbeitseinsatz*, nadat de maatregelen van de bezetter gericht tegen de joodse medewerk(st)ers van RbVVO, overigens zonder vrijwel enig tegenspel, waren uitgevoerd. We zien hoe de familie van Dien Hoetink in deze periode werd opgeschrikt door de arrestatie en het ontslag van haar broer, prof. Henk Hoetink en we staan stil bij het dagelijks leven in Den Haag tijdens de bezetting.

4.1 De overgangsperiode naar de bezetting door Duitsland

4.1.1 De start bij RbVVO

Dien Hoetink werkte nog steeds op het adres Lange Voorhout 1-3 waar zij op 13 november 1933 bij de stichting Landbouw-Crisisbureau was gestart. Via haar nieuwe arbeidsovereenkomst per 1 augustus 1939 met het departe-

¹ Friedländer, *Herinneringen*, 127.

Dien Hoetink rond 1940.

ment van Economische Zaken was zij geplaatst op de Afdeling Landbouw-Crisis-Aangelegenheden en in de loop van de eerste maanden van 1940 zou zij 'geruisloos' overgaan naar het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO). We moeten ons daarbij realiseren dat de naamgeving Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd slaat op de situatie zoals deze in september 1939, na de oorlogsverklaring aan Duitsland door Groot-Brittannië en Frankrijk, ontstond. Nederland bevond zich in Europa te midden van oorlogvoerende naties en derhalve was er sprake van voedselvoorziening in oorlogstijd ook al had men

eind 1939, begin 1940 nog hoop om een neutrale positie te midden van de oorlogvoerenden te behouden. Nederland moest maatregelen nemen om de voedselvoorziening de komende jaren op peil te kunnen houden. Ook een neutraal land zou volledig van de buitenwereld afgesneden kunnen worden.

In de buitengewone editie van de *Nederlandsche Staatscourant* van zondag 3 september 1939 liet de Nederlandse regering een neutraliteitsproclamatie verschijnen. 'De Ministers van Algemeene Zaken a.i., van Buitenlandsche Zaken, van Justitie, van Defensie en van Koloniën, daartoe door Hare Majesteit de Koningin gemachtigd, brengen ter kennis van een ieder, wien zulks aangaat, dat de Nederlandsche regeering ter zake van den oorlogstoestand, die is ontstaan tusschen eenige vreemde Mogendheden, volstreekte onzijdigheid zal in acht nemen en dat ter handhaving van die onzijdigheid de volgende bepalingen zijn vastgesteld'.²

De werkzaamheden voor RbVVO werden aanvankelijk (vanaf april 1939) verricht door ambtenaren van het Bureau van de Regeringscommissaris voor de Akkerbouw en de Veehouderij (ir. S.L. Louwes) te weten het Regeringsbureau voor de Uitvoering van de Landbouwcrisiswet 1933.³ De organisatie van dit bureau was gebaseerd op taakverdeling naar de verschillende hoofdgroepen zoals Granen, Vetten en Oliën, Vlees, Tuinbouw, Zuivel en Vis. Ook waren er de afdelingen Algemene Zaken, Landbouwwzaken, Distributie en Secretariaat. Het Bureau Landbouwwzaken was belast met de coördinatie en de leiding van de werkzaamheden van de zogenaamde Provinciale Adviseurs,

² (buitengewone) *Nederlandsche Staatscourant* van 3 september 1939.

³ Rolfes, *Archieven betreffende de voedselvoorziening*, deel 1, 11.

de latere Provinciale Voedselcommissarissen (PVC's). De controle op alle maatregelen kwam te liggen bij de Centrale Crisis Controledienst (CCD). Deze dienst had door de landbouwcrisismaatregelen reeds een ruime ervaring op dit gebied opgedaan.

Na de mobilisatie in augustus 1939 werden de ministeriële werkzaamheden ten aanzien van de voedselvoorziening overgenomen door de reeds bestaande Afdeling Juridische of Algemene Zaken van de Stichting Landbouw-Crisisbureau, fungerend als de Afdeling Landbouwcrisisaangelegenheden van het Ministerie van Economische Zaken; sedertdien genoemd Afdeling Landbouwcrisisaangelegenheden en Voedselvoorziening. Uit deze afdeling zou op haar beurt weer ontstaan de afdeling Algemene Zaken van RbVVO.⁴ Onder leiding van Dien Hoetink zou deze eenheid de schakel vormen tussen de technische afdelingen van RbVVO en de directeur-generaal van de Voedselvoorziening. De afdeling droeg ook zorg voor de juiste gang van zaken bij de correspondentie van de directeur-generaal van de Voedselvoorziening met de secretaris-generaal van het departement van Economische Zaken of van het departement van Landbouw en Visserij alsmede met andere instanties en particulieren. Voorts werden hier alle organisatorische aangelegenheden met de voormalige crisisorganisaties en later met de instanties van de voedselvoorziening behandeld. Ook ontwierpen Dien Hoetink en haar collega's de plannen en bereidden zij de maatregelen voor met betrekking tot de opbouw van de organisatie voor de voedselvoorziening zoals vastgelegd in het Besluit Voedselvoorziening 1940 en het latere Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941.

4.1.2 Indeling van de bezetting in perioden

Er was in de loop van 1939 en in het begin van 1940 in korte tijd erg veel veranderd in de internationale situatie en de veranderingen zouden voor Nederland en de Nederlandse bevolking zeer snel toenemen. Daarom is het gewenst de overzichtelijkheid te bevorderen door het aanbrengen van een duidelijke fasering in de oorlogsperiode.

De bezettings-periode van mei 1940 tot mei 1945 kunnen we het beste in vier verdelen. Vier periodes, met typisch eigen kenmerken die zeer zeker van invloed zijn geweest op het werk van Dien Hoetink en haar superieuren en collega's bij RbVVO. Aan deze vier perioden, ging een fase vooraf die op 10 mei 1940 eindigde met de bezetting van Nederland door Duitsland. Deze periode wordt met name gekenmerkt door *een zich weifelend opstellende regering*, die er zeer lang van overtuigd bleef dat Duitsland Nederland niet zou binnenvallen.

⁴ Rolfes, *Archieven betreffende de voedselvoorziening*, deel 1, 11.

De indeling in opeenvolgende periodes vanaf 10 mei 1940 wordt, in navolging van Blom, gekoppeld aan de twee doeleinden van de Duitse bezetter – exploitatie en nazificatie – en de zich daarbij voordoende verschuivingen in hun benadering van de Nederlandse bevolking. Enerzijds stelde de bezetter zich tot doel Nederland, de Nederlandse economie zowel als de Nederlandse mankracht, dienstbaar te maken aan de Duitse oorlogvoering: exploitatie. Anderzijds wilde de bezetter de Nederlandse bevolking winnen voor het nationaal-socialisme en het Nederlandse leven organiseren volgens nationaal-socialistische beginselen: nazificatie van Nederland dus in twee opzichten.⁵ Het hield tevens de deportatie van de Nederlandse joden in. Voor beide doeleinden was handhaving van orde en rust vanzelfsprekend van belang. Beide doeleinden konden goed samengaan: een voor het nationaal-socialisme gewonnen Nederland zou zich vanzelfsprekend gemakkelijk laten inschakelen in de oorlogvoering. Deels echter botsten deze doeleinden ook: maatregelen genomen in het kader van de exploitatie konden bijvoorbeeld als antipropaganda werken in het kader van de nazificatie. Blom heeft de verschuivingen in de benadering van de Nederlandse bevolking door de Duitsers als volgt in vier fasen verdeeld.⁶

De eerste fase, van mei 1940 tot begin 1941, zou men die van de *wedzijdse welwillendheid* kunnen noemen. De vooruitzichten in de oorlog waren voor Duitsland zeer gunstig, al slaagde de Duitse luchtmacht er niet in Engeland op de knieën te krijgen. De politiek van de bezetter was in het algemeen voorzichtig. Hij poogde de bevolking met zachte hand voor zijn doeleinden te winnen. Wel legde hij, nog nauwelijks door anderen doorzien, de basis voor de deportatie van de Nederlandse joden. Elites zowel als de massa der bevolking reageerden, hoewel bepaald niet pro-Duits of pro-nationaal-socialistisch, afwachtend en coöperatief. Men poogde zo veel mogelijk de dagelijkse routines te handhaven. Dat met name de eigen politieke top van zijn taak werd beroofd, accepteerde men zonder veel morren. Een poging tot vernieuwing van de samenleving door een nieuw opgerichte Nederlandse organisatie (de Nederlandse Unie) riep zelfs groot enthousiasme op. Van illegaal verzet was nog nauwelijks sprake, al werd in een aantal opzichten (bijvoorbeeld ten aanzien van de illegale pers) de basis gelegd voor wat later zou uitgroeien tot grote ondernemingen.

De tweede fase, van begin 1941 tot voorjaar 1943, kan worden aangeduid als die van *toenemende dwang en problemen*. De beroemde Februaristaking van 1941 markeert de overgang van de eerste naar de tweede fase. Militair gezien ging het Duitsland eerst nog voor de wind, maar de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten schaarden zich achter Engeland en zorgden op den duur voor

⁵ Blom, 'Exploitatie en nazificatie', *De organisatie van de bezetting*, 20.

⁶ Blom, 'Exploitatie en nazificatie', *De organisatie van de bezetting*, 20-21.

het keren der kansen. De politiek van de bezetter verhardde nadat de pogingen om de bevolking vrijwillig tot het nationaal-socialisme te brengen waren mislukt. Gebruikmakend van zijn machtspositie ging hij over tot gelijkschakeling en nazificatie van het openbare leven. Op grote schaal werden, vooral vanaf midden 1942, joden weggevoerd. De bevolking, aan het begin van deze periode al enigszins geïrriteerd over de gang van zaken, onttrok zich zo veel mogelijk aan deze door de bezetter verordende maatregelen. Coöperatieve accommodatie bleef kenmerkend, maar de stemming keerde zich scherper tegen de bezetter, die het leven zoveel ingewikkelder maakte en het volhouden van de dagelijkse routines bemoeilijkte. Mede in verband hiermee begonnen de illegale organisaties wat grotere vormen aan te nemen.

De derde fase, van voorjaar 1943 tot zomer/herfst 1944 noemt Blom die van de *onontkoombaar toenemende conflicten*. De April-Meistakingen van 1943, gericht tegen het voornemen om het Nederlandse leger weer in gevangenschap te voeren, kunnen als markering dienen van de overgang van de tweede naar de derde fase. De nederlaag van Duitsland begon zich af te tekenen. De bezettingspolitiek verscherpte zich in verband daarmee nog verder. De exploitatie van Nederland, in de vorm van afvoer van goederen en arbeidskrachten, werd met krasse middelen uitgevoerd. De pogingen tot nazificatie raakten daarentegen op de achtergrond. De bevolking werd sterker in het defensief gedrongen. De anti-Duitse stemming nam daarbij toe. De ontwijkende accommoderende houding bleek nauwelijks meer vol te houden. Speciaal de *Arbeitseinsatz* was een ieder bedreigend gevaar, waartegen men zich probeerde te verweren, vooral door onderduik. Via de nu sterk uitgroeiende illegaliteit lukte dit in vele gevallen ook. De bezetter voltooide in deze fase de deportatie van de joden uit Nederland.

De vierde en laatste fase, van herfst 1944 tot mei 1945, wordt omschreven als die van de *totale ontregeling van het leven*. Het uitbreken in september 1944 van een spoorwegstaking, bedoeld als ondersteuning van het geallieerde offensief, kan als markering van de overgang van de derde naar de vierde fase dienstdoen. De Duitse nederlaag stond vast. De vraag was slechts hoe lang het nog zou duren en welke offers het nog zou vergen. In het bevrijde zuiden van Nederland werd het leven ontregeld door de vele militaire gebeurtenissen aldaar – Nederland is frontgebied – en door de chaos van een zich moeizaam ontwikkelend tijdelijk Nederlands bestuur. Elders in het land hing de ontregeling vooral samen met de hongersnood in de steden, in het bijzonder in het westen van het land in de winter van 1944-1945 en met het optreden van de bezetter, dat zich ging kenmerken door een onsystematische roof en terreur. De zeer anti-Duitse bevolking werd in hoge mate in beslag genomen door de zorg voor de primaire levensbehoeften. Tegelijk kregen de illegale organisaties een massaal karakter.

Zeer waarschijnlijk zal men zich destijds niet zo expliciet bewust geweest zijn van deze opeenvolgende stadia in de mate van de Duitse repressie. In het dagelijks leven merkte men natuurlijk maar al te goed dat het optreden van de bezetter steeds ernstiger vormen van onderdrukking ging vertonen. Ook op het RbVVO zag men in de loop van de bezettingsjaren de verhoudingen met de Duitse bezetter, waarbinnen aanvankelijk nog van enige 'samenwerking' sprake kon zijn, veranderen in pure onderdrukking en verzet. Wel bleven er redelijke verhoudingen bestaan met de leiding van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*.

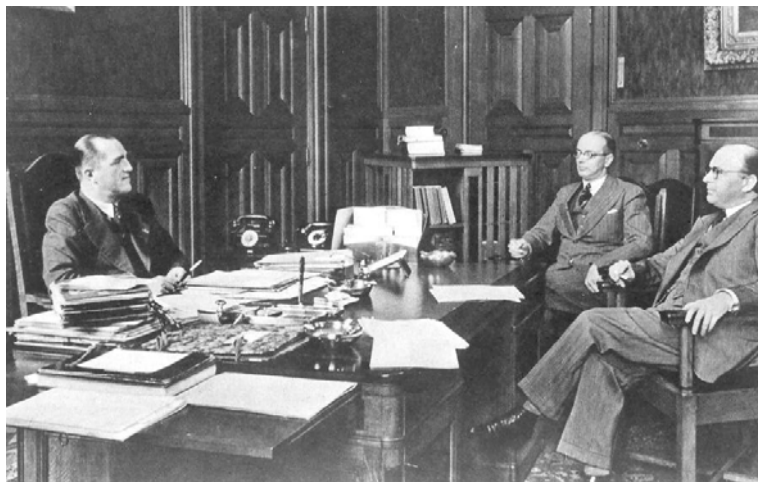
4.2 Een zich weifelend opstellende regering (januari 1940 - 10 mei 1940) (voorafgaande periode)

4.2.1 De leiding van het departement

In het voorjaar van 1940 vinden we op het departement van Economische Zaken in de leiding nog steeds de 'driehoek' Steenberghe, Van Rhijn en Hirschfeld. De minister vormde met zijn secretaris-generaal en directeur-generaal een zeer sterk en op elkaar ingespeeld team. Uit de vele publicaties die Hirschfeld later over de crisisjaren en de oorlogstijd zou schrijven, blijkt overduidelijk dat er over en weer sprake was van respect en vertrouwen. Dat moest ook wel, want deze heren hadden samen met hun naaste collega's bergen werk te verzetten. We herinneren ons nog dat de minister in 1937 al eens overspannen was geweest en dat betekende toch dat hij er steeds op moest letten niet te veel hooi op de vork te nemen. Dan is het een aangename gedachte te weten dat je bekwame mensen in je onmiddellijke nabijheid hebt.

In de *Herinneringen uit de jaren 1933-1939* van Hirschfeld lezen we dat minister-president Colijn aan minister Steenberghe bij zijn ambtsaanvaarding had aangeraden de werkdruk te verminderen door de benoeming van een directeur-generaal voor de Landbouw.⁷ Colijn had dit ook reeds tijdens zijn interimaat (17 april 1934- 25 juni 1934) aan secretaris-generaal Van Rhijn te kennen gegeven. Waar Hirschfeld onder de minister als directeur-generaal praktisch alle zaken op het gebied van handel, nijverheid en scheepvaart behandelde, zo had Van Rhijn zich als secretaris-generaal meer en meer op de landbouwzaken geconcentreerd. Tijdens dit interimaat van Colijn legde Van Rhijn de praktische grondslag voor het latere College van Regeringscommissarissen voor de landbouwcrisisaangelegenheden. 'Dit zou van decisieve betekenis zijn voor de latere oplossingen op dit gebied. Toen Steenberghe mij ook over het directoraat-generaal van de Landbouw sprak, drong ik mij-

⁷ Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, 37.

Het dagelijks overleg (in oktober 1939) van minister mr. M.P.L. Steenberghe van Economische Zaken met mr.dr. A.A. van Rhijn, secretaris-generaal en dr. H.M. Hirschfeld directeur-generaal van Handel en Nijverheid.

nerzijds aan op de benoeming van ir. Louwes tot directeur-generaal voor *alle* landbouwwzaken, dus inclusief de landbouwcrisiszaken, en wel op dezelfde leest als ik directeur-generaal van handel en nijverheid was. Men vreesde dat de positie, zoals ik deze hier definieerde, hem een te grote machtspositie zou geven. Hieraan was m.i. – en zulks mag niet onvermeld blijven – ook niet vreemd de situatie, dat twee directeuren-generaal als hiervoor geschetst geen plaats meer zou hebben gelaten voor een actieve en bekwame secretaris-generaal. Het probleem kwam in een meer beslissend stadium, doordat het oog viel op ir. A.L.H. Roebroek. Na lange overweging kwam de volgende oplossing uit de bus. De heer Roebroek werd benoemd tot directeur-generaal van de Landbouw, met uitsluiting evenwel der landbouwcrisiszaken. Mr. Van Rhijn werd voorzitter van het College van Regeringscommissarissen en Louwes werd ondervoorzitter van dit college, terwijl Roebroek tevens lid werd van dit college'. In de ambtelijke hiërarchie werd daarmee het zwaartepunt bij de secretaris-generaal gelegd. Hirschfeld achtte vermelding van deze beslissing noodzakelijk, omdat zij later tot complicaties aanleiding zou geven. Anderzijds werd hier de grondslag gelegd voor het latere ministerschap van Landbouw en Visserij van de heer Van Rhijn. Voor Steenberghe als jong minister was de beslissing niet gemakkelijk geweest; hij zou er volgens Hirschfeld menig maal aan gedacht hebben dat compromissen niet bevredigen. 'Vast staat echter, dat compromissen op dit gebied niet altijd te vermijden zijn. In dit verband moge echter vermeld worden, dat Steenberghe direct zorgde voor een voortreffelijke coördinatie van het werk zijner hoofdambte-

naren, waardoor er een nauw op onderling vertrouwen gebaseerd contact ontstond. Aan deze samenwerking, bewaar ik dan ook de allerbeste herinneringen', aldus Hirschfeld.⁸

Uitgaande van wat De Jong daar over schrijft⁹ mogen we overigens aannemen dat Hirschfeld in het algemeen minder geneigd was om collega's, die niet goed of minder goed functioneerden, te sparen door aanpassingen op organisatorisch gebied te treffen. Ir. Louwes daarentegen was van mening dat men collega's niet 'onnodig' voor het hoofd moest stoten.

Met de warme woorden van Hirschfeld aan het adres van zijn minister en collega's in de leiding van het Departement was nog niet gezegd dat het ook voor het overige personeel en met name voor de afdelingshoofden altijd even gemakkelijk en duidelijk manoeuvreren was. Uiteindelijk was er in het departement, voor zover het Landbouw en Visserij betrof, een top met een waterhoofd gecreëerd. Enerzijds werkte minister Steenberghe samen met Hirschfeld aan de belangen van Handel, Nijverheid, Zee- en Binnenscheepvaart, anderzijds werkte de minister met Van Rhijn, Roebroek en Louwes aan de belangen van Landbouw en Visserij, inclusief de Landbouw-Crisis-Aangelegenheden/RbVVO. Na het vertrek van de regering naar Engeland zou dan ook nog blijken dat er opnieuw een 'speciale constructie' in de top van het departement noodzakelijk was om de verhoudingen tussen Louwes en Roebroek werkbaar te houden.

Op zichzelf bezien lag voor Dien Hoetink de zaak vrij duidelijk. Inmiddels was ir. S.L. Louwes immers haar chef. De complicatie lag voor haar dan ook vooral in het feit dat haar afdeling bijvoorbeeld zorg moest dragen voor de juiste gang van zaken bij de correspondentie van haar directeur-generaal voor de Voedselvoorziening met de secretaris-generaal en/of de directeur-generaal van de Landbouw. Met andere woorden: zij moest zien te voorkomen dat er binnen het Departement onnodig op 'gevoelige tenen' gestaan werd.

4.2.2 Er komt waarschijnlijk toch geen oorlog

Het was vooral minister Steenberghe die er naar streefde om in het beleid van de regering, de tijdens Wereldoorlog I gemaakte fouten, te vermijden. Steenberghe had die periode in 'nauwgezette' studie laten nemen, in het licht waarvan een aantal wetsontwerpen werd voorbereid op het gebied van de voedselvoorziening en de distributie.¹⁰ Deze 'economische verdedigingsvoorbereiding' leek wenselijk, geheel los van het feit of Nederland aangevallen

⁸ Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, 37-38.

⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 37.

¹⁰ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1, 646.

zou worden. Een neutraal Nederland zou het minstens zo moeilijk krijgen als gedurende Wereldoorlog I het geval was geweest, zo niet moeilijker. Kwam het wèl tot die aanval dan zou men deze nieuwe economische verdedigingsorganisatie nog minder kunnen missen omdat men in dat geval rekening hield met een Vesting Holland die misschien gedurende geruime tijd stand hield terwijl de andere provincies, Zeeland misschien uitgezonderd, bezet zouden zijn. Verder dan de verdediging van de Vesting Holland keek de overheid niet. In augustus 1938 was de Nederlandse Bank, geen risico nemend, begonnen met het overbrengen van haar goudvoorraad naar Engeland en Amerika. Minister-president Colijn had dat overigens niet nodig gevonden omdat *er waarschijnlijk toch geen oorlog zal komen*.¹¹

Die gedachte van 'er komt waarschijnlijk toch geen oorlog' leefde ook onder een groot deel van de bevolking. Symptomatisch is bijvoorbeeld wat de moeder van Geert Mak op 22 april 1940 vanuit Indië naar haar ouders in Holland schreef: 'Jullie trokken van leer tegen onze oostelijke burens. Zouden we niet dezelfde afspraak maken als met de kinderen (bedoeld zijn de kinderen Mak die op dat ogenblik in Nederland verbleven) en in onze brieven niet dan neutraal over oorlog en politiek spreken? Als je als volk neutraal wilt zijn, moet je toch ook bij jezelf beginnen en niet de neutraliteit aan de Regering overlaten en zelf in je uitingen maar raak doen'.¹²

Nederland werd op dat ogenblik geregeerd onder leiding van minister-president jhr. D.J.de Geer. Deze was eerder minister-president geweest, maar zijn verdiensten als staatsman lagen vooral op het terrein van de financiën. De wisseling van Colijn naar De Geer had plaatsgevonden op 10 augustus 1939. Bij het leiderschap van Colijn staken de capaciteiten van De Geer nogal schril af. Na die 10e augustus was Colijns rol in hoofdzaak uitgespeeld. In de door een veelheid van partijen gekenmerkte Nederlandse parlementaire democratie was het nog moeilijker dan elders om als politiek-dominerende figuur naar voren te komen. Bij uitstek moeilijk was dat voor de leider van een partij als de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), die tussen de twee wereldoorlogen gemiddeld nog geen 13% van de kiezers representeerde. Niettemin: Colijn was een dominerende figuur. Van de tien kabinetten die ons land tussen 1918 en 1940 kende, formeerde en leidde hij er vijf. Bijna zeven jaar lang was hij minister-president, bijna negen jaar minister en daarbuiten steeds een persoonlijkheid naar wiens woord door vriend en tegenstander met bijzondere aandacht geluisterd werd. De Jong leidde hieruit af dat Colijn, zijn tekortkomingen ten spijt, een man was van uitzonderlijke gaven en dat hij aantrekkingskracht uitoefende op velen die allerminst het anti-revolutionair begin-

¹¹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1, 649.

¹² Mak, *De eeuw van mijn vader*, 234.

selprogram onderschreven.¹³ Menig voorbeeld van starheid is er op te noemen op het gebied van de economische- en buitenlandse politiek van Colijn. Het wezen van het nationaal-socialistische Duitsland doorgrondde hij niet en hij had dus in onvoldoende mate oog voor de gevaren die Nederland bedreigden.

Met de wat 'enge en stoffige' De Geer als minister-president tegen wil en dank ging Nederland begin 1939 een bezetting van enkele jaren tegemoet. Volgens Hasselton was De Geer in 1939 een man die zijn taken niet meer aan kon en zou Gerbrandy De Geer als minister-president gedoogd hebben vanwege diens slechte gezondheid. Als De Geer geen werk meer zou hebben, aldus Gerbrandy, zou hij dood gaan want dat werk hield hem op de been.¹⁴ Op 10 augustus 1939 had Gerbrandy overigens alleen maar lof toegezwaaid aan De Geer. Hij schreef het volgende:

Het is mij een behoefte U mijn bewondering uit te drukken voor de voorname en meesterlijke wijze, waarop U Uw opdracht tot formatie van Uw Kabinet hebt vervuld. Ik wensch U nog eens hartelijk geluk met Uw slagen en ik spreek, al weet ik, dat niet in elk opzicht Uw verlangen is vervuld, de hoop uit, dat onder uw leiding de regeering des lands tot geruststelling van onze Koningin en tot bevordering van de hoogste landsbelangen zal worden gevoerd.¹⁵

Hoe zag het tweede kabinet De Geer er uiteindelijk uit?

- prof. Gerbrandy (ARP) op Justitie (Vanwege het aanvaarden van deze functie werd hij binnen zijn eigen partij voor 'Godloochenaar' uitgemakt).
- Steenberghe (R.K. Staatspartij) op Economische Zaken (inclusief Landbouw en Visserij).
- Welter (R.K. Staatspartij) op Koloniën.
- Van Boeyen (CHU) op Binnenlandse Zaken.
- Van den Tempel (SDAP) op Sociale Zaken¹⁶
- Albarda (SDAP) op Waterstaat.
- Van Kleffens (partijloos) op Buitenlandse Zaken.
- Dijkhoorn (partijloos) op Defensie (Tegen deze overste van de Generale Staf zei De Geer: 'als u het *niet* doet, neemt u een grotere veantwoordelijkheid op u dan wanneer u het *wel* doet').

¹³ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1, 655-656.

¹⁴ Hasselton, *De wisseling van het opperbevel in februari 1940*, 92.

¹⁵ Nationaal Archief. Collectie De Geer, nr. 57.

¹⁶ Van den Tempel had groot aanzien in de vakbeweging, hij eiste overigens een wettelijke vakantieplicht van 8 dagen. Deze 8 dagen kwamen we eerder tegen rond het arbeidscontract van Dien Hoetink met het departement van Economische Zaken.

- Bolkestein (Vrijzinnig-Democratische Bond) op Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.
- De Geer (CHU) op Algemene Zaken **a.i.** en uiteindelijk tevens op Financiën.¹⁷

Door het ‘aanblijven’ van mr. Steenberghe als minister van Economische Zaken veranderde er op zich niet zo veel voor RbVVO. De werkelijke veranderingen kwamen, voor sommigen ‘als een donderslag bij heldere hemel’, door de Duitse inval op 10 mei 1940. Een stortvloed van opeenvolgende gebeurtenissen maakten van Nederland een door Duitsland bezet gebied met een door hoge ambtenaren (secretarissen-generaal) overgenomen takenpakket van regering en parlement en een RbVVO dat plots daadwerkelijk een Rijksbureau voor Voedselvoorziening in *Oorlogstijd* was geworden.

4.2.3 De inval; de Koningin en het kabinet vertrekken naar Engeland

Fasseur schrijft over de dagen voorafgaande aan die 10e mei het volgende:¹⁸ ‘De berichten die majoor Sas uit Berlijn doorgaf, klonken in de eerste week van mei steeds onheilspellender. Juliana en Bernhard hadden met hun kinderen nu eveneens in Huis ten Bosch hun intrek genomen. Soestdijk lag immers wel heel dicht bij de Grebbelinie, de hoofdverdedigingslinie waarachter Nederland bij een Duitse inval hopelijk zou stand houden, totdat Engeland en Frankrijk over land en zee te hulp waren gesneld. In de ochtend van donderdag 9 mei beëdigde Wilhelmina een nieuwe minister, A.A. van Rhijn. Hij was na een recente departementale herindeling van secretaris-generaal van Economische Zaken tot minister van Landbouw en Visserij gepromoveerd. In de middag inspecteerde zij het detachement dat met de bewaking van Huis ten Bosch was belast. Laat op de avond verscheen de opperbevelhebber, generaal Winkelman om haar te waarschuwen dat de oorlogsdreiging acuut was. Zij bracht de nacht met haar dochter en kleinkinderen door in de schuilkelder bij Huis ten Bosch. Het wachten was op de aanval die komen moest en die komen ging’.

Op de 13e mei reed de Koningin weg bij paleis Noordeinde richting Hoek van Holland. Juliana en Bernhard waren met de kinderen reeds een dag eerder vertrokken. In de auto van de koningin zaten haar twee adjudanten en haar ordonnans-officier, alle drie met het pistool geladen in de hand. Zo groot was de angst voor de Vijfde Colonne dat de nieuwsgierigen die bij het

¹⁷ De Geer werd benoemd tot minister van Financiën en tot minister van Algemene Zaken ad interim. Op 3 september 1940 zou hij ook door Koningin Wilhelmina worden ontslagen uit de functie van minister van Algemene Zaken ad interim. Hij wilde immers geen minister president zijn! zie: Nationaal Archief. Collectie De Geer nr. 63 Koninklijk Besluit van 3 september 1940.

¹⁸ Fasseur, *Wilhelmina*, deel 2, 275.

paleis Noordeinde het vertrek gadesloegen gedwongen werden met de handen in de hoogte te gaan staan.¹⁹ Het reisdoel was op dat ogenblik nog Zeeland of Zeeuws-Vlaanderen. De Engelse torpedobootjager de *Hereward* kreeg opdracht het koninklijk gezelschap naar Zeeland te brengen. Telefonisch had men van de marinestaf informatie verkregen over de ligging van de mijnenvelden en men kreeg de chef-staf van de commandant van de positie Hoek van Holland mee om de *Hereward* veilig door de mijnenvelden naar Zeeland te loodsen. Per radio werd vernomen dat de Luftwaffe zeer actief was boven Zeeland. Met elke mijl die werd afgelegd, leek het riskanter, ja zinlozer om naar Zeeuws-Vlaanderen te gaan.²⁰ Terugvaren was onmogelijk. Dus toch naar Engeland? Maar dat had de Koningin niet gewild! De knoop werd doorgehakt: Harwich zou het reisdoel worden, niet Breskens.

In de avond van die dertiende mei nam Wilhelmina als gast van het Engelse Koningspaar haar intrek in Buckingham Palace. Diezelfde avond beraadslaagde zij lang met de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens.²¹ De volgende dag meldden zich de overige ministers van het kabinet, met minister-president De Geer aan het hoofd, in het gezelschap van een handjevol ambtenaren. Het gezelschap nam zijn intrek in Grosvenor House, een groot hotel aan de rand van Hyde Park. Hier werden de eerste geïmproviseerde vergaderingen van de ministerraad gehouden, totdat een paar weken later, na bemiddeling door de Koninklijke (Shell), Stratton House op de hoek van Piccadilly en Stratton Street kon worden betrokken. Het bleef voor de rest van de oorlog het Nederlandse regeringscentrum. De oliemaatschappij zorgde ook voor het meest noodzakelijke kantoormeubilair in de vorm van een vijftigtal bureaus. Shell helpt.²²

Het vertrek van het Nederlandse Kabinet (van regering kon men op dat ogenblik niet langer spreken, omdat de Koningin al naar Engeland was vertrokken) had overigens heel wat voeten in de aarde gehad. Minister-president De Geer bleek absoluut niet tegen de situatie opgewassen. Zijn wereld was onverhoeds ineengestort, zijn veerkracht gebroken. Zo nerveus was hij dat hij die maandagochtend nauwelijks meer in staat was een telefoontoestel te bedienen. Minister Dijkhoorn van Defensie ergerde zich aan de besluiteloosheid. Zijns inziens was de strijd verloren en moest, ter voorkoming van verder bloedvergieten, overgave aangeboden worden.²³ Het beroep op de Engelse regering had niets uitgehaald, deze was niet bij machte de grootscheepse hulp te verlenen waar het kabinet de vorige middag om gevraagd had. Dijkhoorn vond onder andere generaal Winkelman tegenover zich die pertinent

¹⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 302.

²⁰ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 303.

²¹ Fasseur, *Wilhelmina*, deel 2, 279.

²² Fasseur, *Wilhelmina*, deel 2, 279.

²³ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 305.

weigerde het hoofd in de schoot te leggen. Zag Dijkxhoorn de zaak niet te pessimistisch? Vooralsnog was het kabinet niet bereid om een duidelijke instructie tot overgave aan opperbevelhebber Winkelman te verstrekken.

Op het ogenblik dat het vertrek van de Koningin aan het Kabinet (dat verzameld was op Bezuidenhout 30) bekend werd, kwam de vraag op of niet in ieder geval de minister-president samen met haar zou moeten vertrekken. Ook hierover kon men geen overeenstemming bereiken. Eindeloos werd er over gedebatteerd of het gehele kabinet het land moest verlaten. Sommigen ministers onder wie Steenberghe en Van Rhijn waren op dat moment van mening dat, vooral nu de koningin vertrokken was, het kabinet het volk niet in de steek mocht laten en men diende, aldus Steenberghe, zeker niet te vertrekken zonder het regeringsgezag behoorlijk overgedragen te hebben. Hoe zou het volk reageren als men vernam dat de regering verdwenen was? Revolutie of onlusten zouden volgens Van Rhijn kunnen uitbreken als niemand zou weten in wiens handen het gezag op dat ogenblik berustte.²⁴ Steenberghe en hij lieten daarom weten dat ze er niet aan dachten Den Haag te verlaten. Tegen hen werd betoogd dat de blijvers werktuig in Duitse hand zouden worden.

Daartegenover stelden Van Rhijn en Steenberghe dat het zeker risico's met zich meebracht om te blijven, maar dat die risico's wel eens zouden kunnen opwegen tegen de bezwaren die het weggaan zouden veroorzaken. 's avonds tegen elf uur stond echter vast dat het grootste deel van het kabinet zou vertrekken. Maar het bleef met sterke aarzelingen gepaard gaan.

Bolkestein zou later verklaren:²⁵ 'In mijn herinnering leeft nog sterk mijn aarzeling. Toen de auto's voor Hoek van Holland reeds vóór het departementsgebouw stonden aarzelde ik nog. Het argument van Steenberghe en Van Rhijn om het Nederlandse volk niet nú te verlaten woog zwaar, ook bij mij. Reeds was ik bij de deur, toen ik nog weer terugging, niet wetende wat mijn plicht was. Tenslotte ging ik mee'.

Een zenuwachtig en gejaagd vertrek was het geworden dat door zijn rommelig karakter en vooral door het feit dat men, gedeeltelijk door nervositeit, gedeeltelijk door fundamentele onenigheid, zaken niet geregeld had, elementen leek te bevatten van een persoonlijke vlucht. Secretaris-generaal Hirschfeld had zich aan het optreden van verscheidene ministers zo geërgerd dat hij, toen zij in de benedenhal op de auto's wachtten, instructie gaf aan zijn ambtenaren dat niemand zich naar die hal mocht begeven. Later zeiden Hirschfeld en Snouck Hurgronje tegen elkaar: Goddank dat ze weg zijn! Wat hadden we met ze moeten beginnen? Hirschfeld riep in de middag het gehele

²⁴ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 307.

²⁵ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 308.

departementspersoneel bijeen en legde het een zwijgplicht op: 'Over wat u nu hebt gezien, moogt u nooit meer spreken'.²⁶

In Hoek van Holland aangekomen realiseerde men zich opnieuw, maar sterker dan tevoren, hoe onbevredigend het was, dat twee ministers (Steenberghe en Van Rhijn) in Den Haag waren achtergebleven en dat zoveel belangrijke zaken niet naar behoren waren geregeld.

Wat het eerste betrof waren Van Boeyen en Gerbrandy, onderweg naar Hoek van Holland, tot de conclusie gekomen dat als er ministers in Nederland zouden achterblijven, de staatkundige betekenis van hun eigen vertrek geen waarde meer had. Als niet alle ministers zouden vertrekken, dan zouden zij ook niet gaan. Wat het tweede aangaat was het vooral minister Dijkshoorn blijven hinderen dat generaal Winkelman geen duidelijke aanwijzing had gekregen, hoe te handelen. In Hoek van Holland besloot men dan ook alsnog om generaal Winkelman een duidelijker instructie te geven. Deze diende de strijd voort te zetten, maar overgave aan te bieden, zodra verdere weerstand doelloos en nutteloos werd. Ook werd er opnieuw een beroep op Steenberghe en Van Rhijn gedaan om zich bij hun ambtgenoten te voegen.

Volgens Steenberghe²⁷ waren Van Rhijn en hijzelf een beetje 'over hun toeren' na het vertrek van de collega's. Steenberghe had de kamerbewaarder gevraagd om secretaris-generaal Hirschfeld te waarschuwen. Ook secretaris-generaal Snouck-Hurgronje van Buitenlandse zaken was nog aanwezig. Allereerst werd er besloten om wat te eten, men had al vanaf 's morgens 4 uur niets meer gegeten en zonder eten zou men geen behoorlijke beslissingen kunnen nemen. Vervolgens kwam men tot de conclusie dat de ministers Steenberghe en Van Rhijn, in het land blijvend, hun ministeriële functie zouden neerleggen en zulks ook aan de Duitsers zouden meedelen en dat zij voorts het regeringsgezag aan een andere instantie zouden overdragen. Aan welke instantie? De Raad van State? De secretarissen-generaal? Nee, er werd meteen aan generaal Winkelman gedacht, aldus Van Rhijn,²⁸ omdat dat de man was die wij hadden leren waarderen om de uitstekende wijze waarop hij optrad. Besloten werd alle overige secretarissen-generaal en de opperbevelhebber naar Bezuidenhout 30 te laten komen. Minister Steenberghe zou dan met enkele woorden de overdracht van het regeringsgezag voltrekken.

Steenberghe en Van Rhijn (het initiatief lag vooral bij de eerste) hadden met dit alles een te waarderen besluitvaardigheid aan de dag gelegd en het feit dat het regeringsgezag nu tenminste naar behoren zou worden overgedragen, bevorderde in belangrijke mate dat de beide heren uiteindelijk besloten zich, op telefonisch verzoek van De Geer, alsnog naar Hoek van Holland te bege-

²⁶ Enquêtecommissie, deel IIc, 368.

²⁷ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 310.

²⁸ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 311.

ven. Steenberghe en Van Rhijn wilden onder deze omstandigheden geen kabinetscrisis en er werd uit Hoek van Holland een auto gestuurd om de beide ministers op te halen.

Inmiddels waren allen die bij de overdracht van het regeringsgezag aanwezig moesten zijn naar Bezuidenhout 30 gekomen. Generaal Winkelman in gezelschap van generaal Van Voorst tot Voorst, de al aanwezige secretarissen-generaal van Buitenlandse Zaken en Handel, Nijverheid en Scheepvaart, respectievelijk de heren Snouck Hurgronje en Hirschfeld, alsmede de heer Van Angeren van Justitie (deze zou uiteindelijk meereizen naar Engeland), mr. dr. K.J. Frederiks van Binnenlandse Zaken, prof.dr. G.A. van Poelje van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, B.J. de Leeuw van Financiën, C. Ringeling van Defensie, mr. D.G.W. Spitz van Waterstaat, ir. H.A.L. Roebroek als waarnemend secretaris-generaal van Landbouw en Visserij, mr.dr. A.L. Scholtens van Sociale Zaken en jhr. mr. O.E.W. Six van Koloniën.

Men ging in een grote kring staan en daarover vertelde Steenberghe acht jaar later het volgende:²⁹ 'Ik heb de opperbevelhebber en de secretarissen-generaal meegedeeld dat ik dat gehele gezelschap verzocht had bij mij te komen in verband met het feit dat de oorlogstoestand buitengewoon ernstig was, zo ernstig, dat wij elk ogenblik moesten verwachten dat het einde van de vijandelijkheden zou aanbreken. Dat in verband daarmee in de eerste plaats de Koningin en in de tweede plaats het gehele kabinet besloten hadden uit te wijken. Dat het nodig zou zijn dat er een gezag bleef in de tijd tussen het weggaan van de regering en het optreden van een ander gezag, vermoedelijk dat van de bezettingsautoriteiten en dat ik uit naam van de Koningin en van het kabinet voor dat gezag aanwees de opperbevelhebber met het verzoek aan de secretarissen-generaal, zich in alle opzichten naar de aanwijzingen van de opperbevelhebber te gedragen en voor de rest de zaken van hun respectieve departementen zo goed mogelijk te behartigen. Ik heb daarbij nog iets gezegd over de ernst van het ogenblik..... Het was op het eind heel moeilijk, zich goed te houden'.

Vanuit Hoek van Holland kreeg secretaris-generaal Snouck Hurgronje nog een perscommuniqué voor de ochtendbladen van 14 mei:

De regering heeft het noodzakelijk geacht, in het belang van het land en zijn overzeese gebiedsdelen en ter bewaring onder alle omstandigheden van haar volledige vrijheid van handelen, de zetel van het bewind te verplaatsen. Hare Majesteit de Koningin en haar ministers hebben zich daarom naar elders begeven.³⁰

²⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 312.

³⁰ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 313.

De weerslag van dit alles op de Nederlandse bevolking was groot. We zullen dit hierna duidelijk verwoord zien worden door bijvoorbeeld oud-minister-president Colijn. De trein reed echter door en bij het RbVVO moest men zich snel aan de gewijzigde omstandigheden aanpassen. Een voor de hand liggende vraag is nu: onder wiens gezag werkte het RbVVO?

4.3 De periode van wederzijdse welwillendheid (mei 1940 tot begin 1941) (1e periode)

4.3.1 Het regeringsgezag, de leiding van het departement en de leiding van RbVVO

De bezetting door de Duitsers was een feit. De 'O' van RbVVO stond nu echt voor *oorlogstijd* want Nederland stond niet langer, zoals tijdens Wereldoorlog I, neutraal aan de zijlijn. De Regering was uitgeweken, uiteindelijk naar Engeland, en zoals we eerder zagen, was het regeringsgezag op het laatste ogenblik door de ministers Steenberghe en Van Rhijn uit 'naam van de koningin en van het kabinet' overgedragen aan de opperbevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten Generaal Winkelman. Deze overdracht werd *post factum* door de ministers, vlak voor hun vertrek uit Hoek van Holland, en op 15 mei 1940 door de koningin goedgekeurd.³¹ Deze goedkeuring geschiedde overigens informeel, er werd niets op schrift gesteld.

Hirschfeld zou zich later voor de Enquêtecommissie het volgende herinneren over de overdracht op 13 mei 1940 van het regeringsgezag door minister Steenberghe aan generaal Winkelman: 'U ziet in de opperbevelhebber uw hoogste chef, waaraan u ondergeschikt bent en naar wiens bevelen u zult moeten handelen'. Winkelman heeft er op gereageerd en de secretarissen-generaal waren er persoonlijk blij om, dat deze oplossing was gevonden. Aan een omgekeerde constructie: generaal Winkelman ondergeschikt aan de secretarissen-generaal, – die waarnemend hoofd van de departementen waren – heeft niemand een seconde gedacht. De volgende ochtend werd een vergadering van de secretarissen-generaal belegd en daarin werd uitvoerig de positie, waarin zij verkeerden, besproken alsook de vraag hoe de verhouding tot de opperbevelhebber zou zijn en hoe bepaalde besluiten tot stand zouden moeten komen.³²

Zij hebben allen contact gehad met generaal Winkelman, die gezegd heeft: 'jullie moeten het werk doen, belangrijke vraagstukken leg je aan mij voor; ik wil geen lange nota's hebben; wie van de secretarissen-generaal mij wil spreken is welkom; ik zal bij voorkeur mondeling mijn besluiten nemen,

³¹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, 313.

³² Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, deel 2 a\b 118.

die moeten door de secretarissen-generaal worden bevestigd of zij moeten mij een besluit ter tekening voorleggen'.

Op 15 mei maande Winkelman als hoogste vertegenwoordiger van de Nederlandse regering via de pers het Nederlandse volk dat het noodzakelijk was:

Dat ieder in eigen beroep, werkring of bedrijf, rustig en ernstig zijn leven voortzet.... Onderling vereenigd, de gewijzigde omstandigheden dragend, zal het volk dit werk van herstel met energie verrichten.³³

Na de overdracht van het regeringsgezag op die 13e mei 1940 was de betekenis van het in 1902 door de ministerraad ingestelde college van secretarissen-generaal in één klap radicaal veranderd! Door minister Steenberghe's ingrijpen was het college 'op slag' het hoogste Nederlandse bestuurslichaam geworden. De door de secretarissen-generaal te volgen gedragslijn moest als uit het niet worden opgebouwd.³⁴ Vanaf mei 1940 kwam het college als regel driemaal per week bijeen, een jaar later werd dat tweemaal per week en na de benoeming van de NSB-er Rost van Tonningen als secretaris-generaal op Financiën werd de frequentie minder. In 1940 werden de vergaderingen ook bijgewoond door enkele regeringscommissarissen waaronder ir. S.L. Louwes.

De naam van ir. S.L. Louwes zal voor altijd in de eerste plaats verbonden blijven met de functie van directeur-generaal van de Voedselvoorziening. Stephanus Louwe Louwes was op 29 maart 1889 in Vierhuizen in Groningen geboren als zoon van een landbouwer. Na het doorlopen van de HBS in Groningen behaalde Louwes in 1912 de ingenieurstitel aan de toenmalige Rijks Hogere Land-, Tuin- en Bosbouwschool in Wageningen. Hij was achtereenvolgens onder meer assistent-Rijkslandbouwconsulent in Schagen, directeur van de Rijkslandbouwwinterschool te Meppel, Rijkslandbouwconsulent voor Overijssel, directeur van de Rijkslandbouwwinterschool in Hengelo en directeur van het productie en zaaizaadkantoor in Overijssel. Sommige functies vervulde hij tegelijkertijd. In 1919 werd hij secretaris-penningmeester van de Overijsselse Maatschappij van Landbouw, dit zou hij blijven tot 1940. In 1931 werd hij na de uitvaardiging van de Tarwewet als regeringscommissaris belast met de uitvoering van deze wet. Met de uitbreiding van de landbouwcrisiswetgeving groeide ook het takenpakket van ir. Louwes. Hiermee samenhangend werd hij in 1935 benoemd tot regeringscommissaris voor de akkerbouw en veehouderij. In deze functie heeft hij mede de grondslagen gelegd voor het landbouwcrisisbeleid.³⁵

³³ *Keesings Historisch Archief*, 15-16 mei 1940, no. 465, 4228E-4229 en *De Telegraaf*, 15 mei 1940, avondblad.

³⁴ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 127-128.

³⁵ Charité, *'Biografisch woordenboek van Nederland'*, deel 1, 354.

Louwes werd in 1934 tesamen met de Hoofdintendant en een hoofdofficier van de Generale Staf benoemd in de door de Ministerraad, op initiatief van de toenmalige minister van Defensie L.N.Deckers, in het leven geroepen 'Commissie van voorbereiding tot het uitbrengen van advies inzake de economische verdediging'. Louwes had op een dergelijke commissie aangedrongen bij minister Deckers vanwege zijn ongerustheid over de slechte voorraadpositie voor de graanvoorziening. Louwes schreef deze slechte voorraadpositie toe aan het feit, dat door de enorme verbetering van het verkeerswezen, alle sectoren in het bedrijfsleven hun voorraden hadden teruggebracht (vergeleken met de perioden van vóór 1914 toen men nog voor 3 maanden voorraad aanhield, was de voorraad nu teruggebracht tot 3 weken) om zo-doende kosten te besparen. In tijden van internationale spanning werd deze situatie vanuit militair oogpunt ongewenst geacht.³⁶

De toenemende internationale spanning leidde er toe dat op 3 april 1936 de veel zwaardere Commissie voor de Economische Verdedigingsvoorbereiding (CEVV) werd ingesteld. Deze interdepartementale commissie kwam onder leiding te staan van de hoofdintendant van de Zeemacht, P.H. Sluyter. Louwes, die ook hier weer als initiatiefnemer was opgetreden werd samen met A.H. Roebroek, de directeur-generaal van de landbouw, aangewezen als lid van de CEVV.

'Hoewel de CEVV nooit geworden is wat de militairen zich ervan voorgesteld hadden, namelijk de centrale leidinggevende instantie van waaruit de economische verdedigingsvoorbereiding zou plaats vinden, is de CEVV van grote betekenis geweest zowel voor het aanzwengelen van het onderzoek, de formulering in onderling overleg van de voorstellen inzake de te treffen maatregelen, als voor de feitelijke verdeling van de taken. Zo werd bijvoorbeeld al spoedig afgesproken dat de voorbereiding van de voorziening van het leger met levensmiddelen niet door Defensie maar door Landbouw en Visserij zou geschieden.

Dat de CEVV niet uitgegroeid is tot de centrale leidinggevende instantie is naast de hang naar zelfstandigheid van de departementen, voornamelijk een gevolg van de afwezigheid van overeenstemming over hoofdlijnen van de economische verdedigingsvoorbereiding en, ten dele hiermee samenhangend, de ongelijke bereidheid de economische verdedigingsvoorbereiding in de praktijk ten uitvoer te brengen.³⁷

Louwes verzette zich in de CEVV tegen de opvatting die van de zijde van Defensie werd ingebracht, dat de economische verdediging een voorbereiding van beperkte aard kon zijn omdat in 1914 toch ook alles goed verlopen was. Net als de heren Colijn en De Geer waren er bij Defensie kennelijk ook

³⁶ Trienekens, *'Tussen ons volk en de honger'*, 11.

³⁷ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 12.

krachten die spraken over: *als het oorlog wordt*. Als, maar het wordt geen oorlog!

‘De aankondiging van Louwes in de vergadering van de CEVV van 18 januari 1937 dat een voorzieningsbureau zou worden opgericht onder andere met het oog op de voorraadvoorziening, bracht een ware schok te weeg bij de overige leden. Het werd hun duidelijk dat de praktische uitvoering aan de commissie ontglipte. Voor de militairen was daar bovendien het nadeel aan verbonden, dat zij hierbij automatisch buiten spel kwamen te staan. Louwes maakte duidelijk dat de tijd van praten voorbij was. Als lid van de CEVV kon op hem als leider van het op te richten Rijksbureau voor (de Voorbereiding van) de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) controle uitgeoefend worden. Het RbVVO werd officieel ingesteld per 1 april 1937.

Dat ir. Louwes de leiding kreeg van RbVVO is van zeer grote betekenis voor het verdere verloop van de voedselvoorziening. Tot november 1945, toen hij belast werd met de oprichting van de FAO te Rome, bleef Louwes aan het hoofd staan van RbVVO. In de tussentijd was hij onafgebroken de werkelijke leider van de organisatie en betrokken bij de (voorbereiding van de) voedselvoorziening in oorlogstijd, ongeacht welke ministers, secretarissen-generaal, of Duitse gezagsdragers dan ook formeel en reëel boven hem hebben gestaan.³⁸

Toen op 23 maart 1937 de eerste stafvergadering werd gehouden op het RbVVO hield Louwes een korte uiteenzetting over de historie van de economische verdedigingsvoorbereiding en de taak van het in oprichting zijnde RbVVO. Louwes bleek op dat ogenblik al een vrij afgeronde visie te hebben op de problematiek, zonder dat men deze als een gesloten geheel mag beschouwen. Zijn uitgangspunt was dat, wou Nederland neutraal kunnen blijven, het zich moest voorbereiden op een lange tijd van zelfvoorziening. Immers een volk dat zich niet meer kon voeden, zou zich tenslotte aan moeten sluiten. Dit uitgangspunt, dat door Louwes ook elders herhaaldelijk naar voren gebracht werd, was naar de mening van Trienekens meer een politieke stellingname dan een inhoudelijke. Louwes' directe zorg was niet de handhaving van de neutraliteit, maar een ordentelijke voedselvoorziening in tijden van oorlog. Dit was ieders persoonlijk en een algemeen belang. Als de hoeveelheid eten onvoldoende wordt is het met de rust en de mogelijkheid een volk te regeren afgelopen.³⁹ Ook het mogelijke oorlogsgewin van boeren achtte hij van zeer kortstondige aard. Zijn inspelen op de neutraliteitshandhaving moest hem de nodige politieke steun verlenen voor een voorbereiding op een situatie waarbij Nederland voor een langere periode van toevoer van

³⁸ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 12.

³⁹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 14.

levensmiddelen zou zijn afgesloten, zoals dat in 1914-1918 vrijwel het geval was geweest.

‘In de Eerste Wereldoorlog was de overheid zelf op grote schaal opgetreden als opkoper en distributeur van levensmiddelen. Louwes was duidelijk van mening dat de overheid onvoldoende kennis had van de producten. Uitgangspunt bij hem was steeds, dat alle verrichtingen met de levensmiddelen door het bedrijfsleven zelf dienden te geschieden. Daar was de kennis, daar moesten risico's als indrogen, verlies en bederf genomen worden. De overheid diende uitsluitend regelend op te treden. Daarbij was Louwes niet geneigd veel consideratie te hebben met particuliere winstbelangen. Hij liet echter in alle gevallen uitvoerig overleg plaatsvinden met het bedrijfsleven, waarvan de vertegenwoordigers in tal van commissies van bijstand of contactcommissies werden opgenomen. Dit systeem drukte automatisch de kosten voor de overheid. Legt men bovendien op elk te distribueren product een kleine heffing, dan zijn de kosten voor de overheid vrijwel nihil, terwijl ook de consument goed af is in verband met de prijsbeheersing.’⁴⁰

Nu lijkt het, volgens Trienekens, wat vreemd dat Louwes zo'n groot voorstander was van prijsbeheersing. ‘Waarom zouden de boeren en handelaren niet net als tijdens Wereldoorlog I van de situatie mogen profiteren? Per slot van rekening was hij zelf een boerenzoon en werkte hij voor de landbouw, welke sector bovendien een slechte tijd achter de rug had. Dat Louwes pleitbezorger was van een voldoende beloning voor de arbeid en kosten gemaakt door de boerenbevolking, behoeft geen betoog. Zijn werk in de crisisjaren staat daarvan als monument ten getuige. Dat dientengevolge in de oorlogstijd de prijzen iets hoger zouden moeten liggen, stond voor Louwes, gezien het toenmalige prijsniveau en de te maken extra kosten (bijvoorbeeld tengevolge van veeafslacht), vast. Bovendien diende men aan de boeren op distributieterrein om psychologische redenen een ruime zelfverzorging toe te staan. Daar moest het bij blijven’⁴¹

Louwes had natuurlijk ook een ‘baas’ of zelfs een paar ‘bazen’ boven zich staan. De regering was vertrokken naar Engeland, het gezag overgedragen aan generaal Winkelman met rechtstreeks onder hem de secretarissen-generaal als waarnemende hoofden van de departementen. Generaal Winkelman gaf de secretarissen-generaal alle ruimte om de niet principiële zaken zelf af te handelen, terwijl waar nodig de regelingen formeel bij besluit van de opperbevelhebber zouden worden vastgesteld.⁴²

Vanaf het moment van de capitulatie op de 15e mei 1940 berustte het hoogste (regerings-) gezag tevens in Duitse handen en wel van 20 tot en met

⁴⁰ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 15-16.

⁴¹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 16.

⁴² Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 65.

29 mei 1940 in die van *General der Infanterie* Alexander von Falkenhausen, bevelhebber van de Duitse legerstroepen in Nederland, daarna in handen van de *Reichskommissar* A. Seyss-Inquart als hoofd van het Duits civiel bestuur. Von Falkenhausen was een conservatief en aristocratisch man die er ten volle van doordrongen was dat in een land als Nederland met dwang weinig te bereiken viel. De tijdelijkheid van zijn macht (negen dagen) maakte hem in feite machteloos. Aan generaal Winkelman kon hij enkele politieke vriendelijkheden bewijzen en de opperbevelhebber noemde dan ook na de oorlog het contact met Von Falkenhausen 'buitengewoon goed, niet alleen formeel, maar ook wat zijn medewerking betreft'.⁴³

Aan deze dualistische situatie kwam een einde toen generaal Winkelman op 12 juni 1940 een verklaring aflegde waarin hij meedeelde dat hij met terugwerkende kracht tot 3 juni uitsluitend nog belast was met de militaire demobilisatie. Vanaf die datum was ten opzichte van RbVVO secretaris-generaal Hirschfeld dus de hoogste Nederlandse gezagsdrager.

Dr. Hans Max Hirschfeld was in 1899 in Bremen geboren waar hij kort na zijn geboorte Luthers werd gedoopt. Hirschfeld groeide op in Rotterdam waar zijn vader een scheepvaartkantoor bezat. Hij bezocht in Rotterdam de HBS en studeerde aan de Nederlandsche Handels-Hoogeschool alwaar hij in 1922 promoveerde op een historische studie over het bankwezen in Nederland. Van 1920-1925 was hij werkzaam bij de Rotterdamsche Bankvereniging en van 1925-1932 bij de Javasche Bank in Batavia als chef van de economisch-statistische afdeling. Wij zagen eerder de contacten in Nederlands-Indië tussen dr. Hirschfeld en prof. mr. Henk Hoetink. Hier in Nederlands-Indië werd Hirschfeld in 1931 vanuit Nederland aangezocht door minister Verschuur van Arbeid, Handel en Nijverheid in de nieuwe functie van directeur-generaal van Handel en Nijverheid. Hirschfeld aanvaardde deze functie op 32-jarige leeftijd. De handelspolitiek eiste weldra het meest van zijn aandacht. De handelspolitiek bewoog zich in de crisistijd – noodgewongen – geleidelijk in protectionistische richting, waarbij het principe van de wederkerigheid de belangrijkste norm werd voor de internationale handelsverhoudingen. Wegens de deskundigheid waarmee hij de hierdoor noodzakelijk geworden onderhandelingen voerde, genoot hij in binnen- en buitenland groot aanzien.⁴⁴ Houwink ten Cate beschouwt secretaris-generaal Hirschfeld als het meest scherpzinnige lid en het lid met het grootste onaf-

⁴³ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 31-32. Von Falkenhausen, die militair-bevelhebber van België en Frankrijk zou worden, behoorde al vroeg tot de groep militairen die een aanslag op Hitler wilde plegen. Na de aanslag op 1 juli 1944 werd hij in KZ Dachau gevangengezet. Hoewel hij in 1951 tot twaalf jaar dwangarbeid werd veroordeeld, verkreeg hij reeds na 16 dagen gratie omdat hij diverse Belgische burgers uit handen van de SS redde. Rothfels, *Die deutsche Opposition gegen Hitler*, 91. Benz, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, 392-393 en 833

⁴⁴ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 1, 242.

hankelijksgevoel van het gemêleerde gezelschap van secretarissen-generaal.⁴⁵

Bij de instelling op 8 mei 1940 van het departement van Landbouw en Visserij met mr.dr. A.A. van Rhijn als minister, was ir. A.L.H. Roebroek, de directeur-generaal van de Landbouw, als waarnemend secretaris-generaal gaan fungeren. Hirschfeld was op diezelfde dag benoemd tot waarnemend secretaris-generaal van Handel Nijverheid en Scheepvaart.⁴⁶ Op 10 mei 1940 bij het uitbreken van de oorlog was Roebroek nog niet officieel tot secretaris-generaal benoemd. Hirschfeld en Louwes waren beiden van mening dat er van Roebroek (te) weinig leiding uitging. Hirschfeld had daarom nog vóór het vertrek van de ministers Steenberghe en Van Rhijn voorgesteld om Louwes in de plaats van Roebroek tot waarnemend secretaris-generaal aan te wijzen. Voor het uitvoeren van deze maatregel was echter onvoldoende tijd overgebleven. Na het vertrek van de ministers heeft secretaris-generaal Snouck Hurgronje⁴⁷ generaal Winkelman voorgesteld alsnog tot deze maatregel over te gaan. Ir. Louwes, ter zake bij generaal Winkelman onthouden, had evenwel bezwaar gemaakt ir. Roebroek op deze wijze voor het hoofd te stoten. Op verzoek van Winkelman en op aandringen van Snouck Hurgronje en Louwes heeft Hirschfeld toen op 24 mei 1940 tevens de functie van waarnemend secretaris-generaal van Landbouw en Visserij op zich genomen. Roebroek was hierover zeer verontwaardigd,⁴⁸ 'Dat vergeef ik je nooit' voegde hij Hirschfeld toe,⁴⁹ doch Winkelman meende niet anders te kunnen handelen.⁵⁰

Zo was de directeur-generaal van Handel en Nijverheid Dr. H.M. Hirschfeld uiteindelijk een zeer invloedrijk man geworden. Als secretaris-generaal waarnemend hoofd van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart (8 mei 1940) en als secretaris-generaal waarnemend hoofd van het departement van Landbouw en Visserij (24 mei 1940) was hij in 'regeringskringen' één van de weinigen die het hoofd koel hield. Het bestuur van de gehele economische sector, met uitzondering van de financiën, berustte tijdens de bezetting op zijn schouders. Hij verkeerde in een vrijwel onmogelijke positie. Men kon hem echter, zoals Winkelman deed, voor deze functies als de meest aangewezen figuur beschouwen. Hij was uiterst intelligent, koelbloedig en vindingrijk. Verder was hij een voortreffelijk en ervaren onderhandelaar met grote kennis van personen en kanalen in Duitsland.⁵¹

⁴⁵ Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman', 203.

⁴⁶ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 37.

⁴⁷ Snouck Hurgronje was secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken en voorzitter van het College van secretarissen-generaal.

⁴⁸ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 66.

⁴⁹ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 37.

⁵⁰ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 66-67.

⁵¹ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel I, 242.

Om de zelfstandige positie van Louwes te onderstrepen benoemde Winkelman hem tot regeringscommissaris voor de Voedselvoorziening, terwijl Roebroek tot 15 juli 1941 directeur-generaal van de Landbouw zou blijven. Op dat ogenblik diende Roebroek, die nog steeds verbitterd was over het feit dat Hirschfeld hem als waarnemend secretaris-generaal van Landbouw en Visserij aan de kant had gezet, zijn ontslag in en werd opgevolgd door de NSB'er G.J. Ruiter.⁵² Dit was een landbouwer uit het Friese De Knipe en de voorzitter van de Friesche Maatschappij voor Landbouw. De NSB ontleende evenwel aan de Ruiter's benoeming niet veel voordeel. In de praktijk bleek namelijk dat hij in vergaande mate steun gaf aan het beleid van Hirschfeld en Louwes. Ruiter had nu eenmaal verstand van landbouwvraagstukken en ging dan ook als regel akkoord met de zakelijke argumentatie van Hirschfeld en Louwes, zulks tot teleurstelling van Mussert. Louwes zou na Wereldoorlog II aan de advocaat van Ruiter het volgende schrijven: 'De heer Ruiter heeft op mij den indruk gemaakt van een idealist, die door nadere kennismaking met de realiteit volkomen gedesillusioneerd is en die toen getracht heeft te redden wat nog te redden viel. Hij was een der weinige bekwame figuren, die de N.S.B. heeft voortgebracht en diens gevolge had zijn invloed ten kwade zeer groot kunnen zijn. Dat hij zijn onmiskenbare capaciteiten niet heeft gebruikt in deze richting, is voor ons land een geluk geweest'.⁵³

4.3.2 Het Duitse civiele gezag en RbVVO

Vanaf 19 mei 1940 lag het hoogste Duitse civiele gezag in bezet Nederland in handen van dr. Arthur Seyss-Inquart als *Reichskommissar* met naast zich een *Wehrmachtbefehlshaber*.⁵⁴ Op 18 mei 1940 had Hitler dit beslist. Ook had hij vastgelegd dat de *Reichskommissar* rechtstreeks van hem, Hitler, richtlijnen en instructies zou ontvangen.⁵⁵

Seyss-Inquart zou zich in latere bezettingsjaren soms intensief, maar vooral op cruciale momenten (en dan veelal besluitvormend) persoonlijk met de voedselvoorziening in Nederland bemoeien. Zoals we nog zullen zien besloot hij in bijzondere gevallen ook persoonlijk ten aanzien van het personeel van RbVVO over leven of dood. Daarom willen we hier nadrukkelijk stilstaan bij de persoon en achtergrond van deze intellectueel 'met twee gezichten', die in de jaren voor zijn komst naar Nederland in Oostenrijk en Polen al uitvoerig had laten zien dat hij beschikte over een zeer groot 'aanpassings'-vermogen.

⁵² De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5, 412.

⁵³ Nationaal Archief. Geheim archief van de Regeringscommissaris voor de Akkerbouw en Veehouderij en de Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening. Inv. nr. 120. Brief van 24 november 1946.

⁵⁴ Benz, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, 676.

⁵⁵ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 49.

Bij analogie redenerend⁵⁶, leek de wijze van werken van Seyss-Inquart met betrekking tot de nazificatie en plundering van Nederland van eenzelfde pragmatisme te getuigen als de coöperatieve houding van Hirschfeld en Louwes met de bezetter ten behoeve van het op peil houden van de Nederlandse voedselvoorziening. Met andere woorden: beide partijen probeerden door een pragmatische opstelling – twee stappen vooruit, één stap achteruit – hun volledig tegengestelde doelstellingen te bereiken en gaven elkaar daartoe – over en weer – de nodige ruimte.

Mutatis mutandis gaat ditzelfde verhaal – mogelijk zelfs in sterkere mate – ook op ten aanzien van Von der Wense, het hoofd van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*, die voor het *Reichskommissariat* de dagelijkse contacten met RbVVO onderhield.

Arthur Seyss-Inquart was op 22 juli 1892 geboren in Stannern in Moravië, een deel van de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie.⁵⁷ Zijn vader was leraar in de klassieke talen en rector van een Duits gymnasium. In 1910 legde Seyss-Inquart het eindexamen gymnasium af, waarna hij in Wenen rechten ging studeren. Bij hem waren de Duits-nationalistische gevoelens krachtig ontwikkeld.⁵⁸ Hij promoveerde in 1916. Als student in Wenen kwam hij al tot de slotsom dat je er in de politiek goed aan doet je gevoelens uit te schakelen en het zwaartepunt te leggen bij belangen en verstandelijke overwegingen.⁵⁹ Zijn juridische deskundigheid als advocaat betrof in het bijzonder het arbeidsrecht. In de procesgang kwam zijn gereserveerdheid en zijn afkeer van veel woorden hem goed van pas. 'Ik win mijn processen door niet te spreken', zei hij eens tegen zijn vrouw.⁶⁰ In die tijd had hij al contact met Fischböck⁶¹, directeur van een verzekeringsmaatschappij. Het was een aparte charme van Fischböck dat hij telkens cliënten voor Seyss-Inquart aanbracht.⁶² Seyss-Inquart werd in 1931 donateur van de Oostenrijkse Nazi-partij, lid werd hij niet.⁶³

Begin maart 1938 bracht Seyss-Inquart het tot minister van Binnenlandse Zaken van Oostenrijk. Op 11 maart van dat jaar werd hij bondskanselier en zou hij de greep van Hitler naar Oostenrijk legaliseren. Dinsdag 15 maart zou

⁵⁶ De toepassing van de redenering bij analogie (de waarheid van iets uit overeenkomstige feiten, gevallen afleiden) komt met name uit de wetenschap der Rechtsgeleerdheid. Zie bijvoorbeeld: Glastra van Loon, *Elementair begrip van het recht*, 17 en Hazewinkel-Suringa *Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht*, 335-340.

⁵⁷ Benz, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, 882.

⁵⁸ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 51-52.

⁵⁹ Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, 14.

⁶⁰ Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, 22.

⁶¹ Fischböck werd later in Nederland *Generalkommissar* voor financiën en economie.

⁶² Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, 25.

⁶³ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 53.

Seyss-Inquart als *Reichsstatthalter* Hitler met een redevoering in Wenen begroeten.⁶⁴

Seyss-Inquarts aarzelingen bleven door de buitenwereld niet onopgemerkt. Teleurstellingen volgden. De gelijkschakeling van de *Ostmark* voltrok zich met een bruutheid die op Seyss-Inquart een stuitende indruk maakte. De Joden-vervolging zette er zo furieus in dat hij enkele Joodse families die hem persoonlijk goed bekend waren, effectief hielp bij hun emigratie. Overigens had zijn eigen departement van Justitie al daags voor Hitlers intocht in Wenen alle Joodse rechters en advocaten op non-actief gesteld.⁶⁵ Hij huilde dus mee met de wolven in het bos. Seyss-Inquart was inmiddels bevorderd tot *Reichsminister* met alle daarbij behorende statusverhoging en werd in de herfst van 1939 benoemd tot plaatsvervanger van de *Generalgouverneur* van Polen, Hans Frank.

Volgens De Jong dacht Hitler toen hij van het vertrek van de koningin en van het kabinet vernomen had onmiddellijk aan Seyss-Inquart.⁶⁶ Het vertrek van de vorstin en de regering betekende voor Hitler namelijk dat er in Nederland ook sprake zou zijn van een civiel Duits bestuur in plaats van alleen een militaire bezetting. De naam van Seyss-Inquart viel in dit verband al op 15 mei in een gesprek tussen Hitler en Himmler. Geen wonder: in de periode 1933-1938 had Seyss-Inquart in Oostenrijk juist dat mengsel van vasthoudendheid en sluwheid aan de dag gelegd dat Hitler in een *Reichskommissar* van bezet Nederland begeerde. Hij had in Seyss-Inquart veel vertrouwen. Bovendien wilde deze uit Krakau weg en kon hij daar gemist worden. Op 18 mei 1940 ondertekende Hitler het benoemingsdecreet. Seyss-Inquart kwam rechtstreeks onder Hitler te staan en zou van hem instructies ontvangen. Naast de *Reichskommissar* zou een *Wehrmachtbefehlshaber* (ook rechtstreeks onder Hitler) optreden. Deze splitsing had het grote voordeel dat de *Wehrmacht* geen directieven kon geven aangaande de voedselvoorziening van de burgerbevolking. Daar staat tegenover dat de *Wehrmacht* in verband met haar taakuitoefening in het bezette gebied erin geïnteresseerd was dat de stemming onder de bevolking zich niet bij gebrek aan voedsel tegen de *Wehrmacht* zou keren.⁶⁷

Het decreet bepaalde verder dat de *Reichskommissar* gebruik zou kunnen maken van Duitse politiekrachten en zich overigens van het Nederlandse bestuur zou kunnen bedienen en dat het Nederlandse recht van kracht zou blijven, 'voorzover het met de bezetting te verenigen is'. Het decreet verscheen in het *Reichsgesetzblatt* alsmede in de Duitse en Nederlandse pers.⁶⁸ Een

⁶⁴ Benz, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, 882.

⁶⁵ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 55.

⁶⁶ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 30.

⁶⁷ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 45.

⁶⁸ Benz, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, 882.

tweede decreet van een dag later (de 19e mei) bleef geheim. Hierin gaf Hitler Goering het recht om Seyss-Inquart rechtstreeks instructies te geven op economisch gebied.

Diezelfde 19e mei nam Seyss-Inquart in Hitlers militaire hoofdkwartier in de Eifel zijn benoemingsoorkonde in ontvangst. Er vond een eerste gesprek plaats waarin Hitler, naar De Jong aanneemt, de hoofdlijnen van het te voeren beleid uitstippelde. 'U moet een grote staat voeren', zei hij nog, 'neem uw vrouw mee, want ik zou graag zien dat u met de Nederlanders sociaal bevriend raakt'. Seyss-Inquart zou door de telefoon tegen zijn vrouw gezegd hebben: 'Zeg, Trude, de *Führer* wil dat ik tulpen ga planten'.⁶⁹

Deze opmerking moeten we zien in het licht van het feit dat hij vanaf mei 1940 in Nederland in een geheel ander land dan Polen en met een diametraal tegengestelde opdracht werkzaam zou zijn. Polen werd door hem gezien als een gebied waar het Duits *Herrenvolk* zich alles mocht veroorloven. Een gebied dat, in Seyss-Inquarts door vooroordelen bepaalde visie, bewoond was door een bevolking met een inferieure beschaving die, voorzover daar nog waardevolle elementen in voorkwamen, Duits ('Germaans') van oorsprong was. De politieke mentaliteit van Seyss-Inquart was er in feite één van een meedogenloos koloniaal onderdrukker.⁷⁰ Nederland zag hij en zagen nagenoeg alle Duitsers met geheel andere ogen: Nederland behoorde tot de 'beschaaft', d.w.z. tot de 'eigen' wereld. Nederland was 'Germaans', een economisch rijk ontwikkeld land met een ijverige bevolking die, afgezien van enkele groepen als Joden en Zigeuners, uit 'bloedverwanten' bestond. Bovendien had Seyss-Inquart niet de opdracht om dat volk uit te persen en met de hardste methoden te onderdrukken en waar nodig te vernietigen, maar om het juist te winnen voor het nationaal-socialisme.⁷¹

Toch zou weldra blijken welke ongehoorde afmetingen de nazificatie en plundering van Nederland door Seyss-Inquart en zijn trawanten zou aannemen.⁷² Seyss-Inquart werd tot de dubbelhartigste figuren onder de Duitsers gerekend.⁷³ Hij was een gesloten, wat teruggetrokken man, liefhebber van muziek en zelf een niet onverdienstelijk pianist. De omstandigheden dreven hem meer dan dat hij deze naar zijn hand zette en als zodanig was hij een opportunist.⁷⁴

⁶⁹ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 31.

⁷⁰ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 58-59.

⁷¹ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 58.

⁷² Van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur', *Onderdrukking en verzet*, deel I, 332.

⁷³ Van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren', deel I, 332.

⁷⁴ A.H. Paape in voorwoord: Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, 6.

Zijn kritische vermogens liet hij te lang buiten werking en zijn roeping als intellectueel werd hij ontrouw.⁷⁵ Eenmaal behorend tot de engere kring rondom Hitler, kon hij zich hier niet meer van losmaken.⁷⁶

Louwes en zijn RbVVO kregen vooral indirect met Seyss-Inquart en zijn opvattingen te maken via het *Reichskommissariat* en dan wel in het bijzonder de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* dat behoorde tot het *General-kommissariat* van Fischböck.

Trienekens kreeg in 1976 tijdens een interview met M.J.L. Dols, gedurende de bezetting hoofd van de afdeling Voeding van RbVVO, te horen wat voor contacten met de Duitse bezetter achter de schermen plaatsvonden. 'Contacten met Seyss-Inquart hadden wij af en toe, vooral in de laatste winter. Hirschfeld sprak Seyss-Inquart iedere week. Seyss-Inquart waarschuwde als we moesten onderduiken. De SS was machtig. Zo ben ik na een hervordering van een schip op zo'n hint ondergedoken. Ook Louwes en Hirschfeld waren niet altijd thuis. Overdag was je veilig, 's nachts moest je opletten. Valstar⁷⁷ werd 's nachts vermoord nadat hij uit zijn huis was gelokt. Dit gebeurde niet door Duitsers. Er werd ook van Duitse zijde (Von der Wense) gewaarschuwd als er razzia's gehouden zouden worden, zodat we ons personeel konden waarschuwen'. Dit optreden, hoe verwonderlijk ook, kan volgens Trienekens, nog altijd gezien worden als een Duits belang daar met de gewaarschuwde personen een goede voedselvoorziening behouden bleef.⁷⁸

Ernährung und Landwirtschaft stond aan het begin van de bezetting onder leiding van Friedrich Graf Grote. Grote was een overtuigd nationaal-socialist, die terdege rekening hield met Hitlers richtlijn dat Nederland op economisch gebied niet slechter behandeld mocht worden dan Duitsland. Hij was afkomstig uit de *Reichsnährstand* en had een open oog voor het vraagstuk van de kleine boeren. Hij was voorstander van propaganda zodat de boeren overtuigd en tot vrijwillige medewerking gebracht zouden worden.⁷⁹

Deden zich bij de Nederlandse voedselvoorziening moeilijkheden voor, dan hielp hij deze graag oplossen. Ir. S.L. Louwes kon op zakelijk gebied goed met hem opschieten. Op politiek gebied lag dat moeilijker want Louwes verwachtte niet anders dan dat de bestaande centrale landbouworganisaties (het Koninklijk Nederlands Landbouwcomité, de Christelijke Boeren- en Tuindersbond in Nederland en de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond) vroeg of laat 'gelijkgeschakeld' zouden worden met als gevolg dat de NSB'ers van het Nederlands Agrarisch Front onder leiding van de even

⁷⁵ Neuman, *Seyss-Inquart*, 361.

⁷⁶ Bracher, *die deutsche Diktatur*, 402.

⁷⁷ Valstar was aan het begin van de oorlog regeringscommissaris voor Groenten en Fruit en later werd hij voorzitter van het hoofdbedrijf voor Akkerbouw.

⁷⁸ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 106.

⁷⁹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 50.

rumoerige als onbekwame E.J. Roskam meer invloed zouden krijgen. Althans meer last zouden veroorzaken. Louwes had de neiging *Graf Grote* te vriend te houden. Dit speelde vooral in de zomer van 1941. Louwes wist toen bijvoorbeeld dat Duitse graanleveranties noodzakelijk waren om een verlaging van het Nederlandse broodrantsoen te voorkomen.⁸⁰

Graf Grote, die, nadat hij in ongenade was gevallen, in het najaar van 1941 naar het Oostfront werd gestuurd en daar spoedig omkwam, werd opgevolgd door Von der Wense. Deze laatste voelde zich duidelijk meer aangetrokken tot de ambtelijke deskundigen zoals Louwes *cum suis* dan tot de vertegenwoordigers van de Landstand. Het feit dat Von der Wense aan het hoofd van *Ernährung und Landwirtschaft* kwam te staan heeft volgens Trienekens de voedselvoorziening in Nederland dan ook gunstig beïnvloed.⁸¹

De wisseling van Grote met Von der Wense had volgens Klemann te maken met het feit dat Albert Speer in dat jaar een onaantastbare machtspositie op economisch gebied verwierf. Ideologisch bevrogen nazi's moesten daarom het veld ruimen op met de economie samenhangende beleidsterreinen om plaats te maken voor deskundigen. Zo werd ook in Berlijn Ricardo Darré als *Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft* vervangen door Herbert Backe, een ambitieus vakman wiens praktische oplossingen op het gebied van de voedselvoorziening aansloten bij de nieuwe politiek.⁸²

Vanaf het begin van de Duitse bezetting was *Freiherr* dr. J.C.G. von der Wense al aangesteld als *Ständiger Vertreter* van *Graf Grote*. De vader van Von der Wense was een *Rittergutsbesitzer* te Holdenstadt, *Kreis* Melzen in Noord Duitsland. 'Hijzelf had de landbouwhogeschool te Halle a/d Saale met succes gevolgd en bekleedde vervolgens verscheidene bureaufuncties. In juni 1938 werd hij persoonlijk referent van Backe, op dat ogenblik staatssecretaris van het *Reichsernährungsministerium* (REM) in Berlijn. Vanaf januari 1940 had Von der Wense de rang van *Oberregierungsrat*. Behalve zijn functie in Den Haag was hij vanaf augustus 1940 betrokken bij de oprichting van het *Reichskolonialministerium* in Berlijn. Op het eerste gezicht lijkt dit een beetje vreemd, maar in het begin van de oorlog was er op koloniaal terrein nog niet veel te doen en had Von der Wense de tijd in Nederland zijn inzicht in de koloniale politiek te vergroten. De Nederlanders waren immers in staat geweest met zeer weinig mensen grote baten uit hun koloniën te halen? Daar moest iets van te leren zijn! In de latere oorlogsjaren kon Von der Wense rustig in Den Haag blijven, want de voorbereidingen voor de koloniale overheersing (van Afrika) werden op een laag pitje gezet. Door zijn rol in het REM hield Von

⁸⁰ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5, 133-134.

⁸¹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 52.

⁸² Klemann, *Nederland 1938-1948*, 225.

der Wense vaste voet in Berlijn. Hij was dan ook eerder een departementale *Verwalter* van klasse dan een boerenorganisator.

Hij gold noch intern, noch bij de Nederlandse bestuursambtenaren als nationaal-socialist, ofschoon hij sedert 1937 wel lid van de partij was. Door het feit dat hij sedert 1928 lid was van de *Stahlhelm* die in 1933 bij de *Sturm-Abteilung (SA)* 'eingegliedert' werd, mag men hem politiek in de rechts-conservatieve hoek plaatsen. In de *SA* had hij de rang van *Sturmführer*⁸³. Von der Wense werd in Nederland niet in uniform gezien.⁸⁴

Na de oorlog beschreef ir. S.L. Louwes het Duitse organisatieonderdeel van Von der Wense als volgt: 'De Duitse instelling, die hier de landbouwaangelegenheden behandelde, was de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*, die een vrijwel zelfstandige positie had ingenomen. Zij bestond uit een leider (Grote/Von der Wense) en referenten voor de verschillende afdelingen. De persoonlijke verhouding in het zakelijk verkeer was in het algemeen correct. Dreigementen werden weinig geuit. Sociaal verkeer was er niet. Onder de referenten waren er die ons zeer veel hebben geholpen; bij anderen moesten wij oppassen, maar van minderwaardige handelingen of van speciale vervolgingen hebben wij geen last gehad. Langzamerhand kregen sommigen dezer mensen door het jarenlange verkeer hier te lande een goede kijk op de Nederlandse toestand, en daardoor begrip voor de Nederlandse belangen, en in het algemeen genoten wij het grote voordeel dat de in het algemeen niet extreem-politieke *Hauptabteilung* ons de politie van het dak hield'.⁸⁵

Volgens Trienekens vatte de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* haar functie zo op dat 'niemand opdrachten aan Nederlanders of Nederlandse instanties kon geven op het haar toevertrouwde terrein dan via haar. Wie enig inzicht heeft in de bestuurlijke verhoudingen in het "Germaanse rijk" met zijn veelheid aan elkaar vaak overlappende gezagslijnen, zal begrijpen dat een dergelijke stelling niet zonder weerstand betrokken kon worden. Conflicten kwamen dan ook regelmatig voor. Toch blijkt uit de stukken onomstotelijk dat de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* de door haar betrokken positie minstens tot aan de spoorwegstaking heeft kunnen handhaven'.⁸⁶

De *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* was qua organisatie opgedeeld in aanvankelijk negen, later veertien *Referate*. De eerste negen *Referate* betroffen:

1. bestuur, 2. algemeen, 3. produktie, 4. distributie, 5. vee, vlees, gevogelte, wild, eieren, 6. groente, fruit, aardappelen, 7. sierteelt, wilgen, 8. graan, veevoeder, zaden en voedings- en genotmiddelen, 9. zuivel, vetten en visserij-

⁸³ *Sturmführer*: luitenant-compagniescommandant.

⁸⁴ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 51.

⁸⁵ Louwes, 'De Voedselvoorziening', *Onderdrukking en verzet*, deel II, 637.

⁸⁶ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 46.

produkten. Later kwamen daar bij: 10. wetgeving, 11. waterstaat, 12. zuivel (door afsplitsing), 13. de Centrale Crisis Controledienst, 14. verzoekschriften, 15. de coöperatie en de Nederlandse Landstand. *Die Referenten lenken und überwachen die zuständigen Abteilungen des niederländischen Ministeriums und die jeweils in Betracht kommenden Wirtschaftsverbände bei denen die Durchführung der Erfassung und Verteilung liegt.*⁸⁷

Het zou niet erg lang duren voor Seyss-Inquart een oordeel over de samenwerking met het Nederlandse overheidsapparaat klaar had. Zijn *Eerste rapport over de toestand en de ontwikkeling in het bezette Nederland 29 mei tot 19 juli* werd een als strikt geheim aangeduid document: *Geheime Reichssache!* Een document van uitzonderlijke betekenis en helaas het enige van Seyss-Inquarts rapporten dat bewaard gebleven is.⁸⁸ Seyss-Inquart schrijft onder andere: 'De ervaringen met de Nederlandse ambtenaren hebben doen inzien, dat deze lieden, zoals alle Nederlanders, van huis uit lastig zijn. Men moet zeer veel met hen onderhandelen, als zij neen zeggen, betekent dat nog niet definitief neen, als zij ja zeggen, overdenken zij de zaak nog lange tijd, tenslotte doen zij toch wat men wil. Verder hebben zij de behoefte zich te dekken; aangezien de Nederlanders nog niet goed kunnen geloven, dat Engeland dat eeuwen lang de belichaming van de wereldmacht geweest is, nu toch definitief van het continent is uitgeschakeld, wensen zij in vele gevallen een rechtstreekse opdracht, aan welke zij dan eenvoudig gevolg geven, om later op deze dwangpositie te kunnen wijzen. Men mag evenwel over het gedrag der ambtenaren in de bestuurspraktijk in het algemeen niet klagen. Men kan niet zeggen, dat werk van vitaal belang door het ambtenarencorps vertraging ondervindt. Op alle gebied heersen echter uitgesproken liberale methoden en principes'.⁸⁹

Verder schreef hij in dit rapport het volgende met betrekking tot de landbouw en voedselvoorziening: 'Bijna voltooid is de algehele inbeslagname en distributie van levensmiddelen (en van de textielgoederen), althans alle desbetreffende instructies zijn uitgevaardigd en in werking. Een reeks van beschikkingen die betrekking hebben op de reorganisatie van de landbouw zijn uitgevaardigd en in werking, in wezen gaat het er om dat de aanwezige voorraad veevoeder zo gebruikt wordt dat een zo groot mogelijke veestapel voor ongeveer 80% ten koste van de onevenredig grote pluimvee- en varkensstapel tot het volgende seizoen wordt aangehouden'.

Met betrekking tot de grondstoffen schreef hij: 'De voorraden aan grondstoffen werden in beslag genomen en met toestemming van de Generaal-Veldmaarschalk⁹⁰ aldus verdeeld, dat de Nederlanders voor de

⁸⁷ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 50.

⁸⁸ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 443-449.

⁸⁹ Van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur', deel I, 338.

⁹⁰ Bedoeld wordt Hermann Göring, de algemeen gevolmachtigde voor het Duitse Vierjarenplan.

instandhouding van hun economie grondstoffen voor een half jaar behouden mogen, waarbij zij dezelfde toewijzing ontvangen, als in het Rijk geschiedt. Ditzelfde principe van gelijke behandeling wordt toegepast bij de levensmiddelenvoorziening, enz. Op aanzienlijke voorraden grondstoffen kon ten behoeve van het Rijk de hand gelegd worden, zo bijvoorbeeld 70.000 ton industriële vetten; dit moet ongeveer de helft zijn van de hoeveelheid, die het Rijk te kort komt'.⁹¹

Bijzonder interessant is tenslotte dat Seyss-Inquart in zijn rapport, dat uiteindelijk voor Hitler bestemd was, over de Nederlandse politieke ontwikkeling tot het oordeel komt dat de Nederlanders hun politieke reserve zouden hebben laten varen. 'Niettegenstaande de onveranderde, eerder nog versterkte afwijzende stemming in de kringen, die tot dusver de politieke mening beheersten, neemt de zakelijke maar ook de politieke belangstelling voor het Rijk toe'. Opmerkelijk is hierbij volgens hem dat de vroegere tegenstanders, voor zover zij hun houding begonnen bij te stellen, op het standpunt stonden dat zij niet met de NSB, maar liever rechtstreeks met de NSDAP en met het Rijk in contact wilden komen. 'Om hun terughoudendheid te overwinnen heeft in zeer belangrijke mate bijgedragen een gesprek met Colijn, die vervolgens een brochure geschreven heeft. De essentie van deze brochure vindt men samengevat in de constatering, dat op het vasteland van Europa Engeland zonder enige twijfel door het Rijk is uitgeschakeld en dat het Rijk op het vasteland van Europa de leiding zal hebben. Op dit feit zal Nederland zich moeten instellen; het zal, bij zeer nauwe economische betrekkingen met het Rijk, door zijn vasthouden aan het Huis van Oranje zijn onafhankelijkheid moeten bewaren'. Het innemen van dit standpunt door Colijn had volgens Seyss-Inquart een enorm effect gehad, omdat dit door de protestante, met name calvinistische kringen, als een beslist gezaghebbende uitspraak beschouwd werd. Er viel op dat ogenblik volgens Seyss-Inquart een veelvuldig streven naar concentratie op te merken: 'men stelt zich daarbij tot taak, als deelgenoot in een overeenkomst met het Rijk voor het voetlicht te treden. De poging van de democratische partijen om via Colijn invloed te herwinnen werd althans voor het ogenblik door de publieke opinie afgewezen. In plaats daarvan trad een groep van de Commissaris der provincie Groningen, Linthorst-Homann, en de katholieke politicus De Quay.⁹² Zij legden *Reichsamtleiter* Schmidt een proclamatie voor. Deze weigerde hieraan zijn officiële goedkeuring te hechten en bracht de heren onder het oog dat een afhankelijkheidsverklaring aan het Huis van Oranje voor de bezettende macht

⁹¹ Van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur', deel I, 337.

⁹² Seyss-Inquart bedoelde hier de in juli 1940 door J.E. de Quay, L. Einthoven en J. Linthorst Homan gestichte 'Nederlandsche Unie'.

onduldbaar zou zijn. Hierdoor is deze groep in verwarring geraakt en heeft veel van haar toch al niet grote prestige onder de bevolking verloren’⁹³

4.3.3 Ir. S.L. Louwes wordt directeur-generaal voor de voedselvoorziening

Ir. S.L. Louwes was, zoals we eerder zagen, door generaal Winkelman benoemd tot regeringscommissaris voor de voedselvoorziening. Tevens had hij Hirschfeld benoemd tot secretaris-generaal van Landbouw en Visserij en Roebroek bleef directeur-generaal voor de Landbouw. Winkelman had kennelijk redenen om op een zeer zorgvuldige wijze te besluiten over de bemensing van de topstructuur bij Landbouw en Visserij inclusief RbVV0 en over de benaming van de door deze functionarissen uit te voeren functies.

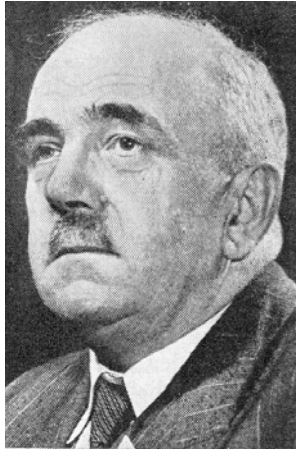
In zijn herinneringen uit de jaren 1933-1939 heeft Hirschfeld beschreven hoe ook minister Steenberghe al zijn aarzelingen kende en eerst na rijp beraad de topstructuur met betrekking tot de Landbouw en Visserij ingevuld heeft. Hij legde het zwaartepunt van de landbouwpolitiek bij secretaris-generaal Van Rhijn en Roebroek werd directeur-generaal van de landbouw.⁹⁴ Wat stak hier achter?

Trienekens schrijft hier over: ‘Aangaande de achtergronden van deze in dit verband toch zeer belangrijke gebeurtenissen is mij zeer weinig bekend geworden’. Ook uit gesprekken na de oorlog met de heer Dols van RbVVO kon Trienekens niet de gehele waarheid halen. Het niet benoemen van Roebroek (bij het uitbreken van de oorlog) tot secretaris-generaal van Landbouw en Visserij, kan onvoldoende verklaard worden uit het enkele feit dat hij over onvoldoende bestuurlijke kwaliteiten beschikt zou hebben. Hij was onder-tussen immers al sinds 1934 (6 jaar!) directeur-generaal van de Landbouw. De heer Dols heeft er echter op gewezen dat de Duitse gezindheid van de heer Roebroek voor generaal Winkelman een reden geweest moet zijn om hem niet tot secretaris-generaal te benoemen. In dit verband wijst Trienekens ook naar een brief van Roebroek aan *Graf* Grote (van 21 augustus 1940!) om hem aan te sporen tot deelname aan een ongedwongen samenzijn van Duitse en Nederlandse autoriteiten.

Trienekens trekt dan ook de conclusie dat Louwes al jaren op de hoogte was van de pro-Duitse gevoelens van Roebroek en dat dit voor generaal Winkelman meer dan voldoende was onmiddellijk af te zien van de voorgenomen benoeming van Roebroek. Dat Louwes zeer geschikt was om de functie van secretaris-generaal op zich te nemen is aan geen twijfel onderhevig. Dat hij deze positie weigerde zal vooral op strategische belangen gestoeld zijn. Als hij de functie wel aanvaard had, had hij zich veel kwetsbaarder op

⁹³ Van Bolhuis, ‘Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur’, *Onderdrukking en verzet*, deel I, 339-340.

⁹⁴ Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, 38.

Ir. S.L. Louwes

gesteld. Enerzijds zou men in Haagse kringen gezegd hebben: 'Zie je nou wel, we hebben altijd al geweten dat hij op macht uit was', anderzijds zou hij door de bezetter en de NSB beschouwd worden te zitten op een plaats, waar op het moment van de capitulatie een Duits-gezind iemand zat.⁹⁵ Nu verkeerde hij zowel ten opzichte van de bezetter als ook ten opzichte van zijn chef Hirschfeld in een vrijere positie.

De Duitse bezettingsautoriteiten vonden dat de titel van regeringscommissaris, die door generaal Winkelman aan Louwes was toebedeeld, te veel gelijkenis vertoonde met de titel van 'Rijkscommissaris' die bij decreet van de Führer van 18 mei 1940, artikel 6, was toebedeeld aan dr. Arthur Seyss-Inquart, Rijkscommissaris voor de bezette Nederlandse Gebieden.⁹⁶ De meest praktische oplossing, aansluitend bij de bestaande functie-nomenclatuur bij Landbouw en Visserij en de overige departementen, was het verlenen aan Louwes van de titel van directeur-generaal van de Voedselvoorziening. Deze benaming is gedurende de gehele bezetting gehandhaafd.

De formele omzetting van deze titulatuur had nog heel wat voeten in de aarde. Het hoofd van de 'Afdeling Algemeene Zaken' van RbVVO, mej. mr. Dien Hoetink, regelde dit zelf, hetgeen blijkt uit haar brief van 30 augustus 1940⁹⁷ aan de secretaris-generaal dr. Hirschfeld: 'Bijgaand moge U.H.E.G. aantreffen een door Ir. Louwes geparafeerde minuut bevattende een concept-verordening ter voldoening aan het door door Dr. Rabl⁹⁸ aan U gerichte schrijven van 23 Juli j.l. inzake wijziging van den titel Regeeringscommissaris'.

Er had kennelijk eerst een voorstel op tafel gelegen om de titulatuur-wijziging formeel via artikel 26 a van de Landbouw-Crisiswet 1933 te laten lopen. Maar de wetgevende macht had Nederland deels verlaten en, zoals ook later nog zal blijken, voelde Dien Hoetink er in het algemeen niets voor om

⁹⁵ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 67-68.

⁹⁶ Rolfes, *Archieven betreffende de voedselvoorziening*, deel 1, 17.

⁹⁷ Archiven betreffende de voedselvoorziening doos 1, dossier 2.

⁹⁸ De Sileziër Dr. Kurt.O. Rabl, gepromoveerd in de rechten (als student bezocht hij Nederland en bestudeerde daar het Nederlandse staatsrecht en de Nederlandse staatsinstellingen) en in de geschiedenis was door Seyss-Inquart vanuit Slowakije meegenomen naar Krakau en van daaruit naar Nederland om de *Reichskommissar* bij te staan bij het voorzichtig in nationaal-socialistische richting forceren van Nederland door in eerste instantie aansluiting te zoeken bij de Nederlandse wetten en bij het Nederlandse bestuursapparaat.

de Duitse bezetter op de stoel van de Nederlandse wetgevende macht te zien. Daarom zocht zij aansluiting bij de verordening van de Rijkscommissaris van 21 juni 1940 no. 23/1940, waarbij aan de secretarissen-generaal een algemene machtiging werd verleend tot het treffen van de maatregelen, ieder op zijn eigen terrein, die gewenst zouden zijn voor de handhaving van de openbare orde en de zekerheid van het openbare leven. Deze verordening werd de basis van de wetgevende en uitvoerende arbeid van de secretarissen-generaal.⁹⁹ Zo redigeerde Dien Hoetink een door secretaris-generaal Hirschfeld te tekenen concept-verordening waarin Louwes tot directeur-generaal werd benoemd. Zij had ondershands overleg gepleegd met Von der Wense (op dat ogenblik nog de plaatsvervanger van *Graf Grote*) en met dr. Muck die werkzaam was op het Rijkscommissariaat en aldaar onder andere de verantwoordelijkheid voor het 'Verordeningenblad' had. 'De Duitsche Heeren meenden', schreef zij¹⁰⁰, 'dat de beste weg voor een snelle afdoening van deze aan gelegenheid zou zijn, dat, indien U zich met het concept kunt vereenigen, dit door U wordt afgedaan en de door U geteekende afschriften volgens den gebruikelijken weg hierheen worden gezonden, waarna zij via *Graf Grote* aan Dr. Muck voor publicatie in het Verordeningenblad worden gezonden'.

Hirschfeld stuurde op diezelfde 30e augustus de aan hem gerichte brief van Dien Hoetink retour met daarop in dikke rode (potlood-) letters: 'Mej. Hoetink_acc 30/8 H.'. We hebben het over een briefwisseling van 30 augustus 1940. *Graf Grote* kende toen haar naam al en met Von der Wense had ze al ondershands overleg gepleegd. De Duitse bezettende macht en met name de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* zou nog veel met haar te maken krijgen.

4.4 Toenemende dwang en problemen (begin 1941 tot voorjaar 1943) (2e periode)

4.4.1 Dien Hoetink werkt via voedselvoorzieningsmaatregelen toe naar een ordening voor de Landbouw van blijvende aard

Het eerste jaar van de Duitse bezetting had Dien Hoetink haar handen vol aan het schrijven van de voor de voedselvoorziening in oorlogstijd benodigde (kader)- regelgeving. Dit werk moest in voortdurend overleg met de bezetter (*graaf Grote*, *cum suis*) plaatsvinden. Dat was voor Dien geen *sinecure*. Het stoorde haar enorm dat er in formele zin in Nederland geen sprake meer was een wetgevende macht. De Koningin en het kabinet zaten in Londen en het parlement was door de bezetter ontbonden. Dit weerhield haar er niet van

⁹⁹ Bolhuis, 'Wetgeving', *Onderdrukking en verzet*, deel I, 363-364.

¹⁰⁰ Archieven betreffende de voedselvoorziening doos 1, dossier 2.

om bij haar onder Duits toezicht staande ‘wetgevende’ werkzaamheden voortdurend rekening te houden met de rechtskaders zoals deze in Nederland vóór de bezetting golden. Hierdoor zou het mogelijk moeten zijn om onmiddellijk na de beëindiging van de overheersing een ordening in de landbouw tot stand te brengen, die zoveel mogelijk zou kunnen aansluiten bij het belangrijke uitgangspunt van vlak voor de bezetting: *het opnieuw overdragen van de verantwoordelijkheden die de landbouwcrisismaatregelen bij de regering hadden gelegd aan het landbouwbedrijfsleven*. Hier ligt, zoals we nog zullen zien, een belangrijk verschil met de ‘organisaties Woltersom’.¹⁰¹

Dien schreef hier zelf het volgende over: ‘Een ieder nu, die eenigermate betrokken is geweest bij de landbouw-crisismaatregelen, zal zich herinneren hoevele malen en op telkens andere wijze door de Regeering pogingen zijn gedaan om deze maatregelen, waarmede zij hoe langer hoe meer bemoeiingen had gekregen, als het ware van zich af te schudden, door deze aan het bedrijfsleven over te dragen’.¹⁰²

Eén van de eerste zaken die Dien onder handen zou nemen was het ‘Ontwerp-Voedselvoorzieningsbesluit 1940’.¹⁰³ Via dit Voedselvoorzieningsbesluit werden, in overeenstemming met de rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied, regelgevende bevoegdheden verstrekt aan de secretaris-generaal van het departement van Landbouw en Visserij (Dr. H.M. Hirschfeld). Die regelgevende bevoegdheid betrof het gehele scala van werkzaamheden in de landbouw. Te beginnen bij het bereiden, vervaardigen, telen, voortbrengen, oogsten en eindigend bij het te koop aanbieden, veilen, afleveren, invoeren en uitvoeren van ‘voor menselijk verbruik bestemde of geschikte producten’.¹⁰⁴

Bij de regelgevende bevoegdheden van de secretaris-generaal behoorden vanzelfsprekend ook contrôle-voorschriften en strafbepalingen. Het niet nakomen van de vastgestelde regels kon zwaar bestraft worden en werd als misdrijf beschouwd. De maximaal op te leggen gevangenisstraf bedroeg vier jaar of een geldboete van vijftigduizend gulden!

Per 1 februari 1941 bracht secretaris-generaal J.C. Tenkink van Justitie het Voedselvoorzieningsbesluit – officieel afgekondigd per 13 januari 1941 – onder de bijzondere aandacht van de procureurs-generaal bij de gerechtshoven. Daarbij haalde hij een schrijven aan van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) waarin onder meer werd opgemerkt dat de mogelijkheid van zwaardere straffen in het bijzonder geopend was ten einde ook preventieve hechtenis mogelijk te maken. Het bleek namelijk

¹⁰¹ Zie: hoofdstuk 4.4.2.

¹⁰² Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1367, 151.

¹⁰³ Archiven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 180, doos 51.

¹⁰⁴ Ontwerp Voedselvoorzieningsbesluit 1940, artikel 3 en 4. Archiven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 180, doos 51.

meer en meer dat alle inspanning van RbVVO om de voedselvoorziening hier te lande in de hand te houden alleen het beoogde resultaat kon hebben wanneer er sprake was van een snelle en strenge berechting van de overtredingen.¹⁰⁵

Het Voedselvoorzieningsbesluit beschrijft, zoals wij zagen, in het bijzonder de regelgevende bevoegdheid van de secretaris-generaal van Landbouw en Visserij. Nu was het vervolgens van groot belang om de verantwoordelijkheid van de bedrijfstak zelf te regelen en dat gebeurde in hoofdlijnen in het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941. Dien Hoetink heeft zelf de voorgeschiedenis van dit organisatiebesluit beschreven in het blad *Economisch-Statistische Berichten* van 1 april 1942.

De voedselvoorzieningsmaatregelen, zoals deze zich in het bijzonder na mei 1940 hebben ontwikkeld, zijn volgens Dien Hoetink voor een belangrijk deel voortgekomen uit de landbouw-crisismaatregelen.¹⁰⁶ Na de centralisatie in 1934 van de voordien in opzet en uitvoering verspreide steunmaatregelen voor de land- en tuinbouw, werd reeds in 1935 de behoefte gevoeld aan een grondige wijziging van de uitvoering en controle van de landbouw-crisismaatregelen. Hiertoe formeerde de minister van Landbouw en Visserij in november 1935 de ‘Commissie Reorganisatie Landbouw-Crisismaatregelen’, onder voorzitterschap van prof.mr. J. van Loon. Deze commissie stelde in haar rapport van september 1936 dat het centralistisch-bureaucratisch beheerssysteem der Landbouw-Crisiswet belangrijk moest worden gewijzigd. De ambtelijke organen zouden een deel van hun taken moeten overdragen aan *zich uit het bedrijfsleven vormende groepen*. Hier kwam voor het eerst de gedachte van een gedecentraliseerd systeem van uitvoering terug met zo mogelijk ook *regeling door de bedrijfsgenoten zelf* (ordening). Deze gedachte was ook de grondslag geweest van de eerste economische regeling op het gebied van de landbouw, de Tarwewet 1931. Het departement van Landbouw en Visserij – lees: mr.dr. A.A. van Rhijn en mw.mr. E.W. Hoetink – heeft de aanwijzingen van de commissie Van Loon verder uitgewerkt in het Voorontwerp Landbouwordeningswet 1937.

In dit voorontwerp werd de mogelijkheid geboden om bedrijfsorganen in te stellen met zowel adviserende en uitvoerende als ook verordenende bevoegdheden. Hierbij werd vooruitgelopen op de Grondwetsherziening van 1938. De Grondwet van 1938 kent een vijfde hoofdstuk dat handelt over ‘Openbare Lichamen voor Beroep en Bedrijf’.¹⁰⁷ De artikelen 152 tot en met 154 bieden de mogelijkheid om voor bepaalde beroepen en bedrijven en groepen daarvan lichamen in te stellen die regelend kunnen optreden door

¹⁰⁵ Brief van het departement van Justitie van 1 februari 1941. Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 180, doos 51.

¹⁰⁶ Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1367, 151.

¹⁰⁷ Van Hasselt, *Nederlandse Staatsregelingen en Grondwetten*, 451.

middel van de bij wet aan deze lichamen opgedragen verordenende bevoegdheid (ordering).

Het Voorontwerp Landbouwordeningswet 1937 kreeg echter geen gunstig onthaal, noch in het Parlement noch in het landbouw-bedrijfsleven. Men was huiverig voor het toekennen van verordenende bevoegdheden aan bedrijfsorganen. Dit kwam immers neer op publiekrechtelijke taken opgedragen aan privaatrechtelijke partners? Het zou niet de taak van de overheid zijn om bedrijfsorganen in te stellen. Bedrijfsorganen dienden uit het bedrijfsleven zelf voort te komen en dienden gestoeld te zijn op privaatrechtelijke basis, als stichting of vereniging.

Het was niet gebruikelijk om een voorontwerp van wet bekend te maken. Het ongebruikelijke gebeurde echter met het Voorontwerp Landbouwordeningswet 1937 om alle betrokkenen de mogelijkheid te bieden zich in een zo vroeg mogelijk stadium een oordeel over het ontwerp te vormen en dit te uiten.¹⁰⁸ Van de zijde van de bij de landbouwcrisismaatregelen betrokken handel en industrie kwam bijvoorbeeld de vrij scherpe kritiek dat het Voorontwerp 1937 in de bedrijfsorganen het landbouwelement te veel liet domineren.

De regering zag in dat dit voorontwerp geen kans van slagen zou hebben en ging zich richten op een andere wijze om in het systeem van uitvoering van de landbouwcrisismaatregelen een grondige verandering tot stand te brengen. Daarbij onderscheidde men crisismaatregelen van tijdelijke aard en ordeningsmaatregelen voor de landbouw in haar geheel van blijvende aard.¹⁰⁹

De crisismaatregelen dienden zoveel mogelijk door de bedrijfsgenoten zelf te worden overgenomen. Van departementswege werd er in 1939 met vertegenwoordigers van de centrale landbouworganisaties en van de bij de landbouw betrokken handel en industrie overlegd. De gezamenlijke conclusie was dat de bestaande organisaties van belanghebbenden 'verenigingen' dienden op te richten ter overneming van de uitvoering van de landbouw-crisismaatregelen van de overheid.

Men slaagde er echter niet in, aldus Dien Hoetink, om een juiste vorm te vinden waarin zowel de landbouw als ook de handel en industrie zich konden vinden. Het was nu eenmaal niet te ontkennen dat de handel en industrie zich bij de landbouwcrisismaatregelen, die geheel op de belangen van de landbouw waren gericht, ten achter gesteld voelden.¹¹⁰

Zo was de stand van zaken met betrekking tot de ordering in de landbouw bij het uitbreken van de oorlog in mei 1940. Overschotten waren tot op dat ogenblik de aanleiding voor landbouwcrisismaatregelen. De Duitse

¹⁰⁸ Charbo, 'Landbouwordeningswet', *Economie*, juli 1937, 518.

¹⁰⁹ Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1376, 152.

¹¹⁰ Deze belangen bestonden uit het verkrijgen van een voor de landbouw lonende prijs voor haar voortbrengselen.

bezetting zou echter spoedig schaarste brengen. Tot mei 1940 werd, door heffingen bij invoer of heffingen in het binnenland alsmede door middel van toeslagen bij export, het prijspeil van de landbouwproducten kunstmatig omhoog gebracht. Door de omslag van overvloed in schaarste verdween dit prijsvraagstuk in één klap. De landbouwer ontving weer een redelijke prijs voor zijn producten. Dit was een welkome aanmoediging om zijn productie te vergroten en een bijdrage te leveren aan de door de veranderde situatie opeens zo dringend nodige hoeveelheid landbouwproducten. 'De landbouwcrisismaatregelen zijn derhalve voedselvoorzieningsmaatregelen geworden', aldus de samenvattende conclusie van Dien Hoetink.¹¹¹ Want: schaarste vraagt evenzeer als overvloed om regulering. 'Wil de Overheid niet bedolven raken onder talloze regelingen en wil zij niet door de veelheid der details de groote lijnen van een juiste economische politiek uit het oog verliezen, dan dient zij een zeer groot deel van haar taak op het gebied der voedselvoorziening aan andere instanties over te kunnen dragen'.¹¹² Door het veelvuldig ingrijpen van de overheid in het bedrijfsleven en het opleggen van tal van maatregelen waardoor ondernemers zich in hun bedrijfsvoering belemmerd voelden, was een tegenstelling ontstaan tussen de wijze waarop de overheid wordt geacht de bedrijfsbelangen te waarderen en de wijze waarop het bedrijfsleven dat zelf doet. Er dreigde een situatie te ontstaan waarbij de overheid als alleen regelende instantie het bedrijfsleven regeert en de ondernemer deze regelingen passief ondergaat, in plaats van een situatie waarbij er een evenwicht is tussen de taken van de overheid en die van het bedrijfsleven. Alleen het bedrijfsleven zelf was bij uitstek in staat te trachten het bedrijfsbelang zo goed mogelijk met het belang van de particuliere ondernemer te combineren, aldus Dien Hoetink.

Er was sprake van een aanzienlijk verschil in de wijze van ordening die men hanteerde voor de handel en de industrie en die men toepaste voor de landbouw/voedselvoorziening. In het eerste geval sprak men van de horizontale organisaties voor het bedrijfsleven van handel en industrie en in het tweede geval van de verticale bedrijfsorganisatie voor de voedselvoorziening.¹¹³ In de horizontale ordening worden verwante functies voor verschillende producten bij elkaar gegroepeerd. In de verticale ordening worden alle functies ten aanzien van één product bij elkaar geplaatst. Bij een horizontale indeling worden er dus groepen gevormd die bestaan uit bedrijven die een gelijke of verwante functie hebben ten aanzien van verschillende producten, bij de verticale indeling worden alle geledingen die bij een bepaalde groep

¹¹¹ Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1376, 153.

¹¹² Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1367, 153.

¹¹³ Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1367, 151.

producten betrokken zijn in één orgaan ondergebracht (bij voorbeeld: boeren, fabrikanten en handelaren).

Tijdens de oorlog zijn er in ons land twee complexen van bedrijfsorganisaties ontstaan aldus het samenvattend overzicht van Weststrate. Het ene complex was verticaal georganiseerd in 'bedrijfschappen': de voedselvoorziening. Het andere complex was horizontaal georganiseerd in 'hoofdgroepen' en 'bedrijfsgroepen': de industrie, het bankwezen, de handel, het verzekeringswezen, enz.¹¹⁴ Barnouw en Stellinga hebben de indruk dat een horizontale indeling meer geschikt is voor een organisatie die sociale aangelegenheden regelt en dat een verticale organisatie meer geschikt is voor economische aangelegenheden.¹¹⁵

We zagen reeds dat het uitbreken van de oorlog voor de landbouw in Nederland natuurlijk ook als onmiddellijk gevolg had dat we van een politiek die gericht was op het beheersen van een overvloed aan landbouwproducten terecht kwamen in een politiek die gericht moest worden op het voorkomen van schaarste. De oorlog verlegde de nood naar een 'nieuwe' zere plek, van overvloed naar schaarste en uiteindelijk voor een deel van de bevolking naar ondervoeding en honger.

Daarbij veranderden ook de interesses van de vakbonden zeer sterk. 'Om de belangen van de agrarische sector tegenover de Duitse bezetter beter te kunnen behartigen, werden de contacten tussen de landarbeidersbonden onderling en die tussen werkgevers en werknemers in deze sector na de capitulatie geïntensiveerd. Omwille van het lands- en arbeidersbelang werden de meningsverschillen ter zijde gesteld'.¹¹⁶ Deze contacten dienden weldra ondergronds plaats te vinden. Want reeds in september 1940 werd de grootste arbeidersbeweging, het Nederlandsch Vak-Verbond (NVV), gelijkgeschakeld en onder leiding van de N.S.B.-er H.J. Woudenberg gesteld.¹¹⁷ Het NVV ontbond zichzelf overigens niet. Wel werden de meeste bestuursleden ontslagen of namen zelf ontslag. Ook de Nederlandsche Landarbeidersbond (NLAB) werd gelijkgeschakeld. Van de Christelijke vak-organisaties werd kennelijk grotere weerstand verwacht. Eerst in juli 1941 liet Seyss-Inquart het CNV schriftelijk weten dat Woudenberg ook tot commissaris van het CNV benoemd was en als zodanig bevoegd was om alle zaken te behartigen. Het bestuur moest zich verder van alle bestuurswerkzaamheden onthouden.¹¹⁸ Bij de Nederlandsche Christelijke Landarbeidersbond (NCLB) werd door Wou-

¹¹⁴ Weststrate, *Ordering van het economisch bedrijfsleven*, 486-487.

¹¹⁵ Barnouw, 'Ondernemers en ordening in bezet Nederland', 31.

¹¹⁶ De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 122.

¹¹⁷ Gelijkschakeling wil zeggen: opnemen in het systeem van een regime; bijvoorbeeld door de leidende personen van een instelling door vertegenwoordigers van dat regime te vervangen. De bezetter wees dan in de meeste gevallen NSB-leden of NSB-sympathisanten aan.

¹¹⁸ Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, 538-540.

denberg de NLAB-secretaris G. Akkerman als 'beheerder' aangewezen. Akkerman werd daardoor de liquidateur van de NCLB.¹¹⁹

Voor de land- en tuinbouworganisaties was het aanvankelijk nog vrij gemakkelijk zich aan samenwerking met de Duitsers buiten hun directe werkterrein te onttrekken. Veel moeilijker lag dat op agrarisch-technisch en economisch gebied. De centrale landbouw organisaties waren zich er van bewust dat de zorg voor de eigen voedselvoorziening in Nederland een herstructurering vereiste en dat zij daarin een grote verantwoordelijkheid hadden. De nadruk moest worden gelegd op de aanplant van basisvoedingsmiddelen, zoals granen, peulvruchten en groenten en minder op de productie van vlees en zuivel.

Om deze herstructurering te stroomlijnen werd in maart 1941 de Commissie ter ondersteuning van de maatregelen getroffen ter regeling van de landbouwproductie ingesteld. De commissie werd doorgaans de Commissie-Posthuma genoemd, naar voorzitter F.E. Posthuma. Het doel van deze commissie was de agrarische bevolking voor te lichten en aan te moedigen de voedselproductie zoveel mogelijk op te voeren.¹²⁰ Posthuma had, net als Von der Wense, aan de Landbouwhogeschool te Halle a/d Saale gestudeerd. Hij was tijdens Wereldoorlog I minister van Landbouw, Nijverheid en Handel en als zodanig verantwoordelijk voor de voedselvoorziening. Zijn distributiebeleid en zijn leveringen aan Duitsland ondergingen in die jaren veel kritiek.¹²¹

Eigenlijk had het Agrarisch Front deze taak op zich moeten nemen, maar de incompetentie van deze organisatie was inmiddels ook tot de Duitsers doorgedrongen. Seyss-Inquart hoopte met de benoeming van Posthuma tevens de centrale landbouworganisaties mee te krijgen. De standsorganisaties deden schoorvoetend mee aan deze actie 'Productieslag' om de voedselproductie op te voeren. Ze wilden daarmee laten zien dat ze het zelf wel konden en dat ze het Agrarisch Front en de NSB er niet bij nodig hadden.¹²² Van de actie 'Productieslag' kwam echter weinig terecht. De activiteiten van de Commissie-Posthuma werden begin 1942 gestaakt.

Om sociaal-economische kwesties te bespreken en cao-onderhandelingen te kunnen voeren hadden de Duitsers Bedrijfsraden ingesteld. Door de gelijkschakeling van de landarbeidersbonden werden de vertegenwoordigers van de standsorganisaties gedwongen met NSB'ers te onderhandelen, waardoor zij in gewetensproblemen kwamen.¹²³

¹¹⁹ De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 134.

¹²⁰ Van der Woude, *Op goede gronden*, 191.

¹²¹ In februari 1943 zou Posthuma zich door Mussert in diens 'schaduwkabinet' tot gevolmachtigde voor Landbouw en Visserij laten benoemen. Enige maanden later werd hij door het verzet geliquideerd.

¹²² Van der Woude, *Op goede gronden*, 193.

¹²³ Van der Woude, *Op goede gronden*, 190.

4.4.2 Organisaties Woltersom versus de voedselvoorzieningsorganisaties. ‘Fout of goed’?

De opdracht tot *Verflechtung* van de economieën van bezette landen betekende dat in de visie van de Duitse bezetter de organisatievormen van industrie en landbouw, zoals die in Duitsland opgezet waren, uiteindelijk overgenomen moesten worden. Zonder dat dit overnemen al te letterlijk diende te geschieden, zou de nieuwe organisatie-vorm toch in beginsel hetzelfde beeld moeten vertonen om onmiddellijk contact tussen de Duitse corporaties en de Nederlandse instanties mogelijk te maken.¹²⁴ Waren de leiding van RbVVO en Dien Hoetink als *auctor intellectualis* van de regelgeving op het gebied van de ordening van de landbouw hiermee verworpen tot strikte penvoerders van de Duitse bezetter? Met andere woorden: waren zij ‘fout of goed’?

Sinds Blom in 1983 zijn openbare les uitsprak onder de titel *In de ban van goed en kwaad* is de blote vraagstelling ‘fout of goed’, ‘goed of fout’ zelf in de ban van zichzelf respecterende geschiedvorsers terecht gekomen. Blom pleitte voor een verwetenschappelijking van het onderzoek naar de bezetting en voor een meer analytische benadering van dat onderzoek.¹²⁵ Hij wil meer aandacht voor verklaringsvragen, meer aandacht voor de massa dan voor de elite en hij wil theoretisch gestuurd onderzoek in plaats van verhalende geschiedschrijving. Waar mogelijk wil hij kwantificering en de daarbij behorende (internationale) vergelijking.

Bij de beantwoording van de vraag of de ordening voor de Landbouw van Dien Hoetink fout of goed was – een vraag die wij niet uit de weg willen gaan – kunnen wij Blom slechts ten dele in zijn wensen tegemoet komen. We vergelijken de ‘organisaties Woltersom’ voor de handel en de industrie met de ordening voor de landbouw, bezien vanuit de intenties van de regelgevers voor beide systemen zoals wij deze in de literatuur kunnen terugvinden. Daarbij spitsen we ons toe op de specifieke rol van Dien Hoetink. De opzet van deze biografie is immers gelegen in het uit de massa optillen van deze vrouw (en haar werk op de achtergrond) door haar met haar rol van ‘regelgever’ te plaatsen temidden van de elite (op de voorgrond) van de Nederlandse bestuurders tijdens de bezetting. Daarmee doen we iets anders dan Blom bedoelt. We individualiseren de massa tot het gezicht van één persoon. Dien Hoetink als representant van de massa? Ja, als het gaat om een gewone vrouw uit het midden van de massa van de samenleving tijdens de bezettingsjaren. Nee, als het gaat om haar intellectuele eruditie als juriste en haar daaruit voortvloeiende plaatsbepaling ten opzichte van de Duitse bezetter. Ook al lijkt zij in haar opstelling ten opzichte van de bezetter soms naïef,

¹²⁴ Barnouw, ‘Ondernemers en ordening in bezet Nederland’, 21.

¹²⁵ Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*.

daarin lag nu juist haar originaliteit. De bezetter vond haar lastig en daarom moest zij uiteindelijk weg.

Na de bevrijding vond mr. J.F. de Jongh dat de kwalificatie 'fout' uitdrukkelijk wel gold voor de 'organisaties Woltersom' vanwege het feit dat bijvoorbeeld het aansluiten bij de Grondwet ten onrechte was geschied door: 'Duitse of Duits-georiënteerde juristen, in wier brein deze idee is opgedoken en die gemeend hebben haar te kunnen gebruiken om hun afhankelijkheid aan de Nederlandse constitutionele tradities aan te tonen'. Hij verweet deze juristen dat zij geen flauwe notie hadden van de bedoeling van artikel 152 van de Grondwet. De Grondwet dacht hier immers aan organen die uitdrukkelijk werden belast met de behartiging van het algemeen belang en niet aan organisaties die in hoofdzaak waren: 'organen ter behartiging van economische vakbelangen en dan nog wel slechts van een bepaalde groep'. Hier worden de ondernemers bedoeld.¹²⁶

De Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 verbaasde zich er over dat op Nederlands initiatief werd aangesloten bij de Grondwet: 'De commissie treedt niet in een beoordeling van dit besluit en de hierop gebaseerde organisatie van het bedrijfsleven, doch heeft zich er zeer over verbaasd dat hier op Nederlands initiatief werd aangeknoopt aan artikel 152 van de Grondwet. Het was geenszins in overeenstemming met de positie van een secretaris-generaal om op eigen gelegenheid een zodanige 'organieke wet' uit te vaardigen. Wanneer al de volstreekte noodzaak bestond om in deze materie regelend op te treden, dan nog werkte het misleidend, wanneer in bezettingstijd de Nederlandse Grondwet als grondslag hiervoor werd gebezigd'.¹²⁷

Hirschfeld weerlegde deze stelling van de Enquêtecommissie met het argument dat de commissie 'de ordeningsmaatregelen niet voldoende in het licht van de tijd heeft gezien'.¹²⁸ Wanneer we bij de sector van de landbouw blijven dan zien we in de jaren dertig de problematiek die leidde tot de landbouwcrisismaatregelen, in de vijf oorlogsjaren lag het accent op de voedselvoorzieningsmaatregelen en vanaf de bevrijding was er de blijvende drang tot ordening. Niemand wilde immers terugvallen in de 'niet geordende' en onbeheersbare landbouw en de daarbij behorende crisissfeer van vóór de oorlog?

De Jongh verbaasde zich er over dat de ordening van de voedselvoorzienings-organisaties zoveel minder aanleiding tot (negatief) commentaar heeft gegeven dan de 'organisaties Woltersom'. De opbouw van deze organisaties, zo schrijft hij, werd door de betrokken secretaris-generaal niet formeel gedelegeerd maar in eigen hand gehouden. 'Materieel geschiedde zij echter door

¹²⁶ De Jongh, *De organen der sociaal-economische ordening*, 41.

¹²⁷ Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 7a, 122.

¹²⁸ Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd*, 92.

de directeur-generaal van de Voedselvoorziening ir. S.L. Louwes die daarbij werd geassisteerd door mej. mr. E.W. Hoetink', aldus De Jongh in 1946.¹²⁹

Met andere woorden: Dien Hoetink (met haar hierboven door De Jongh aangegeven rechtlijnigheid en beginselvastheid) en het RbVVO hebben zichzelf niet als vazallen van de Duitse overheid opgesteld. Zij waren veeleer 'constructeurs' van een ordening voor de Nederlandse landbouw (met 235.000 landbouw- en tuinbouw-bedrijven, die met de neus in dezelfde richting gezet dienden te worden)¹³⁰ die zich voortdurend moesten kunnen aanpassen aan gecompliceerde en veranderende marktomstandigheden in crisis- en oorlogstijd.

Van der Pot was van mening dat artikel 152 en volgende van de Grondwet van 1938 'tijdens de Duitse bezetting gebruikt zijn als steunpunt van de toen op touw gezette publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Deze ordende het gehele bedrijfsleven in een zestal hoofdgroepen die weer onderverdeeld waren in bedrijfsgroepen en de Organisatie voor de Voedselvoorziening, die de bedrijvigheid voor de voedselvoorziening onderbracht in hoofdbedrijfschappen en bedrijfsschappen. Formeel los hiervan, maar zakelijk toch gestimuleerd door sommige ervaringen, die tijdens de bezetting waren opgedaan, en vooral door het voortbestaan van een deel van de toen ingestelde organisaties, werd al spoedig na 1945 het denkbeeld van een algemene organisatie voor het bedrijf weer opgenomen en dit leidde tot de Wet op de Bedrijfsorganisatie van 27 januari 1950', aldus Van der Pot.¹³¹

In de levenshouding en in de professionele werkhouding van Dien Hoetink was een belangrijke rol weggelegd voor het feit dat zij haar werkzaamheden uitvoerde als in Leiden geschoold juriste en als 'leerlinge' van oud secretaris-generaal mr.dr. A.A. van Rhijn. De juridische faculteit van de Leidse universiteit (Praesidium Libertatis) stond mede in de wetgevende traditie van Thorbecke, die reeds in zijn tijd een duidelijk beeld gaf van de grens tussen publieke en private taken.¹³² Bovendien was genoegzaam in den lande bekend wat de bezetters met prof.mr. E.M. Meijers en anderen gedaan hadden. Het opkomend verzet tegen de overheerser speelde zich voor een deel sterk af in de kring van jonge intellectuelen. Zowel de (oud) leerlingen van het Stedelijk Gymnasium in Den Haag als de studenten en de staf van de Leidse universiteit hadden daarin een belangrijke rol. In mr.dr. Van Rhijn had zij een geweldige leermeester inzake wetgevende arbeid in gecompliceerde sociale structuren en verhoudingen.

Nee, Dien Hoetink was geen vazal of penvoerder van de Duitse bezetter. Zij was een 'vazal' van de Leidse wetgevende traditie en een penvoerder voor

¹²⁹ De Jongh, *De organen der sociaal-economische ordening*, 49.

¹³⁰ De Landbouw-crisiswetgeving, deel I, 3.

¹³¹ Van der Pot, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, 580-581.

¹³² Poortinga, *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke*, 186-189.

de Nederlandse land- en tuinbouw. Dit alles neemt niet weg dat we de bedenkingen van De Jongh en van de Enquêtecommissie Regeringsbeleid zeker kunnen begrijpen wanneer wij deze bijvoorbeeld plaatsen in de bredere context van de 'Organisatie Woltersom'.

Mr. H.L. Woltersom (1892-1960), die als een hard zakenman en 'potentaat' bekend stond, was directeur van de 'Rotterdamsche Bank'. De oorlog en de daaropvolgende bezetting hadden noodzakelijkerwijs de arbeid op de bank zeer beperkt. De gelegenheid een nieuwe functie op zich te nemen betekende voor hem een uitdaging. In augustus 1940 liet hij zich dan ook met enige 'graagte' door Seyss-Inquart benoemen tot lid en voorzitter van de Adviescommissie voor het Nederlandse bedrijfsleven en spoedig daarna (oktober 1940) tot voorzitter van de Organisatie Commissie voor het bedrijfsleven. In de wandelingen werd deze commissie de Commissie-Woltersom genoemd. De commissie had tot taak voor ordening in het bedrijfsleven zorg te dragen. Bij zijn ongevraagd eervol ontslag¹³³ in 1946 uit al zijn functies binnen de bedrijfsorganisaties werd erkend dat hij de economische belangen van het Nederlandse volk zo goed mogelijk tegen de aanslagen van de bezetter had verdedigd, maar anderzijds had hij van de hem toegevalen bevoegdheden *een zo weinig met het Nederlandsche volkskarakter te vereenigen* gebruik gemaakt dat hij niet in zijn functies kon worden gehandhaafd.¹³⁴ Woltersom was bevriend met onder meer Hirschfeld en Steenberghe. Daardoor bevond hij zich weliswaar zeer in de buurt/-werkomgeving van Dien Hoetink, maar door met name zijn aanvankelijk geloof in de overwinning van Duitsland en de zich 'indekkende tactiek' die hij daarbij tentoonspreidde, stond hij bovenal ver van haar af.

Dat was overigens natuurlijk een zich in het algemeen voordoend probleem voor Dien en veel van haar collega's. Zij moesten in het kader van de voedselvoorziening in oorlogstijd hun weg weten te vinden te midden van een Duitse bezetter, collaborerende Nederlanders zoals de NSB'ers en het Verzet. Dat vraagt om een zekere behendigheid, maar ook om een eigen mening en die had Dien Hoetink. Die eigen mening zou haar uiteindelijk zelfs noodlottig worden.

In 1941 verscheen een eerste druk van *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven* van mr. J.W.H. Behrens. Het voorwoord is van mr. H.L. Woltersom als voorzitter van de Organisatie Commissie voor het Bedrijfsleven. Een boek als dit is ongetwijfeld (als verplichte vakliteratuur) door de handen van Dien Hoetink gegaan. Behrens schrijft: 'De nieuwe organisatie van het bedrijfsleven in Nederland komt, vooral wat betreft de interne structuur,

¹³³ 'Ongevraagd' eervol ontslag betekende dat de Nederlandse Regering van mening was dat een eervol ontslag op eigen verzoek niet tot de mogelijkheden behoorde omdat er toch sprake was van 'enige smet'. Deze smet was evenwel onvoldoende om een ongevraagd oneeervol ontslag te geven.

¹³⁴ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel II, 631-632.

voor een zeer groot deel overeen met de Duitsche. Op sommige punten bestaan afwijkingen, maar in groote lijnen is echter de opbouw dezelfde. Deze overeenstemming met het Duitsche stelsel was, geheel afgezien van het feit der bezetting, te verwachten en is ook rationeel. Te verwachten, omdat tusschen de omstandigheden hier en in Duitschland groote overeenstemming is ontstaan. Mr. H.L. Woltersom, voorzitter van de Organisatie Commissie, sprak eens van de ordening als kind der armoede. De afgelopen jaren deden ons verarmen, de oorlog doet de verarming nog sterker toenemen, de armoede aan materiele goederen althans. Wil men door ordening iets bereiken, dan moet men daartoe een doeltreffende organisatie scheppen. Gelijke toestanden vereischen gelijke maatregelen. In dezen tijd, nu men alle krachten moet inspannen om het bedrijfsleven zoo goed mogelijk zijn taak te doen vervullen, was het de aangewezen weg, om gebruik te maken van vormen, die reeds jaren lang in Duitschland gebleken waren buitengewoon geschikt te zijn, om het economische leven tot de grootste werkzaamheid op te voeren'.¹³⁵ Dit was absoluut geen taal die ooit uit de pen van Dien Hoetink had kunnen vloeien.

Anders lag dat zeker met wat Woltersom in zijn voorwoord bij dit boek van Behrens schreef: 'Ik geloof, dat het Nederlandsche bedrijfsleven in zijn overgroote meerderheid er zich thans van bewust geworden is, dat ook na dezen oorlog ons economisch leven vanwege staatswege leiding ontvangen moet en welhaast een ieder zal er de voorkeur aan geven, dat de taken, die hieruit voortvloeien door het bedrijfsleven zelf kunnen worden uitgevoerd'.¹³⁶

Van Zanden vindt het een groot nadeel dat de departementale organisaties tijdens de bezetting werden bemand en bestuurd door Nederlandse ambtenaren die: 'al snel beseften dat ze een strategische positie innamen. S.L. Louwes, directeur-generaal van landbouw¹³⁷ en voedselvoorziening en H.M. Hirschfeld, secretaris-generaal van handel en nijverheid¹³⁸, verkeerden zonder twijfel in een sleutelpositie. Zolang de Nederlandse organisaties in staat waren om de Duitse eisen in te willigen, maakten de Duitsers dankbaar van hun diensten gebruik. De Landstand en de Organisatie Woltersom werden weliswaar opgezet om respectievelijk de landbouw en de industrie te nazificeren, maar die bleven in de praktijk machteloos. Met name in het laatste oorlogsjaar wisten Louwes en Hirschfeld via hun diensten aan de Duitsers de meest extreme Duitse eisen tegen te werken. Slechts op twee belangrijke terreinen van de economie hadden de bezetters de overhand. Ten eerste op het depar-

¹³⁵ Behrens, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven*, 32.

¹³⁶ Behrens, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven*, 5.

¹³⁷ Dit is een vergissing van Van Zanden, Louwes was alleen directeur-generaal voor de Voedselvoorziening.

¹³⁸ Tevens waarnemend secretaris-generaal van Landbouw en Visserij.

tement van Arbeid in de persoon van Verwey, die van het begin af aan bereid was mee te werken aan hun beleid. Ten tweede op het terrein van financiën, waar de Duitsers vanaf 1941 hun eigen stroman hadden in de persoon van Rost van Tonningen'.¹³⁹

De kwetsbaarheid van de (hoge) Nederlandse ambtenaren bleek reeds betrekkelijk snel aan het begin van de oorlog. Op 24 juli 1941 schrijft Hirschfeld aan zijn collega van Justitie dat hij in het Nieuwsblad van het Noorden heeft gelezen dat de heer A.J. Spelt, landbouwer nabij Amersfoort, op een vergadering in Ter Apel de heer ir. S.L. Louwes heeft uitgemaakt voor 'verrader van ons volk'.¹⁴⁰ Dit kan niet door de beugel! schrijft Hirschfeld. 'Indien de Heer Louwes geen overheidsfunctie bekleedde, zou ik uiteraard geen aanleiding hebben mij te dezer zake tot u Hoogedelgestrengte te richten. De zaak ligt evenwel anders nu de Heer Louwes de in dezen tijd zoo bij uitstek belangrijke functie van Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening bekleedt. De van hem uitgaande maatregelen behoeven thans zoo zeer de medewerking van het geheele volk, dat niet geduld kan worden, dat door beleedigende opmerkingen omtrent zijn persoon afbreuk wordt gedaan aan het vertrouwen in de juistheid der voedselvoorzieningsmaatregelen'.¹⁴¹ Hirschfeld vraagt vervolgens aan zijn 'Hoogedelgestrengte' collega of deze wil nagaan of er een vervolging kan worden ingesteld wegens 'beleediging van een ambtenaar gedurende of ter zake van de rechtmatige uitoefening van zijn functie'.

De leiding van RbVVO zat vaak in een lastige positie. Om voldoende voortgang in de voedselvoorziening te houden moesten er soms compromissen gesloten worden. Een bijzonder voorbeeld daarvan zijn twee aan directeur-generaal Louwes gerichte brieven geschreven in naam van Rost van Tonningen. Deze brieven en de daarop gevolgde actie vanwege RbVVO geven duidelijk aan dat de leiding van RbVVO de NSB secretaris-generaal van Financiën te vriend moest zien te houden. Vanwege de zeer curieuze aard van deze brieven en de 'kwinkslag' (representatie-doeleinden) die men er in kan lezen worden deze hier integraal opgenomen.

Zeër geachte heer Louwes,
Enige tijd geleden zegde U mij telefonisch 24 kruiken jenever toe voor representatieve doeleinden van den Heer Rost van Tonningen en mij.
Tot op heden mocht ik echter nog niets ontvangen en ik vrees dat dit door Uw drukke werkzaamheden in de pen gebleven is. Mag ik U langs dezen weg nog even hieaan helpen herinneren?

¹³⁹ Van Zanden, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, 168.

¹⁴⁰ Archieven betreffende de voedselvoorziening, doos 85, afd. Algemene Zaken.

¹⁴¹ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 397, doos 85, Afd. Algemene Zaken.

Mijn adres is: 'Huis te Lande', Raalterweg, Schalkhaar, bij Deventer. U dank zeggende voor Uw moeite, verblijf ik, hoogachtend uw, dw F.L. Rambonnet.¹⁴²

Geachte Heer Louwes,
In opdracht van den Heer M.M. Rost van Tonningen verzoek ik U 12 kruiken jenever beschikbaar te willen stellen voor representatie-doeleinden en deze te doen bezorgen aan zijn adres: J.J. Viottastraat 41 te Amsterdam. Hoogachtend, i.o. B. Serné, Secretaris.¹⁴³

Beide brieven werden volgens op de brieven voorkomende aantekeningen ter uitvoering doorgezonden aan de Sectie Spiritus Wateringscheweg 1 te Delft. Maar er waren meer 'jenever-drinkers' die men te vriend wilde houden. In juni 1943 verzocht Hirschfeld aan Louwes om mr. H.L. Woltersom, 'Voorzitter van den Raad voor het Bedrijfsleven', Koninginneweg 1 te Wassenaar, toe te voegen aan de lijst van personen, 'welke voor representatieve doeleinden periodiek een aantal flesschen jenever geleverd krijgen'.¹⁴⁴ Helaas werd deze 'lijst van jenever-drinkers' niet teruggevonden.

Er kwamen echter ook 'serieuze' brieven van eerbiedwaardige burgers met verzoeken om voedselhulp. Zo vraagt directeur E. Wolthuis van Tehuis 'De Schaffelaar' in Barneveld (hier verbleven Joden die door de Duitsers om hen moverende redenen werden ontzien van onmiddellijke doorzending naar Westerbork of concentratiekampen in Duitsland) om kunstmest en potgrond. 'De Schaffelaar' was ook gedurende enige tijd de verblijfplaats van de door de Duitsers ontslagen Leidse rechtsgeleerde en leermeester van Dien Hoetink prof. mr. E.M. Meijers.¹⁴⁵

De destijds befaamde Nederlandse revuekomiek Joh. Fr. Buziau ('de man die Nederland zijn vrolijkste ogenblikken bezorgt' zo werd hij in de jaren dertig omschreven. Hij was de hoofdpersoon in talloze Bouwmeester-revues). wendde zich rechtstreeks tot Louwes met het verzoek om eten en brandstof – mede voor zijn oude vader –. Buziau kon zich niet voorstellen dat hij die zich altijd zo voor het publiek had ingespannen nu niet te eten zou krijgen.¹⁴⁶ Buziau had overigens – zoals de meeste artiesten – voldaan aan de aanmeldingsplicht bij de Kultuurkamer (op 17 maart 1942), maar in juni 1942 zei hij zijn medewerking aan de revue 'Sprookjesland' op uit angst voor de-

¹⁴² Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 437, doos 20, brief van 23 juni 1943. F.L. Rambonnet, was één van de secretarissen of adjudanten van Rost van Tonningen. Op het ministerie van Financiën was hij tevens Algemeen Gevolmachtigde voor de Oorlogs- en Defensieschaden. Zie: Archieven voor de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 150, doos 48, brief van 30 juni 1941.

¹⁴³ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 437, doos 20, brief van 10 februari 1944.

¹⁴⁴ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 435, doos 20, brief van 4 juni 1943.

¹⁴⁵ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv. nr. 434, doos 20, brief van 15 februari 1943.

¹⁴⁶ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv. nr. 447, doos 20.

monstratieve reacties van het publiek op vermeende anti-Duitse grappen. Hij was hiervoor al in 1941 ter verantwoording geroepen bij de *Sicherheitsdienst* in de Euterpestraat te Amsterdam.¹⁴⁷

4.4.3 Prof. Henk Hoetink gevangengenomen en ontslagen door Seyss-Inquart

Het functioneren bij RbVVO was op zichzelf voor Dien Hoetink al een vorm van 'door de spitsroeden lopen'. Het vroeg een grote lichamelijke en geestelijke inspanning om het hoofd boven water te houden. Eind januari 1942 werden Dien en haar familie bovendien erg opgeschrikt door de arrestatie en gevangenzetting van haar broer prof.mr. Henk Hoetink in het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* (P.D.A.).

Op 21 januari 1942 had de sabotagegroep Militair Contact van de illegale Communistische Partij Nederland een bomaanslag gepleegd op het afdelingshuis van het nationaal-socialistische Studentenfront aan de Weteringschans in Amsterdam. Dit was een reactie op het feit dat enkele dagen daarvoor het Studentenfront een bijeenkomst had gehouden in de Oudemanhuispoort en daarbij de NSB-vlag op het universiteitsgebouw had gehangen.¹⁴⁸ Hoewel de Duitsers de daders van de bomaanslag in studentenkringen zochten troffen de door de bezetter genomen represaillemaatregelen ook andere mensen uit de stad. Op 29, 30 en 31 januari 1942 werden 85 vooraanstaande Amsterdammers gearresteerd. Het betrof onder meer tien studenten en vijf hoogleraren van de Universiteit van Amsterdam, waaronder Henk Hoetink.

Na hun arrestatie werd de groep Amsterdammers voor registratie naar het hoofdkwartier van de Gestapo gebracht, waarna een tijdelijke opsluiting volgde in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans. Op 30 januari werd het grootste deel van de groep onder zware bewaking van de *Grüne Polizei* naar het concentratiekamp Amersfoort vervoerd. De rest volgde een dag later. In het kamp werden zij samen met joodse Nederlanders, krijgsgevangenen en andere mensen die de bezetter wenste vast te zetten te werk gesteld.¹⁴⁹

In zijn boek P.D.A. (*Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*) beschrijft J.F. Hunsche zijn ervaringen in dit concentratiekamp van dag tot dag. We nemen een stukje over waarin hij een ontmoeting met Henk Hoetink beschrijft. 'Er was vandaag veel gelegenheid tot praten. Terwijl aan de tafel, die het verst van de deur verwijderd was, de Bijbelvorsers¹⁵⁰ hun bijeenkomst hielden, zat ik op een bank tussen Prof. Hoetink en Prof. Olivier. Eerstgenoemde heer had een beschadigde neus. Bij zijn aankomst in het kamp had hij niet eerbiedig genoeg naar een mof gekeken en toen had deze hem zon-

¹⁴⁷ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 2, 87-88.

¹⁴⁸ Overman, *Zestig jaar zorg voor studenten*, 46.

¹⁴⁹ Overman, *Zestig jaar zorg voor studenten*, 47.

¹⁵⁰ Met Bijbelvorsers worden Jehova's getuigen bedoeld.

der meer een klap met een stuk hout op de neus gegeven, zodat bril en neus beide kapot waren. Professor was toen naar dr. Nieuwenhuis¹⁵¹ gegaan om zich te laten verbinden. Op de vraag, hoe het letsel ontstaan was had Prof. H. geantwoord, dat een Duitser hem een stomp had gegeven. Daarop was de dokter hevig uitgevaren en had den professor weggevloekt. Hij kon terugkomen en zeggen, dat hij gevallen was; toen werd de neus verbonden'.¹⁵²

Prof.dr.ir. S.C.J. Olivier (1879-1961) was hoogleraar in de organische chemie aan de Landbouwhogeschool in Wageningen. Olivier had de z.g. 'Ariërverklaring' onder protest getekend en had zijn colleges tijdelijk gestaakt. Aanleiding tot zijn arrestatie was dat hij Duitse reclamebiljetten, van het bekende V-teken voorzien, die door enkele nationaal-socialistische studenten op de ramen van het hoofdgebouw van de Landbouwhogeschool waren aangebracht, onmiddellijk had laten verwijderen. Olivier en Hoetink kenden elkaar reeds vóór hun gevangenzetting omdat zij beiden lid waren van het Comité van Waakzaamheid.¹⁵³

Bij aankomst van de Amsterdamse gijzelaars in het P.D.A. lag er een dikke laag sneeuw, het vroom meer dan 20 graden Celsius. De barakken waren getimmerd uit slecht gevoegde, dunne planken, waterdicht, maar niet winddicht. 's Nachts streek de vrieswind over de hoofden. De gevangenen, die het kamp bevolkten, bleek en mager, met alle tekenen van ondervoeding, bestonden uit communisten, bijbelvorsers, zwart-handelaren, Limburgse en Brabantse smokkelaars, mannen die gepoogd hadden naar Engeland te komen, verspreiders van de 'Bisschoppelijke Brief', Joden die een voorschrift hadden overtreden en gijzelaars uit andere gemeenten die zich 'misdragen' hadden, alsmede allerlei anderen die het misnoegen der bezettende macht hadden opgewekt. Gekleurde driehoekige lapjes op de kleding kenmerkten de verschillende categorieën gevangenen: rood wees op een politiek misdrijf of een politiek ongewenste gezindheid, zwart op een economisch vergrijp, lila 'sierde' de bijbelvorsers en de Joden droegen een Davidsster op een zwarte achtergrond. De Amsterdamse Gijzelaars kregen geen 'insignes' opge-naaid.¹⁵⁴

In dit kamp heeft onze groep 80 dagen doorgebracht, schrijft prof. Hoetink c.s. 'Oorspronkelijk schijnt het plan der Duitsers te zijn geweest, ons omstreeks Pasen (5 en 6 April) in vrijheid te stellen, maar eerst op Hitler's verjaardag (20 April) bleken wij het te danken aan de *bekannte Groszmütigkeit des Führers*, zoals men ons mededeelde, dat wij de vrijheid herwonnen'.¹⁵⁵ De

¹⁵¹ Bedoeld wordt de Amersfoortse chirurg N. van Nieuwenhuijsen die als kamparts fungeerde. zie: Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 111.

¹⁵² Hunsche, *P.D.A. (Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort)*, 42.

¹⁵³ Van der Haar, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit*, 280-283.

¹⁵⁴ Hoetink e.a., 'Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamse gijzelaars in het P.D.A.', 146.

¹⁵⁵ Hoetink e.a., 'Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamse gijzelaars in het P.D.A.', 147.

hoogste wet zowel bij het buitenwerk als in het hele P.D.A. luidde: niet opvallen!¹⁵⁶ Zij die langer dan drie maanden in het kamp verbleven waren mager als skeletten, velen leden aan honger-oedeem en psychische storingen. De sterfte was groot, vooral tijdens een dysenterie-epidemie omstreeks midden februari 1942. Longontsteking, griep en verhongering zonder meer waren de meest algemene doodsoorzaken.¹⁵⁷

Bij hun 'afscheid' van het P.D.A. op 20 april 1942 werden prof. Henk Hoetink en zijn mede-gijzelaars toegesproken door *Gestapo*-chef Lages. Hij sprak de hoop uit dat de gijzelaars door deze kennismaking met een 'Duitse inrichting' tot andere inzichten waren gekomen met name ten aanzien van de Duitse opvattingen over eerlijke arbeid.¹⁵⁸

Ondertussen was Henk Hoetink bij besluit van Seyss-Inquart (door deze persoonlijk ondertekend) van 20 februari 1942 met onmiddellijke ingang ontslagen.¹⁵⁹ In een begeleidend schrijven van 21 februari werd hem een *Ruhegehalt*¹⁶⁰ toegezegd.¹⁶¹

De ervaringen van Henk Hoetink in het P.D.A. waren alles behalve prettig. Gelukkig was hij wel in staat om die ervaringen na te vertellen en te 'delen' met zijn gezin, familie en vrienden. Hoe werkten die verhalen in op zijn directe omgeving? Had Dien Hoetink daar last van bij haar dagelijkse werkzaamheden op het departement? Het is voor te stellen dat zij voortaan extra op haar hoede was. Anderzijds kwam Henk Hoetink wel terug uit het P.D.A. en heeft zij later bij haar gevangenneming aanvankelijk gedacht dat ook zij weer vrij zou komen. Los van het feit dat Dien vanuit haar onmiddellijke werkomgeving zeker in de gaten had hoe de Duitse bezetter optrad, moeten ook het ontslag van haar broer door Seyss-Inquart en later het onderduiken van zijn gezin grote indruk op haar en haar moeder gemaakt hebben.

Het was voor de familie Hoetink in Amsterdam van levensbelang op hun hoede te blijven. Met name het jaar 1943 herinnert Hans Hoetink zich als een moeilijke periode. Zijn vader, prof. Henk Hoetink, werd als oud 'Indië-ganger' gezocht in het kader van repressaille-maatregelen van de Duitse bezetter voor de gevangenneming vanwege het Nederlandse Gouvernement van Duitse staatsburgers die zich in Nederlands-Indië bevonden. De familie Hoetink was overigens op tijd gewaarschuwd door hun Duitse burens die naast hen in de Tintorettostraat woonden. Prof. Hoetink heeft in die tijd, gedurende een langere periode, de avond en de nacht elders doorgebracht. Hij logeerde ook regelmatig bij zijn zus Dien aan de Laan van Meerdervoort

¹⁵⁶ Hoetink e.a., 'Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamse gijzelaars in het P.D.A.', 150.

¹⁵⁷ Hoetink e.a., 'Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamse gijzelaars in het P.D.A.', 153.

¹⁵⁸ Hoetink e.a., 'Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamse gijzelaars in het P.D.A.', 155.

¹⁵⁹ Archief drs. Hans, R. Hoetink, Frankrijk.

¹⁶⁰ *Ruhegehalt*: pensioen.

¹⁶¹ Archief drs. Hans, R. Hoetink, Frankrijk.

201. Hierover zou hij schrijven dat hij toen heel vaak heeft ervaren hoe het leven van zijn zuster Dien werd beheerst door haar werk: 'Ik heb dagelijks kunnen opmerken hoe geen moeite haar in dit opzicht teveel was; voor de krant was nauwelijks tijd en tot laat in de nacht was zij in departementale stukken, ontwerpen, rapporten, instructies en beslissingen verdiept'.¹⁶²

Later in het jaar dook hij met zijn vrouw onder in Bathmen en zou hun zoon Hans vele maanden verblijven ten huize van de familie Haitink in Amsterdam.¹⁶³ Hierdoor zouden de contacten met moeder/oma Hoetink-Jongbloed en zuster/tante Dien Hoetink in Den Haag gedurende langere tijd vrijwel geheel verbroken of zeer moeilijk zijn.

4.4.4 Verbetering van arbeidsvoorwaarden?

Dien Hoetink was uiteindelijk per 1 augustus 1939 (tot die datum was zij in dienst geweest van de aan het ministerie gelieerde Stichting Landbouw-Crisisbureau) op arbeidsovereenkomst aangesteld bij het departement van Economische Zaken op de voorwaarden van het Arbeidsovereenkomstenbesluit. Zij werd 'hoofdamtenaar' genoemd door haar superieuren, hoewel zij geen 'ambtenaar' was in de zin van de Ambtenarenwet¹⁶⁴.

Al in november 1941 liet de 'Bond van Ambtenaren Landbouwcrisiswet' (BALC) een pamflet verschijnen voor de regeling van de positie der ambtenaren bij de verschillende crisisdiensten met de welluidende naam: 'Van Crisisdienst naar dienst voor de voedselvoorziening', met daarin een pleidooi voor een betere rechtspositie.¹⁶⁵

De crisis-ambtenaar ontveinst zich niet dat zijn werk, vooral in deze tijd (november 1941), veelal ondankbaar is en weinig waardering ontmoet. Maar die taak is nodig! Soms bekruipt den crisis-ambtenaar het gevoel dat hij de rol van het 'zwarte schaap' onder het Overheidspersoneel vervult. Hij heeft een taak die een sterk politieel, deskundig en daardoor arbitraal karakter draagt. Zijn woord is vaak belangrijk, doorslaggevend.

De rechtspositie van den crisis-ambtenaar is daarmee niet in overeenstemming. Die verkeert nog in het begin-stadium. 'Ambtenaar' voor en na genoemd wordende en zich ook als zodanig moettende gedragen, is hij op zijn best een beëdigd arbeidscontractant in dienst van het Rijk of van een privaatrechtelijke stichting.

Hij is zijn werk begonnen zonder veel vertrouwen in de toekomst. Het was tijdelijk werk. Het kon drie maanden, een half jaar, misschien een jaar duren, doch langer zeker niet! Maar nu de maanden jaren zijn geworden en in vele gevallen reeds van een vrij langdurig dienstverband kan worden gesproken, nu bo-

¹⁶² Archief Hoetinkfonds, redevoering prof.mr. H.R. Hoetink op 4 mei 1948.

¹⁶³ Gesprek met drs. Hans R. Hoetink op 15-11-2001.

¹⁶⁴ Ambtenarenwet van 17 januari 1929, *Staatsblad* 530.

¹⁶⁵ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr.391A, doos 85.

vendien tal van belangrijke voorschriften zijn verschenen, op de naleving waarvan hij moet toezien, ja nu is de crisis-ambtenaar zijn arbeid anders gaan bezien.¹⁶⁶

Het hoofdbestuur van de BALC was dan ook van mening dat de achterstand in 'rechtsbedeling', vergeleken met de overige 'Overheidsdienaren', snel dient te worden ingehaald. Dit lukte natuurlijk niet zonder slag of stoot. Op de personeelskaart van Dien Hoetink (Deze personeelskaart dateert van 1 augustus 1939, de datum waarop zij werd aangesteld als 'ambtenaar volgens het Arbeidsovereenkomstenbesluit') wordt vermeld dat zij met ingang van 1 januari 1943 – bijna tien jaar na haar eerste aanstelling – wordt tewerkgesteld volgens het Gewijzigd Crisis Arbeidsreglement (GCAR).¹⁶⁷

Dit betekende onder meer dat zij een betere verlofregeling kreeg. Gezien de hoogte van haar inkomen (boven de f 6.000,-- per jaar) kreeg zij voor elke maand werkelijke dienst twee dienstdagen verlof, of te wel 24 dagen per jaar (Volgens het Arbeidsovereenkomstenbesluit bedroeg in die dagen het aantal verlofdagen slechts: acht) Voor het lager betaalde personeel (tot f 2.000,-- per jaar) ging het verlof bij overgang naar het GCAR van acht naar twaalf dagen, tussen de f 2.000, en f 4.000,-- kreeg men voortaan zestien dienstdagen verlof en tussen f 4.000,-- en f 6.000,-- kreeg men voortaan twintig dagen verlof. Dit was in overeenstemming met de regeling voor ambtenaren volgens de Ambtenarenwet.

Maar de formele status van ambtenaar volgens de Ambtenarenwet 1929 zou Dien Hoetink nooit bereiken.

4.5 Onontkoombaar toenemende conflicten (voorjaar 1943 tot zomer/herfst 1944) (3e periode)

4.5.1 Werkgevers, werknemers en RbVVO werken gezamenlijk aan een ordening voor de landbouw. De rol van Dien Hoetink daarin

Het werk van RbVVO als organisatie moest gebeuren temidden van diverse krachtenvelden. De Duitse bezetter stelde stringente eisen aan de Landbouw zowel voor redelijk omvangrijke afdrachten van diverse landbouwproducten ten behoeve van de bezettende macht en de Duitse bevolking, maar ook zag de bezetter er (met name de eerste jaren) op toe dat er geen onrust onder de Nederlandse bevolking zou ontstaan door gebrek aan voeding. Zelfs de *Wehrmacht* had er baat bij dat de stemming onder de bevolking zich niet bij gebrek aan voedsel tegen haar zou keren. Ook had de *Wehrmacht* belangen

¹⁶⁶ De BALC was een vakvereniging van buitendienst-ambtenaren met omstreeks 450 leden en was aangesloten bij de Centrale van Rijkspersoneel.

¹⁶⁷ Personeelsdossier mej. mr. E.W. Hoetink, directie Personeel en Organisatie, ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

als grote consument van voedsel, zowel voor haar eigen personeel als voor de voor haar werkende arbeiders.¹⁶⁸

De Duitse bezetter is er volgens Trienekens niet in geslaagd de organisatie voor de voedselvoorziening in brede zin of de voedselvoorziening zelf te gebruiken voor de nazificering. De oorzaken hiervan komen in hoofdzaak hier op neer dat de bezetter te kiezen had tussen nazificering, waarbij de medewerking aan de voedselvoorziening zou moeten worden afgedwongen – met alle risico's van dien – en vrijwillige medewerking zonder strak doorgevoerde nazificering.¹⁶⁹

De bezetting had de problematiek van de landbouw verschoven van landbouwcrisismaatregelen wegens overschotten naar voedselvoorzieningsmaatregelen wegens mogelijke tekorten. Door deze wijziging was de vraag naar *de plaats van het bedrijfsleven* in de regelgeving en uitvoering nog allerminst beantwoord. In april 1942 had Dien Hoetink reeds geschreven: 'Wil de overheid niet bedolven raken onder talloze regelingen en wil zij niet door de veelheid der details de groote lijnen van een juiste economische politiek uit het oog verliezen, dan dient zij een zeer groot deel van haar taak op het gebied der voedselvoorziening aan andere instanties over te kunnen dragen'.¹⁷⁰ Dien Hoetink was dan ook naarstig op zoek naar een juridische structuur waarin een juist evenwicht werd gevonden tussen de taak van de overheid en die van het bedrijfsleven bij het treffen van economisch noodzakelijke maatregelen. Was men van overheidswege vóór de bezetting druk doende wegen te vinden het bedrijfsleven in te schakelen bij de landbouwcrisismaatregelen, nu ging het er om wegen te vinden die tot een organisatievorm konden leiden die de regeling van de voedselvoorziening, in het bijzonder de afzet, op zich kon nemen.¹⁷¹ Wij laten hier de 'Nederlandsche Landstand', die uiteindelijk geen machtsfactor van betekenis zou worden, buiten beschouwing.¹⁷²

'Ondergronds' werden de landarbeidersbonden niet 'buiten beschouwing' gelaten, integendeel. Zij vormden immers een belangrijke factor met name voor de vormgeving van de ordening in de landbouw voor na de bezetting. Louwes had er voor gezorgd dat diverse teruggetreden bestuurders van de landarbeidersbonden tewerk gesteld waren in het apparaat van de voedselvoorziening.¹⁷³ Daarmee waren zij vrijgesteld van de *Arbeitseinsatz*.

Allereerst dienden de contacten hersteld te worden tussen werkgevers en werknemers in de landbouw. Het overleg tussen deze partijen was vrijwel abrupt verbroken ten tijde van de gelijkenschakeling van de landarbeidersbon-

¹⁶⁸ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 45.

¹⁶⁹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 131.

¹⁷⁰ Hoetink, E.W., *ESB*, No 1367, 153.

¹⁷¹ Hoetink, E.W., *ESB*, No 1367, 153-154.

¹⁷² Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 56 en 127.

¹⁷³ De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 143.

den en het opgaan van de boerenorganisaties in de aan de NSB verwante Nederlandsche Landstand.

Eind 1941-begin 1942 had er een eerste gesprek plaats tussen H.D. Louwes¹⁷⁴ (namens de standsorganisaties) en M. Ruppert (namens de landarbeidersbonden) in 'Krasnapolski' in Amsterdam.¹⁷⁵ Het gesprek tussen deze twee heren leidde vervolgens tot een eerste daadwerkelijke bespreking tussen beide partijen, die werd gehouden op 4 februari 1942 in restaurant 'Den Hout' te 's-Gravenhage.

Dit was het begin van een overleg dat tot het najaar van 1944 maandelijks zou plaatsvinden. Men vergaderde in Den Hout en toen dit te gevaarlijk werd op het kantoor van de Grondkamer voor Zuid-Holland aan het Louise de Colignyplein 10. Later trof men elkaar ook op het Landbouwkundig Ingenieursbureau van ir. Heymeijer aan de Lange Vijverberg 16, men week ook wel uit naar het dienstgebouw van de Nederlands Hervormde Gemeente aan het Damplein in Utrecht. Op deze laatste plaats vergaderde men onder de dekmantel van de commissie 'Kerk en Boeren', een commissie die inderdaad door de Hervormde Synode was ingesteld en waarvan H.D. Louwes voorzitter was en ir. S.L. Louwes secretaris. Maar schrijft Hagoort: 'Ook ten huize van mejuffrouw mr. E.W. Hoetink (Laan van Meerdervoort 201) kwam men enkele malen bijeen; zij nam intens aan de besprekingen deel'.¹⁷⁶

De gespreksstof werd aanvankelijk vooral gevormd door praktische en actuele kwesties die verband hielden met het Duitse landbouwbeleid en de distributie.¹⁷⁷ Verder werd er in de eerste tijd in het algemeen gesproken over de vorm van de naoorlogse samenwerking. Later kwam de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie ter tafel en tenslotte werden er zelfs statuten ontworpen, zogenaamd voor een maatschappij ter bevordering van de zeevaart. Er werd zelfs een radiotoespraak opgesteld die H.D. Louwes na de bevrijding zou houden. (Hetgeen niet gebeurd is omdat de bevrijding anders verliep dan men verwachtte). Deze radiotoespraak werd gecamoufleerd door de titel: 'aan de reders, officieren en zeelieden van Nederland en hun gezinnen'.¹⁷⁸ Zou die camouflage bij ontdekking afdoende geweest zijn? Gelukkig kwam er geen overval.

Aan het overleg werd deelgenomen door onder meer M. Ruppert en C.J. van der Ploeg namens de landarbeidersbonden, H.D. Louwes van het KNLC en ir. G.J. Heymeijer, mr. W. Rip en R. Visser van de CBTB en ir. J. Vet de secretaris van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw. Verder, schrijft

¹⁷⁴ H.D. Louwes, de broer van S.L. Louwes was voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw en van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité.

¹⁷⁵ Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 178.

¹⁷⁶ Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 178.

¹⁷⁷ De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 164.

¹⁷⁸ Hagoort, *Twintig eeuwen emancipatie*, 179.

De Bruijn: 'nam ook S.L. Louwes regelmatig deel aan het overleg, samen met zijn medewerkster mej. mr. E.W. Hoetink'.¹⁷⁹

Men werd het na vele gedachtewisselingen uiteindelijk eens over de noodzaak van terugdringing van de overheidsinvloed in de agrarische sector ten gunste van de bedrijfsgenoten. Liberalen, rooms-katholieken (subsidiariteitsbeginsel) en protestanten (sovereiniteit in eigen kring) konden zich daarin vinden. De socialisten die voor tegenwicht hadden kunnen zorgen ontbraken in het overleg. Eens werd men het ook over de wenselijkheid van één bedrijfsorganisatielichaam voor de gehele agrarische sector en zelfs over volledige pariteit¹⁸⁰ inzake sociale aangelegenheden. Over de medezeggenschap in economische aangelegenheden en de wenselijkheid van publiekrechtelijke bevoegdheden kon men het (nog) niet eens worden. Met name ir. J. Vet¹⁸¹ was benauwd voor 'kartelvorming', en de schadelijke gevolgen daarvan voor het algemeen belang. In het vroege voorjaar van 1944 zou het aan de hand van 'het ontwerp Ruppert' pas tot een voorlopig compromis komen. Partijen legden vast dat er een autonoom orgaan zou komen dat verordende bevoegdheden diende te krijgen onder toezicht van de overheid. Over de pariteit inzake economische aangelegenheden en over de zetelverdeling in het bestuur werden geen uitspraken gedaan. Er werd voorlopig uitgegaan van bedrijfsorganisatie op basis van vrije vakorganisaties. De inspraak voor arbeiders in economische aangelegenheden was (indirect) veiliggesteld via de taakomschrijving van het bestuur/ de besturen van onderdelen van de bedrijfsorganisatie.¹⁸²

Ir. G.J. Heymeijer en mr. H.A.M.T. Kolfschoten hebben de uitkomsten van het overleg uitgewerkt tot een voorontwerp van wet op de Nederlandse Landbouw-corporatie. In de loop van 1944 verscheen dit voorontwerp in druk. Maar met het uitbreken van de spoorwegstaking, Dolle Dinsdag¹⁸³ en de scheiding tussen het noorden en zuiden van het land viel het overleg over de naoorlogse bedrijfsorganisatie voor de landbouw vrijwel stil.¹⁸⁴

Het voorontwerp van Heymeijer en Kolfschoten was ondertussen nog besproken met ir. S.L. Louwes en 'zijn naaste medewerkster mej. mr. E.W. Hoetink'.¹⁸⁵ Dit overleg had voornamelijk betrekking op de verhouding tussen de overheid en het toekomstige landbouwbedrijfsorgaan. Volgens Rip voelde Dien Hoetink meer voor een soort kaderwet (van enkele artikelen) tot instelling van een openbaar lichaam voor het Nederlandse landbouwbe-

¹⁷⁹ De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 164.

¹⁸⁰ Gelijke inspraak van werkgevers en werknemers.

¹⁸¹ Ir. J. Vet was de secretaris van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw en één van de sleutelfiguren bij de voorbereiding van de Stichting voor de Landbouw. Hij kwam in 1946 om bij een vliegtuigongeluk.

¹⁸² De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 164-166.

¹⁸³ Dolle Dinsdag, 5 september 1944.

¹⁸⁴ De Bruijn, *Van tuindersknecht tot onderkoning*, 166.

¹⁸⁵ Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 49.

drijf. De bepalingen omtrent de samenstelling, inrichting en verdere bevoegdheid van de 'Nederlandse landbouwbedrijfsorganisatie' (aan deze benaming gaf Dien Hoetink volgens Rip de voorkeur) zouden in een reglement moeten worden vastgelegd. De wet zou dan naar dit reglement moeten verwijzen. Wel wilde zij aan de Nederlandse Landbouwbedrijfsorganisatie bij wet (kaderwet) de bevoegdheid verlenen om verordeningen te maken en deze door strafmaatregelen te handhaven, echter op een wijze als bij een nadere wet zou worden bepaald.

Dien Hoetink was echter bevreesd dat de te vormen Nederlandse Landbouw-bedrijfsorganisatie te weinig oog zou hebben voor het algemeen belang.¹⁸⁶ Daarom wilde zij in de (kader-) wet een bepaling opnemen waardoor niet alleen alle verordeningen van de Nederlandse Landbouwbedrijfsorganisatie, maar ook al haar besluiten zouden worden onderworpen aan de goedkeuring van de met de landbouw belaste minister of een door deze aan te wijzen instantie. Deze minister zou volgens haar zelf de procedure van de goedkeuring moeten regelen.

Heymeijer en Kolfschoten voelden weinig voor een dergelijke beperking van de bevoegdheden van een landbouwcorporatie als lichaam ex art. 152 en 153 van de Grondwet. Zij waren van mening dat een dergelijk openbaar lichaam niet zo 'voogdijkindachtig' moest worden behandeld en geen loopjongen moest worden van andere instanties.

Rip constateerde dat het verlenen van verordenende bevoegdheid aan bedrijfsorganen een zeer ingrijpende zaak was, waarover de 'voorstellers' destijds naar zijn mening wel wat te gemakkelijk dachten. De vrees van Dien Hoetink kwam volgens Rip zeer waarschijnlijk voort uit haar ervaringen met de bedrijfsorganisatie in de verticale bedrijfschappen voor de voedselvoorziening, op de inrichting en samenstelling waarvan zij volgens hem grote invloed heeft gehad.

Een pagina groot artikel over 'Sociale Opbouw' in *Trouw* van september 1943 gaf weer welke gedachten er onder de Nederlandse bevolking leefden: 'Wanneer Nederland straks weer vrij zal zijn, zal de sociale opbouw onmiddellijk ter hand genomen moeten worden. We zullen dan zeer dringend behoefte hebben aan organisatorische vormen, waarin de bedrijfsgenooten elkaar kunnen ontmoeten, waarin overleg gepleegd kan worden tussen werkgevers en werknemers en allerlei belangrijke vraagstukken kunnen worden besproken. Organisatorische vormen, waardoor ook nauw en vruchtbaar contact mogelijk zal zijn tussen bedrijfsleven en Regeering'.¹⁸⁷ In principe wilde de bevolking haar oude organisaties terug, dat wil zeggen de organisaties van werkgevers en werknemers op een 'principieel' grondslag. Maar

¹⁸⁶ Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 50.

¹⁸⁷ De ondergrondse krant *Trouw*, 1e jaargang nr. 11 van midden september 1943.

niet alles hoefde hetzelfde te blijven. Met name zag men taken voor bedrijfsorganisaties ten behoeve van een goede sociale en economische opbouw van het land. Daartoe zouden de vakorganisaties dragers moeten worden van de bedrijfsorganen. Het strijdbare karakter zou meer en meer dienen te verdwijnen. Door overleg en zonodig door arbitrage dienden geschillen voortaan te worden beslist. 'Wij ontveinzen ons niet, dat deze opzet om het maatschappelijk leven zijn eigen organen te geven en eigen zaken te laten beredeneren, alleen maar slagen kan, wanneer men verre boven het enge groepsbelang uit het algemeen belang ziet en ook wil dienen'.

Hoewel het illegaal overleg niet geleid heeft tot een concreet afgerond voorstel waarmee de vertegenwoordigers van de werkgevers en werknemers zich allen konden verenigen, was er naar de mening van Rip toch baanbrekend werk verricht.¹⁸⁸ Vet heeft gewezen op de praktische problemen die zich zouden voordoen tussen de overheid en een landbouwbedrijfsorgaan wanneer dit bedrijfsorgaan met publiekrechtelijke bevoegdheden zou worden belast, Ruppert heeft de gedachte aan samenwerking tussen ondernemers en arbeiders ingebracht, Heymeijer en Kolfschoten hebben gewerkt aan de wettelijke vorm waarin het openbaar lichaam dat men zich voor ogen stelde moest worden gegoten en 'Dien Hoetink komt de eer toe dat zij steeds met nadruk heeft gewezen op de eisen die het algemeen rechtsbelang in deze heeft te stellen'.¹⁸⁹

4.5.2 Het ordeningswerk van Dien Hoetink 'gewogen' en door Dien Hoetink 'verdedigd'

Het werk van de zogenaamde 'Organisatie-Commissie voor het Bedrijfsleven' onder voorzitterschap van mr. H.L. Woltersom kon ondertussen gewoon doorgaan. Woltersom *cum suis* waren immers vooral gericht op een ordening voor tijdens de bezetting in coöperatie met de bezetter. Behrens haalt eind 1943 nog met instemming van Woltersom de *Führer* aan: *Unsere gesamte Wirtschaft ist nicht aufgebaut nach den Prinzipien, die wir in unserer Staatsverwaltung kennen; denn wäre das der Fall, gäbe es keine Wirtschaft.*¹⁹⁰

Als Behrens zijn beschrijving geeft van de 'nieuwe organisatie van het bedrijfsleven in Nederland' geeft hij daarbij meteen twee beperkingen aan: 1. Het begrip bedrijfsleven dient hier opgevat als niet omvattende de sociale aangelegenheden, 2. Evenmin omvat dit begrip 'den landbouw'.¹⁹¹

De eerste beperking is voor de 'Woltersomse organisaties' onmiddellijk ook een uitsluitingsgrond voor iedere vorm van (geheim) overleg met de arbeidersbonden. Van Lynden van Sandenburg zou in 1980 overigens verklaren

¹⁸⁸ Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 52.

¹⁸⁹ Rip, *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, 52.

¹⁹⁰ Behrens, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven*, 37.

¹⁹¹ Behrens, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven*, 32 en 41.

dat de Duitsers op de hoogte waren van de zogenaamde ‘geheime of illegale’ bijeenkomsten met de Landarbeidersbonden. ‘We waren geen uitgesproken verzetsorganisatie maar meer een belangenorganisatie. Het ging bij ons over de verbouw van rogge, gerst, tarwe en over de melk- en aardappelprijs. Daaraan wilden de Duitsers wel meewerken, want zij gingen er vanuit: als jullie jezelf kunt voeden, dan hoeven wij het niet te doen’.¹⁹² Als dit overleg werkelijk tot deze onderwerpen beperkt was gebleven was de aanwezigheid van de Landarbeidersbonden ook niet nodig geweest. Het overleg ging echter veel verder en de aanwezigheid van de Landarbeidersbonden was met name van belang bij de besprekingen over de landbouwordening voor na de oorlog.

De laatste beperking geeft, uit zeer onverdachte hoek, aan dat we het ordeningswerk van Louwes en Dien Hoetink voor de landbouw in de oorlogsjaren niet over één kam mogen scheren met de organisaties van Woltersom. Behrens acht nota bene de landbouw in Nederland georganiseerd te zijn in ‘den Nederlandschen Landstand’, die naar zijn mening kan worden beschouwd als een ‘lichaam in den zin van artikel 152 van de Grondwet’.¹⁹³ Dit moet voorwaar een vreselijke vloek voor Dien Hoetink geweest zijn: die ‘verraders’ van de Nederlandschen Landstand op één lijn gesteld met de door haar door dik en dun beschermde staatsrechtelijke basisprincipes uit de Nederlandse Grondwet.

Toch zou en zal de bedrijfsorganisatie in de sector van de voedselvoorziening voortdurend onder één noemer gebracht blijven worden met de Woltersomse bedrijfsorganisatie. Verloren van Themaat noemde de Woltersomse bedrijfsorganisatie en haar tegenhanger voor de landbouw in één zin: ‘deze oorlogskinderen’.¹⁹⁴ Maar hij bracht ook een onderscheid tussen beide oorlogskinderen aan. Verloren van Themaat ziet de zogenaamde Organisatie Woltersom als een door de bezetter in het leven geroepen bedrijfsorganisatie, met uitsluitend een economisch karakter, waarin alleen vertegenwoordigers van de ondernemers een plaats kregen.

Het gehele Nederlandse bedrijfsleven werd verplicht in deze uitgebreide organisatie opgenomen. De organen, die door dit systeem in het leven werden geroepen, waren in hoofdzaak adviserend en soms uitvoerend werkzaam bij de economische maatregelen die in oorlogstijd werden getroffen.

Het juridisch karakter van deze organen is, naar de mening van Verloren van Themaat, nimmer geheel duidelijk geworden. ‘In ieder geval lijkt de verwijzing naar de artikelen 152 en volgende van het nieuwe hoofdstuk, dat in 1938 in de Grondwet was aangebracht, welke verwijzing de bezettende

¹⁹² 25 Jaar Landbouwschap, 70-71.

¹⁹³ Behrens, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven*, 41.

¹⁹⁴ Verloren van Themaat, *Wet op de bedrijfsorganisatie*, 31.

macht naderhand in het besluit betreffende de opbouw der Woltersomse organisatie heeft toegevoegd, ten onrechte opgenomen, omdat deze organisatie allerminst een uitvloeisel kon worden geacht van de denkbeelden, welke in 1938 tot bedoelde Grondwetsherziening hadden geleid. Wel kon althans enigermate als zodanig worden beschouwd het stelsel van bedrijfsschappen, dat ongeveer terzelfder tijd werd opgezet in de sector van de voedselvoorziening'.¹⁹⁵

Krachtens het Organisatiebesluit Voedselvoorziening van 1941 werden er immers voor de onderscheidene sectoren in de voedselvoorziening hoofdbedrijfsschappen en bedrijfsschappen ingesteld, bekleed met verordende bevoegdheid op marktordenend gebied, die ingeschakeld werden bij de uitvoering van het voedselvoorzieningsbeleid van de centrale overheid. Van de hun toegekende verordenende bevoegdheid hebben deze lichamen tijdens de oorlog (en daarna) ruim gebruik gemaakt.

Volgens Van Kan 'regelt de Grondwet den staatsvorm en de staatsinrichting zelve en het aandeel der verschillende machten bij het staatsbedrijf'.¹⁹⁶ Met name 'het aandeel der verschillende machten' was gedurende de bezetting door de gelijkshakeling van de werkgevers- en werknemersorganisaties een moeilijk te verwezenlijken punt. In de besturen waren ook hier alleen de ondernemers vertegenwoordigd en werd er eerst na de oorlog een bescheiden plaats ingeruimd voor de werknemers.¹⁹⁷

Maar het eerste werd in de oorlogsjaren 'goedgemaakt' door het geheime overleg met de landarbeidersbonden dat op 4 februari 1942 in restaurant 'Den Hout' te 's-Gravenhage was begonnen. Louwes en Dien Hoetink die, zoals we zagen beiden ook aan dit overleg gingen deelnemen, werden op deze wijze gevoed vanuit de basis van het landbouwbedrijfsleven en konden daar hun voordeel mee doen, zowel voor wat betreft de regelgeving gedurende de bezetting als ook met het oog op de regelgeving voor de ordening in de landbouw na de oorlog (anticipatie).

Trienekens legt de eer voor het ontwerp van de staatsrechtelijke constructie van de hele organisatie van de voedselvoorziening inclusief alle bedrijfsschappen bij Dien Hoetink. Hij beschrijft haar als de vertrouweling van Louwes die de contacten met vertegenwoordigers van de voormalige landbouworganisaties en met de illegaliteit onderhield. Zij had zich volgens Trienekens in de verhouding met de Duitsers op het RbVVO een 'uiterst merkwaaardige rol' toebedacht: 'Op de gang stond zij na moeizaam verlopen besprekingen horzelachtig de Duitse autoriteiten te woord: hoe zij het wel waagden *dem armen Herrn Louwes* het leven zo moeilijk te maken'.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Verloren van Themaat, *Wet op de bedrijfsorganisatie*, 30.

¹⁹⁶ Van Kan, *Inleiding tot de rechtswetenschap*, 117.

¹⁹⁷ Verloren van Themaat, *Wet op de bedrijfsorganisatie*, 30.

¹⁹⁸ Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd*, 97-98.

Ook het *Nederlandsch Juristenblad* legt de eer volledig bij Dien Hoetink. 'Ir. S.L. Louwes mocht zich gelukkig achten in mejuffrouw Hoetink een vaardigen ambtenaar te vinden, opgegroeid in de landbouwordeningssfeer. Haar droeg hij dan ook de taak van de nieuwe organisatie op. Zij heeft zich hiervan op bewonderens-waardige wijze gekweten door een oplossing te zoeken, die niet voorbijging aan de Nederlandsche staatkundige tradities en welke ondanks de noodzakelijk geworden sterke centralisatie, ruimte liet voor de Nederlandsche begrippen van autonomie en zelfbestuur. Het was de eerste in de praktijk doorgevoerde toepassing van de artikelen 152 en 153 der Grondwet. Den Duitschen bezetter, die zijn goedkeuring had te geven aan het ontwerp en dat deed, ontging de consequentie van dit enten op de Grondwet met zijn verstreckende gevolgen van eigen zeggenschap voor de Bedrijfschappen en hun formeel zelfstandige positie'.¹⁹⁹

Louwes zelf heeft Dien Hoetink omschreven als 'de Ziel van de organisatie van het bedrijfsleven op het gebied der Voedselvoorziening'.²⁰⁰ Dat zij 'de ziel' van de ordening van de voedselvoorziening was bleek bijvoorbeeld overduidelijk in haar (vrij felle) replek in het *Nederlandsch Juristenblad*²⁰¹, begin 1944, naar aanleiding van enige kritische artikelen in dit blad van de hand van mr.ir. A.W. Quint over de 'reikwijdte' van de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties.²⁰²

Quint behandelde in zijn artikelen de verordenende bevoegdheid van de 'beide oorlogskinderen', dus zowel die van de bedrijfsorganisaties voor de voedselvoorziening als ook die van de 'organisaties Woltersom'. Dit over één kam scheren van beide regelingen was mogelijk op zich een gevoelig punt voor Dien Hoetink, ook al lag de eindverantwoordelijkheid voor beide regelingen, om het nog ingewikkelder te maken, in één hand. Hirschfeld was namelijk enerzijds als secretaris-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart verantwoordelijk voor de 'organisaties Woltersom' en anderzijds als secretaris-generaal voor Landbouw en Visserij was hij verantwoordelijk voor de bedrijfsorganisaties voor de voedselvoorziening.

Quint wijst er in zijn verhandelingen op dat reeds verschillende auteurs de degens hebben gekruist met betrekking tot de werkingssfeer van de verordeningen van de bedrijfsorganisaties en dat deze auteurs verschillen in de ruimte van die werkingssfeer zien. Met name stond de vraag centraal of de verordeningen van de bedrijfsorganisaties alleen de bij de totstandkoming van die

¹⁹⁹ 'Necrologie mej. mr. E.W. Hoetink', *Nederlandsch Juristenblad*, 22 juni 1946, 406.

²⁰⁰ 'Necrologie mej. mr. E.W. Hoetink', *Nederlandsch Juristenblad*, 22 juni 1946, 405.

²⁰¹ Hoetink, (E.W.), 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties', *Nederlandsch Juristenblad*, 5 februari 1944, 38-39.

²⁰² Quint, 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties I', *Nederlandsch Juristenblad*, 8 januari 1944, 1-4 en Quint, 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties II', *Nederlandsch Juristenblad*, 15 januari 1944, 9-12.

verordeningen betrokken partijen bond, dan wel dat er sprake moest zijn van een zeer ruime opvatting der verordenende bevoegdheid en wel in die zin, dat iedere staatsburger aan de verordeningen der bedrijfsorganisaties onderworpen is.

Om tot een antwoord op deze vraag te komen benadrukt Quint dat er op de artikelen 152-154 van de Grondwet van 1938 waarop de verordenende bevoegdheid gebaseerd zou zijn, al sinds de grondwetswijziging van 1922 werd geanticipeerd door artikel 194: *De wet kan aan andere dan in de Grondwet genoemde lichamen verordenende bevoegdheid geven.*²⁰³ Dit artikel was overigens opgenomen in het negende hoofdstuk van de Grondwet van 1922 'Van den Waterstaat en van bijzondere lichamen met verordenende bevoegdheid' dat voornamelijk handelt over waterschappen, veenschappen en veenpolders. De Staatscommissie-1936 (inzake de grondwetswijziging 1938) constateerde dan ook volgens Quint dat het bestaande artikel 194 voor een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie reeds voldoende ruimte bood. De staatscommissie kwam echter ook tot de overtuiging dat artikel 194 te onvolledig was voor de ordening van een zoo groot maatschappelijk belang.

Quint ging er dan ook vanuit dat de nieuwe artikelen 152-154 van de Grondwet van 1938 dienden te worden beschouwd als 'een opschrift van een nog niet geschreven hoofdstuk'. Aan deze zienswijze werd in 1941 radicaal een eind gemaakt. In de eerste plaats werd bij het Organisatiebesluit Voedselvoorziening bepaald dat ten behoeve van de organisatie van de voedselvoorziening lichamen met verordenende bevoegdheid in de zin van artikel 152 en volgende van de Grondwet worden ingesteld en in de tweede plaats werd bij het zogenaamde 'Basisbesluit' bepaald dat de 'organisaties Woltersom' lichamen met verordenende bevoegdheid zijn overeenkomstig artikel 152 en volgende van de Grondwet.

Voor Quint betekenden deze twee separate besluiten niet minder dan een revolutie in de wereld der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Was het vraagstuk van de verordenende bevoegdheid van publiekrechtelijke lichamen tot 1940 vrijwel geheel academisch gebleven, in 1941 veranderde dit als bij toverslag. 'Alle hoofdbedrijfschappen, bedrijfschappen, vakorganisaties, bedrijfspgroepen en onderbedrijfspgroepen der verticale organisatie (de voedselvoorziening) en alle hoofdgroepen, bedrijfspgroepen, vakgroepen en ondervakgroepen (organisaties Woltersom) en alle Kamers van Koophandel zijn thans gepromoveerd tot openbare lichamen ex artikel 152 van de Grondwet. Hun aantal bedraagt ongeveer 1000; de meesten dezer organisaties hebben tevens bij nadere besluiten van den Secretaris-Generaal van Landbouw en

²⁰³ Van Hasselt, *Nederlandse Staatsregelingen en Grondwetten*, 412. Artikel 194 van de Grondwet 1922 komt ongewijzigd terug als artikel 155 van de Grondwet 1938. Zie: Van Hasselt, *Nederlandsche Staatsregelingen en Grondwetten*, 451.

Visscherij resp. Handel, Nijverheid en Scheepvaart verordenende bevoegdheid gekregen. Of een dergelijke hypertrophie van openbare lichamen in de bedoeling van den grondwetgever heeft gelegen, laten wij (aldus Quint) in het midden. Te constateeren valt slechts, dat ons land thans overdekt is met een net van economische corporaties, die voor het overwegende deel door straffen te handhaven verordeningen kunnen uitvaardigen, waarbij het gevaar van een *chaos of authorities* niet denkbeeldig is'.²⁰⁴

Tenslotte richt Quint zijn pijlen op de 'quaestie' van de verordenende bevoegdheden bij de verticale bedrijfsorganisaties voor de voedselvoorziening. De Hoge Raad had weliswaar uitgemaakt dat verordeningen ook niet-bedrijfsgenoten konden binden, maar Quint waagde het, *salva omnia reverentia*,²⁰⁵ met ons hoogste rechtscollege van zienswijze te verschillen. 'De sterkste pijler waarop het arrest steunt schijnt de ruime bevoegdheidsomschrijving van art. 7 Organisatiebesluit Voedselvoorziening te zijn. Er wordt daar inderdaad gesproken van verordeningen, welke zij (de organisaties) voor het belang van het gebied der voedselvoorziening, waarvoor zij is ingesteld, noodig oordeelen. Naar dezen tekst zou dus inderdaad een ruime begrenzing verdedigd kunnen worden; daar pleit echter tegen dat men het kader van het bedrijfsleven, waarvoor toch de Grondwetsartikelen 152 t/m 154 gedacht zijn, komt te overschrijden. Nemen wij verder den Duitschen tekst ernaast, dan wordt gesproken van *Ernährungswirtschaft*. En het is toch wel zeer twijfelachtig of daaronder ook particulieren kunnen worden gebracht'.²⁰⁶

Samenvattend vraagt Quint zich af of het niet meer in de lijn der gedachten van 'soevereiniteit in eigen kring' en van het 'subsidiariteitsbeginsel' ligt dat groepen van belanghebbenden in hun kring zoveel mogelijk zelf regelen, dan wel aanvullend regelen wat in grote lijn reeds door de centrale overheid is vastgesteld, maar dat de niet tot een zodanige kring behorenden alleen door de Staat, Provincie of Gemeente kunnen worden gebonden. Quint maakt daarbij nog een uitzondering voor de Waterschappen die in 1848 hun publiekrechtelijke status in de Grondwet (terug-) kregen op initiatief van Thorbecke. Naar de mening van Quint kan men op het terrein van de Waterstaat wel stellen dat 'in het algemeen de belangen van de eigenaren van bedreigde gronden met het algemeen belang zullen samenvallen'.

Dien Hoetink is het volstrekt oneens met deze opvattingen van Quint en zij klimt dan ook onmiddellijk in de pen om in het eerstvolgende nummer van het Nederlandsch Juristenblad (met een scherpe pen) een tegengestelde juridische interpretatie met betrekking tot de omvang van de rechtskracht van

²⁰⁴ Quint, 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties II', *Nederlandsch Juristenblad*, 15 januari 1944, 9-10.

²⁰⁵ met alle eerbied.

²⁰⁶ Quint, 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties II', *Nederlandsch Juristenblad*, 15 januari 1944, 10-11.

de verordenende bevoegdheid van publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties voor de voedselvoorziening te poneren:

‘De Heer Quint ontwikkelt het standpunt dat de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties zich niet verder uitstrekt dan tot de ondernemers, die tot haar behoren. Hij baseert dit standpunt grotendeels op het bij de grondwetsherziening van 1922 in de Grondwet opgenomen artikel 194, zoomede aan de daaraan gegeven concrete toepassing n.l. de Bedrijfsradenwet van 1933, welke uitdrukkelijk in art. 19 bepaalt, dat een verordening van een bedrijfsraad slechts bedrijfsgenooten kan binden. Het wil mij (Dien Hoetink) voorkomen, dat voor de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie op economisch gebied de beschouwing van deze punten slechts geringe betekenis heeft. Immers men heeft zich bij de grondwetsherziening in 1922 uiteraard met economische ordening en de bevoegdheden van de daarvoor noodige organen in het geheel niet beziggehouden²⁰⁷ en evenmin is dit het geval geweest toen men in de Bedrijfsradenwet de artikelen 16 en volgende omtrent de verordenende taak van de bedrijfsraden opnam. De Heer Quint verliest uit het oog, dat naast de ontwikkeling op het gebied der sociale wetgeving het terrein der economische wetgeving – veelal als ‘crisisrecht’ betiteld – een geheel eigen ontwikkeling in de richting van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie te zien geeft. Deze ontwikkeling loopt van 1931, toen de eerste organisaties van bedrijfsgenooten ter uitvoering van de Tarwewet 1931 in het leven werden geroepen via het Voorontwerp Landbouwordeningswet 1937 en het Ontwerp Landbouw-Bedrijfsregelingenwet tot de instelling in 1941 en volgende jaren van de hoofdbedrijfschappen en bedrijfsschappen voor de voedselvoorziening als openbare lichamen op grond van het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941’.²⁰⁸

Dien Hoetink zegt hier dus met andere woorden dat de ontwikkeling naar verordenende bevoegdheden bij de bedrijfsorganisaties voor de voedselvoorziening niet is voortgekomen uit de ‘bestaande’ wet- en regelgeving, maar uit de realiteit van concrete maatschappelijke ontwikkelingen en de daaruit voortvloeiende specifiek op de landbouw gerichte wet- en regelgeving. Zij legt dan vervolgens nog eens nadrukkelijk uit dat het streven van de Regering er vanaf 1935 voortdurend op gericht is geweest het bedrijfsleven daadwerkelijk bij de totstandkoming en uitvoering van de landbouwordeningsmaatregelen in te schakelen, zij het dan nog niet op publiekrechtelijke grondslag, omdat de inzichten daarvoor nog niet voldoende rijp waren. Dat

²⁰⁷ In de literatuur vinden wij dit terug bij Kranenburg die hierover zegt: ‘De betekenis der bepaling (grondwet 1922, artikel 194) is dus tenslotte deze, dat zij eventuele beletselen tegen een ontwikkeling van ons constitutioneel recht in de richting van decentralisatie van wetgeving uit den weg ruimt’. Kranenburg, *Nederlandsch Staatsrecht*, deel II, 372.

²⁰⁸ Hoetink, (E.W.), ‘Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties’, *Nederlandsch Juristenblad*, 5 februari 1944, 38.

de Regering zulks echter wel beoogde blijkt naar de mening van Dien Hoetink onder andere uit de memorie van toelichting op het ontwerp Landbouw-Bedrijfsregelingenwet, waarin de Regering stelt dat indien de ontwikkelingen gunstig zijn deze er op de duur toe kunnen leiden dat op de grondslag van artikel 152 der Grondwet voor het bedrijfsleven in de landbouw lichamen in het leven worden geroepen, die met verordenende bevoegdheid zouden kunnen worden bekleed.

‘Deze in de z.g. crisisjaren steeds sterker geworden tendens om vooral ook op het gebied der economische ordening te komen tot daadwerkelijke decentralisatie van wetgevende en uitvoerende arbeid heeft bij de grondwetsherziening 1938 een belangrijke factor uitgemaakt en naar mijn meening moet men daarom, om te zien welke betekenis het Vijfde Hoofdstuk der Grondwet voor de economische ordening bezit, de bedoeling der Regeering bij deze Grondwetsherziening nagaan. Indien men zulks doet, dan leidt dit tot andere conclusies dan waartoe de Heer Quint komt’.

Wat was de betekenis van het vijfde hoofdstuk (handelend over openbare lichamen voor beroep en bedrijf) van de Grondwet van 1938 voor de economische ordening? Dien Hoetink komt aan de hand van de Memorie van Antwoord aan de Tweede Kamer tot de volgende conclusies:

- A. wat betreft de opbouw van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie laat de Grondwet aan den lateren wetgever vrijwel volledige vrijheid. Dit houdt volgens haar in dat aan de bedoeling van de latere wetgever – onder andere af te leiden uit de positief-rechtelijke inhoud van de door deze uitgevaardigde bepalingen ten aanzien van de aard en bevoegdheid der gecreëerde organisaties – overwegende betekenis moet worden toegekend.
- B. wat betreft de taak en de opzet van de nieuwe organen beschouwt de Grondwet deze als zijnde in aansluiting aan de taak van de bestaande openbare lichamen met verordenende bevoegdheid (provincies, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders).

ad A: het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 en de daarop gebaseerde besluiten van de secretaris-generaal van het departement van Landbouw en Visserij tot instelling van de hoofdbedrijfschappen en bedrijfschappen en het verlenen van verordenende bevoegdheid aan deze (hoofd-) bedrijfschappen, verlenen deze verordenende bevoegdheid derhalve volgens Dien Hoetink: *zonder dat daaraan eenige beperking is toegevoegd ten aanzien van degenen, tot wie de verordeningen zich uitstrekken*. Had de (grond-) wetgever beperking wenselijk geacht dan had deze beperking volgens Dien Hoetink *expressis verbis*²⁰⁹ in de (grond-) wetstekst moeten worden opgenomen.

²⁰⁹ met zoveel woorden.

ad B: de beroeps- en bedrijfsorganisaties dienen naar de mening van Dien Hoetink dan ook niet uitsluitend te worden gezien als organisaties in het belang van de bij de beroeps- en bedrijfsorganisaties aangesloten werkgevers en werknemers, maar als lichamen welke ten doel hebben de verschillende productietakken als ‘maatschappelijke factoren van organischen aard’ (Thorbecke!) enerzijds naar binnen te regelen en anderzijds te doen beantwoorden aan het openbaar, of wil men liever, algemeen belang.²¹⁰

Een beetje venijnig besluit Dien haar artikel in het *Nederlandsch Juristenblad* met: ‘naar ik hoop heb ik met het bovenstaande – zij het zeer in het kort – aangetoond, dat de uit de artikelen van den Heer Quint naar voren getreden onzekerheid omtrent de taak en bevoegdheden van de hoofdbedrijfschappen en bedrijfsschappen der voedselvoorziening en wel in het bijzonder omtrent hunne verordenende taak, allen grond mist’.

Wie aan de regelgeving met betrekking tot de ordening van de voedselvoorziening komt, komt aan mij, Dien Hoetink, klinkt er in de ondertoon door. En dat was ook terecht. Enerzijds was deze regelgeving, zeker voor de ‘juridische vertaling’ toch vooral haar geesteskind en anderzijds: wat moest RbVVO met regelgeving die alleen bedrijfsgenoten bond? Overigens had Dien al in april 1942 in een artikel in *Economisch-Statistische Berichten* verklaard dat het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 de eerste wettelijke maatregel was waarbij doelbewust aansluiting gezocht is bij het vijfde hoofdstuk der Grondwet 'Van openbare lichamen voor beroep en bedrijf'.²¹¹ ‘Deze aansluiting kan, ook al konden onder de huidige tijdsomstandigheden de in de artikelen 152/154 voorgeschreven uitvoeringsmaatregelen niet in den vorm eener wet tot stand komen, verantwoord worden geacht, omdat de historische ontwikkeling, welke de wijze van totstandkoming en uitvoering van de regelingen op het gebied van den landbouw de laatste jaren had ondergaan, een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie op dit terrein wettigde’. Tevens legde Dien uit dat het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 niet alleen ingegeven is door de ‘eischen des tijds’, doch dat de grondslagen daarvan reeds enige jaren te voren in onze Grondwet waren neergelegd. Door de problematiek van de bezetting omvatten de publiekrechtelijke lichamen alleen de ondernemers, niet de werknemers. Derhalve waren het geen bedrijfscorporaties. De publiekrechtelijke lichamen moesten overigens wel de gang van het product van de producent tot de consument overzien en aldus, volgens Dien, een doeltreffende voedselvoorziening op hun gebied waarborgen. Dit alles onder het Toezicht der overheid, die zichzelf als doel

²¹⁰ Hoetink, (E.W.), ‘Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties’, *Nederlandsch Juristenblad*, 5 februari 1944, 38-39.

²¹¹ Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1368, 159.

had gesteld: de zelfwerkzaamheid van het bedrijfsleven te bevorderen onder gelijktijdig terugtreden van de overheid.²¹²

Al in 1925 had Van Kan²¹³ gewezen op twee belangrijke eisen van het rechtsleven. Enerzijds de zekerheid, anderzijds de beweeglijkheid. ‘De drang des tijds moet beslissen, welk van beide overweegt en welke concessies aan één van beide kunnen worden gedaan. Het lijdt wel geen twijfel, dat onze eeuw zeer sterke behoefte heeft aan rechtslenigheid, zóózeer, dat daarvoor offers van de zekerheid mogen worden geleverd. Het is de taak van eene verstandige rechtspolitiek, de twee eischen in evenwicht te houden’.²¹⁴ Ook al wist Van Kan op het ogenblik dat hij dit schreef nog niet dat er op termijn sprake zou zijn van een stuk rechtsontwikkeling op Nederlands territorium geschreven door Nederlandse ambtenaren onder Duitse bezetting. De door hem genoemde behoefte aan rechtslenigheid was niet alleen een juiste typering, maar gaf blijk van een vooruitziende blik. Deze rechtslenigheid eiste overigens niet van Dien Hoetink dat zij rechtsregels formuleerde die door de aan deze rechtsregels gebonden partijen slechts ‘in spagaat’ konden worden uitgevoerd of nagekomen. Nee, zij moest slechts rechtsregels schrijven die door de betrokkenen aanvaard zouden worden. Van Kan’s laatste regels van zijn hierboven aangehaalde boek geven aan waaraan zulke rechtsregels moeten voldoen: ‘Naast de overtuiging der rechtsgenooten, dat het voorschrift dwingend gelden moet omdat het goed is, speelt eene rol de overtuiging der rechtsgenooten, dat het voorschrift gelden moet omdat het nuttig en voordelig is. Het nuttige en voordelige behoeft daarom niet slecht te zijn’.²¹⁵

De artikelen die Dien Hoetink in de oorlogsjaren in het blad *Economisch-Statistische Berichten* publiceerde dragen allemaal in de titel de *verticale* organisatie van de voedselvoorziening. Nu lag hierin dan ook het meest overtuigende verschil met de ‘organisaties Woltersom’ die *horizontaal* gestructureerd waren.

Bij een horizontale indeling worden groepen gevormd die bestaan uit bedrijven die een gelijke functie ten aanzien van verschillende producten hebben – een indeling naar functie in het bedrijfsleven – , bij de verticale indeling worden alle geledingen die bij een bepaalde groep producten betrokken zijn in één orgaan ondergebracht – een indeling derhalve naar product.²¹⁶

²¹² Hoetink, E.W., *ESB*, 1942 No 1368, 160.

²¹³ Prof. mr. J. van Kan was destijds hoogleraar te Batavia en deze zou eind 1929 worden opgevolgd door prof. mr. Henk Hoetink.

²¹⁴ Van Kan, *Inleiding tot de rechtswetenschap*, 208–209.

²¹⁵ Van Kan, *Inleiding tot de rechtswetenschap*, 245.

²¹⁶ Barnouw en Stellinga ‘Ondernemers en ordening in bezet Nederland: de organisatie-Woltersom’, *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen*, jaargang 1, no. 4, mei 1978, 31.

Echter, dit verschil werd gecompliceerd door het feit dat één van de belangrijkste grondslagen van de verticale bedrijfsorganisatie voor de voedselvoorziening gebaseerd is op de inschakeling van de horizontale bedrijfsorganisaties in de arbeid van de bedrijfsschappen door deze een deel van de taken ter uitvoering over te dragen of ter regeling over te laten.²¹⁷ Met andere woorden: de horizontale organisatie is ondergeschikt aan de verticale organisatie. De Jongh spreekt zelfs over ‘de volkomen nederlaag der horizontale groepen’.²¹⁸ Dit vond hij te meer daar de ‘horizontale’ bedrijfsschappen wanneer zij optraden als onderdeel van de (verticale) voedselvoorzieningsorganisatie hun verordenende bevoegdheid kregen toegekend op grond van het Organisatiebesluit Voedselvoorziening, ondanks het feit dat zij, als onderdeel van het organisatiegebouw-Woltersom, reeds een verordenende bevoegdheid bezaten op grond van het zogenaamde Basisbesluit. Hierdoor hield RbVVO een duidelijke greep op de ingeschakelde horizontale organisaties.

Dit juridische ‘staketsel’²¹⁹ dat op één of andere manier door Louwes en Dien Hoetink moet zijn verzonnen, weerhield De Jongh er niet van om ten aanzien van de ordening van de voedselvoorziening een mild oordeel te houden vergeleken met zijn oordeel over de organisaties Woltersom. Hij hield vier punten van kritiek:²²⁰

1. de bedrijfsschappen waren bestuurlijk te eenzijdig samengesteld om aan deze een duidelijk zelfbestuur over te kunnen laten. De invloed van de overheid was hierdoor te gering.
2. ook bij de voedselvoorzieningsorganisatie had een volstrekte splitsing van economische en sociale bemoeiingen plaats gevonden.
3. de verticale opbouw was gepaard gegaan met een te sterke decentralisatie.
4. hoewel er op zich bij de voedselvoorzieningsorganisatie geen sprake was van het zogenaamde ‘leidersbeginsel’, verschaftte de bestuurssamenstelling geen garantie voor een redelijke invloed van de bedrijfsgenoten.

Volgens De Jongh was de kritiek op het praktisch functioneren van de voedselvoorzieningsorganisatie in het algemeen minder dan die welke moest worden uitgeoefend op de organisaties Woltersom. Dat verklaart volgens hem ook waarom de voedselvoorzieningsorganisaties vrijwel ongewijzigd – afgezien natuurlijk van de zuivering van besturen en personeel – na de bevrijding zijn gehandhaafd.²²¹

Uiteraard diende er een democratisering van de organisaties plaats te vinden. De drie centrale landbouworganisaties en de drie landarbeidersbonden

²¹⁷ Hoetink, E.W., *ESB*, 1944 No 1471, 442.

²¹⁸ De Jongh, *De organen der sociaal-economische ordening*, 58.

²¹⁹ staketsel: rij palen, dwars door een water ingeslagen, om de vijand het gebruik van dat water te beletten.

²²⁰ De Jongh, *De organen der sociaal-economische ordening*, 64.

²²¹ De Jongh, *De organen der sociaal-economische ordening*, 64.

zouden de ‘Stichting van den Landbouw’ oprichten met de bedoeling een voorbereiding te vormen voor een publiekrechtelijke landbouworganisatie. Maar, er lag vanuit de bezettingsjaren een duidelijke basis waarop kon worden verdergewerkt. Het juridische bouwwerk daarvan was toch vooral de verdienste van Dien Hoetink.

4.5.3 RbVVO en de *Arbeitseinsatz*

Door hun tewerkstelling bij RbVVO waren vele oud-bestuursleden van de landarbeidersbonden vrijgesteld van de *Arbeitseinsatz*. Dit gaf echter geen absolute garantie. Hetzelfde gold natuurlijk voor al het personeel in dienst van RbVVO en dat ging uiteindelijk om zeer veel mensen. Reeds voor de oorlog waren er bij de landbouwcrisisdiensten ongeveer 5300 medewerk(st)ers in dienst. Gedurende de oorlogstijd was er een sterke uitbreiding van het personeel noodzakelijk, omdat de administratieve maatregelen veel omvangrijker en ingewikkelder werden en het aantal controle-ambtenaren naar evenredigheid steeg. Hoe groot het totaal aantal van het bij de maatregelen betrokken personeel, direct of indirect, tijdens de laatste periode van de oorlog was, is moeilijk te zeggen. ‘Men moet het schatten op 20.000’, schreef Louwes hier zelf over.²²² Dit aantal was nog exclusief het personeel dat bij de ‘centrale keukens’ werkzaam was en dat op enkele duizenden werd geschat. Alleen al in Rotterdam werden er door de centrale keukens enige tijd 200.000 porties per dag gedistribueerd.²²³

Verder werd de organisatie van RbVVO naast het College voor de Voedselvoorziening (een adviesorgaan) gevormd door de hoofdbedrijfschappen, bedrijfsschappen, vakorganisaties, bedrijfsgroepen, onderbedrijfsgroepen, vakgroepen en ondervakgroepen. Louwes had als directeur-generaal voor de Voedselvoorziening vanzelfsprekend een eigen Bureau. Dit was opgesplitst in 16 afdelingen zoals de afdeling Prijzen, Buitenland, Voedingsvraagstukken, Vervoer, Grondstoffen, enz. Opvallend daarbij was dat het accent niet meer zoals bij de Landbouwcrisis-organisatie lag op producten zoals granen, zuivel, enz., maar op taken van overkoepelende aard.²²⁴ En natuurlijk de afdeling Algemene Zaken onder leiding van Dien Hoetink. Verder was er sprake van een landelijke vertakking met per provincie een Provinciaal Voedselcommissaris (PVC) met zijn bureau en uitvoerende diensten en op stedelijk niveau een Plaatselijk Bureauhouder (PBH), 600 in totaal. We moeten ons bij zo’n grote organisatie goed voor ogen houden dat het werk van RbVVO, zoals we dat nu zeggen, de hele ‘keten’ betrof. Van zaaizaad tot de maaltijd uit de gaarkeuken.

²²² Louwes, ‘De voedselvoorziening’, 634.

²²³ Louwes, ‘De voedselvoorziening’, 638–639.

²²⁴ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 112 en 116.

Al die duizenden mensen hadden via RbVVO werk en een inkomen. Er viel evenwel ook voor Louwes en zijn RbVVO niet aan te ontkomen dat er met zekere regelmaat bij toeleverende bedrijven en her en der in de voedselvoorzienings-keten medewerkers werden aangewezen of gevorderd voor de *Arbeitseinsatz*. In de dossiers van RbVVO troffen we diverse stukken aan van bedrijven die de leiding van RbVVO vroegen om stappen bij de desbetreffende (Duitse) autoriteiten te ondernemen ten einde deze te overtuigen van de onmisbaarheid van de gevorderde arbeiders. Deze onmisbaarheid was de ene keer de blote waarheid, de andere keer was het puur een middel om mensen uit de *Arbeitseinsatz* te houden zonder dat het nodig was om onder te duiken met alle daaraan verbonden problemen zoals bijvoorbeeld de voedseldistributie. Ook voor onderduikers kon immers slechts voedsel verkregen worden tegen inlevering van distributiebonnen.

Zo schrijft de N.V. Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek in november 1942 aan RbVVO, naar aanleiding van een hernieuwde actie van het Arbeidsbureau in Delft om personeel van de fabriek voor tewerkstelling in Duitsland te vorderen, dat de instandhouding van de productie van gist, spiritus, vitamine-c, butanol en aceton door de nieuwe vordering van personeel in gevaar komt.²²⁵ 'In het bijzonder mogen wij U echter opmerkzaam maken, dat onze Onderneming reeds eenmaal aan een belangrijke afrooming van personeel onderhevig is geweest en wel op een oogenblik, dat naar onze meening deze afrooming niet had behooren te geschieden. In Mei 1942, toen voor de eerste maal de *Sauckel-Aktion*²²⁶ op groote schaal gevoerd werd, is onze Onderneming daarin betrokken, niettegenstaande het toentertijd niet in de bedoeling heeft gelegen de voedingsmiddelenindustrie daarin mede te betrekken. Spoedig daarna is dan ook op grond van de bemoeienis van Uw Bureau de actie in deze bedrijven gestaakt. Inmiddels waren bij ons reeds niet minder dan 65 arbeiders aangewezen, waarvan er ten slotte 50 naar Duitsland vertrokken'. De directie van de N.V. Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek vraagt de krachtige medewerking van RbVVO om te bereiken dat ditmaal wordt afgezien van verdere aanwijzing van personeel voor tewerkstelling in Duitsland.

Maar er zijn ook brieven van meer rechtstreeks tot de RbVVO-organisatie behorende instellingen. Zo schrijft het Hoofdbedrijf voor Akkerbouwproducten in november 1942 namens het Bedrijf voor Griend en Riet dat zij regelmatig worden benaderd door personen die hen mededelen

²²⁵ Archiven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 158, doos 48.

²²⁶ Fritz Sauckel was de NSDAP-Gauleiter van Thüringen die in maart 1942 door Hitler werd benoemd tot *Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz*. Sauckel zette zijn volle energie, gezien het verbod van Hitler om Duitse vrouwen en meisjes op te roepen, van meet af aan in om manlijke buitenlandse arbeidskrachten naar Duitsland te voeren. De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5, 665-667.

dat personeel dat griend en riet voor hen moet hakken en snijden, verplicht wordt om in Duitsland te gaan werken. 'De Deutsche instanties hebben zeer veel belang bij een regelmatige voortgang van de oogst, daar zij een zeer groot percentage van het griendhout, de teen en het riet alsmede van de daaruit vervaardigde producten opeischen'.²²⁷ Kennelijk is men er nog niet voldoende van doordrongen, zo stelt men, dat er vrijwel geen vervangende arbeidskrachten meer voorradig zijn en het werk zal stilvallen. 'Daarom verzoeken wij U deze aangelegenheid nogmaals principiëel met de Deutsche instanties op te nemen'.

Bij RbVVO deed men zijn uiterste best in de richting van de Duitse bezetter om zoveel mogelijk personeel uit handen van Sauckel en zijn *Arbeitseinsatz* te houden. De mogelijkheden waren echter beperkt. Sauckel legde zijn verantwoordelijkheid, als 'moderne slavenhaler', in de bezette gebieden bij de hoogste vertegenwoordiger van de Nazipartij ter plaatse neer. In ons land was dat *Generalkommissar* F. Schmidt²²⁸ en deze kreeg zijn aanwijzingen met betrekking tot aantallen te leveren arbeiders van Sauckel *cum suis*.

Louwes besprak de problematiek van de *Arbeitseinsatz* met betrekking tot het personeel van RbVVO met Von der Wense, het hoofd van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*. Deze laatste heeft zeker het nodige ten positieve bewerkstelligd maar er viel slechts zeer ten dele aan de *Arbeitseinsatz* te ontkomen.

Op 15 juni 1944 schrijft de burgemeester van 's-Gravenhage (dit is de op 1 juli 1942 aangetreden NSB-burgemeester prof.mr.dr. H. Westra) aan RbVVO dat het zijn aandacht heeft getrokken dat de ambtenaren bij de onder RbVVO ressorterende diensten voor de voedselvoorziening geen gevolg geven aan de hun gezonden oproep 'tot het verrichten van tijdelijken arbeid voor den Weermachtsbevelhebber in Nederland'. De burgemeester verwondert zich eens te meer daar hem 'van Deutsche zijde de uitdrukkelijke opdracht is gegeven, ambtenaren, administratief bij de voedselvoorziening betrokken, geen vrijstelling van tewerkstelling meer te verleen'.²²⁹

Louwes antwoordde de burgemeester op 21 juni 1944. Gezien het feit dat het concept van deze brief is voorzien van de paraaf van Dien Hoetink mag worden aangenomen dat dit antwoord door haar is opgesteld. Het antwoord begint onder meer als volgt: 'Het geen gevolg geven aan de oproep tot tijdelijke tewerkstelling voor de Deutsche overheid hoeft geen verwondering te wekken, wanneer U in aanmerking neemt, dat het niet gevolg geven aan den oproep geschiedde ingevolge een door den Secretaris-Generaal, Dr. Hirschfeld, met U gemaakte afspraak'.²³⁰ Volgens deze afspraak hadden amb-

²²⁷ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr 158, doos 48.

²²⁸ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 4, 41 en deel 5, 666.

²²⁹ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr.397, doos 87, brief van 15 juni 1944.

²³⁰ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 397, doos 87, brief van 21 juni 1944.

tenaren hun oproep slechts te voorzien van de mededeling dat zij in dienst waren van het departement of een daaronder ressorterende instelling en moesten zij de oproep inleveren bij het departement dat dan vervolgens de oproep zou retourneren aan de Gemeente. RbVVO volgde deze lijn dan ook tot 15 juni 1944 de dag waarop de brief van de burgemeester kwam.

De brief gaat vervolgens verder: 'Na 15 Juni zijn door mijn dienst geen oproepingen meer naar U doorgezonden. Zij zijn aan de betrokkenen teruggegeven met de mededeeling, dat geen vrijstelling meer kan worden verkregen. Deze toestand kan evenwel niet voortduren, omdat de dienst van de Voedselvoorziening daardoor te zeer zou worden ontwricht. Ik juich het dan ook toe, dat U in beginsel bereid bent in sommige gevallen vrijstelling te verlenen. De door U voorgestelde procedure kan daarbij evenwel niet gevolgd worden, omdat het instituut van van Duitsche zijde aangestelde vertrouwensambtenaren bij het Rijksbureau V.V.O. en de daaronder ressorterende instellingen onbekend is.

Ik stelde mij in verbinding met de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* van het Rijkscommissariaat. De Heer Von der Wense, de leider van deze *Hauptabteilung*, die blijkens zijn U hierbij in afschrift aangeboden schrijven,²³¹ van oordeel is, dat het van groot belang is, de diensten van de Voedselvoorziening zooveel mogelijk te sparen, zegde mij toe, de gevallen, waarin naar de meening van de leiding der verschillende instellingen vrijstellingen van tewerkstelling voor den goeden gang van zaken noodzakelijk is, te zullen beoordelen en bij accoord-bevinding van een aantekening te zullen voorzien'.

Al in juni 1942 was er onder de verantwoordelijkheid van de secretaris-generaal van het departement van Landbouw en Visserij (Hirschfeld) een lijst opgesteld met 563 namen van medewerkers voor wie via het departement van Algemene Zaken om vrijstelling van 'arbeidsdienstplicht' werd verzocht. Van dit verzoek werd op het ministerie van Algemene Zaken met verwondering kennis genomen. Ook bij RbVVO kon men toch weten dat er geen medewerking verleend werd aan vrijstelling van de arbeidsdienstplicht!²³² Uiteindelijk had dit verzoek van RbVVO tot gevolg dat er voor 400 van de 563 opgeroepen enig uitstel kwam, omdat er niet aan de nodige formaliteiten was voldaan. Van blijvende vrijstelling kon geen sprake zijn.

Op 10 februari 1943 schrijft Louwes (ook dit betreft, gezien haar paraaf op de minuut, een door Dien Hoetink geschreven brief)²³³ aan Von der Wense dat hij hem naar aanleiding van een telefoongesprek een aantal lijsten met namen van personeel van RbVVO en de daaronder ressorterende bureaus,

²³¹ Het afschrift van het schrijven van Von der Wense werd niet in het dossier aangetroffen.

²³² Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 397, doos 87, brief van 18 juni 1942.

²³³ De brieven en stukken van RbVVO aan de bezetter zijn in minuut in het Duits en in het Nederlands naast elkaar gesteld. Ik geef hier steeds (delen van) de Nederlandse tekst of aanhalingen daarvan weer.

diensten en bedrijven doet toekomen. Dit personeel is door de politie van hun kantoor of uit hun woning weggevoerd. 'Ik stel het zeer op prijs, dat U heeft toegezegd Uw tussenkomst te zullen verleen om de invrijheidstelling dezer personen te bewerkstelligen'.²³⁴

Op 17 februari antwoordt Louwes aan Von der Wense, eveneens via een door Dien Hoetink geschreven concept, dat de helft van de weggevoerde personen inmiddels is teruggekeerd. 'In vouwe dezès doe ik U thans een nieuwe lijst toekomen, vermeldende de namen van hen, die nog niet zijn vrijgelaten. Ik moge den wensch uitspreken, dat Uw bemiddeling spoedig tot een gunstig resultaat zal leiden'.²³⁵

Ook kwamen er vele individuele vragen om bemiddeling door RbVVO. Op 24 februari schreef Louwes bijvoorbeeld aan de heer J. Coppens te Helvoirt: 'In Antwoord op Uw schrijven heb ik de eer te Uwer kennis te brengen, dat ik, sedert de arrestatie van onder mijn Bureaux en Diensten ressorterende ambtenaren, geregeld stappen doe bij de Duitsche instanties om hun vrijlating te verkrijgen. Een gedeelte van opgemelde ambtenaren, waaronder Uw zoon, is inmiddels weder in vrijheid gesteld, zoodat Uw aangelegenheid hiermede als afgedaan kan worden beschouwd'.²³⁶ Helaas zouden zeer vele bemiddelingen van RbVVO niet zo goed aflopen en zouden vele medewerkers van RbVVO en van al de daarbij behorende instanties uiteindelijk niet aan de *Arbeitseinsatz* ontkomen.

Op 5 mei 1943 ging er een mededeling uit van de afdeling Algemene Zaken van Dien Hoetink aan de provinciale voedselcommissarissen (PVC's) betreffende de 'vrijwaringsprocedure voor het apparaat der Voedselvoorziening'. Via de PVC kon voor tot de RbVVO-organisatie te rekenen personeel een *Ausweis* worden verkregen die vrijstelling verstrekt van de *Arbeitseinsatz*. Volgens de richtlijn van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* van 30 april 1943 werden hiervan echter uitgesloten:

- het huishoudelijk personeel (boden, chauffeurs, portiers, schoonmaakpersoneel en dergelijken.).
- alle na 1 januari 1943 tewerkgestelden.

Von der Wense kon ook nauwelijks op enige tegemoetkoming van de zijde van de *Generalbevollmächtiger für den Arbeitseinsatz* rekenen. Sauckel diende namelijk te zorgen voor vervanging van de Duitse arbeiders die aan de vele fronten vochten. Begin 1942 had Duitsland 9,5 miljoen soldaten onder de

²³⁴ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 397, doos 87, minuut van 10 februari 1943.

²³⁵ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 397, doos 87, minuut van 17 februari 1943.

²³⁶ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 397, doos 87, brief aan J. Coppens van 24 februari 1943.

wapenen. Waren er in mei 1939 24,5 miljoen mannen economisch actief in Duitsland, in mei 1942 waren dat er nog maar 16.9 miljoen en in september 1944 slechts 13,9 miljoen.

De *Arbeitseinsatz* kon het gat niet dichten dat ontstond doordat steeds grotere groepen Duitse mannen door het front werden ‘verslonden’.²³⁷

4.5.4 Dien Hoetink richt een personeelfonds op

Het vertrek van personeel naar Duitsland had vanzelfsprekend ook een grote *impact* op de betreffende gezinnen. Vele echtgenoten, vaders en zonen verdwenen voor langere tijd naar Duitsland. Wie zorgde er voor de achtergebleven gezinnen? Het is te begrijpen dat dit en ook andere invloeden van de oorlog voor veel gezinnen financiële problemen tot gevolg had.

Het was Dien Hoetink die zich deze problemen aantrok. In het najaar van 1943 nam zij het initiatief tot vorming van een personeelfonds van ambtenaren van RbVVO, met het doel hulp te verlenen – vooral op financieel gebied – aan collega’s en hun gezinnen, die door plotseling optredende omstandigheden buiten eigen schuld in moeilijkheden waren geraakt.²³⁸ Zelf zou Dien Hoetink de eerste voorzitter van dit personeelfonds worden. Het opstellen van Statuten en van een Reglement voor het fonds werd vanwege de bezetter opzettelijk vermeden.²³⁹

De financiën moesten door het personeel uit eigen zak worden opgebracht. Daarbij moeten we bedenken dat we het hebben over inkomens in oorlogstijd, eind 1943 als de situatie al sterk begint te verslechteren. Het gaat om de som van kleine bedragen van goedwillende mensen die iets voor hun collega’s over hebben. In december 1943 werd er f 131,80 bij het personeel van RbVVO opgehaald. Hiervan kwam f 50,-- van Dien Hoetink zelf. Kennelijk wilde zij als voorzitter het personeelfonds wat extra armslag geven.²⁴⁰

Het personeelfonds gaf ook aandacht aan de medewerkers in de *Arbeitseinsatz*. In een brief van 25 november 1943 deelt het hoofd van de afdeling Sociale Aangelegenheden van RbVVO, mejuffrouw N. Drijver (maatschappelijk werkster), mede: ‘dat de vergadering van het Personeelfonds van 26 november 1943, wegens ongesteldheid van Mejuffrouw Mr. Hoetink uitgesteld moet worden tot Vrijdag 3 December a.s. op denzelfden tijd en aan hetzelfde adres..... Voorts stel ik U, mede namens Mejuffrouw Hoetink, voor, de verzending der pakketjes naar Deutschland niet op de vergadering van 3 December te laten wachten, maar reeds thans te verzorgen; bij globale berekening is mij nl. gebleken dat de totale inkomsten over December hier-

²³⁷ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 84. Sijes, *De arbeidset*, 146

²³⁸ Archief Hoetinkfonds, drukwerk aan alle personeelsleden van het ministerie van Landbouw, Visscherij en Voedselvoorziening van januari 1946. Nr. 25186/8.

²³⁹ Archief Hoetinkfonds, 1946, algemene folder van januari 1946.

²⁴⁰ Archief Hoetinkfonds, 1943.

toe ruimschoots toereikend zijn'.²⁴¹ Verder werden de geadresseerden verzocht per omgaande de namen en adressen mee te delen 'van de ambtenaren van Uw Afdeeling die tengevolge van den arbeidsinzet in Duitschland zijn tewerkgesteld'. Ook wordt aan het personeel van RbVVO gevraagd om bepaalde distributiebonnen in te leveren. Zonder distributiebonnen kon zelfs het Personeelfonds van RbVVO geen pakketjes samenstellen en deze naar hun collega's in de *Arbeitseinsatz* zenden.

4.5.5 De geruisloze eerdere verwijdering van de Joden uit de openbare dienst en uit RbVVO.

4.5.6 Een zwarte bladzijde voor RbVVO

De *Arbeitseinsatz* op zich was al een moeilijk probleem voor de leiding van RbVVO, omdat men er niet zo veel aan kon doen als men wilde. Er waren echter al veel eerder grotere problemen op het personele en intermenselijke vlak aan voorafgegaan, die kennelijk gelaten zijn ondergaan. We hebben het dan over de maatregelen van de bezetter tegen Joodse burgers in Nederland. Probeerde de leiding van RbVVO de gevolgen van de *Arbeitseinsatz* voor haar personeel te beperken, de maatregelen van de bezetter met betrekking tot haar Joodse personeel heeft de leiding van RbVVO (vrijwel) zonder tegenspel uitgevoerd.

Om met Klemann te spreken: het werk bij RbVVO werd normaal doorgezet omdat men werd geconfronteerd met een ontwikkeling waar men geen greep op had en waar men geen antwoord op wist.²⁴² Kon Louwes met Von der Wense over de *Arbeitseinsatz* in discussie treden over verzachting van de gevolgen voor het RbVVO-personeel, de maatregelen met betrekking tot het Joodse personeel waren een *non-issue*. De oud-verzetsman H.M. van Randwijk zou in 1961 de stelling poneren dat:

'het lot van de Joden minder vijandschap heeft bewerkt dan de toenevende armoede en de slaven-jachten op arbeiders en militairen'.²⁴³

Volgens Van der Haar was de coöperatie van Hirschfeld en Louwes met de bezetter van vitaal belang voor het op peil houden van de Nederlandse voedselvoorziening. Aan aftreden zouden zij pas denken indien zij bij de voedselvoorziening het Nederlandse belang niet meer konden behartigen. Van der Haar benoemt dit als: 'het spanningsveld tussen beginselvastheid en pragmatisme'.

Binnen dezelfde spanningsboog moeten we ook het bezoek aan Wageningen in april 1943 van Louwes – samen met ir. C. Staf de directeur van de

²⁴¹ Archief Hoetinkfonds, 1943, brief van de Afdeeling Sociale Aangelegenheden van 25 november 1943.

²⁴² Klemann, *Nederland 1938-1948*, 24.

²⁴³ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 24.

Heidemaatschappij en part-time docent aan de Landbouwhogeschool – plaatsen. Een bezoek dat gericht was op het overhalen van de studenten van Wageningen om de zogenaamde ‘loyaliteitsverklaring’ te tekenen. Louwes en Staf konden de studenten uitstekend gebruiken voor hun bureau voor oorlogsvoorziening, maar dan dienden zij wel getekend te hebben. Anders moesten ze worden ontslagen en zouden ze niet tegen uitzending naar Duitsland beschermd zijn.²⁴⁴

Op 25 november 1940 reeds krijgt de afdeling Algemene Zaken de volgende brief van de secretaris-generaal van Landbouw en Visserij (Hirschfeld), gericht aan directeur-generaal Louwes van RbVVO, ter behandeling:

‘Hierbij doe ik U toekomen afschrift van een circulaire van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied van 4 November 1940, Z.5077 Ve/40,²⁴⁵ betreffende verwijdering van joden uit den openbaren dienst.

Ingevolge die circulaire moeten van hun functie worden ontheven personen, die afstammen van meer dan twee grootouders, die tot de joodsche geloofsgemeenschap behooren of hebben behoord, benevens personen, die afstammen van twee grootouders, die tot de joodsche geloofsgemeenschap behooren of hebben behoord en gehuwd zijn met een persoon, die afstamt van meer dan twee grootouders, die tot de joodsche geloofsgemeenschap behooren of hebben behoord.

Ik verzoek U tot de arbeidscontractanten bij het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd en daaronder ressorteerende diensten, die ingevolge het vorenstaande van hun functie moeten worden ontheven, ten spoedigste een schrijven te richten, waarvoor een model hierbij gaat.

Indien zich dubieuze gevallen voordoen, zal een nader onderzoek moeten worden ingesteld. De ontheffing van de functie moet alsdan worden aangehouden, totdat nadere gegevens zijn verstrekt.

Ik verzoek U mij zoo spoedig mogelijk mede te deelen, welke personen bij het Rijksbureau en de daaronder ressorteerende diensten ingevolge het vorenstaande van hun functie zijn ontheven. Daarbij gelieve U een door de betrokkenen ingevuld formulier²⁴⁶ te voegen, waarop de ontheffing steunt.²⁴⁷

²⁴⁴ Van der Haar, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit*, 320-321.

²⁴⁵ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 392, doos 86, brief Z. 5077 Ve/40. van 4 november 1940 van *der Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete* aan *die Herren Generalsekretäre der niederländischen Ministerien* van 4 november 1940 met als onderwerp: *Ausscheidung der Juden aus dem öffentlichen Dienst*.

²⁴⁶ Bedoeld wordt de door betrokkene ingevulde verklaring over zijn Joodse afkomst. (de z.g.. ‘niet’-Ariërverklaring).

²⁴⁷ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 392, doos 86, brief nr. 1236 van 22 november 1940.

Kennelijk zag men geen andere mogelijkheid dan aan deze richtlijn gevolg te geven. Volgens het bijgeleverde model kregen 6 vrouwen en 3 mannen werkzaam bij de centrale organisatie van RbVVO of daartoe behorende onderdelen op 22 november 1940 de volgende door secretaris-generaal Hirschfeld ondertekende brief die onder meer door Louwes en Dien Hoetink op de minuut is geparafeerd:

‘Ingevolge eene opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied ter zake van niet-arisch overheidspersoneel en met dit personeel gelijkgestelden breng ik te Uwer kennis, dat U met ingang van heden van de waarneming van Uw functie van is ontheven.

De rijkscommissaris heeft bepaald, dat de door dezen maatregel getroffen voorlooper in het genot blijven van hun salaris’.²⁴⁸ (Op 21 februari 1941 trok de *Reichskommissar* ook de voorlopige doorbetaling in).²⁴⁹

Het voorlopig behoud van hun salaris was wel een allerschraalste troost voor deze mensen. In een later stadium konden zij misschien onderduiken, of is hen zelfs dat niet gelukt en gingen zij rechtstreeks de gang naar hun vernietiging of heel misschien de weg naar een overleving in een concentratiekamp.

Het betrof ook drie medewerkers van Dien Hoetink’s eigen afdeling Algemene Zaken: mej. H. Lakmaker, chef typekamer, mej. B. Hamburger, tachographe en mej. D. Verveer, steno-typiste.²⁵⁰ Wat moet er door Dien Hoetink heen gegaan zijn op zulke momenten? Er moet bij haar en haar collega’s toch zeker sprake geweest zijn van ernstige verslagenheid, zoals dat ook het geval was bij het Haagse gasbedrijf.²⁵¹ Een gevoel van iets willen ondernemen maar daartoe geen mogelijkheden zien.

Gezien het feit dat de Joodse medewerkers en medewerkers van RbVVO uiteindelijk werden ontslagen omdat zij niet een verklaring konden tekenen dat zij niet van Joodse bloede waren, moeten we *a contrario*²⁵² concluderen dat Hirschfeld²⁵³, Louwes, Dien Hoetink en het overige personeel

²⁴⁸ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 392, doos 86, brief nr. 363 van 22 november 1940, met bijgevoegde naam-, adres- en funktielijst van de 9 betrokkenen.

²⁴⁹ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 392, doos 86, brief van *der Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete* Z. 3147 Ve/41 van 21 februari 1941.

²⁵⁰ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 392, doos 86, brief nr. 363 van 22 november 1940 en in de bij deze brief gevoegde naam-, adres- en funktielijst van de 9 betrokkenen.

²⁵¹ Tezelfder tijd werden ook bij het Haagse gasbedrijf Joodse werknemers ‘ontslagen’. Een man die op het Gasbedrijf werkte zou later verklaren: ‘ik herinner mij nog goed de verslagenheid bij mijzelf en de meeste van mijn collega’s, toen wij de Joden het bedrijf zagen verlaten, nadat hun ontslag was aangezegd’. Aldus aangehaald in: Niekus, ‘Vijf jaar in donker en kou’, 321.

²⁵² De *a contrario* redenering komt met name uit de wetenschap der Rechtsgeleerdheid. Zie bij voorbeeld: Glastra van Loon, *Elementair begrip van het recht*, 17.

²⁵³ Hirschfeld was volgens de nazistische leer van Joodse afkomst. Vlak na zijn geboorte in 1899 in Bremen is hij aldaar Luthers gedoopt. Hij heeft nooit blijk gegeven zich deelgenoot te beschouwen van de joodse gemeenschap. Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel I, 242.

van RbVVO wel schriftelijk hebben verklaard dat zij niet van Joodse afkomst waren.

Deze redenering komt overigens overeen met wat De Jong concludeerde met betrekking tot het gehele Nederlandse ambtenarencorps: 'In heel enkele gevallen werd de invulling van de Ariërverklaring geweigerd'.²⁵⁴ Hij noemt een achttal namen en verklaart vermoedelijk niet geheel volledig te zijn. Onder de 12646 ambtenaren van de Gemeente Den Haag was er precies één (een inspectrice van de dienst Stadsontwikkeling en volkshuisvesting) die weigerde en onder het ambtenarencorps van Amsterdam met een omvang van 24946 kwamen er ook maar één of twee weigeringen voor.²⁵⁵

Ook Scholtens constateert dat slechts enkele ambtenaren zich aanstonds van de consequenties van het tekenen van de Ariërverklaring volledig reken-schap hebben gegeven en het inzenden van de verklaring geweigerd hebben met als gevolg: ontslag, gijzeling en dergelijke. 'Het ware stellig beter geweest, als men *en bloc* het afleggen van de verklaring had geweigerd. Maar men voorzag de toekomst niet'.²⁵⁶

Voor wat RbVVO betreft werd alleen in het personeelsdossier van mr. J.Th. Bonnerman de niet-Jood-verklaring daadwerkelijk teruggevonden.²⁵⁷ Hierbij moet worden vermeld dat deze oude personeelsdossiers vaak onvolledig zijn en dat van veel medewerk(st)ers de dossiers zijn vernietigd. De verklaring bevatte naast diverse persoonlijke gegevens de volgende zin waarin men moest doorhalen wat niet ter zake dienend was.

Hij (zij) verklaart voorts, niet te zijn van Joodschen bloede en niet te zijn gehuwd/verloofd met een vrouw/man van Joodschen bloede. Hij (zij) bekrachtigt de juistheid dezer verklaringen, zonder terughouding, door zijne (hare) onderstaande handteekening.

Bonnerman voegde aan de voorgedrukte tekst toe dat hij *naar zijn beste weten* verklaarde niet van 'Joodschen bloede' te zijn.

Annie Romein-Verschoor schrijft in haar herinneringen dat haar man Jan Romein, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, in december 1940 met zijn collega Paul Scholten ging overleggen over het al of niet ondertekenen van de 'Ariërverklaring'. Scholten, een scherpzinnig jurist en een zeer principieel mens, kwam tot de conclusie (vanuit een al te zeer formeel-juridisch denken) dat het een gratuite verklaring van een simpel feit was. Alle

²⁵⁴ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 762-766.

²⁵⁵ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 140.

²⁵⁶ Scholtens, 'De secretarissen-generaal', 414.

²⁵⁷ Personeelsdossier mr. J.Th. Bonnerman, archief Personeelsadministratie ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

collega's (dus ook Henk Hoetink) tekenden. Jan Romein zou er, volgens zijn vrouw, zijn hele verdere leven lang spijt van hebben gehad.²⁵⁸

Volgens De Jong waren Hirschfeld en Louwes al in oktober 1940 op de hoogte van het feit dat vermoedelijk het gehele economische leven 'geariseerd' zou worden.²⁵⁹ Hirschfeld weigerde in september 1940 medewerking te verlenen aan de Duitsers bij het verkrijgen van informatie of bedrijven Joods waren. Nadat hij deze weigering in oktober herhaald had kondigde Seyss-Inquart op 22 oktober zelf een verordening af waarin de betrokken Joden verplicht werden die gegevens te verstrekken.

Bij het feit dat er geen Joden in overheidsdienst zouden mogen blijven werken hadden de secretarissen-generaal zich ook gezamenlijk al neergelegd. Begin 1941 hadden zij nog in een gemeenschappelijk schrijven bij Seyss-Inquart hun ongenoegen over de eerste anti-Joodse maatregelen bekend gemaakt. Dit optreden luidde het einde in van het zogenaamde '*college* van secretarissen-generaal'. In het vervolg diende elke secretaris-generaal zich tot die *Generalkommissar* te wenden, die toezicht op het betrokken departement had, wanneer men kwesties van beleid en uitvoering wilde bespreken.²⁶⁰ (Wel werden er ook nadien – zij het niet officieel – nog regelmatig vergaderingen gehouden en de belangrijkste bij de departementen aanhangige kwesties besproken). Sijes is van mening dat het *college* van secretarissen-generaal zich had moeten verzetten tegen het besluit dat zij niet meer als *college* mochten vergaderen. Maar, stelt Sijes, 'een dergelijke houding vereiste van deze heren een politiek uitgangspunt dat er nu eenmaal niet was. Wij vermoeden van hen dat zij – op een enkele uitzondering na – maar al te graag koninkje op eigen terrein wilden zijn'.²⁶¹

De secretarissen-generaal besloten derhalve niet af te treden of anderszins te protesteren. Voorzitter Snouck-Hurgronje verwoordde dit standpunt als volgt: 'alleen door het aanblijven zou het college van secretarissen-generaal kunnen voortgaan met het behartigen en beschermen van de Nederlandse belangen. Een aftreden zou in de eerste plaats voor de Nederlandse belangen rampzalig zijn, daar een algemene chaos op elk gebied hier het enige gevolg van zou zijn'.²⁶²

Een typisch voorbeeld van aanpassing? 'Aanpassing was niet alleen eenvoudig, ze lag – hoe ongeloofwaardig het gezien het bekende beeld ook mag zijn – voor de hand. De belangrijkste reden ervan was banaal: wat moest een mens anders doen?'²⁶³

²⁵⁸ Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, deel 2, 14.

²⁵⁹ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 760.

²⁶⁰ Sijes, *De arbeidsinzet*, 62.

²⁶¹ Sijes, *De arbeidsinzet*, 615.

²⁶² De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 762.

²⁶³ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 157.

In de praktijk deed bijna niemand wat, concludeert Van der Heijden.²⁶⁴ Hij beschrijft de wijze waarop in Den Haag de circa 1900 politiemannen hun taak op normale wijze voortzette. ‘Voortdurend zal, op de meest correcte wijze, aan alle Deutsche autoriteiten en bezettingstroepen, de grootst mogelijke medewerking worden verleend’. Dit verklaarde hoofdcommissaris N.G. van der Meij eind juni 1940. Ondanks zijn loyale opstelling werd Van der Meij enkele maanden later ontslagen en vervangen door de fanatieke nationaal-socialist Hamer.

Op het ogenblik dat in april 1943 de laatste Joden uit Den Haag moesten vertrekken werden ze opgehaald door gewone wijkagenten. Hun trouw aan het ‘wettig’ gezag was zelfs zo groot dat zo’n driehonderd van hen zich tot twee keer toe bij razzia’s in Amsterdam lieten inzetten. De eerste keer, mei 1943, ontvingen ze ieder een bonus van f 8,-. De tweede keer, in juni van hetzelfde jaar, kregen ze steun van collega’s uit Tilburg en Dordrecht.²⁶⁵

Willem Frederik Hermans heeft gezocht naar een verklaring voor deze wijze van optreden (aanpassing) van mensen in oorlogstijd. Hij komt in zijn verhalenbundel *Paranoia* tot de conclusie dat er sprake was van chaos, toeval en mislukking. Het in de oorlogsliteratuur gebruikelijke perspectief (collaboratie of verzet) was volgens hem door en door vals. Het bestond uit heroïek gekoppeld aan laffe verwijten, domme rechtlijnigheid vermengd met opportunisme en mooie woorden die niets verduidelijkten. Er is maar één woord, concludeerde hij: chaos.²⁶⁶

‘Zeker na de oorlog heeft men de kleine tweehonderdduizend ambtenaren vele, stille verwijten gemaakt over hun inschikkelijkheid. Stil waren de verwijten omdat iedereen wist dat hun nadrukkelijk bevolen was op hun plek te blijven (via de ‘Aanwijzingen’). Maar verweten werd dat hun toch. Ze hadden de bevelen immers kunnen negeren. Ze hadden het systeem kunnen verlammen. Ze hadden hun stem kunnen laten horen. Ze hadden, ja ze hadden zoveel’.²⁶⁷

De ambtenaren, Hirschfeld voorop, zagen zichzelf niet als de handlangers van de Duitsers maar als de ‘sterke arm’ die terreur en honger wisten te voorkomen. Velen, niet alleen ambtenaren, dachten zo.²⁶⁸ Dat die gedachte van Hirschfeld een hoog waarheidsgehalte bevatte blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Rost van Tonningen zich in december 1944 bij Himmler er over heeft beklagd dat Fischböck ‘met hardnekkige taaheid de halfgod Hirschfeld de hand boven het hoofd hield’.²⁶⁹ De kwestie was, volgens Van Bolhuis, dat

²⁶⁴ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 158.

²⁶⁵ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 158-159.

²⁶⁶ Hermans, *Paranoia*, 12.

²⁶⁷ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 141.

²⁶⁸ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 143.

²⁶⁹ Van Bolhuis, ‘Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur’, 351.

Fischböck en Seyss-Inquart niet alle ervaren krachten overboord durfden te werpen. Natuurlijk louter terwille van Duitse belangen, Nederlandse belangen telden voor hen niet.

Meershoek beschrijft het gedrag van (waarnemend) secretaris-generaal ir. R.A. Verwey van Sociale Zaken, tevens directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau, aan wie na de bezetting verweten werd dat hij onvoldoende tegenspel bood tegen de Duitsers inzake de uitvoering van de *Arbeitseinsatz*. Volgens Meershoek zocht Verwey in het gedrag van de bezetter geen motieven tot gehoorzamen. In die zin was er in het geheel geen sprake van het aanvaarden van Duits gezag. Wat Verwey wel deed was op basis van zijn ervaringen een omgangsvorm ontwikkelen. Beduchtheid voor abrupte Duitse interventies vormden de leidraad en het kader voor zijn handelen. Tot die omgangsvorm behoorde weigeren niet, anticipatie op Duitse bedoelingen juist wel. Verwey meende te hebben geleerd met wat voor tegenstander hij te maken had en hoe het beste met die tegenstander kon worden omgegaan. De beschouwer achteraf ziet dat leerproces veelal als een zich voegen naar de Duitse machthebbers.²⁷⁰

Van den Wijngaert beschrijft eenzelfde rolpatroon ('de politiek van het minste kwaad') voor het Belgische *college* van secretarissen-generaal. 'Zij wensten aan te blijven, ook toen ze beseften dat ze daarmee de Duitsers een niet te verwaarlozen dienst bewezen. Zij bedreven dat mindere kwaad om groter kwaad – gedacht werd aan een bewind dat uitsluitend in handen zou zijn van Duitsgezinde elementen – te voorkomen'.²⁷¹

Wat Dien Hoetink persoonlijk betreft weten we dat zij en haar familie al vroeg op de hoogte waren van het bestaan van concentratiekampen in Duitsland. Dat wil overigens nog niet zeggen dat men toen ook al wist of besepte dat dit voor een groot deel vernietigingskampen waren. Met name tijdens logeerpartijen van Dien bij haar broer en zijn gezin in hun vakantiehuisje dat zij in die jaren (eind jaren dertig en aan het begin van de oorlog) in Vierhouten huurden, ontmoette zij veel Joodse collega's van Henk Hoetink die daar op bezoek kwamen. Het gaat om collega's zoals de Amsterdamse professoren Palache, Cohen, Kisch, Frijda, Van den Bergh en Bregstein. Het onderwerp van de gesprekken was naast de ontwikkeling van de wetenschap vaak de vervolging van de Joden en in het bijzonder Joodse wetenschappers in Duitsland en de vraag naar de toekomst van de Joden in Nederland.²⁷²

Er waren in Amsterdam, zoals overal, weinig 'foute' professoren. Aan de andere kant stond een kleine, fel anti-Duitse groep, waarvan de hoogleraren

²⁷⁰ Meershoek, 'Zonder de wolven te prikkelen', 116.

²⁷¹ Van den Wijngaert, 'De politiek van het minste kwaad', 272.

²⁷² Brief van drs. Hans R. Hoetink van 4 december 2001.

Borst, Hazewinkel-Suringa, Donkersloot, Scholten, Heringa, Woerdeman en Hoetink de kern vormden.²⁷³ Henk Hoetink had in die jaren ook al, samen met collega's, schriftelijk gewaarschuwd tegen de behandeling van met name Joodse geleerden in Duitsland en hij was lid van het 'Comité van Waakzaamheid'.

In november 1936 ondertekende Henk Hoetink met een zeventigtal collega's uit de juridische- en economische wetenschappen een rondschrijven aan wetenschappers (en mogelijk ook verzonden aan andere vooraanstaande personen in Nederland die direct of indirect met deze vakgebieden van doen hadden), waarin zij deze personen waarschuwen voor de gevolgen voor wetenschap en cultuur van het in 1936 door het Kohlhammer Verlag in Stuttgart uitgegeven *Verzeichnis jüdischer Verfasser juristischer Schriften*.²⁷⁴ Het gaat om een register van vooraanstaande Joodse juristen en economen. Het register wil helpen voorkomen dat wetenschappers in de literatuur verwijzen naar *nicht-arischen* publicaties. Met dit register kan de wetenschapper snel vaststellen of een auteur waarnaar men zou willen verwijzen Jood is. In het register komen o.a. de volgende Nederlandse namen van juristen voor: C. en T.M.C. Asser, D. Josephus Jitta, J. Oppenheim, A.A. de Pinto, D. Simons en Baruch Spinoza.

Henk Hoetink *cum suis* waarschuwen voor het verfoeilijk karakter van dit register. Onder de mede-ondertekenaars bevinden zich mannen als J.M. van Bemmelen, J. van Gelderen, R.P. Cleveringa, H. Dooyeweerd, P.S. Gerbrandy, A.S. Josephus Jitta, J.E. de Quay, C.P.M. Romme, J. Tinbergen e.a.

J. van Gelderen, de econoom die al collega van Hoetink was tijdens zijn jaren als hoogleraar in Batavia, was ten tijde van dit schrijven hoogleraar in Utrecht en werd daarnaast in 1937 lid van de Tweede Kamer voor de SDAP. Van Gelderen was van Joodse huize. Hij behoorde tot de groep van Nederlanders voor wie de bezetting door de Duitsers een dermate grote desillusie was dat zij verkozen, kort na de Duitse bezetting in 1940, uit het leven te stappen. Tot deze groep behoorde onder andere de schrijver Menno ter Braak, de Groningse medicus Polak Daniëls en het Haagse gemeenteraadslid Michel Joëls.²⁷⁵

Het Comité van Waakzaamheid waarschuwde aan het eind van de jaren dertig al voor de gevaren van antisemitisme en nationaal-socialisme in Nederland. Henk Hoetink schreef zelf voor dit comité in 1937 een brochure over *De Vrijheid der Wetenschap*. 'Het is het denkbeeld van de humaniteit, hetwelk dat der gedachtenvrijheid in zich sluit. Het is een natuurlijk recht van de mens zich een eigen overtuiging te vormen en daarnaar te leven en waar de werkelijkheid nu toont dat verschillende mensen zich uiteenlopende

²⁷³ Papousek, e.a., *Geschiedenis van het Amsterdams studentenleven*, 206.

²⁷⁴ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk.

²⁷⁵ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 117-118.

overtuigingen vormen, volgt hieruit dat elk die overtuiging mag aanhangen welke hem de ware toeschijnt'.²⁷⁶ In dit licht bezien zal volgens Henk Hoetink 'De theoloog niet mogen schromen een conservatief kerkelijk blad te mishagen, de econoom zal zich erin moeten schikken dan eens links dan weer rechts ergernis te verwekken, de filosoof zal het niet kunnen vermijden de aanhangers van bepaalde wereldbeschouwingen pijnlijk te treffen. Wie zich door al te veel rekening te houden met gevoeligheden van hoog en laag, van rechts en links, laat afbrengen van het uitspreken van wat hij voor juist houdt, verzaakt de elementairste plicht van den man die aangesteld is om de wetenschap en niets anders, niet meer, maar ook niets minder voort te dragen'.²⁷⁷ Hij wijst er ook op dat lang vóór 1933 (het jaar waarin Hitler daadwerkelijk aan de macht kwam) men herhaaldelijk de eis kon lezen dat de wetenschap in Duitsland 'Duits' moest zijn. Het internationale karakter van de wetenschap is, volgens Henk Hoetink, zo het niet uitdrukkelijk werd gelooschend, toch zelden levendig beseft. 'Thans (1938) wordt het wijzen op het internationale karakter van de wetenschap in Duitsland als een Joodse trek aangemerkt'.²⁷⁸

*Nicht objektive Wissenschaft, sondern heroische, kämpferische, soldatische und militante Wissenschaft zu lehren ist das Ziel unserer Universitäten. Wissenschaft wird uns Waffe und Werkzeug zum Aufbau des völkisch-politischen Gemeinwesens. (Ernst Krieck, 1933)*²⁷⁹

De familie Hoetink (inclusief Dien) en hun collega's en vrienden, zoals de familie (Jan) Romein en de familie (Philip) Kohnstamm²⁸⁰ waren derhalve goed op de hoogte van de ontwikkelingen in Duitsland en bediscussieerden deze ook met elkaar.

De richtlijnen van de Duitse bezetter gingen echter steeds verder. Op 17 december 1941 schrijft secretaris-generaal Hirschfeld aan de Commerciële Adviseur van RbVVO onder meer: 'dat die ambtenaren in den crisisdienst, die niet de verklaring hebben kunnen tekenen, dat noch zichzelf, noch een hunner ouders of grootouders, noch hun echtgenoot, of een der ouders of grootouders dier echtgenoot tot de Joodsche gemeenschap behoren of hebben behoord, doch niettemin ingevolge de gestelde bepalingen in hun

²⁷⁶ Hoetink, *De vrijheid der wetenschap*, 12.

²⁷⁷ Hoetink, *De vrijheid der wetenschap*, 16-17.

²⁷⁸ Hoetink, *De vrijheid der wetenschap*, 19.

²⁷⁹ Ernst Krieck was rector-magnificus van de universiteit van Frankfurt en werd door Henk Hoetink geciteerd naar *Neue Tagebuch* 1933, I, S. 121. Hoetink, *De vrijheid der wetenschap*, 22.

²⁸⁰ Prof. P.A. Kohnstamm werd vanwege zijn Joodse afkomst in november 1940 door de bezetter gedwongen af te treden als hoogleraar. Zijn afscheidsrede kreeg de titel 'Beter onrecht lijden dan onrecht plegen'. Kohnstamm, *Nog is er geen oorlog*, 92.

functie konden worden gehandhaafd, slechts niet bevorderd mogen worden. Hun mag derhalve geen taak worden opgedragen, welke de functie welke zij thans bekleeden in belangrijkheid te boven gaat. In hun huidige functie komt hun het loon toe, dat hun gegeven zou zijn, wanneer zij de bovenbedoelde verklaring wel hadden geteekend'.²⁸¹

In onze ogen, 'van deze tijd', komt een dergelijke brief ons absurd over. Maar de betrokken medewerkers en medewerksters van RbVVO en van alle daarbij behorende organisaties kregen het wel allemaal maar te slikken. Helaas zagen zowel de leiding van RbVVO als het personeel geen mogelijkheden om er tegen in te gaan en gaf de gedachte aan mogelijke repressie de doorslag om ten behoeve van de voortgang van het werk voor de voedselvoorziening deze onaangename en absurde dingen maar te accepteren.

Het is een zwarte bladzijde in de geschiedenis van RbVVO. De archieven geven ons geen enkel houvast omtrent de gedachtegang bij de leiding van RbVVO over de uitsluiting van het Joodse personeel. Van der Haar verklaart een dergelijke houding – met alle respect voor de grote verdiensten – als zijnde te praktisch gericht of, zo men wil, niet spiritueel genoeg.²⁸² Klemann wijst er op dat de trage wijze waarop in Nederland verzet en verzetsorganisaties van de grond kwamen, scherp afstak tegen de voortvarende wijze waarop de hier te lande door partijkader en SS'ers gedomineerde bezettingsautoriteiten de deportaties aanpakten. Het gevolg daarvan was dat de Nederlandse Joden al goeddeels weggevoerd waren tegen de tijd dat de verzetsorganisaties van de grond begonnen te komen. De Landelijke Organisatie voor de hulp aan onderduikers (LO), uiteindelijk één van de grootste verzetsbolwerken en bovendien een organisatie die de Joodse bevolking een helpende hand had kunnen toesteken, begon haar activiteit pas halverwege 1942.²⁸³

Ook Sijes wijst er op dat de ontplooiing van het verzet tijd vergde en dat zich pas na lange aarzeling om een kleine kern van voorttrekkers een bredere kring van meevechters had geschaard. 'Al die overigen, gedrukt door de toenemende dagelijkse zorg, vervuld van angst voor het schrikbewind der Duitsers en van onzekerheid voor wat de dag van morgen zou brengen, schikten zich. Ongetwijfeld, zij deden het ongaarne, sloten zich af tegen de propaganda der nazi's, leken niet geïntimideerd door het gestamp van de Duitse laarzen, waren misschien ook ontevreden over hun eigen passief gedrag. Maar zij weken uit waar de vijand te sterk bleek'.²⁸⁴

Van Liempt heeft gewezen op de vooropgezette strategie van Seyss-Inquart en zijn trawanten om via misleiding van het publiek de Joden uit het

²⁸¹ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 392, doos 86, brief van 15 februari 1941 nr. Or 4/3074.

²⁸² Van der Haar, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit*, 323.

²⁸³ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 19-20.

²⁸⁴ Sijes, *De arbeidsinzet*, 607.

culturele leven te verwijderen. De maatregelen zouden geleidelijk worden doorgevoerd en de ontrechting zou sluipend gebeuren. Dat was goed te zien aan de manier waarop de bezetter de Joden uit de overheidsdienst verwijderde. Het begon met een brief van Seyss-Inquarts rechterhand dr. F. Wimmer (Justitie en Bestuurlijke Zaken) aan de secretarissen-generaal dat ze geen Joden meer in dienst mocht nemen en de Joden die al in dienst waren niet meer mochten bevorderen. Enige maanden later kwam het volgende bevel: alle joodse ambtenaren moesten worden ontslagen.²⁸⁵

4.5.7 Het leiderschap van Louwes

Het kwam er ondertussen steeds scherper op aan dat Louwes zijn organisatie met uiteindelijk ongeveer 20.000 medewerk(st)ers strak in de hand kon houden. Daartoe was onder meer van belang dat bij een eventuele verplaatsing, vanwege de oorlogshandelingen, van de centrale organisatie van RbVVO de communicatie zo goed mogelijk in stand kon blijven. Zo lag er een plan om de leiding van RbVVO, ingeval Den Haag van het overige deel van Nederland zou worden geïsoleerd, naar Arnhem over te brengen, alwaar een schaduworganisatie zou worden opgezet. De afspraak lag er al dat in geïsoleerd geraakte gebieden de PVC alle bevoegdheden van de directeur-generaal van RbVVO voor zijn gebied kon uitoefenen.²⁸⁶

Zo lag er ook de gedachte om er voor zorg te dragen dat de centrale leiding van RbVVO en de PVC's en PBH's, in geval van nood, altijd met elkaar zouden kunnen blijven communiceren via radioberichten. Er werd een lijst opgesteld met de namen van de medewerkers van RbVVO (centraal en decentraal) die via de radio bereikbaar moesten blijven en derhalve over een radiotoestel moesten kunnen (blijven) beschikken. Op deze lijst stond ook de naam van Dien Hoetink vermeld.

Met deze lijst stapte Louwes in de zomer van 1943 naar Von der Wense met het verzoek om vrijstelling van inlevering van radiotoestellen voor de betrokkenen. Deze laatste gaf hem op 14 juli 1943 vanaf zijn kantoor aan de 'Wassenaarscheweg' 40 het volgende schriftelijke antwoord: *Zu meinen Bedauern sehe ich mich ausserstande mich dafür einzusetzen dass den Beamten und leitenden Herren Ihrer Behörde und den nachgeordneten Dienststellen und Organisationen die Radioapparate belassen bleiben. Ich bin aber bereit mich gegebenenfalls dafür zu verwenden dass einigen Herren Apparate zur Verfügung gestellt werden, die an den Drahtfunk angeschlossen sind.*²⁸⁷

Langzaamaan werd de 'speelruimte' voor mensen als Von der Wense in de richting van RbVVO steeds smaller. De druk van het Duitse bezettingsappa-

²⁸⁵ Van Liempt, *Kopgeld*, 19.

²⁸⁶ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 130-131.

²⁸⁷ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 391A, doos 85, brief van 14 juli 1943.

raat werd voortdurend zwaarder gevoeld. Von der Wense kon op zichzelf misschien als redelijk goedwillend beschouwd worden, Seyss-Inquart *cum suis* hadden een opdracht van de *Führer* die vervuld moest worden.

In een later stadium, toen *Graf* Grote al aan het Oostfront gesneuveld was, de Landstand en andere potentiële partners zich hadden gediskwalificeerd, de oorlog prioriteit had verkregen en de krijgskansen waren gekeerd, werd de steun van Von der Wense en zijn ondergeschikten aan RbVVO volgens Trienekens overduidelijk.²⁸⁸ Na dolle dinsdag (5 september 1944) zou Von der Wense overigens met zijn gehele afdeling *Ernährung und Landwirtschaft* naar Zwolle verhuizen.

Louwes op zijn beurt stelde alles in het werk om zijn personeel in het gareel te houden. Zo lag er onder andere het probleem dat er met enige regelmaat vertrouwelijke gegevens verspreid werden, bijvoorbeeld via vlugschriften of via de illegale pers. Op 3 februari 1943 schrijft Louwes aan het RbVVO-personeel: 'Ik moge nogmaals Uw aandacht vestigen op de noodzaak van geheimhouding van de cijfers van de voedingsbalans en van de gegevens die nodig zijn om die balans samen te stellen. Ik stel mij voor deze aangelegenheid, waaraan van Duitsche zijde groot gewicht wordt gehecht, op geregelde tijden onder uw aandacht te brengen en U te verzoeken hiermede, voorzover noodig, rekening te houden'.²⁸⁹

GEHEIM BEWAREN

Zeg nooit, wien gij iets toevertrouwt:

Die zaak blijve onder ons;

De minste druk toch perst alreeds

Het water uit de spons.

*Trouw*²⁹⁰

In *Trouw* van april 1943 verschijnt een artikel over 'De roof van groenten en fruit'.²⁹¹ Hierin werden, in miljoenen kilo's, de hoeveelheden verse groenten en fruit die door de bezetter uit ons land geroofd werden vermeld. Slechts één conclusie meldt het artikel: 'Laten onze tuinders zorgen dat in 1943 dit kwantum belangrijk kleiner is en dat alles wat men aldus spaart wordt geconsumeerd door ons eigen volk'.

Seyss-Inquart was niet erg gelukkig met dit soort berichten. Hierdoor kon onrust onder de Nederlandse bevolking ontstaan. Er werden – volgens de op dat ogenblik bestaande beeldvorming – immers grote hoeveelheden voedsel

²⁸⁸ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 107-108.

²⁸⁹ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 391A, doos 85, brief van 3 februari 1943.

²⁹⁰ De ondergrondse krant *Trouw*, 1e jaargang nr. 2 van 18 februari 1943.

²⁹¹ De ondergrondse krant *Trouw*, 1e jaargang nr. 4 van 8 april 1943.

naar Duitsland getransporteerd, die aan de binnenlandse consumptie werden onttrokken. Op 21 mei 1943 krijgt Louwes dan ook een dringend verzoek van Von der Wense: *Ich bitte Sie, die Ernährungsbilanzen und sonstigen vertraulich zu behandeln. Unterlagen in Zukunft nur noch an den Landesbauernführer Roskam und Herrn Klaas de Vries beim Nederlandschen Landstand zu senden.*²⁹²

Het zal vanzelfsprekend geen eenvoudige zaak geweest zijn om onder de gegeven omstandigheden het hoofd koel te houden en je werk te blijven doen in het belang van iets dat buiten jezelf ligt namelijk: werken aan de voedselvoorziening van een volk dat moet leven onder een bezetter. Een bezetter die stelselmatig voedsel aan de binnenlandse consumptie onttrok, die je personeel probeerde in de *Arbeitseinsatz* te betrekken, jou je collega's liet ontslaan omdat zij van Joodse huize waren en vooral een bezetter die van je eiste dat je je aan hem aanpaste.

Toch was er af en toe nog wel sprake van dat mensen, ook in Den Haag met het hoofdkwartier van de bezetter om de hoek, het niet langer pikten. Op 18 april 1944 kreeg boekhandel Mensing en Visser ('De Vijf Bocalen') de Haagse politie op de stoep met een bevel tot sluiting. M.J. Visser had zijn schriftelijke aanmelding voor de Kultuurkamer voorzien van de mededeling: 'onder dwang'. Ook had Visser in zijn étalage *Mein Kampf* van Hitler tentoongesteld met daaronder een klok op het tijdstip 'vijf vóór twaalf' en achter dit geheel aan de wand had hij een uitgerolde rol wc-papier opgehangen.²⁹³ Visser mocht uiteindelijk alleen maar zijn bedrijf verder voeren onder het toezien oog van een door de Kultuurkamer aangestelde *Verwalter*, die hij

f 500,-- salaris per maand moest betalen. Dit soort incidenten kreeg alom bekendheid in Den Haag en zorgde er voor dat de angst voor repressie er goed in zat bij de mensen.

4.5.8 Het dagelijks leven in Den Haag tijdens de bezetting

Dien Hoetink kwam iedere ochtend met de tram (lijn 3) van haar huis aan de Laan van Meerdervoort 201 naar haar kantoor op het departement van Economische Zaken en van Landbouw en Visserij aan het Bezuidenhout 30. Bij het uitbreken van de oorlog in mei 1940 was het RbVVO nog gevestigd in het gebouw van de afdeling Juridische Zaken van de stichting Landbouwcrisisbureau en van het Regeringsbureau voor de Uitvoering van de Landbouwcrisiswet 1933 aan het Lange Voorhout 1-3. Na de grote brand in dit gebouw in de nacht van 31 januari op 1 februari 1941 werd er voor korte tijd verhuisd naar het voormalig Provinciehuis aan het Korte Voorhout 5 om na enige maanden te worden gehuisvest in het voormalig hotel 'Zeerust' op de

²⁹² Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 391A, doos 85, brief van 21 mei 1943.

²⁹³ Schilt, *Hier wordt echter het belang van het boek geschaad...*, 210-212.

hoek van de Keizerstraat en de Zeekant in Scheveningen.²⁹⁴ In 1942 begonnen de Duitsers de bouw van de *Atlantikwall* en ontstond uiteindelijk de vesting 'Scheveningen-Benoordenhout-Clingendael'. RbVVO verhuisde tussentijds van de Zeekant in Scheveningen naar het oude gebouw van de Pensioenraad aan de Benoordenhoutseweg 45 om voor wat betreft de afdeling Algemene Zaken en de secretariaten van de Raad voor de Voedselvoorziening en van het College van Overleg voor de Voedselvoorziening uiteindelijk terecht te komen op het Bezuidenhout 30.

Al deze adressen kon Dien Hoetink vanaf haar huisadres steeds per tram bereiken. De Haagse Tramweg-Maatschappij (HTM) heeft zich gedurende de oorlogsjaren beijverd om het materieel, zo goed en zo kwaad als het ging, rijdende te houden. En het materieel werd extra zwaar belast. Alle diensten van de tram vertoonden in de oorlogsjaren een geweldige stijging in het aantal vervoerde reizigers en in de opbrengsten.²⁹⁵ In de spitsuren maakten veel tramreizigers de ritten mee als 'treeplankpassagier'. Het personeel der bezettende macht had, mits in uniform gestoken, recht op gratis vervoer en een zitplaats. Het materieel leed ernstig onder de overbelasting, slijtage en defecten, die door het gebrek aan vervangingsonderdelen niet meer verholpen konden worden. Het Scheveningse zomermaterieel werd bij gebrek aan gesloten wagens ook in de wintermaanden een vertrouwd beeld op straat. Zelfs de stijgende winsten konden de HTM niet aan de benodigde onderdelen helpen. Wel werd het personeel extra beloond en werd er gezorgd voor bijvoeding.²⁹⁶ *Sperrzeit* en verminderende stroomleverantie beperkten de loop van de trams in hevige mate, maar op zichzelf gezien bleef het mogelijk om, zij het soms met veel moeite, met de tram de Laan van Meerdevoort te bereiken. Lijn 3 werd vanaf 9 december 1942 ingekort tot aan het Goudenregenplein vanwege een tankgracht bij de Goudsbloemlaan en Teunisbloemlaan.²⁹⁷

Den Haag nam in bezet Nederland een aparte plaats in. In de eerste plaats omdat in deze stad de bezettende overheid en het hoofdkwartier van de *Wehrmacht* gevestigd waren. In de tweede plaats omdat de Duitsers, uit vrees voor een geallieerde invasie, de verdediging van de kusten versterkten door de aanleg van de *Atlantikwall*. Er werden tankgrachten gegraven en de bestaande bebouwing werd neergehaald. Den Haag en Scheveningen hebben hiervan het meeste te lijden gehad. Eind 1942, begin 1943 werd vrijwel de gehele bevolking van Scheveningen geëvacueerd. In totaal ging het in Den Haag en Scheveningen om 130.000 mensen, waarvan de helft naar plaatsen buiten Den Haag verhuisde. Er zijn 3.180 woningen, 3 kerken, 2 ziekenhui-

²⁹⁴ Rolfes, *Archieven betreffende de voedselvoorziening*, deel 1, 18.

²⁹⁵ De Bock, *Allemaal voorzien?*, 119.

²⁹⁶ De Bock, *Allemaal voorzien?*, 125.

²⁹⁷ De Bock, *Allemaal voorzien?*, 128.

zen, 7 scholen en vele kantoren en pakhuizen gesloopt²⁹⁸ en de Scheveningse Bosjes en de helft van de bomen in het Haagse Bos zijn omgehakt. In heel Den Haag sneuvelden ongeveer 60.000 bomen.²⁹⁹ (Dit staat nog los van het aantal dat 'illegaal' omgekapt werd om in de noodkacheltjes als warmtebron te dienen). Den Haag maakte tijdens de oorlogsjaren daardoor op vele plaatsen een troosteloze indruk.

In Den Haag hebben de burgers tijdens vrijwel de gehele bezetting gas, licht en stromend water behouden. Het Gemeentelijk Elektriciteitsbedrijf (GEB) en het Gemeentelijk Gasbedrijf hebben er voor gezorgd dat hun leveranties tot ver in de oorlog konden blijven functioneren. Ook deze bedrijven kregen beiden te maken met de van bovenaf door de Duitsers ingevoerde strakke organisatie van het bedrijfsleven. Zo vielen nutsbedrijven via de Bedrijfsgroep Openbare Nutsbedrijven onder de Hoofdgroep Industrie van de organisatie Woltersom. Natuurlijk had men veel contact met het Rijkskolonbureau dat de distributie van steenkool regelde. Veel last had men van de *Rüstungsinspektion*, ingesteld om de *Wehrmacht* van de nodige materialen (koper bijvoorbeeld) te voorzien. De Haagse nutsbedrijven werden echter enigszins ontzien omdat de bezetter zelf baat had bij een goede voorziening van gas, licht en stromend water.³⁰⁰

De moeilijkheden met betrekking tot de aanvoer van steenkool maakten het noodzakelijk de productie van gas en elektriciteit te beperken. Parallel hiermee liep de verscherping van distributiemaatregelen. Om het verbruik te beperken kreeg iedere aangesloten eenheid/huishouden per twee maanden een aantal m³ gas en kWh elektriciteit, die gebaseerd was op het vooroorlogse verbruik en die men niet mocht overschrijden. In 1941 was de rantsoenering 100% van het vooroorlogse gebruik en in 1942 75%. Vanaf februari 1942 werden twee gasloze perioden per dag ingevoerd en uiteindelijk werd de gasleverantie op 12 oktober 1944 geheel gestaakt. (Alleen broodbakkerijen konden nog gas geleverd krijgen).

In juni 1942 werden de elektriciteitsrantsoenen vastgesteld op basis van gezinsgrootte, aanwezige huishoudelijke apparaten enz. Elektrische verwarmingselementen waren niet langer toegestaan. Op 15 september 1944 werd het rantsoen op 33% van het vooroorlogse gebruik bepaald en op 22 november 1944 was het afgelopen met de stroomvoorziening.³⁰¹

In de oorlog –'ik spreek over de Tweede Wereldoorlog' – , aldus Roel in 't Veld, was hout in Den Haag van levensbelang, met name in de hongerwinter. Natuur stond gelijk aan eten en warmte.³⁰² 'Toen ik voor de tweede

²⁹⁸ Vijfwinkel, 's *Haags werken en werkers*, 311.

²⁹⁹ Niekus, 'Vijf jaar in donker en kou', 297-298.

³⁰⁰ Niekus, 'Vijf jaar in donker en kou', 299-300.

³⁰¹ Niekus, 'Vijf jaar in donker en kou', 304-305.

³⁰² In 't Veld, 'Hout en advies', *Kerstbrief 2001 Sioo*, 29.

keer jarig was, kreeg ik een heleboel trossen druiven van een kweker uit Wateringen. Die werden aan een lijn in de badkamer gehangen om ze lang te kunnen bewaren. Verder zag ik in die jaren niet veel natuur’.

Dien Hoetink heeft, gezien haar gevangenneming in augustus 1944, thuis en op kantoor derhalve wel te maken gehad met beperkende maatregelen op het terrein van gas, licht en water maar de algehele stopzetting van energieleveranties heeft zij niet zelf in Den Haag ervaren. Ook in Den Haag was men in de winter van 1944/1945 totaal verstoken van gas en elektriciteit, bovendien was er vanwege de spoorwegstaking en de geïsoleerde ligging van Noord-Nederland (na de bevrijding van het zuiden), geen steenkool meer te krijgen.³⁰³ Voor de bevolking was het een ellendige tijd: groot gebrek aan eten, geen gas, geen elektriciteit en geen kolen.

Ondanks de distributie, de gaarkeukens, de hongertochten en de zwarte handel, kregen steeds meer mensen te kampen met uitputtingsverschijnselen die het gevolg waren van een volstrekt gebrek aan voedsel. Het is bekend dat in Den Haag vijf-en-twintig à dertigduizend bewoners aan deze ‘hongerziekte’ leden; omgerekend komt dat getal voor het hele westen van Nederland neer op tweehonderdduizend zieken.³⁰⁴

³⁰³ Niekus, ‘Vijf jaar in donker en kou’, 325.

³⁰⁴ Barnouw, *De hongervinter*, 51.

5

De zwarte handel, de tuchtrechtspraak, de arrestatie van Dien Hoetink in Den Haag op 3 augustus 1944 leidend naar haar dood in Ravensbrück

*Oorlog is een massale flirt met dood en vernietiging om de liefde voor het leven te bevestigen.*¹

Korte inhoud van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk zien we dat het leven in het bezette Nederland uiteindelijk totaal ontregeld raakt. De bezetter probeert haar greep op de voedselvoorziening en op de afdracht van landbouwproducten naar Duitsland te versterken, met als gevolg een steeds verder om zich heen grijpende zwarte handel in landbouwproducten. De bezetter voert de druk op RbVVO op en eist scherpe maatregelen. Dien Hoetink stelt daar van haar kant tegenover dat rechtshandhaving met rechtsmiddelen dient te geschieden. Haar – ‘recht door zee’ – opstelling tegenover de wil van de bezetter is de rechtstreekse schakel naar haar arrestatie. Door de zich snel elkaar opvolgende ontwikkelingen in de oorlogsvoering (onder andere het optrekken van de Geallieerde Troepen vanuit Frankrijk) raakt de Duitse bezetter in een zekere paniek-regie. De gevangenen in de concentratiekampen in Nederland worden versneld naar Duitsland weggevoerd en noch de leiding van RbVVO noch de Duitse bezetter zijn langer in staat om Dien Hoetink uit haar – door de bezetter voor tijdelijk bedoelde – gevangenschap terug te halen. Voor (de ‘kwetsbare’) Dien Hoetink begint de vele lange maanden durende reis naar haar dood.

5.1 De totale ontregeling van het leven (herfst 1944 tot mei 1945) (4e periode)

Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen karakteriseert Blom de laatste periode van de bezetting met: de totale ontregeling van het leven.² Het uitbreken in september 1944 van een spoorwegstaking, bedoeld als ondersteuning van het geallieerde offensief, ziet hij als markering van deze laatste oorlogsfase. De Duitse nederlaag staat vast. De vraag is slechts hoe lang het nog zal duren en welke offers het nog zal vergen.

¹ Grunberg, *De mensheid zij geprezen*, 36.

² Blom, ‘Exploitatie en nazificatie’, *De organisatie van de bezetting*, 21–22.

Wat Dien Hoetink betreft, is dit de periode, waarin het vasthouden aan haar opvattingen over de bestrijding van de zwarte handel door toepassing van tuchtrechtspraak escaleert in een ernstig conflict met de Duitse bezetter die de zwarte handel wil bestrijden door blote uitsluiting. Dit laatste was in strijd met het rechtsgevoel van Dien Hoetink dat gebaseerd was, zoals wij eerder zagen, op rechtmatigheid, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid.³

5.2 De zwarte handel

5.2.1 Definities

Zwarte handel ontstaat daar waar normale marktmechanismen niet goed of onvoldoende werken. In oorlogstijd en tijdens een bezetting waarin goederen via distributiesystemen alleen tegen inlevering van ‘een bon’ en onder gelijktijdige betaling van een bepaald bedrag in geld verkregen kunnen worden, is er sprake van een goede voedingsbodem voor zwarte handel. Dit te meer daar de Duitse bezetter er op uit was de Nederlandse economie ten dienste te laten zijn van de Duitse oorlogseconomie.

Bij de bron waren het in de oorlog bijvoorbeeld boeren die een deel van landbouw- en veeteeltproducten buiten de distributie om zélf op de markt brachten. Dat gold voor bijna alle producten: melk, vlees, graan, koolzaad (om olie van te persen) enzovoorts. Voor veeboeren bleek de zogenaamde noodslachting een bizarre en weinig diervriendelijke manier om meer winst te maken. De regel gold voor beesten die een ongeluk was overkomen en daarom direct geslacht moesten worden. De boeren konden de opbrengsten min of meer zelf houden. De Nederlandse overheid deed er alles aan om deze zwarte handel tegen te gaan, maar slaagde daarin maar gedeeltelijk.⁴

De Jong onderscheidt ‘de zwarte kleinhandel’ en ‘de zwarte groothandel’. Van zwarte kleinhandel was sprake wanneer een producent of kleinhandelaar zelf goederen, die onder de distributiewetgeving vielen, clandestien rechtstreeks aan de consument verkocht. Maar de eigenlijke zwarthandelaar leefde volgens de Jong in de sfeer van de zwarte groothandel: hij kocht bijvoorbeeld in het groot overvloedige bonnen en bonkaarten in, verkocht die met winst aan particulieren, vormde uit zijn winsten een flink kapitaal, kocht met dat kapitaal bij minder bonafide bedrijven partijen goederen in en trachtte die partijen weer met winst van de hand te doen.⁵

Wat de activiteiten van de boeren betreft, deze worden door de Jong tot de zwarte kleinhandel gerekend. Was het wel zo dat hun bedrijven tijdens de bezetting goed rendeerden, velen hunner zagen daar niet meer in dan een

³ Zie hoofdstuk 3.7.3 ‘De juridische expertise van Dien Hoetink’.

⁴ Barnouw, *De hongervinter*, 16.

⁵ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 193–195.

herstel van onrecht dat zij vele jaren hadden moeten ondergaan. De Jong doelt daarbij op de economische gevolgen voor de individuele boer, voortkomend uit de landbouwcrisis in het interbellum. Voor de veehouders bleef het volgens hem zeer de vraag of zelfs de verbeterde opbrengsten hun in staat zouden stellen om na de oorlog hun geslonken veestapel weer op het oude peil te brengen.⁶

5.2.2 De zwarte handel gezien vanuit de 'moraal'

In het kader van zijn vierjarenplan (juni 1940) gaf Göring dan wel de verklaring af dat: *die Niederlande in Wirtschaftlicher Beziehung nicht besser und nicht schlechter behandelt werden sollen als das Deutsche Reich*⁷, hij heeft er zelf voor gezorgd dat de Nederlanders het niet beter zouden hebben dan de Duitsers. Maar toen de rollen omgekeerd waren heeft hij, volgens Van Bolhuis, ook geen vinger uitgestoken om ook maar enigermate in de 'nooddrift' der Nederlanders te voorzien. Nee, hij kwam op dat moment met het verzinzel dat de Nederlanders bovenal van de zwarte handel leefden en dat men hen gerust aan zichzelf kon overlaten.

Die nooddrift zou zich in de loop der oorlogsjaren voor de Nederlandse bevolking steeds meer gaan openbaren, vooral op het gebied van de voedselvoorziening. Zoals we eerder zagen⁸ verschenen er, tot ongenoegen van de Duitse bezetters in de illegale pers in 1943 berichten over miljoenen kilo's verse groenten en fruit die door de bezetter uit het land geroofd werden. Er waren duidelijk twee, niet met elkaar in overeenstemming te brengen, belangen: de voeding van het Nederlandse volk enerzijds en de verplichte leveranties aan Duitsland anderzijds. Tussen deze twee tegenstrijdige belangen gedijde de zwarte handel. Over de bestrijding van de zwarte handel deed zich in de zomer van 1943 een conflict voor tussen Hirschfeld en Rost van Tonningen (de NSB-secretaris-generaal van Financiën). Bij deze gelegenheid viel Rost van Tonningen de Duitse referent voor de voedselvoorziening Von der Wense op zeer felle wijze aan omdat deze niet hard genoeg zou optreden tegen de zwarte handel. Rost van Tonningen zag zich later zelfs genoodzaakt Von der Wense zijn verontschuldigingen aan te bieden.⁹

Uit dit conflict blijkt hoe Von der Wense kennelijk toch een zodanig 'milde' houding aannam om de tegenstrijdige belangen enigszins met elkaar in overeenstemming te brengen, dat hij daarover in conflict kwam met Rost van Tonningen. In een later stadium zou Von der Wense, zoals we nog zullen zien, zich toch genoodzaakt zien om RbVVO, met name in de richting

⁶ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 194.

⁷ Nederland zal in economisch opzicht niet beter en niet slechter behandeld worden als het Duitse Rijk. Van Bolhuis, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur', *Onderdrukking en verzet*, deel I, 352.

⁸ Hoofdstuk 4. De ondergrondse krant *Trouw*, 1e jaargang nr. 4 van 8 april 1943.

⁹ Scholtens, 'De secretarissen-generaal', *Onderdrukking en verzet*, deel I, 398 nt.

van Dien Hoetink, de duimschroeven aan te draaien met betrekking tot de aanpak van de zwarte handel.

In 1943 werden Rost van Tonningen en zijn echtgenote overigens nog gesnapt bij een zwarte transactie. Van Tonningen wist echter uit de handen van justitie te blijven (dit mede op aandringen van Hirschfeld) en kon daardoor zonder enige terughoudendheid in 1944 de zwarte handel beschrijven als een middel in handen van de Joden om door winstgevende, georganiseerde honger het volk te doordringen met het gif van het bolsjewisme.¹⁰

De spoorwegstaking van (17) september 1944 – mei 1945, afgekondigd om de geallieerden in hun opmars tegen de Duitsers te helpen, zou er overigens toe hebben geleid dat er een dualisme ontstond – uit moreel oogpunt beschouwd – in de waardering van de zwarte handel vóór en na het uitbreken van de spoorwegstaking: ‘Kon vóór de spoorwegstaking het achterhouden van producten nog gerekend worden tot een goede, tegen de Duitse aasgieren gerichte verzetsactie... nu was de toestand volkomen veranderd’.¹¹ De voedselsituatie in Noord-Nederland (het niet bevrijde deel van Nederland) zou immers snel drastisch verslechteren en leiden tot de Hongerwinter van 1944. De prijzen zouden volledig uit de hand lopen. Kostte 1 mud aardappelen in augustus 1944 f 25,- in april 1945 was de prijs f 700,-. Boter ging per kg in augustus 1944 voor f 50,- over de ‘zwarte toonbank’, in april 1945 moest men f 240,- betalen.¹²

Het Geallieerde hoofdkwartier had aan de Nederlandse regering in Londen gevraagd om de Nederlandse Spoorwegen (NS) het bevel te geven alle diensten te staken. Zo hoopte men niet alleen de Duitse militaire transporten in de war te gooien, maar ook het transport van de gevreesde V-wapens naar het kustgebied te verhinderen. Het platleggen van de spoorwegen betekende dat het merendeel van de dertigduizend spoorwegmensen moest onderduiken. Dit was een enorme operatie, maar het lukte.¹³ Bij eerdere gelegenheden tot staken, zoals de februari-staking (1941) en de april-mei-stakingen (1943) schitterde de NS door afwezigheid, of beter gezegd: door aanwezigheid. De treinen bleven rijden. Het niet staken van het spoorwegpersoneel heeft vermoedelijk het meest bijgedragen tot het verloren gaan van de illusie dat de stakingen toentertijd tot werkelijk nationale stakingen zouden uitdijen.¹⁴ Van der Heijden benadrukt de symboolfunctie van de spoorwegstaking. ‘De spoorwegstaking was immers ook zo’n groots moment uit de Tweede Wereldoorlog? Indien de staking zou zijn opgeheven, zo stelde de Parlementaire

¹⁰ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 539 en 640.

¹¹ Van Bolhuis e.a., ‘Prijnsbeheersing en zwarte handel’, *Onderdrukking en verzet*, deel II, 281.

¹² Van Bolhuis e.a., ‘Prijnsbeheersing en zwarte handel’, *Onderdrukking en verzet*, deel II, 285.

¹³ Barnouw, *De hongerwinter*, 26.

¹⁴ Faber, e.a., *Het Spoor. 150 jaar spoorwegen in Nederland*, 218-219.

Enquêtecommissie tien jaar later, dan zou dit een funeste invloed gehad hebben op het moreel van de bevolking'.¹⁵

In december 1944 verscheen er een kanselboodschap van de gezamenlijke protestantse Kerken en de R.K. Kerk om voor te lezen op de zondagen vóór het Kerstfeest en zo mogelijk op te nemen in de mededelingenbladen van de Kerken. 'Na alles wat ons volk als gevolg van de bezetting geleden heeft, dreigt thans de zwaarste ramp: de ondergang door hongersnood. De Kerken weten, dat er ook ten opzichte van de voedselvoorziening een kluwen van ongerechtigheid is, dat zij niet kunnen ontwarren. Ten scherpste veroordeelen de Kerken een ongeoorloofden zwarte handel. Men late af van deze verschrikkelijke ongerechtigheid. Met aandrang dringen de Kerken er op aan, onder de huidige omstandigheden de voorschriften van de Nederlandsche autoriteiten, zolang deze autoriteiten over het voedsel kunnen beschikken, nauwgezet na te komen. Laten vooral de boeren thans hun roeping en opdracht tegenover het noodlijdend deel van ons volk vervullen'.¹⁶ Dols heeft na de oorlog aan Trienekens medegedeeld dat het concept van deze kanselboodschap van RbVVO afkomstig was.¹⁷ De Nederlandse regering in Londen zou zich via Radio Oranje ook tegen zwarte handel uitspreken.

Op 26 april 1945 gingen de Kerken nog een stap verder: 'Nu de hongersnood zulk een omvang heeft aangenomen en aan alle kanten slachtoffers eischt, wordt ieder op het hart gebonden zich tot het uiterste in te spannen het harde lot van den naaste te verzachten'.¹⁸ De kerken zaten in die tijd vol, maar misschien niet met veel zwart-handelaren.

Er is ook een meer 'algemeen' waardeoordeel over de zwarte handel: 'Orde, rust, vrijheid, menselijke waardigheid en deugd kunnen slechts gedijen op de bodem van een rechtvaardig staatsbestuur, dat zorg drage de zwakke mens niet te plaatsen tussen de behoeften van zijn maag en de inspraak van zijn geweten'.¹⁹

5.2.3 De zwarte handel vóór en na het begin van de spoorwegstaking

Wanneer we in het kader van het werk van Dien Hoetink spreken over zwarte handel en tuchtrechtspraak, spreken we over de situatie van vóór september 1944, dus van vóór de spoorwegstaking, die eerst na de arrestatie van Dien Hoetink uitbrak en van vóór de verschrikking van de hongerwinter.

¹⁵ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 293.

¹⁶ Kanselboodschap der Kerken in Nederland. O.a. in: Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, deel II, 190-191.

¹⁷ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 155-156.

¹⁸ Oproep van het Interkerkelijk overleg. In: Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, deel II, 197.

¹⁹ Van Bolhuis e.a., 'Prijsbeheersing en zwarte handel', *Onderdrukking en verzet*, deel II, 286.

Louwes kwam tot de overtuiging dat de zwarte handel er in het eerste oorlogsjaar slechts toe heeft bijgedragen dat er meer boter en vlees in Nederland gebleven is. Daarna heeft de zwarte handel er, volgens hem, bijzonder weinig toe bijgedragen om de belangrijkste levensmiddelen hier te houden. 'De zwarte handel heeft daarentegen onze positie tegenover de Duitsers ernstig verzwakt, de moraal in Nederland aangetast en voor sommigen het onvermijdelijke lijden zeer verergerd'.²⁰ Aldus Louwes, die er ook op wees dat Göring als leider van het *Vierjahresplan* één der gevaarlijkste opkopers op de zwarte markt was. Göring deed dit om de arbeiders in de Duitse fabrieken zo goed mogelijk te voeden ten einde hun productiecapaciteit op te voeren.

Al vóór de oorlog, bij voorbeeld tijdens een lezing voor het Nationaal Jongeren Verbond op 10 maart 1939 in Den Haag, had Louwes duidelijk gemaakt een fel tegenstander van zwarte handel te zijn.²¹ Kon hij tijdens het eerste oorlogsjaar nog met de gedachte van zwarte handel leven, in de loop van de oorlog werd dat voor hem steeds moeilijker. Met het voortschrijden van de oorlog en het keren der krijgskansen werd ten aanzien van de productie en de bestuurlijke constellatie de situatie in Duitsland er niet beter op. In de herfst van 1943 valt, volgens Trienekens, een duidelijke onzekerheid bij de Duitse bestuursorganen waar te nemen. Dit had zijn weerslag op Nederland: er werden exorbitante exporteisen gesteld door Göring. Deze eisen kwamen voor de Duitse bezetter in Nederland en met name voor de afdeling *Ernährung und Landwirtschaft* en haar chef Von der Wense onverwachts.²²

Er werd door de bezetter een koppeling gemaakt tussen de exporteisen (naar Duitsland) en de zwarte markt. De Duitse autoriteiten in Nederland begonnen daarop druk op Louwes uit te oefenen om de zwarte handel strakker aan te pakken. Op 20 oktober 1943 deed Louwes, met toestemming van Seyss-Inquart, via een persconferentie een oproep tot het Nederlandse volk om afstand te nemen van de zwarte handel. Daarbij legde hij uit dat de export van levensmiddelen naar Duitsland slechts 7 à 9 % van de totale productie omvatte en dat dit percentage zo gering was dat daaraan geen argumenten ontleend konden worden om tot zwarte handel over te gaan, temeer omdat dit rampzalig kon worden voor de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking. Zijn boodschap werd met grote scepsis ontvangen.

Trienekens en Klemann constateren dat zelfs het percentage van 7 à 9% aan de hoge kant was. Bovendien zou de export bij het ontstaan van echte tekorten aan voedsel in Nederland slechts een beperkte rol gespeeld hebben.²³ In september 1944 probeerde Seyss-Inquart op zijn beurt om Hirschfeld en Louwes in een andere kwestie aan zijn kant te krijgen. Hij stelde hun de eis

²⁰ Louwes, 'De voedselvoorziening', 630.

²¹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 178.

²² Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 153-154.

²³ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 202. Klemann, *Nederland 1938-1948*, 538.

het volk op te roepen de spoorwegstaking op te geven. De perschef van Seyss-Inquart probeerde al de eerste dag na het uitbreken van de staking de volgende oproep in de kranten geplaatst te krijgen:

Stilstand van de spoorwegen betekent stilstand van het levensmiddelenvervoer. Niet voor de bezettingstroepen; die beschikken over genoeg middelen om zich van het nodige te voorzien. Spoorwegstaking betekent echter voor het eigen volk gebrek als het even langer duurt en hongerdood als zij aanhoudt.

Hirschfeld liet overigens aan Seyss-Inquart weten dat hij er niet over dacht op te roepen de spoorwegstaking te stoppen. Hij liet Seyss-Inquart tevens weten dat de gevolgen van de Duitse tegenmaatregelen geheel op het Duitse *conto* zouden komen. En hoewel de staking het gevaar van een hongersnood dichterbij bracht, hielden Hirschfeld en Louwes zich stil en riepen niet op tot het breken van de staking. De Duitsers verboden hierop het gebruik van binnenschepen om voedsel, brandstof of andere zaken uit het noorden en oosten naar het westen te vervoeren.²⁴

5.2.4 Werkte de zwarte handel in het voordeel van de Nederlandse bevolking?

Zou de voedingssituatie in Nederland zonder zwarte handel beter af geweest zijn? Van Asch van Wijck komt in zijn verhandeling over de Nederlandse rechtspraak in bezettingstijd bij de behandeling van de rechtspraak van de economische rechter tot de volgende vraagstellingen: 'Indien hetgeen na distributie van de vastgestelde rantsoenen en nadat de Duitsers hun quantum hadden gekregen, overbleef, in de zwarte handel terecht kwam of reeds vooraf was terechtgekomen, kwam dit dan grotendeels het Nederlandse volk ten goede of verdween het toch weer merendeels in handen van opkopers voor de Wehrmacht e.d. en in door Duitsers bedreven zwarte handel? Werd het de Duitsers toekomend quantum berekend naar wat officieel aanwezig bleek en was het dus de kunst om te zorgen, dat zo min mogelijk officieel bleek en dat dus zoveel mogelijk daarvoor in de zwarte handel terecht kwam? Maar waar kwam het uit de zwarte handel ten slotte grotendeels terecht, bij onszelf of bij de vijand? Zouden onze rantsoenen verhoogd zijn, als officieel meer aanwezig bleek te zijn of zou de vijand dan ook het meerdere hebben ge-roofd?'²⁵ In het midden latend of een afdoend antwoord te geven was en of wellicht ieder geval niet zijn eigen aspect heeft gehad, bleef die twijfel en heeft deze aan de bestrijding der bedoelde overtredingen iets halfslachtigs gegeven. Men wilde wel straffen, want de distributie, die tenminste nog een

²⁴ Barnouw, *De hongervinter*, 26-28.

²⁵ Van Asch van Wijck, 'De Nederlandse rechtspraak in bezettingstijd', *Onderdrukking en verzet*, deel I, 496-497.

bepaalde hoeveelheid voedsel garandeerde, moest worden beschermd en in stand gehouden en grove overtredingen konden niet worden geduld, maar overigens was er bovenvermelde aarzeling.

De ‘goede’ leden van de rechterlijke macht, in het geval van de zwarte handel de economische rechter en het economisch gerechtshof, stuitten de weinig sympathieke minimum-straffen (op het kopen van vlees dat afkomstig was van een clandestiene slachting stond minimaal 6 maanden gevangenisstraf) dermate tegen de borst, dat zij op allerlei wijzen probeerden te ontkomen aan het opleggen van straf. Volgens Van Asch van Wijck werden de economische rechter en het economisch gerechtshof met wantrouwen bejegend: ‘Ze werken toch maar voor de moffen’.²⁶ Naar zijn mening was dit voor de meeste economische rechters en economische parketten een grievend onrecht, omdat de meeste economische rechters en parketleden, voorzover ‘goed’, geprobeerd hebben het publiek bescherming te bieden tegen de vijand.

Wie uiteindelijk toch wegens clandestiene slachting of zwarte handel veroordeeld werd moest zijn straf uitzitten in kamp Erica te Ommen, een noodgevangenis met 800 plaatsen, waar landarbeid moest worden verricht. Daar de Duitsers ook veroordeelden uit andere ‘gestichten’ naar Ommen brachten, ontstond er een verkeerd klimaat in kamp Erica en was er regelmatig sprake van mishandelingen.²⁷

Met name in de allereerste periode van de bezetting kon menigeen denken dat de rechtspraak, bedreven ‘in naam van het recht’ in plaats van ‘in naam der Koningin’, een even normaal karakter zou blijven dragen als de gehele Nederlandse samenleving. Dit bleek een desillusie.²⁸

5.3 Tuchtrechtspraak

5.3.1 Tuchtrecht en economische rechtspraak

Als we spreken over het vasthouden van Dien Hoetink aan het principe van de toepassing van de ‘tuchtrechtspraak’ in het kader van de zwarte handel is dit op zich juist, maar de terminologie tuchtrechtspraak²⁹ dient dan te worden beschouwd als mede omvattend de rechtspraak van de economische rechter. Wanneer we stellen dat de controverse tussen de Duitse bezetter en Dien Hoetink het onmiddellijk uitsluiten van de zwarthandelaren versus het toepassen van tuchtrechtspraak betrof, wil daar vooral mee gezegd zijn dat

²⁶ Van Asch van Wijck, ‘De Nederlandse rechtspraak in bezettingstijd’, 497.

²⁷ Van Asch van Wijck, ‘De Nederlandse rechtspraak in bezettingstijd’, 500.

²⁸ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 6, 640.

²⁹ Tuchtmaatregelen dienen ter handhaving van het gezag en ter verzekering van de plichtsvervulling binnen een bepaalde kring. Tuchtrecht en (economisch) Strafrecht staan tegenover elkaar vanwege de beperkte werking van het Tuchtrecht (alleen geldend voor een bepaalde ‘kring’) tegenover de algemene werking (geldt voor iedereen die zich binnen het rechtsgebied ophoudt) van het (economisch) Strafrecht.

aan de Nederlandse kant van het conflict werd geprobeerd de morele waarden van de (Nederlandse) rechtsstaat nog enigszins overeind te houden: geen veroordeling zonder een objectieve (tucht-) rechterlijke toetsing.

We zullen hierna overigens nog zien dat de opvattingen van Louwes voortdurend meer praktisch gericht waren op het terugdringen van de zwarte handel als zodanig (ten gunste van de voedselvoorziening), terwijl de opvattingen van Dien Hoetink voortdurend meer principieel gericht waren op de bescherming van het rechtsbestel tegen een ongewenste bezetter. Zij liet zich in het algemeen gesproken – vergeleken met Hirschfeld en Louwes – meer expliciet uit over en *tekende krachtig protest aan* tegen handelingen door de bezetter die volkenrechtelijk niet geoorloofd waren.

5.3.2 Zwarte handel en strafmaat

De Jong wijst er op dat Hirschfeld en Louwes in augustus 1941 met de Duitse bezetter de overtuiging deelden dat men er met drastische straffen in kon slagen, een gevaarlijke uitbreiding van de zwarte handel te voorkomen.³⁰ Die drastische straffen konden met name worden opgelegd door de economische rechters, die als enkelvoudige Kamers aan de achttien arrondissements-rechtbanken waren toegevoegd.

In maart 1941 was over deze aangelegenheid overigens door Dien Hoetink, samen met het hoofd van de afdeling Juridische Aangelegenheden van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, over dit onderwerp van gedachten gewisseld met de waarnemend secretaris-generaal van Justitie mr. J.P. Hooykaas. Naast geldboetes en vrijheidsstraffen werd er ook gesproken over de sluiting van bedrijven als op te leggen bijkomende straf. Bij nota van 29 maart deed zij van dit overleg met Hooykaas rechtstreeks verslag aan het College voor de Voedselvoorziening.³¹

De limieten voor dergelijke straffen wegens zwarte handel werden in augustus 1941 door de secretarissen-generaal Hirschfeld en Schrieke (van Justitie) stevig verhoogd: maximaal acht jaar gevangenisstraf en f 100.000,- boete. Bovendien hadden Hirschfeld en Schrieke bepaald dat clandestiene slachtingen en handel in van die slachtingen afkomstig vlees voortaan gestraft moesten worden met minimaal zes maanden gevangenis, clandestiene handel in granen met minstens drie maanden en clandestiene handel in door misdrijf ontvreemde distributiebescheiden eveneens met minstens drie maanden. De bedrijven van de betrokkenen konden door de economische rechter voor vijf jaar gesloten worden. Naar Nederlandse begrippen waren dit zware straffen, naar Duitse maatstaven lichte. In Duitsland was een simpel *Schutzhaftbefehl*³²

³⁰ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 212.

³¹ Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv.nr. 148 doos 48, dossier 2942.

³² Bevel tot in gevangenneming ten behoeve van de staatsveiligheid.

van het *Reichssicherheits-Hauptamt*, waar geen rechter aan te pas kwam, voldoende om een zwarthandelaar of een clandestien slachter in een concentratiekamp te doen belanden.³³

5.3.3 Tuchtrecht in het juridisch kader van Dien Hoetink

Het uitgangspunt voor de verordenende bevoegdheid zoals deze is neergelegd in het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 was, zoals we eerder zagen, gebaseerd op de artikelen 152-154 van de Grondwet van 1938. Artikel 168 van diezelfde Grondwet van 1938 bepaalde: *Alle vonnissen moeten de gronden waarop zij rusten, inhouden en in strafzaken de wettelijke voorschriften, waarop de veroordeeling rust, aanwijzen. De uitspraak geschiedt met open deuren.*³⁴ Van blote uitsluiting van overtreders van het verbod op zwarte handel, zoals de Duitse bezetter dat wilde, kon er voor Dien Hoetink, als aan de Leidse Universiteit geschoolde juriste, absoluut geen sprake zijn.

Zoals wij inmiddels weten, vormden de begrippen rechtmatigheid, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid als het ware de basis van waaruit Dien Hoetink aan de regelgeving voor de voedselvoorziening werkte. In een publicatie in *Economisch-Statistische Berichten (ESB)* van april 1942 geeft zij dan ook aan dat de verordenende bevoegdheid van de voedselvoorzieningsorganisaties, bijvoorbeeld op het gebied van het vaststellen van prijzen, is onderworpen aan de goedkeuring van de secretaris-generaal van het departement van Landbouw en Visserij.³⁵ De organisaties van de voedselvoorziening konden derhalve verordeningen omtrent prijzen zelf vaststellen, doch deze konden niet in werking treden, voordat zij de goedkeuring van de Overheid hadden verkregen. Een soort coördinatie via controle vooraf. Daarmee kon RbVVO zorgen dat de voedselvoorzieningsorganisaties, zoals bijvoorbeeld de (hoofd) bedrijfsschappen met hun in verordeningen neergelegde beleid, niet te ver uiteen zouden lopen en ook in de pas bleven lopen met de centrale regelgeving. (Doelen: rechtmatigheid en rechtsgelijkheid).

Als extra zekerheid om er voor te zorgen dat alle belanghebbenden vervolgens ook op de hoogte werden gebracht/konden zijn, werd bepaald dat de verordeningen van de organisaties van de voedselvoorziening bekend werden gemaakt in het *Voedselvoorzieningsblad* en, zo nodig, in één of meer door het desbetreffende bestuur aan te wijzen vakbladen.³⁶ (Doelen: rechtszekerheid en rechtsgelijkheid).

Er werd een *Raad voor de Voedselvoorziening* ingesteld, die de secretaris-generaal van advies moest dienen bij de uitvoering van het Organisatiebesluit Voedselvoorziening. In deze Raad werden de grote lijnen van de voedsel-

³³ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 213.

³⁴ Van Hasselt, *Nederlandse Staatsregelingen en Grondwetten*, 453.

³⁵ Hoetink, (E.W.), *ESB*, No 1368, 158.

³⁶ Hoetink, (E.W.), *ESB*, No 1368, 160.

voorzieningspolitiek uitgestippeld en hier werd overlegd over een juiste arbeidsverdeling tussen de overheid en de organisaties voor de voedselvoorziening. 'Het zal echter van de werkzaamheid der organisaties en in het bijzonder van het goede inzicht van haar besturen afhangen, in hoeverre het daarmee door de Overheid gestelde doel: zelfwerkzaamheid van het bedrijfsleven en terugtreden der Overheid, inderdaad verwezenlijkt zal kunnen worden'. Aldus Dien Hoetink in één van haar publicaties in april 1942.³⁷ (Doel: rechtmatigheid).

Ook over de wijze waarop de rechtspraak voor de voedselvoorzieningsorganisaties werd geregeld worden we uitvoerig door Dien Hoetink zelf geïnformeerd in een publicatie van haar hand in *ESB* van juni 1943.³⁸ Zo schrijft zij dat op 25 augustus 1942 het 'Reglement Scheidsgerecht voor de Voedselvoorziening' tot stand kwam.³⁹ Voor dit scheidsgerecht dienden alle geschillen gebracht te worden die ontstonden tussen de bedrijfsschappen enerzijds en de bedrijfsgenoten anderzijds. De uitspraken van het scheidsgerecht werden eveneens in het Voedselvoorzieningsblad gepubliceerd. Als tweede belangrijk onderdeel voor de 'rechtspraak' van de verticale organisatie voor de voedselvoorziening noemt Dien Hoetink het Besluit Tuchtrechtspraak Voedselvoorziening van 21 september 1942.⁴⁰ Dit besluit regelde de tuchtrechtspraak voor het gebied der voedselvoorziening en bevatte onder andere de tuchtrechtelijke sancties bij overtreding van verordeningen, uitgevaardigd krachtens het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 en de wijze waarop de voedselvoorzieningsorganisaties zelf aan deze rechtspraak konden deelnemen. (Doel: rechtszekerheid).

Op 18 mei 1940 had de *Führer* nog, overeenkomstig de afspraken van de tweede Haagse vredesconferentie van 1907 en overeenkomstig artikel 43 van het Landoorlogreglement, bepaald dat het in Nederland geldende recht van kracht zou blijven voor zover verenigbaar met de bezetting.⁴¹ Maar, inmiddels was de bezetter zelfs niet meer van plan zich aan de door Dien Hoetink ontworpen regelgeving te conformeren, die tijdens de bezettingsjaren onder de 'jurisdictie' van *Reichskommissar* Seyss-Inquart door de ondertekening van secretaris-generaal Hirschfeld als geldende regelgeving was vastgesteld en in de *Nederlandsche Staatscourant* afgekondigd.

³⁷ Hoetink, (E.W.), *ESB*, No 1368, 160.

³⁸ Hoetink, (E.W.), *ESB*, No 1422, 212-213.

³⁹ Besluit van 25 augustus 1942, *Nederlandsche Staatscourant*, no. 164.

⁴⁰ Besluit van 21 september 1942, *Nederlandsche Staatscourant*, no. 183.

⁴¹ Mok, *Collaboratie: Personen en patronen*, 31.

5.3.4 Het juridische belang van Dien Hoetink versus het praktische belang van de bezetter

Voor Dien Hoetink waren de zaken betreffende het tuchtrecht echter zeer duidelijk geregeld en zo konden deze volgens haar ook worden uitgevoerd. In de loop van de bezetting gingen de bezetters daar echter anders over denken. De keurig beschreven procedures duurden voor de bezetters te lang. Het was oorlog en tijdens oorlogen worden regels meestal met voeten getreden. Dit leidde tot grote ergernis bij Dien Hoetink en zij probeerde wat zij kon, om de schade te beperken. Er ontstond een conflict. Een conflict tussen partijen, een conflict tussen mensen, een conflict over belangen. Daar waar algemene belangen in het geding zijn moeten individuele menselijke belangen vaak wijken. Wat stelde het belang van Dien Hoetink uiteindelijk voor ten opzichte van de belangen van de bezetter? Had Van Oven niet reeds in 1933 gesteld dat het nieuwe Duitse recht geen ‘objectief’ recht meer was en derhalve, naar onze begrippen géén recht was?⁴² Wat stelde het belang van Dien Hoetink uiteindelijk voor ten opzichte van de belangen van RbVVO? We proberen de gang van zaken zoals deze in de zomer van 1944 leidde tot de arrestatie van Dien Hoetink, te reconstrueren.

5.4 De arrestatie

5.4.1 De reconstructie volgens Trienekens en Dols

De reconstructie van de arrestatie van Dien Hoetink beginnen we bij de versie van Trienekens, weergegeven in zijn proefschrift van 1985. Hij beschrijft enige ‘schermutselingen’ (einde 1942 en begin 1943) tussen *Ernährung und Landwirtschaft* en RbVVO over de overplaatsing en het ontslag van een onderschikte ambtenaar. In dit geval was er volgens Trienekens nog geen sprake van hooglopende conflicten. Dit was volgens hem wel het geval bij de gevangenneming van Dien Hoetink.⁴³ Uit de archieven worden we over het gebeuren niets wijzer, noteert Trienekens. Stukken die op de zaak zelf betrekking hebben zijn niet aanwezig; wel vindt hij een schrijven van Hirschfeld met pogingen haar vrij te krijgen en een condoleance-schrijven van Louwes van 1 augustus 1945 aan de moeder van Dien Hoetink als duidelijk geworden is dat zij niet meer uit gevangenschap zal terugkeren. In deze brief schrijft Louwes dat hij nauwer met haar heeft samengewerkt dan met wie dan ook. Zij wordt in de bestuursalmanak van 1943-1944 als eerste genoemd, belast met ‘juridische en algemeen economische aangelegenheden, zaken be-

⁴² Van Oven, ‘Objectief recht’, 709-710.

⁴³ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 97.

treffende de bedrijfsorganisatie, uitgave van wettelijke maatregelen op het gebied der voedselvoorziening'.⁴⁴ We volgen Trienekens nu even letterlijk:

Aangezien Louwes' aandacht allereerst gericht was op de organisatie als middel om het voedselvoorzieningsvraagstuk op te lossen, kon zij (Dien Hoetink) een zeer belangrijke plaats innemen. Zij was immers degene, die aan de organisatorische inzichten van Louwes, inzake de regeling van de voedselvoorziening en met name de opbouw van de organisatie, juridische vorm gaf. Verder was zij één van de contactpersonen met de ondergrondse organisaties. In de verhoudingen met de bezetter vervulde zij een merkwaardige rol. Na moeilijk verlopende gesprekken tussen Louwes en diverse Duitse autoriteiten (ook Rauter hoorde hierbij!) werden zij door haar op de gang opgewacht. Zij las hen dan danig de les: hoe zij het wel durfden *dem armen Herrn Louwes* het leven zo moeilijk te maken.⁴⁵ Wat zij deed was natuurlijk uiterst gevaarlijk. Dat zei Dols, maar deze zeer bekwame vrouw moet dat ook zelf beseft hebben.⁴⁶

De aanleiding tot haar arrestatie was, aldus Trienekens die een gesprek met prof.dr. M.J. Dols (destijds hoofd van de afdeling Voedingsvraagstukken van RbVVO) aanhaalt uit 1979, het uitlekken van het protestschrijven van Louwes van 26 oktober 1943 tegen de exporteisen betreffende levensmiddelen.⁴⁷ Volgens Dols werden al spoedig exemplaren van dit schrijven in Den Haag op de tram verspreid. Dit was natuurlijk tegen het zere been van de bezetter en ook Louwes was hier niet blij mee, gezien de vele moeite die hij zich binnen RbVVO getrooste om het personeel met de grootst mogelijke nadruk aan de vertrouwelijkheid van stukken en informatie te binden, ten einde te voorkomen dat de bezetter 'onnodig' geïrriteerd werd.

5.4.2 De reconstructie aan de hand van eerdere verklaringen van Dols en anderen

Om oorzaak en gevolg goed uit elkaar te kunnen houden, moeten we hier constateren dat de 'aanleiding' voor de arrestatie van Dien Hoetink wel een uitgelekte brief was, maar dat het niet de in 1979 door Dols genoemde protestbrief over de exporteisen was. We zullen later overigens nog zien dat het om een 'gezochte' aanleiding ging. Er is geen enkele reden om Dols als getuige of Trienekens als penvoerder niet serieus te nemen. In 1979 was dit de gehele waarheid voor Dols zoals deze, op dat moment, in zijn geheugen lag opgeslagen. Maar, 33 jaar eerder hadden Dols en met hem andere getuigen een andere brief genoemd met een heel ander onderwerp, een onderwerp dat veel dichter bij het dagelijkse juridische werk van Dien Hoetink lag,

⁴⁴ Bestuursalmanak 1943-1944, 422.

⁴⁵ Deze informatie kreeg Trienekens tijdens een gesprek op 29 maart 1979 met M.J.L. Dols.

⁴⁶ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 97-98.

⁴⁷ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, bijlage 1, 431-441.

namelijk de tuchtrechtspraak bezien in het licht van de zwarte handel. Hier zien we de problematiek van het in zekere mate onbetrouwbaar zijn van het menselijk geheugen. *Oral history* kan zeker belangrijke inzichten verschaffen, maar zij is vaak onbetrouwbaar ten aanzien van (praktische) feiten.⁴⁸

Trienekens verklaarde in juni 2004: ‘... de schuld van het noemen van de verkeerde protestbrief moet enkel bij mij gelegd worden. Dols heeft, begrijpelijk na 35 jaar, geen datum van het betreffende protestschrijven genoemd. Wel zei hij, dat hij de oorspronkelijke auteur was. Op grond van mijn archiefonderzoek wist ik zeker dat het protest van 26 oktober 1943 door Dols was geformuleerd. Al tijdens de interviews nam ik (te van zelf sprekend) aan dat het om dit protest handelde en heb daaromtrent geen nadere vragen gesteld. Bij deze blijkt nu, dat beide protesten uit zijn koker kwamen’.⁴⁹

In 1979 schrijft De Jong in een voetnoot van zijn standaardwerk over Wereldoorlog II:

In de zomer van `44 liet Rauter, één van Louwes felste tegenstanders, bij deze en een aantal van zijn hoofdambtenaren huiszoeking doen. Er werd niets gevonden. Bij wijze van wraak liet Rauter toen twee van Louwes` medewerkers, mej. mr. E.W. Hoetink en mr. Th. De Haas arresteren. Beiden stierven in de concentratiekampen.⁵⁰

Deze kennis had De Jong uit de processenverbaal van het onderzoek inzake de arrestatie van mr. E.W. Hoetink, dat is uitgevoerd in mei 1946 door het Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland.⁵¹ In dit dossier bevindt zich onder andere het procesverbaal van een verhoor van Dols door twee verbalisanten van deze subcommissie op zaterdag 20 april 1946.⁵² Tijdens dit verhoor meldde Dols dat Louwes op 18 maart 1944 van de *Ministerialrat* Von der Wense van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* een schrijven had ontvangen, waarin werd gewezen op het toenemen van de zwarte handel en het nalaten van de inleveringen aan de betrokken autoriteiten. Von der Wense drong aan op het treffen van strenge maatregelen, teneinde de zwarte handel de kop in te drukken en betere inleveringen van landbouwproducten te verkrijgen. Dols vertelde ook dat door hem van deze brief een ‘fotocopie’ voor het geheim archief gemaakt werd en hij overhandigde een exemplaar van dit schrijven aan de verbalisanten.

⁴⁸ Dolk, *Twee zielen, twee gedachten*, 13.

⁴⁹ Brief van G.M.T. Trienekens van 23 juni 2004 als reactie op het concept van dit proefschrift.

⁵⁰ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Deel 7, 153-154.

⁵¹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, dossier Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, procesverbaal onderzoek inzake de arrestatie van mr. E.W. Hoetink, (mei 1946).

⁵² NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 4-6.

Volgens Dols vertelde Louwes hem dat hij van plan was Von der Wense scherp van repliek te dienen en dat met hem over het concept gesproken was. Louwes beantwoordde Von der Wense bij schrijven van 18 april 1944. Dols bood in 1946 de verbalisanten ook een afschrift van dit schrijven aan. (zie bijlage C).⁵³ Naar hij de verbalisanten mededeelde werd de brief aan Von der Wense, die op zich niet 'geheim' was, door Louwes wel als 'streng vertrouwelijk' behandeld. Niettemin raakte de brief in vreemde handen en was volgens Dols 'illegaal op de tram ter lezing aan het publiek aangeboden'. Hierop gaf Louwes onmiddellijk aan G. Diepenhorst, de directeur van de Centrale Controle Dienst, de opdracht om een onderzoek in te stellen op welke wijze deze brief naar buiten kon zijn verspreid. Deze kon niet achterhalen hoe dit was geschied.

In zijn brief aan Von der Wense geeft Louwes een nauwkeurige analyse van de oorzaken van de zo sterk toegenomen omvang van de zwarte handel. Hij stelt dat er tot de herfst van 1942 op de uitvoering der voedselvoorzieningsmaatregelen weinig aanmerkingen te maken waren. De overgrote meerderheid van het volk vond het tot dan onfatsoenlijk om aan de zwarte handel deel te nemen. Louwes schreef de ontwikkelingen rond de zwarte markt toe aan de sterk toegenomen geldvoorraad (er was immers ook weinig te koop!) en aan het wegvallen van de deviezenregeling tussen Duitsland en Nederland. Ook verwees Louwes nog eens naar de rede van Göring over de zwarte handel en de rantsoenering in de bezette gebieden. Deze rede had veel kwaad bloed gezet onder de Nederlandse bevolking. Dit alles leidde er volgens Louwes toe dat er zich in de winter van 1942 op 1943 – een periode waarin er ook nog sprake was van een geïntensiveerde tewerkstelling in Duitsland, het terugbrengen van de Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap en een actie tegen de studenten – een uitstekende voedingsbodem ontwikkelde voor 'een sterke verslapping van den wil tot medewerking aan de voedselvoorziening'. Al deze zaken werden voor de voedselvoorziening van direct belang toen de afgifte van distributiebescheiden werd verbonden aan het afstempelen van de stamkaart door de arbeidsbureaus. Hierdoor konden vele mensen – met name de onderduikers – niet meer 'langs de normale weg' aan voedsel komen en leidde deze maatregel rechtstreeks naar de zwarte handel.

'Dit alles geschiedt in een tijd, dat de verzorging met voedingsmiddelen uit geheel natuurlijke oorzaken steeds minder wordt. Daarbij zijn nu de laatste maanden nog gekomen de onderwaterzettingen, welke de voedselpositie nog aanmerkelijk slechter maken. Wij zijn met onze rantsoenen zoover gekomen, dat het blote bestaan der menschen wordt bedreigd en honger of de

⁵³ De brief van 18 april 1944 bevindt zich ook in de: Archieven betreffende de voedselvoorziening 1939-1945, inv. nr. 184, doos 51.

Tabel 5.1 Overzicht tuchtrechtspraak voor de voedselvoorziening in eerste aanleg.⁵⁴

Aantal uitspraken		Opgelegde boetes in guldens
1940	4.963	104.312
1941	7.525	354.681
1942	20.789	1.406.336
1943	22.227	2.526.032
1944	18.607	2.935.105
1945	10.172	2.540.187

dreiging van honger heeft nu een keer de neiging de grenzen tussen het geoorloofde en het niet-geoorloofde te doen vervagen’.

Louwes vroeg zich vervolgens af welke middelen RbVVO ten dienste stonden om ‘de geestesgesteldheid van het gehele volk en wel speciaal die van de boeren’ in positieve zin te beïnvloeden. Hij wees er op dat de beste middelen om het gehele volk te bereiken zoals de pers, toespraken op vergaderingen en de radio niet meer of door allerlei omstandigheden in ieder geval in onvoldoende mate ter beschikking stonden.

Kort omschreven was de positie van de leidinggevende organen van de Voedselvoorziening deze: ‘dat wij hebben te vechten tegen een door allerlei omstandigheden buiten onze wil steeds slechter wordend moreel der bevolking zonder te kunnen beschikken over voldoende middelen tot verweer’. Volgens Louwes had het dan ook geen zin, om door zwaardere straffen, het uitvoerend apparaat aan te zetten tot iets dat tegen het rechtsgevoel inging. Hij constateerde overigens bij de tuchtrechters toch al een aanmerkelijke verbetering in die zin dat zij zwaardere straffen oplegden (zie Tabel 5.1).

Als enige oplossing zag Louwes toch om via betere publiciteit, met name van alle cijfers op voedselvoorzieningsgebied, waarbij hij dan natuurlijk vooral doelde op de ‘exportcijfers’ richting Duitsland, de opinie van het Nederlandse volk te beïnvloeden. Het voedselvoorzieningsapparaat kon niet langer teren op het in vooroorlogse jaren en gedurende het eerste oorlogsjaar verkregen vertrouwen. Hij eiste van de bezetters dat er geen export naar Duitsland meer zou plaatsvinden zonder compensatie.

Volgens Dols bereikte hem begin augustus 1944 in de namiddag op kantoor het bericht dat er door de *Sicherheitsdienst* (SD) en met name door de heer Munt een onderzoek ten huize van de heer Louwes was ingesteld.⁵⁵ Navraag bij de heer Louwes leerde hem dat de huiszoeking te maken had met de verspreiding van de door Louwes geschreven brief, die inmiddels ook in de illegale pers verschenen was. De SD had bij Louwes ook navraag gedaan

⁵⁴ *Handelingen der Nederlandsche Juristen Vereniging*, 1947–I, 229.

⁵⁵ NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 5.

omtrent Dols. Deze heeft echter nimmer enige last van de SD ondervonden. Diezelfde avond werd Dols, volgens zijn zeggen, door mr. J.Th. Bonnerman (de algemeen-secretaris van RbVVO) in kennis gesteld van het feit dat de SD ook bij hem een huiszoeking had uitgevoerd. Er werd evenwel niets gevonden. Ook mr. A. Greebe (hoofd afdeling Personeel en Materieel van RbVVO) informeerde Dols over het feit dat hij door de SD bezocht was. Aan hem was ook het adres van mr. Th. de Haas (contact-ambtenaar voor de Tuchtrechtspraak van RbVVO) gevraagd. Greebe had de SD dit adres overigens niet verstrekt. Mr. De Haas werd echter de volgende morgen op het RbVVO-kantoor op de Bezuidenhoutseweg 30 gearresteerd. 'Op dienzelfden morgen, dat de heer De Haas werd medegenomen, werd Mejuffrouw Hoetink uit een vergadering weggeroepen en eveneens gearresteerd. Volgens mij (Dols) zijn beiden gearresteerd om verhoord te worden in verband met het illegaal verschijnen van den brief van den Heer Louwes'.

Naast het verlies van mr. Th. De Haas en mw.mr. E.W. Hoetink kreeg RbVVO ook nog een aantal andere verliezen te incasseren. Trienekens noemt mr. J.W.C. Tellege en F.V. Valstar, aanvankelijk regeringscommissaris voor Groente en Fruit en later voorzitter van het Hoofdbedrijfschap voor Akkerbouwproducten, deze werd 's nachts uit zijn huis gelokt en waarschijnlijk door Nederlandse WA-mannen⁵⁶ vermoord. Verder werden vijf personen gegijzeld of naar een concentratiekamp gezonden, onder wie twee PVC's. Volgens Trienekens vielen er op provinciaal niveau relatief veel ontslagen, omdat daar de invloed van nationaal-socialistisch georiënteerde Duitse en Nederlandse personen groter was dan op nationaal niveau. 'Bij de bedrijven zijn verhoudingsgewijs niet veel ontslagen te melden, maar dit beeld is nogal geflatteerd, daar bij de instelling van deze organen alleen de voor de Duitsers acceptabel lijkende bestuurders van de vroegere Centrales in de nieuwe besturen terecht zijn gekomen. Samengevat mag volgens Trienekens toch worden geconcludeerd dat het tijdens de bezetting bekleden van een leidinggevende functie in de organisatie voor de Voedselvoorziening, ondanks de redelijke verhoudingen met de bezetter, een bedreigd bestaan opleverde. Louwes heeft echter nooit tegen de Duitsers gezegd: Nu blijf je van mijn medewerkers af, anders stap ik op'. Een houding die Dien Hoetink waarschijnlijk wel verwacht had, gezien haar eigen scherpe opstelling tegenover de Duitse bezetter. Daar waren de gevallen volgens Trienekens veel te divers van aard voor en de onschuld aanvechtbaar. Bovendien stond met name de hoofdafdeling *Ernährung und Landwirtschaft* met zekere regelmaat aan de zijde van Louwes om de betreffende personen te beschermen, ook al is in

⁵⁶ WA-mannen zijn leden van de 'Weerafdeling' van de NSB.

enkele gevallen het initiatief tot gevangenneming expliciet van *Ernährung und Landwirtschaft* uitgegaan.⁵⁷

5.4.3 De toedracht rond de arrestatie

De arrestaties van mr. De Haas en mr. Dien Hoetink vonden plaats op 3 augustus 1944. De heer G. Pas, de toenmalige ordonnans van Louwes, wist ons in maart 2000 te vertellen dat hij op de dag van de arrestaties van Louwes de opdracht kreeg om 'meijuffrouw' Hoetink te waarschuwen dat de *SD* er aan kwam.⁵⁸ De arrestatie van Dien Hoetink vond plaats op de eerste étage van Bezuidenhoutseweg 30 (thans Economische Zaken). 'Ik zie die lui nog zo de trap op komen'!, aldus de heer Pas. Zij was dus op kantoor op haar kamer. Ik moest zeggen dat ze via de achterdeur weg moest vluchten door het 'Haagsche Bos'. Achter het gebouw van RbVVO lag een bruggetje naar het Haagse Bos. Het is haar echter niet gelukt om tijdig weg te komen en ze is gearresteerd. Zij nam een afwachtende houding aan.

Pas moest zelf ook weg van Louwes. Als jonge man was hij kwetsbaar vanwege zijn leeftijd (*Arbeitseinsatz*). 'Ik heb mijn jas gepakt en ben weggegaan'. Hij wist zich dan ook niet meer te herinneren of de kamer van Dien Hoetink verzegeld werd. 'Die *SD*-ers waren van pik ik heb je! Wie ze te pakken hadden en wat ze te pakken hadden aan stukken lieten ze niet meer los'.

Ook mevrouw A. Wagner, de toenmalige secretaresse van Dien Hoetink, kon zich in maart 2000 nog goed de arrestatie van Dien Hoetink voor de geest halen.⁵⁹ De werkkamer van mevrouw Wagner lag tussen de kamer van Dien Hoetink en het werkvertrek van de overige medewerkers in. 'Meijuffrouw' Hoetink werd weggevoerd vanuit haar kantoor. Aldus mevrouw Wagner. 'Ik moest illegale stukken wegspoelen door het toilet. Mr. Bonnerman zei toen nog glimlachend: 'juffrouw Wagner loopt met haar broek vol illegaliteit'! Het kostte mevrouw Wagner overigens de grootste moeite om alle papieren weggespoeld te krijgen en niet de argwaan van de *SD* te wekken.

Dien Hoetink had op haar kamer een koffertje klaar staan, omdat zij voornemens was om een paar dagen weg te gaan. Dat koffertje heeft mevrouw Wagner later op het kantoor van de *SD* aan de Nassaulaan gebracht. Zij hoorde daar toen iemand het koffertje in een belendende kamer afgaf, zeer waarschijnlijk aan Munt, het hoofd van de *Sicherheitspolizei*, nog zeggen: *Fräulein Wagner, wie sieht sie aus?* Volgens mevrouw Wagner is zij daarna nog een paar keer naar de *SD* gegaan om 'spullen' voor Dien Hoetink te brengen

⁵⁷ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 98-99 en 106. De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden*, deel 7, eerste helft, 152-153.

⁵⁸ Gesprek met de heer G.Pas op 28 maart 2000 in Den Haag.

⁵⁹ Gesprek met mevrouw A. Wagner op 9 maart 2000 in Den Haag.

en om te vragen waar ze was. Louwes heeft haar uiteindelijk verboden om dit nog langer te doen. Hij vertelde haar dat de SD haar anders ook nog zou oppakken.

Dols vertelde in 1946 aan de verbalisanten dat het de heer Louwes ter ore was gekomen dat mr. De Haas zich 'onheus' tegenover de SD had uitgelaten. Daarom verzocht Louwes aan Bonnerman en Dols om 'de diverse ambtenaren te verzoeken zich bij een eventueel verhoor zo correct mogelijk te gedragen'.⁶⁰ Dit bericht had Dien Hoetink niet meer bereikt. 'Mej. Hoetink kennende, heeft bij mij, alsmede bij andere leidende ambtenaren de overtuiging bestaan, dat Mej. Hoetink misschien op te duidelijke wijze haar meening en opvattingen omtrent het Duitsche optreden bekend heeft gemaakt. Dit vermoeden is later ook wel bevestigd door den Heer Von der Wense', aldus Dols.

Ook Bonnerman is in 1946 door de verbalisanten van het Bureau opsporing oorlogsmisdadigers gehoord. Hij verklaarde dat de door Von der Wense aan Louwes gezonden brief van maart 1944 en het antwoord van Louwes daarop van 18 april 1944 'hem aanleiding had gegeven om de gezonden brief met het antwoord te doen copiereen en vermenigvuldigen en aan de illegale pers te doen verstrekken'.⁶¹ Hij was derhalve de 'ware' schuldige met betrekking tot de illegale verspreiding van de brief. Inderdaad is door de illegale pers de brief en het antwoord ter kennis van de bevolking gebracht. De Duitsers hebben hiervan eveneens kennis gekregen en hebben geprobeerd de volgens hen schuldigen van deze openbaarmaking te vinden. Bonnerman verklaarde ook nog dat, volgens de broer van mejuffrouw Hoetink, Von der Wense in deze arrestatie een bijzondere rol had gespeeld.⁶² Bonnerman zou dit hebben vernomen van de Duitser Munt.

De Duitser Munt was in 1942 als *Kriminal-Kommissar* naar 's-Gravenhage gekomen. Hij was in dienst bij de *Sicherheitspolizei*. Van april 1944 tot aan de capitulatie van Duitsland in mei 1945 was hij chef van de *Aussenstelle* gevestigd aan de Nassaulaan 23. In deze functie had hij opdracht ontvangen van *Brigadeführer*⁶³ Naumann, de chef van de *Sicherheitspolizei* in Nederland, om een onderzoek in te stellen naar de vraag 'wie van de leidende ambtenaren van RbVVO een geheim schrijven van Seyss-Inquart, bestemd voor Directeur-Generaal Louwes en zijn leidende functionarissen van genoemd bureau, aan de illegale pers ter kennis had gebracht'.⁶⁴ Volgens Munt was het echter niet wel mogelijk om een dergelijke zaak na 2 maanden nog met succes te

⁶⁰ NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 5.

⁶¹ NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 2-3.

⁶² Hier wordt kennelijk bedoeld op de pogingen die prof. Henk Hoetink bij Von der Wense ondernam om Dien vrij te krijgen. Von der Wense beloofde zijn best te zullen doen.

⁶³ *Brigadeführer* = generaal-majoor.

⁶⁴ NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 1-2.

onderzoeken. Hij meende dan ook persoonlijk niet tot arrestatie van één van de medewerk(st)ers van RbVVO te kunnen overgaan. *Pro forma* deed hij nog huiszoeking bij Louwes en enige andere functionarissen, van wie hij zich in 1946 niet meer de namen wist te herinneren. Ik heb, aldus Munt, aan *Obersturmführer*⁶⁵ Warnicke van de afdeling *Wirtschafts-Angelegenheiten* gemeld dat ik niets bezwarends kon vaststellen. Warnicke raadde mij aan om samen met hem naar Von der Wense te gaan, hetgeen geschiedde. Von der Wense zou Warnicke en Munt verklaard hebben dat ‘Mej. Mr. Hoetink als Duitsch-vijandig moest worden beschouwd en dat zij volgens hem er voor in aanmerking kwam te worden aangewezen als de schuldige voor het doorzenden van het geheime schrijven’.

Na het onderhoud met Von der Wense ontving Munt, naar zijn zeggen, van Naumann, de chef van de *Sicherheitspolizei*, het bevel om tot arrestatie van Dien Hoetink over te gaan. Munt vermoedde dat Von der Wense Naumann telefonisch van één en ander in kennis had gesteld en hem had verzocht tot arrestatie over te gaan. Von der Wense zou daarbij hebben aangegeven dat ‘zij nimmermeer mocht terugkeren omdat zij steeds moeilijkheden voor hem veroorzaakte’. Volgens Munt bedoelde Von der Wense dat Dien Hoetink niet gehandhaafd kon worden in haar functie op RbVVO. Von der Wense wilde voor de buitenwereld de indruk wekken dat hij zich voor de vrijlating van Dien Hoetink beijverde teneinde de samenwerking met Louwes niet in gevaar te brengen.

De familie van Dien Hoetink was – door Louwes? – van de arrestatie van Dien Hoetink op de hoogte gebracht. Daarop had de familie kennelijk de Haagse advocaat en procureur mevrouw mr. R. Stapel in de arm genomen. Zij verklaarde dat zij persoonlijk van de broer van Dien Hoetink, prof. Henk Hoetink, vernomen had dat Von der Wense wilde helpen om Dien Hoetink vrij te krijgen. Prof. Henk Hoetink had namelijk in haar bijzijn per telefoon met Von der Wense gesproken, waarbij duidelijk werd dat Von der Wense van plan was al zijn invloed aan te wenden om Dien Hoetink te helpen.

Al deze verklaringen brengen enige lijn aan in wat er in die dagen allemaal gebeurde. De diverse verklaringen aan de verbalisanten van het Bureau opsporing oorlogsmisdadigers Zuid-Holland komen op zich redelijk overeen, maar verschillen toch ook aanmerkelijk op onderdelen. Dat zal mede gekomen zijn omdat alle betrokkenen ‘hun’ verhaal vertellen, gezien vanuit ‘hun’ gezichtsveld in deze problematiek.

Ook directeur-generaal ir. S.L. Louwes van RbVVO werd zelf in 1946 door de verbalisanten van het opsporingsbureau gehoord. Hij verklaarde dat hij op 18 maart 1944 van de chef van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*, Von der Wense een brief kreeg over de bestrijding van de zwarte

⁶⁵ *Obersturmführer* = eerste luitenant.

handel.⁶⁶ ‘Omdat ik mij over dit schrijven zeer kwaad maakte, heb ik in verband daarmee een brief geschreven aan Von der Wense. Deze brief heb ik niet teruggekregen, zoodat vaststaat dat mijn brief is terechtgekomen bij den Rijkscommissaris Seyss-Inquart’.

Kort na het verzenden van zijn brief vernam Louwes dat deze in de illegale pers was verschenen en binnen RbVVO in de zogenaamde circulatiemap van de uitgaande stukken langs de verschillende diensthoofden van RbVVO was gegaan. Dit was niet zijn bedoeling geweest. Louwes vernam van Von der Wense dat Seyss-Inquart zeer ontstemd was geweest over de antwoordbrief van Louwes. Maar hij hoorde verder niets meer tot hij op 2 augustus 1944 onverwachts thuis bezoek kreeg van de SD onder leiding van Munt. Deze verklaarde dat hij kwam in verband met de brief en er werd *pro forma* huiszoeking gedaan, doch zonder enig resultaat. Vervolgens werd Louwes medegenomen naar het ministerie waar het onderzoek zonder enig resultaat werd voortgezet. Verschillende van zijn medewerkers werden eveneens verhoord en er werd in hun woningen huiszoeking gedaan. Ook alles zonder enig resultaat. Arrestaties zijn hier niet op gevolgd.

Op donderdag 3 augustus 1944 veranderde de zaak dramatisch. De letterlijke woorden van Louwes in het proces-verbaal: ‘Den volgenden dag, 3 augustus 1944, werd door Munt gearresteerd het Hoofd van de Juridische Afdeling van mijn bureau, genaamd mej. mr. Hoetink benevens mr. De Haas’. Waarom Dien Hoetink gearresteerd werd, wist Louwes op dat moment niet. Munt zou aan Louwes verklaard hebben dat mr. De Haas gearresteerd werd omdat hij illegaal materiaal in zijn bezit had. Louwes verklaarde aan de verbalisanten nooit van iemand te hebben vernomen wat de reden van de arrestatie van Dien Hoetink was. ‘Omdat zij niets met het schrijven van mijn brief aan Von der Wense uitstaande had, heb ik de overtuiging, dat men deze kwestie heeft aangegrepen om mr. Hoetink van mijn bureau te verwijderen’. Louwes verklaarde verder dat hij een jaar daarvoor een brief van Von der Wense had ontvangen, waarin deze hem mededeelde dat hij Dien Hoetink moest onthefpen van dat deel van haar werkzaamheden dat op de uitvoering van de maatregelen op zijn bureau (RbVVO) betrekking had. ‘Ik heb daar toen in het geheel geen antwoord op gegeven en geen stappen in die richting ondernomen’. Het was Louwes bekend dat het hoofd van de Zuivelafdeling van het Rijkscommissariaat Dr. Ratjen zeer gekant was tegen Dien Hoetink en deze Dr. Ratjen was dan ook naar zijn mening degene die achter de verdwijning van Dien Hoetink zat. Louwes geloofde niet dat het de bedoeling van Von der Wense was om Dien Hoetink in een concentratiekamp te krijgen. Dr. Ratjen achtte hij daar wel toe in staat. In Von der Wense zag Louwes

⁶⁶ NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46 6-7.

iemand die nog voor de Nederlandse voedselvoorziening heeft gedaan wat in zijn vermogen lag.

Er was Louwes ter ore gekomen dat het onderzoek van de SD eerst plaats vond nadat Rauter van één en ander in kennis was gesteld. Ook Von der Wense had problemen met Dr. Ratjen, maar hij kon deze niet wegwerken omdat Ratjen familie was van generaal F.C. Christiansen, de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*. Van Frau Langenmark, de secretaresse van Von der Wense, hoorde Louwes dat de Duitse jurist Grünewald⁶⁷ die werkzaam was op het bureau van Von der Wense, door toedoen van Dr. Ratjen voor straf was overgeplaatst in het leger, omdat hij stelling genomen had tegen de arrestatie van Dien Hoetink.

De verbalisanten van het Bureau opsporing oorlogsmisdadigers Zuid-Holland onderwierpen ook Von der Wense aan een verhoor. Hiertoe werd hij eind april 1946 voor enige dagen overgebracht vanuit zijn gevangenschap in Brussel naar de cellenbarakken in Scheveningen, alwaar hij onder meer het volgende verklaarde:⁶⁸ *Die Zusammenarbeit zwischen der Deutschen und Niederländischen Instanzen waren im groszen Ganzen gut, weil beiden den Wunsch hatten die Erzeugung und die Ernährungswirtschaft in Ordnung zu halten. Nach manchen Besprechungen mit den Niederländischen Instanzen, war verabredet so viel wie möglich zu produzieren und das Produzierte so gerecht wie möglich zu verteilen.* De wens om *die Erzeugung und Ernährungswirtschaft in Ordnung zu halten*, dat was, in modern jargon, de ‘missie’ van Von der Wense en zijn *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*.

Daar viel op zichzelf, gezien de omstandigheden van een vijandelijke bezetting, voor de Nederlanders nog wel mee te leven. Het ging vooral om de vraag hoe en met welke (dwang-)middelen de bezetter dacht dat te bereiken. In dat licht bezien ontstond er een meningsverschil tussen de bezetter en RbVVO, in deze ‘belichaamd’ door mr. Dien Hoetink, over de bestrijding van de zwarte handel. Von der Wense verklaarde aan de verbalisanten dat het de wens van de Duitse bezetter was om zwarte handelaren *kurzerhand* uit te sluiten, terwijl mr. Hoetink op het standpunt stond dat het hier een straf betrof, die alleen door de tuchtrechter of een ‘gewone’ rechtbank kon worden opgelegd. Van Duitse zijde vonden wij, aldus Von der Wense, dat de behandeling via de (tucht-) rechter te veel tijd vroeg en dat er in het algemeen te lichte straffen werden opgelegd. Ir. Louwes neigde meer naar het standpunt van mr. Hoetink en hij was niet bereid om haar als hoofd van de Juridische Afdeling te vervangen door iemand die meer geneigd was zich op de Duitse wensen te richten.

⁶⁷ Niet te verwarren met SS-Sturmabführer A. Grünewald de tweede *Lagerkommandant* van concentratiekamp Vught.

⁶⁸ NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232\46, 7-11.

Von der Wense herinnerde zich dat hij reeds aan het einde van 1943 aan Louwes verzocht had om Dien Hoetink te vervangen. Door de brief van Louwes van 18 april 1944 nam de druk op Von der Wense onevenredig toe. Seyss-Inquart, Rauter en zelfs de bureaucratie in Berlijn gingen zich er mee bemoeien. Von der Wense werd opgedragen om de Nederlandse autoriteiten duidelijk te maken dat zij drastische maatregelen dienden te nemen wanneer zij ingrijpen van Duitse zijde wilden voorkomen. De brief van Louwes van 18 april 1944 was niet het goede antwoord. Von der Wense verklaarde dan ook dat hij deze brief aan *General-Kommissar Fischböck*⁶⁹ had toegestuurd, die op zijn beurt de brief aan Seyss-Inquart voorlegde. Seyss-Inquart liet daarop persoonlijk aan Von der Wense weten dat deze laatste kennelijk niet hard genoeg optrad tegen RbVVO, want anders was het toch niet mogelijk geweest dat Louwes een dergelijke brief gestuurd had.

Von der Wense probeerde zijn 'verhoorders' de achtergrond van dit hele gebeuren te verklaren door te vertellen dat Louwes aan Duitse zijde werd beschouwd als: *der legale Leiter der Illegalen*.⁷⁰ Daarom werd er ook steeds op aangedrongen dat hij ter zijde gesteld zou worden en gevangengenomen. Volgens Von der Wense was er aan Duitse zijde wel eens opgemerkt: *Ein Persönlichkeit wie Louwes, kann man entweder nur in Amte laszen, oder man musz ihn erschiezen*.⁷¹

Von der Wense liet nadrukkelijk aan Louwes weten dat Seyss-Inquart ernstig verstoord was over de brief die Louwes op 18 april 1944 geschreven had. Het was evenwel een misrekening dat de zaak daarmee voorbij zou zijn. Vele weken later werd Von der Wense er namelijk vanuit de Landstand van op de hoogte gebracht dat de brief van Louwes aan hem in *Anti-Kreisen* in omloop was gebracht. Hij sprak Louwes hierop aan. Deze erkende bekend te zijn met het feit dat zijn brief al weken in omloop was en dat hij de oorsprong van het gebeuren niet kon achterhalen. Louwes ging er van uit dat de hele kwestie een zachte dood zou sterven. Von der Wense was evenwel de zorg toegedaan dat de SD de zaak zou oppakken.

Dat laatste gebeurde ook daadwerkelijk doordat op een gegeven ogenblik een exemplaar van de brief door de SD aan Rauter is voorgelegd met de me-

⁶⁹De *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* was een onderdeel van Fischböcks *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft*. Hirschfeld zou, volgens zijn eigen zeggen, nog lange gesprekken met Fischböck voeren om Dien Hoetink vrij te krijgen. Hij bevestigde het plaatsvinden van deze gesprekken op 13 en 14 oktober 1944 in een kort briefje aan Louwes. Zie: Geheim archief van de Regerings Commissaris voor de Akkerbouw en Veehouderij en de D.G. voor de Voedselvoorziening, inv. nr. 113. Uit het feit dat Fischböck toezegde zijn best te zullen doen om Dien Hoetink vrij te krijgen, leidt Trienekens af dat de bestrafing van Dien Hoetink veel zwaarder is uitgevallen dan de bedoeling van de Duitsers was. Zie: Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 98.

⁷⁰Zie ook: Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 70. Hier laat Dols (gesprek Trienekens-Dols van 10 mei 1976) Rijkscommissaris Seyss-Inquart ir. Louwes aanspreken met: *der legale Führer der Illegalität*. En: De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 152-153.

⁷¹Zie ook: De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 153.

dedeling dat men met de brief een omvangrijke *anti Deutsche Propaganda* aan het voeren was.⁷² Rauter zou vervolgens, naar Von der Wense vertelde, met de brief naar Seyss-Inquart gestapt zijn. Rauter meende namelijk dat er tegen Louwes persoonlijk opgetreden diende te worden.

Er werd echter alleen door de politie en de *SD* onderzocht wie de brief in omloop had gebracht. Huiszoekingen bij Louwes en op het RbVVO-kantoor en verhoren van Louwes en van een aantal RbVVO-medewerkers leverden niets op. Hierop kreeg Von der Wense bezoek van Warnicke en Munt die informatie over diverse RbVVO-medewerkers wilden hebben. Von der Wense meende zich tegenover de verbalisanten te herinneren dat er toen ook over Dien Hoetink gesproken werd in relatie tot de bestrijding van de zwarte handel en dat hij later vernomen had dat Warnicke zowel de kwestie van de brief als ook de kwestie van de bestrijding van de zwarte handel aan Naumann, de chef van de *SD*, had voorgelegd. Naumann had daarop bevel gegeven Dien Hoetink te arresteren omdat het, gezien de gang van zaken, aan-nemelijk was dat het openbaar maken van de brief via haar verlopen was.

Tegenwerpingen van de kant van Von der Wense en interventies door zijn medewerker Grünewald dat er geen bewijs en dus geen grond voor een arrestatie was, werden terzijde gelegd. Von der Wense meende dat men Dien Hoetink niet meer vrij wilde laten omdat zij tijdens verhoren steeds naar voren had gebracht dat zij anti-nationaal-socialistisch was ingesteld. Maar de werkelijke reden berustte misschien op een nog veel verdergaande complot-theorie. Dien Hoetink stond bij de Duitsers onder verdenking, bij RbVVO bijzondere opdrachten uit te voeren voor de naar Engeland uitgeweken minister van Landbouw en Visserij.⁷³

Een dergelijke verdenking van Duitse zijde was op zichzelf nog niet zo vreemd. Reeds in 1931 schreef mr.dr. A.A. van Rhijn een verhandeling over de staatkundige theorie van het Nationaal-Socialisme. In beknopt bestek geeft Van Rhijn hierin de sfeer aan waaruit het Nationaal-Socialisme is ontstaan en de strijd van het Nationaal-Socialisme tegen het liberalisme en de sociaal-democratie. 'Het Nationaal-Socialisme stelt de gemeenschap voorop; pas daarna volgt de individu, dat zijn positie aan de gemeenschap ontleent'.⁷⁴ In hetzelfde jaar schreef hij in het Haagsch Maandblad een verhandeling over het program van de Nationaal-Socialistische Deutsche Arbeiderspartij. Hij wijst dan al op de Nationaal-Socialistische antipathie tegen de Joden: '..... een

⁷² NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 8.

⁷³ Bedoeld wordt: mr.dr. A.A. van Rhijn. (Destijds nog, secretaris-generaal Van Rhijn en Dien Hoetink werkten tussen 1934 en 1940 zeer nauw samen aan de Landbouwcrisiswetgeving). Met het vertrek van Van Rhijn naar Engeland was Dien Hoetink de meest deskundige op het departement op het gebied van de Landbouwordeningswetgeving. NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 10.

⁷⁴ Van Rhijn, 'De staatkundige theorie van het Nationaal-Socialisme', 2.

Jood kan geen volksgenoot zijn en mist dus de rechten van den staatsburger'.⁷⁵ Het is overduidelijk, Dien Hoetink had vanaf 1934 samengewerkt met een man die, evenals zichzelf en haar familie, sterk anti-Duits was en die dat in zijn werkomgeving, en aan de buitenwereld liet weten ook! Maar is het aan te nemen dat er in 1944 nog contacten zouden hebben bestaan tussen Dien Hoetink en mr.dr. A.A. van Rhijn? Het antwoord luidt ontkennend. Vanaf 1 mei 1941 trad Van Rhijn niet langer op als minister van Landbouw en Visserij. Per die datum was hij benoemd tot voorzitter van de buitengewone Algemene Rekenkamer te Londen. Hij zou zich verder in Londen ook niet meer met de landbouw bezighouden. Hij was vanaf 1943 bovendien voorzitter van de 'Commissie algemene richtlijnen toekomstige ontwikkeling der Sociale Zekerheid in Nederland' en voorzitter van de 'Commissie-Van Rhijn', een adviescommissie over de wettelijke regeling van ondernemingsraden in Nederland na de bevrijding.⁷⁶

Volgens Von der Wense zou prof. Henk Hoetink, die hem tijdens deze kritische dagen opbelde en hem verzocht om iets voor zijn zuster te doen en aan wie hij moest mededelen dat het gedrag van Dien Hoetink het hem erg moeilijk maakte om haar onmiddellijke vrijlating te verkrijgen, verklaard hebben dat hij zeer scherpe uitlatingen door zijn zuster tegen het nationaal-socialistische Duitsland zeer wel voor mogelijk hield.

De pogingen om Dien Hoetink vrij te krijgen zouden met nadruk zijn voortgezet (in opdracht van Von der Wense) door Grünewald, een jurist van *Ernährung und Landwirtschaft*, die altijd veel contact over juridische aangelegenheden met Dien Hoetink had gehad. Vanuit Arnhem, waar *Ernährung und Landwirtschaft* inmiddels gevestigd was en later (tijdens de slag om Arnhem) vanuit Enschede, probeerde Grünewald er uit alle macht achter te komen door wie en hoe de vrijlating van Dien Hoetink verkregen zou kunnen worden.

Dit leidde tot een controverse tussen hem en Dr. Ratjen de *Sachbearbeiter für Milch und Molkerei-Angelegenheiten*. Ratjen was er namelijk heilig van overtuigd dat Dien Hoetink de promotor van de anti-Duitse-gezindheid binnen RbVVO was. Ratjen legde zijn ongenoegen voor aan zijn oom, General Christiansen de *Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden*. Deze zou vervolgens tegen Von der Wense gezegd hebben dat Grünewald van rechtswege neergeschoten behoorde te worden, maar dat hij verder geen stappen zou ondernemen wanneer Von der Wense Grünewald onmiddellijk zou ontslaan en naar Duitsland terug zou sturen.

Von der Wense verklaarde aan de verbalisanten dat hij dit allemaal naar voren bracht om te bewijzen dat de inspanningen van *Ernährung und Land-*

⁷⁵ Van Rhijn, 'Het program van de Nationaal-Socialistische Deutsche Arbeiderspartij', 383.

⁷⁶ www.parlement.com

wirtschaft om Dien Hoetink vrij te krijgen erg ver waren gegaan. Zelfs zo ver dat het eigen personeel van *Ernährung und Landwirtschaft* in gevaar werd gebracht.

Ich versichere abschliessend nochmals, dasz ich keineswegs die Verhaftug von Fräulein Hoetink veranlaszt habe, sondern im Gegenteil, alles getan habe was in meiner Kräften stand um die Verhaftung rückgängig zu machen. Um schärfere Masznahmen zu verhüten, habe ich mich bereit erklärt, auf die Entlassung von Fräulein Hoetink zu dringen. Ich persönlich habe, ebenso wie Herr Grünewald Fräulein Hoetink als ungewöhnlich kluge und kenntnisreiche Frau geschätzt und sachlich gerne mit Ihr zusammengearbeitet. Politische Gegensätze sind nicht aufgetreten weil wir die Sachliche Basis niemals verlassen haben und gerade auch dies war ein Grund zu meiner Wertschätzung von Fräulein Hoetink.

Een nog verdergaand ‘inkijkje’ achter de Duitse coulissen leverde het verhoor door het Bureau opsporing oorlogsmisdadigers op van de economische specialist van de (inlichtingendienst van de) *Sicherheitsdienst*, H.J. Fahrenholtz.⁷⁷ Deze Fahrenholtz had in het kader van zijn inlichtingen-werk na het illegaal verschijnen van de brief van Louwes aan Von der Wense, uitvoerig contact met beide laatstgenoemde heren. Volgens Fahrenholtz stond Louwes op dat ogenblik bij de *Sicherheitsdienst* en bij Rauter al lang bekend als de ‘typische man’ van het werkelijke sabotagewerk bij het departement. Daarbij was hij echter zeer bekwaam en vakkundig. Zozeer zelfs dat ik (Fahrenholtz) kan beweren: ‘dat Von der Wense niet de leiding had doch ing. Louwes. Alleen die beheerste de materie volledig’.⁷⁸ Von der Wense is dan ook meerdere malen van Duitse zijde voor Louwes gewaarschuwd.

Bij het in het openbaar verschijnen van de brief van Louwes, zag men deze ‘geste’ als zuivere anti-Duitse propaganda van de kant van Louwes. Nadat Rauter inzage had gekregen vroeg deze aan Seyss-Inquart toestemming om een onderzoek in te stellen. Na verkregen toestemming heeft Rauter aan Naumann en deze aan Munt, volgens de geldende dienstweg opdracht gegeven de daders op te sporen. Warnicke werd als deskundige op het gebied van de Voedselvoorziening aan Munt als adviseur toegevoegd. Volgens Fahrenholtz zag Rauter in deze kwestie een gelegenheid om te bewijzen dat Louwes niet de Duitse belangen diende.

Volgens Fahrenholtz is Dien Hoetink in arrest gebleven op aandringen en onder verantwoordelijkheid van Rauter, omdat deze in Dien Hoetink een gevaar voor de Duitse belangen zag. Daarenboven wenste Rauter Louwes kenbaar te maken dat zijn spel werd doorzien en dat alleen zijn kundigheid hem van Duitse maatregelen tegen zijn persoon redde. ‘Door de omstandig-

⁷⁷ NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 11-13.

⁷⁸ NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 12.

heden is juist zij als offer gevallen omdat er geen juiste en pertinente bewijzen tegen ing. Louwes konden worden aangevoerd’.

Waarom arresteerde Rauter, die verantwoordelijk was voor de openbare orde en veiligheid⁷⁹ niet recht toe recht aan degene die hij werkelijk verantwoordelijk hield voor het ondermijnen van het Duitse gezag, te weten: ir. S.L. Louwes? Het rechtstreekse antwoord luidt: omdat Seyss-Inquart hem dat verbod! Op dinsdag 21 mei 1946 vertelde Rauter dat persoonlijk aan de verbalisanten.⁸⁰

Na lezing van genoemd schrijven (van Louwes van 18 april 1944) ben ik direct naar den Rijkscommissaris gegaan en eischte van hem dat Ir. Louwes afgezet zou worden, omdat hij op grond van genoemd schrijven niet gehandhaafd kon worden als Directeur voor de Voedselvoorziening. De rijkscommissaris maakte hiertegen bezwaar, omdat Ir. Louwes voor de Voedselvoorziening onmisbaar was. Voor mij persoonlijk stond het pertinent vast, dat Ir. Louwes anti-Duitsch was. Omdat door de groote kwaliteiten van Ir. Louwes op voedselgebied geen andere kracht kon worden gevonden, neem ik aan, dat de Rijkscommissaris toen gezegd heeft, omdat er volgens ons toch iets gedaan moest worden, om maar iemand anders te nemen. In verband hiermede werd door den *Sicherheitsdienst* een onderzoek ingesteld. Eenigen tijd later werd mij medegedeeld, dat er twee personen in verband met deze zaak waren gearresteerd. Een van deze mensen was een zekere Mejuffrouw Mr. Hoetink, werkzaam als secretaresse bij het Bureau voor de Voedselvoorziening, waarvan mij werd verteld, dat zij erg anti-Duitsch was. Door deze arrestatie werd voor de buitenwereld het Deutsche prestige recht gedaan. De houding van Mejuffrouw Hoetink was tijdens haar arrestatie zeer arrogant en brutaal volgens mededeelingen van de *Sicherheitspolizei*. Deze arrestatie van Mejuffrouw Hoetink is in de hoogste Deutsche leiding in Nederland behandeld. Von der Wense heeft met deze arrestatie niets te maken, in tegendeel hij heeft alle mogelijke moeite gedaan om Mejuffrouw Hoetink vrij te krijgen.

De exacte reden waarom de *Sicherheitsdienst* juist mr. Th. de Haas en Dien Hoetink arresteerden zal wel altijd een raadsel blijven. G. Pas, de ordonnans van Louwes, heeft er op gewezen dat Louwes in de dagen rond de arrestatie van Dien Hoetink en mr. De Haas, heeft verteld dat er sprake was van verraad binnen RbVVO.⁸¹ Er werd gewaarschuwd voor met name een medewerker van de archiefdienst van RbVVO, die bekend stond als een zogenaamde ‘brood’-NSB-er. Onderzoek in het zuiveringsdossier van de betrokkene dat na Wereldoorlog II is opgesteld, geeft echter geen aanwijzing in

⁷⁹ Van der Heijden, *Grijs Verleden*, 183.

⁸⁰ NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 13-14.

⁸¹ Diverse gesprekken met de heer G. Pas te Wassenaar in de zomer van 2002.

deze richting. Dat neemt niet weg dat RbVVO met name in de periode rond augustus 1944 te maken kreeg met diverse personen die met de NSB en de bezetters sympathiseerden. Eén daarvan was S. de Hoo, de directeur van het Centraal Distributie Kantoor (CDK). Deze speelde een vooraanstaande rol in de kwestie van de vernieuwing van de zogenaamde ‘stamkaarten’ voor de distributie.⁸² De bezetter wilde met het uitgeven van nieuwe stamkaarten aan de gehele Nederlandse bevolking proberen de onderduikers, de door de *Arbeitseinsatz* weggevoerde personen en de weggevoerde Joden die nog distributiebescheiden ontvingen terwijl zij daar niet meer voor in aanmerking kwamen, buiten de rantsoenering te brengen. Hirschfeld en Louwes probeerden deze stamkaartenactie te voorkomen dan wel in ieder geval uit te stellen om risico’s voor de onderduikers tegen te gaan. De Hoo had echter achter hun rug om contacten over de uitvoering van deze actie met onder anderen Rauter. Hirschfeld had De Hoo in mei 1944 wegens dronkenschap met ziekteverlof gestuurd en een ander met de leiding van het CDK belast. Seyss-Inquart weigerde het daarop door De Hoo ingediende verzoek tot ontslag en Rauter deelde aan De Hoo mede dat hij verantwoordelijk bleef voor het gehele apparaat van het CDK. De bezetter achtte De Hoo dus een onmisbare kracht en Hirschfeld moest zich bij het besluit van Seyss-Inquart neerleggen.⁸³ Maar Hirschfeld en Louwes waren wel gewaarschuwd!

Trienekens is zelfs van mening dat het feit ‘dat Hoetink in Duitse handen was gevallen voor Louwes een reden geweest moet zijn de Duitse autoriteiten niet meer dan nodig was voor het hoofd te stoten’.⁸⁴

5.4.4 Dien Hoetink in de strafgevangenis in Scheveningen

De arrestatie van Dien Hoetink was een feit. ‘Iedereen’ zat er vreselijk mee in zijn maag. Van hoog tot laag, van de Nederlandse autoriteiten tot aan een aantal Duitse autoriteiten toe. Ondertussen werd Dien Hoetink, die met ingang van 3 augustus 1944 geïnterneerd was in de Cellenbarakken (het ‘Oranjestad’) van de strafgevangenis aan de van Alkemadeaan in Scheveningen,⁸⁵ aan de tand gevoeld door de Duitse bezetter. De Cellenbarakken vormden de ‘eigen’ gevangenis van de *Sicherheitspolizei*. De *Sicherheitspolizei* had de barakken laten voorzien van een keurige badkamer voor het Duitse personeel en er waren 10 verhoorkamers en enkele donkere strafcellen aangebracht. Volgens De Jong werden deze strafcellen niet alleen gebruikt om ge-

⁸² Er wordt ook wel gesproken over de ‘Tweede Distributiestamkaart’. Klemann, *Nederland 1938-1948*, 524-530.

⁸³ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 7, 155-157 en 629-636.

⁸⁴ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 98.

⁸⁵ Deze cellenbarakken (van steen, 500 cellen in totaal) vormden eigenlijk een noodgevangenis die in Wereldoorlog I was neergezet om de talloze veroordeelde smokkelaars te ‘huisvesten’. Zie: Weber, *Gedenkboek van het Oranjestad*, 23. En ook: De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8, 262-263.

vangen te straffen, die bepaalde overtredingen hadden begaan, maar ook om er illegale werkers in op te sluiten die niet vlug genoeg hun verklaringen aflegden.⁸⁶

We zagen reeds eerder dat de leiding van RbVVO Dien Hoetink niet meer had kunnen waarschuwen omtrent de door haar in te nemen houding tegenover haar Duitse ondervragers. Het is dan ook zeer aannemelijk dat Dien Hoetink op te duidelijke wijze haar mening en opvattingen omtrent het Duitse optreden bekend heeft gemaakt.⁸⁷ Rauter noemde haar opstelling immers zelfs arrogant en brutaal?

Van De Jong weten we dat de 500 cellen van het 'Oranjestad' op 13 augustus 1944 gevuld waren met 946 gevangenen.⁸⁸ Dien zou hier verblijven van 3 augustus 1944 tot 16 augustus 1944, de dag van haar aankomst in concentratiekamp Vught.⁸⁹

De eenzaamheid is moeilijk te dragen, schreef Corrie ten Boom over haar verblijf in de Cellenbarakken. 'Geen andere mensen te zien dan de onvriendelijke, nijldige oppassers (*Wachtmeisterinnen*) is een straf op zichzelf'.⁹⁰

We weten niets van het verblijf van Dien Hoetink in het Oranjestad. Het is niet aannemelijk dat zij van de SD haar koffertje heeft gekregen of iets van de andere spullen (mogelijkerwijze pakketjes met voedsel) die door haar secretaresse, mevrouw A. Wagner voor haar werden afgegeven bij de SD aan de Nassaulaan (het kantoor van Munt).⁹¹

Het regime in het 'Oranjestad' was streng, zeer streng. In elke cel bevond zich sedert 1941 een 'Huisreglement voor de Politie-Gevangenis', links in het Nederlands, rechts in het Duits.⁹² Zo moesten de gevangenen opstaan wanneer er een bewaker binnentrad en was het hen verboden van 'den Duitschen groet gebruik te maken'.⁹³ 's-Ochtends om 6.30 uur werden de gevangenen gewekt en om 20.00 uur gingen de lichten uit. Het was verboden om uit de ramen te kijken, op stoelen tafels en bedden te klimmen of door kloppen, roepen, fluiten, dan wel via briefjes contact te zoeken met andere gevangenen. Bezoek was vrijwel onmogelijk en briefwisseling met buiten was aan censuur onderworpen.

De kribben in de cellen waren zo klein dat een middelmatig persoon niet rechthoekig in bed kon liggen. Er was geen stoel in de cellen aanwezig, alleen een klein krukje. 'De toiletinrichting was zoo hopeloos primitief. Dat vond ik

⁸⁶ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8, eerste helft, 250-251.

⁸⁷ NIOD Bureau opsporing oorlogsmisdadigers, subcommissie Zuid-Holland, p.v. 232/46, 5.

⁸⁸ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8, 263.

⁸⁹ NIOD Gevangenen-administratie concentratiekamp-Vught, persoonskaart Dien Hoetink.

⁹⁰ Ten Boom, *Gevangene en toch*, 44.

⁹¹ Gesprek met mevrouw A. Wagner op 9 maart 2000 in Den Haag.

⁹² Weber, *Gedenkboek van het Oranjestad*, 25.

⁹³ Volgens de auteur van het Gedenkboek van het Oranjestad verwekte dit voorschrift bij kennisneming door de gevangenen steeds een hoongelach!

bijna erger dan wat de vijand mij aandeed. Ik schaamde mij', schreef één van de gevangenen na de oorlog.⁹⁴

Er kwam tijdens haar verblijf van 13 dagen in Scheveningen geen persoonlijk contact tot stand tussen Dien Hoetink en iemand van het personeel van RbVVO of met haar familie. Wel wist mevrouw Wagner te vertellen dat men er bij RbVVO achter was gekomen dat Dien Hoetink zou worden overgebracht naar concentratiekamp Vught. Op 16 augustus 1944 is mevrouw Wagner met enkele collega's naar het station Staatsspoor in Den Haag gegaan. Zij zagen daar Dien Hoetink, na een man die haar begeleidde, uit een overvalwagen stappen. Het is niet bekend of zij in groepsverband met andere gevangenen werd vervoerd. Een collega verbood mevrouw Wagner om Dien Hoetink een zakje boterhammen te gaan geven. 'Mejuffrouw Hoetink heeft ons gezien, het was te gevaarlijk om naar ons te zwaaien en heeft begrepen dat wij probeerden te achterhalen waar zij was'.⁹⁵ Dat was de laatste keer in haar leven dat Dien Hoetink bekenden zag. Haar familie in Den Haag zou op 20 augustus 1944 nog een brief uit Vught van Dien ontvangen. Deze brief is niet bewaard gebleven. Dat was het laatste dat haar familie van haar vernam.⁹⁶

Bezoek werd nooit toegestaan, wel mochten gevangenen uit het *Schutzhaftlager* om de veertien dagen op een formulier een briefje of briefkaart naar huis schrijven en ook een brief ontvangen. Deze post werd gecensureerd. Vertrouwelijke mededelingen moesten het kamp in- en uitgesmokkeld worden.⁹⁷

5.4.5 Gevangene in concentratiekamp Vught

Op die 16e augustus 1944 bracht de trein Dien Hoetink met haar begeleider(s) van station Staatsspoor in Den Haag naar concentratiekamp Vught. De beperkte Dienstregeling, aanvangende 17 juli 1944 laat de 'normale loop' van de treinen zien van Den Haag SS tot Utrecht CS.⁹⁸ Met name het treinverkeer over de spoorbruggen over de grote rivieren van Utrecht naar 's-Hertogenbosch was geblokkeerd. Er moest een 'omreis' gemaakt worden om 's-Hertogenbosch te bereiken en er werd wellicht gedeeltelijk met auto's of autobussen en per veerpont gereisd.

Zoals alle gevangenen van Vught zal zij onder strenge bewaking van het station in Vught naar het concentratiekamp gelopen zijn om daar, zoals we

⁹⁴ G.W. Rijken in: Weber, *Gedenkboek van het Oranjehotel*, 26. "Zoo er een vereeniging komt, die de inrichting van de gevangenissen later wil verbeteren, geef ik me gaarne op als werkend lid".

⁹⁵ Gesprek met mevrouw A. Wagner op 9 maart 2000 in Den Haag.

⁹⁶ Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis te Den Haag, dossier 33.875, brief van prof.mr. H.R. Hoetink van 13 juni 1945.

⁹⁷ Van Stekelenburg, *Kamp Vught en de Vughtenaren*, 41.

⁹⁸ N.V. Nederlandsche Spoorwegen, Beperkte Dienstregeling aanvangende 17 juli 1944, tabel 9.

op haar persoonskaart lezen, als gevangene Sch.H. 01316 te worden ingeschreven. Sch. betekende dat zij een *Schutzhäftling* was. De 'H' stond voor Holland. Sinds het najaar van 1943 verbleven er ook grote groepen Belgen en Fransen in Vught, deze werden onderscheiden door de letters 'B' en 'F', andere nationaliteiten kwamen, naar verhouding, slechts sporadisch voor. Deze gevangenen droegen op hun gevangeniskleding een rode driehoek met daarop een 'H'. Het betrof politieke gevangenen in preventieve hechtenis vanwege veronderstelde staatsgevaarlijke of onmaatschappelijke gedragingen. De kleur rood was voor politieke gevangenen, paars voor jehova getuigen, blauw voor emigranten, zwart stond voor a-sociaal (meestal zwarthandelaren of clandestiene slachters)⁹⁹, groen was voor misdadigers en rose voor homoseksuelen.¹⁰⁰ Joden kregen over de driehoek met de kleur van de desbetreffende categorie als extra een gele driehoek. De gevangene in een concentratiekamp bestond niet als 'mens'. Hij of zij had geen naam doch slechts een nummer en een kenteken.

Dien Hoetink werd ondergebracht in blok 25 B. De blokken of barakken¹⁰¹ 23-32 vormden tezamen het Vrouwenkamp. Op haar persoonskaart staat verder nog vermeld: 'werkte bij Philips'.¹⁰²

Een barak was ingedeeld in twee identieke gedeelten met ieder een dag- of eetverblijf, een was- en toiletruimte en een nacht- of slaapverblijf voor ongeveer 250 à 300 personen.¹⁰³

Wat het eten betreft is het eigenlijke kampvoedsel altijd slecht gebleven. In de meest gunstige tijd kreeg men 's morgens enig brood uitgereikt, dat ook voor 's avonds moest dienen; soms daarbij boter, kaas, jam en worst als beleg en 'koffie'.

's Middags kreeg men *Pellkartoffeln* (aardappelen in de schil) en koolsoep, soms met gort of witte bonen voedzamer gemaakt. Als men alleen hiervan had moeten leven, zouden er veel meer gevangenen bezweken zijn. Al meteen na de oprichting van het concentratiekamp was in het dorp Vught een comité tot stand gekomen met het doel hulp te verlenen in de ergste nood der gevangenen. Deze actie groeide uit tot een campagne die, onder de mantel van het Nederlandse Rode Kruis, elke week aan gevangenen die geen *Paketsperre* hadden, pakketten kon verschaffen.¹⁰⁴

Uiteindelijk zou Dien Hoetink slechts enkele weken in concentratiekamp Vught verblijven. Op 6 september 1944 werd zij overgebracht naar concen-

⁹⁹ Stuldreher, e.a. *Concentratiekampen*, 80.

¹⁰⁰ Handleiding Nationaal Monument Kamp Vught, 31.

¹⁰¹ De persoonskaarten van concentratiekamp Vught spreken over 'blokken', in de literatuur spreekt men meestal over barakken. Zie: NIOD Gevangenen-administratie concentratiekamp Vught, de persoonskaarten.

¹⁰² NIOD Gevangenen-administratie concentratiekamp Vught, persoonskaart Dien Hoetink.

¹⁰³ Stuldreher, e.a. *Concentratiekampen*, 86.

¹⁰⁴ Stuldreher, e.a. *Concentratiekampen*, 87-88.

Wachttorenen in concentratiekamp Vught.

tratiekamp Ravensbrück. In die 3 weken in Vught onderging zij alle vernederingen die de gevangenen in het algemeen in dit concentratiekamp ondergingen.

Vught, concentratiekamp Vught – voor de Duitsers *Konzentrationslager Herzogenbusch* – had de twijfelachtige eer om samen met twee andere kampen (waarvan één in Frankrijk en één in Noorwegen), een concentratiekamp naar officiële Duitse opvattingen te zijn. Een eindstation, een instituut waar opposanten van het nieuwe politieke systeem opgevoed werden tot bruikbare leden van Hitlers duizendjarige gemeenschap.¹⁰⁵ Op het ogenblik dat Dien Hoetink hier op 16 au-

gustus 1944 binnenkwam, had Vught – sinds januari 1943 – al een heel eigen geschiedenis achter de rug met als dieptepunt het Bunkerdrama in januari 1944.

Het bunkerdrama speelde zich af in de nacht van 15 op 16 januari 1944.¹⁰⁶ Het draaide allemaal om een Rijksduitse vrouw die als gevangene in Vught terecht was gekomen wegens belediging van de *Führer* en die over haar medegevangenen bij de Duitse kampleiding klikte.¹⁰⁷ Zij werd tot twee maal toe door haar medegevangenen gestraft omdat zij bleef klikken. Toen één van de Nederlandse vrouwen die door de kampleiding op het matje was geroepen geen namen wilde noemen van de andere vrouwen die aan de bestraffing hadden meegedaan, volgden er represailles. Achtenveertig vrouwen die zich solidair verklaard hadden werden gezamenlijk in cel 115 van de bunker gestopt. Uiteindelijk zouden er op 15 januari om 17.00 uur in totaal vierenzeventig vrouwen in een cel van 2,70 bij 4,12 m en 2,35 m hoog opgesloten zitten. De volgende ochtend, 16 januari, om 8.00 uur bleken er tien vrouwen gestorven te zijn. A. Grünwald, de kampcommandant, werd voor dit drama verantwoordelijk gehouden en door Rauter gevangen gezet. Dit drama werd algemeen bekend via de illegale pers, met vermelding van de namen van de

¹⁰⁵ Aarse, 'De Nederlandse concentratiekampen', 41-42.

¹⁰⁶ Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught 1943-1944*, 14-30.

¹⁰⁷ Olink, *Vrouwen van Vught*, 37 e.v.

slachtoffers.¹⁰⁸ Met name het zakelijke, naar omstandigheden, nuchtere relaas in *Trouw* moet door honderdduizenden mensen gelezen zijn, want *Trouw* was het meest verspreide illegale blad in die tijd.¹⁰⁹

Bij het *SS-Wirtschafts-und Verwaltungshauptamt* (het economisch directoraat van de SS in Berlijn, waar alle concentratiekampen onder ressorteerden) begreep men niet waarom men zich zo druk maakte.¹¹⁰

Het was de overtuiging van De Jong dat bij de talrijke lezers van de illegale bladen en bij allen die verder van de zaak hoorden, de herinnering aan het 'bunkerdrama' zou blijven hangen als iets dat typeerde hoe het in het concentratiekamp Vught toeging. En als de Duitsers daar vrouwen al zo behandelden, hoe zouden ze dan wel tegen mannen optreden!¹¹¹ Ook Dien Hoetink zal dus van te voren geweten hebben dat haar in Vught een zwaar regime te wachten stond. Dit zou uiteindelijk nog moeilijker blijken als verwacht, omdat de weken waarin Dien Hoetink in concentratiekamp Vught verbleef, de laatste weken van dit kamp waren.

Bij het begin van de invasie in Frankrijk op 6 juni 1944, waren de gevangenen uit de Duitse politie-gevangenis in Scheveningen (het 'Oranjestad') uit veiligheidsoverwegingen naar Vught overgebracht. Deze gevangenen kwamen terecht in het *SD-Lager*, streng gescheiden van de andere gevangenen en in het algemeen ook onder slechtere omstandigheden. Zo wist hun familie meestal niet eens waar ze waren.¹¹²

Van Corrie ten Boom weten we dat de vrouwen in Vught blauwe overalls droegen met een rode streep op de rug en een 'aardig' blauw-met-wit genopt hoofddoekje.¹¹³ Overdag werd er gewerkt op het 'Philips-Kommando'. (Barak 40-41). De werkdag begon 's ochtends om 7.15 uur. Een 11-urige werkdag wel te verstaan! 'We krijgen genoeg eten, zijn gezond. Soms horen we 's nachts schieten bij de bunkers. We weten wat dat betekent! Soms worden er mannen uit het appèl gehaald en even later gefusilleerd'.¹¹⁴

'Philips Speciale Werkplaats Vught' (gestart medio februari 1943) bood de gevangenen die daar te werk werden gesteld vele voordelen. Het werk bij Philips (administratie, reparatiewerk, assemblage van 'knijpkatten', scheerapparaten en radiobuizen) was geen bijdrage aan de Duitse oorlogsinspanning en men kreeg een extra maaltijd (een zogenaamde 'Philipsprak')¹¹⁵. Volgens

¹⁰⁸ De ondergrondse krant *Vrij Nederland*, van 15 februari 1944. De ondergrondse krant *De Waarheid*, 4e jaargang nr. 109 van 25 januari 1944. De ondergrondse krant *Trouw*, 2e jaargang nr. 3 van midden maart 1944.

¹⁰⁹ Olink, *Vrouwen van Vught*, 82.

¹¹⁰ Van Stekelenburg, *Kamp Vught en de Vughtenaren*, 13, en VI.

¹¹¹ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8, 692.

¹¹² Van Zanten, *Vught, het kamp en de mensen*, 53.

¹¹³ Ten Boom, *Gevangene en toch*, 50.

¹¹⁴ Ten Boom, *Gevangene en toch*, 59-68.

¹¹⁵ Stuldreher, e.a. *Concentratiekampen*, 90-91.

Cleveringa had het werk voor Philips in het kamp weinig om het lijf. ‘Philips’ had een goede naam en daar te komen was het ideaal van menige gevangene.¹¹⁶ Bovendien bood het werken bij het Philips-*Kommando* vaak lange tijd bescherming tegen doorzending naar Duitsland.¹¹⁷ Gezien de slechts zeer korte tijd waarin Dien Hoetink bij het Philips-*Kommando* gewerkt heeft, waren de voordelen, zoals het niet doorzenden naar Duitsland, niet voor haar weggelegd.

Overigens had de laatste commandant van Vught de SS-er Hans Hüttig in april 1944, vanwege een geval van sabotage, de Nederlandse leiding van het Philips-*Kommando* laten vervangen door Duitsers. Tegelijkertijd was ook genoeg de gehele Nederlandse gevangenenleiding door Duitse vervangen.¹¹⁸ Daarmee was er van een duidelijke verharding in Vught sprake. Hoe zwaar het in Vught ook voor Dien Hoetink geweest moet zijn is bij benadering te proeven in de volgende sfeerbeschrijving van Corrie ten Boom.

De uiterlijke omstandigheden lijken vrij gunstig: niet al te zwaar werk, veel buitenlucht en zon, vriendschap en liefde bij de gevangenen onderling. Wat is het dan, dat het zo erg zwaar maakt? Is het dat ikzelf, maar ook anderen, mensen zoals mijn moeder was, als recruten behandeld worden? Wij zijn onze vrijheid kwijt. Nooit besef je wat dat betekent, dan wanneer je in gevangenschap leeft. Je hebt steeds een gevoel van machteloosheid. Je hebt de zaak niet meer in handen.¹¹⁹

Op het ogenblik dat Dien Hoetink in Vught belandde, 16 augustus 1944, werden de berichten van het front in Frankrijk steeds gunstiger. De Geallieerden waren in aantocht. Maar in het kamp intensiverden de Duitsers het aantal executies.¹²⁰ Om het maar eens kort door de bocht te zeggen: bij de aankomst van Dien Hoetink in concentratiekamp Vught waren de Duitsers reeds begonnen het kamp te ontmantelen. Enerzijds uitte zich dit in de toename van het aantal executies, maar er lagen in het kamp ook zware vliegtuigbommen klaar om vitale delen van het kamp onklaar te maken!¹²¹

Met name de mannen onder de *Schutzhaftlingen* wisten dat wanneer zij eenmaal in de bunker zaten voor hen het moment zou komen dat zij zich moesten klaar maken voor hun laatste tocht. Wachten op de dood deed men in de bunker gezamenlijk. De vrouwen die er zaten hoefden die angst niet te hebben. Voor hen was er de onzekerheid of zij vanuit de bunker zouden terugkeren naar hun vriendinnen in het vrouwenkamp of dat zij op transport

¹¹⁶ Cleveringa, *Gedenkschriften*, 110.

¹¹⁷ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8, 668-669.

¹¹⁸ Van Stekelenburg, *Kamp Vught en de Vughtenaren*, 27.

¹¹⁹ Ten Boom, *Gevangene en toch*, 73.

¹²⁰ Van Zanten, *Vught, het kamp en de mensen*, 53-54.

¹²¹ Handleiding Nationaal Monument Kamp Vught, 27- 28.

naar Duitsland zouden gaan.¹²² Kamp Vught was geen vernietigingskamp, er was dan ook geen gaskamer. Er was wel een fusilladeplaats en er was een galg. Ook was er een crematorium, de as uit de ovens werd achter het crematorium in aspotten bijeengebracht.¹²³

We hoorden het holle geluid van de stappen door de gang als er weer gevangenen werden opgehaald. We hoorden het afroepen van de namen, het rammelen van de sleutels, deuren open, deuren dicht. Steeds meer mensen die uit hun cellen kwamen, het dichtslaan van de hekken en dan stond weer een nieuw transport op de binnenplaats. Ze werden met vrachtauto's weggevoerd naar de fusilladeplaats.

In de bunker en in het kamp wacht men op de salvo's. De genadeschoten erna worden geteld.

Het vuurpeleton krijgt sigaretten en per drie man een fles jenever. Zingend marcheren zij af.

In de bunker en in het kamp is iedereen stil.....

Het is het uur van zinnen
nu is de nacht gedaald
nu wordt door 't Licht van binnen
mijn wezen overstraald.

(Joop Westerweel, gefusilleerd op 11 augustus 1944.)¹²⁴

5.4.6 Op transport naar Ravensbrück

*D-Day*¹²⁵ had lang op zich laten wachten. De Duitsers waren extra alert op de snelle vorderingen van de geallieerde troepenmacht en werkten aan de evacuatie van alle gevangenen uit Vught. 2800 mannen zouden per trein naar Sachsenhausen worden getransporteerd en 650 vrouwen naar Ravensbrück.¹²⁶

In maart 1944 had Kamp Vught een spooraansluiting gekregen op de hoofdlijn 's-Hertogenbosch-Tilburg. Deze aansluiting was bedoeld voor het vervoer van neergeschoten vliegtuigen naar de industrieloosden op het kamp, waar de vliegtuigwrakken gesloopt werden.¹²⁷ Maar deze spooraansluiting is onder andere ook gebruikt om de gevangenen van Vught op 5 en 6 september 1944 naar Sachsenhausen en Ravensbrück te transporteren.

¹²² Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught*, 10-12 en 39.

¹²³ As uit deze putten vermengd met aarde uit Noord Brabant is later bijgezet in de urnengalerij van het Nationaal Monument op de Dam in Amsterdam.

¹²⁴ Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught*, 3 en 11.

¹²⁵ D-Day, het begin van de militaire operatie die ook bekend staat als de landing in Normandië op 6 juni 1944.

¹²⁶ Handleiding Nationaal Monument Kamp Vught, 27.

¹²⁷ Huurman, *Het spoorwegbedrijf in oorlogstijd*, 280.

De Duitsers zagen kans in twee dagen tijd alle gevangenen naar Duitsland af te voeren. Op 5 september 1944 werden vrijwel alle manlijke *Schutzhaftlinge* afgevoerd en op 6 september de overige gevangenen, waaronder de vrouwen en dus ook Dien Hoetink. De laatste vier dagen was er in het Philips-Kommando niet meer gewerkt. De gevangenen hingen rond in de slaapbarakken. In de verte hoorden zij schieten en zij gingen met hun kleren aan naar bed. Op 6 september was er geen appel in het vrouwenkamp en daarom gingen de vrouwen terug in bed om nog wat te slapen. 'Opeens kwamen er SS'ers met honden bij onze barakken: *Schnell, schnell alles mitnehmen*, We gingen naar de *Effektenkammer*, waar we onze eigen spullen terugkregen en kleren aantrokken en werden toen naar de treinwagons gedirigeerd. De hele nacht klonken er ontploffingen. De gealliëerden bombardeerden spoorlijnen en hebben helaas één lijntje vergeten. Dat was het lijntje naar Duitsland'.¹²⁸ De mannen die op de 5e september op transport gingen, hadden slechts mee kunnen nemen wat zij in hun zakken of sokken hadden kunnen opbergen. Het transport van de zesde september kreeg eten mee, geen drinken.¹²⁹ De trein van Dien Hoetink en haar mede-gevangenen zou rijden via de lijn 's-Hertogenbosch–Nijmegen–Ravensbrück. Hierna zouden er nog acht treinen met goederen uit het kamp richting Duitsland rijden.¹³⁰

We zitten in een beestenwagen op onze hurken. Veertig mensen kunnen hier in, maar wij zijn met ons tachtigen. Drie lange dagen en nachten.¹³¹

Het transport van de zesde september zou onderweg ook niets te drinken krijgen. 'Ik had steeds een knoop in mijn mond. Wij durfden het brood niet op te eten, uit angst dat we zouden stikken. Naast de benauwdheid was de afwezigheid van water wel het ontzettendst. In elk station jammerden we om drinken en af en toe werden, op de perrons, door medelijdende soldaten wel eens enige pannetjes gevuld; er ontstonden dan zulke vechtpartijen dat er heel wat van dit kostbare nat gemorst werd'.¹³²

'Als je iets van een oorlog kunt leren, dan is het wel dat onze beschaafde normen aan ons materiële bestaan gebonden zijn'.¹³³ Dien Hoetink heeft deze harde oordeelsvelling van Annie Romein-Verschoor, die zij meerdere malen ten huize van haar broer en schoonzus persoonlijk ontmoet had, niet meer kunnen lezen. De waarheid ervan heeft ze des te zwaarder aan den lijve

¹²⁸ Klein, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught*, 178.

¹²⁹ De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 10b, tweede helft, 880–883.

¹³⁰ Huurman, *Het spoorwegbedrijf in oorlogstijd*, 191.

¹³¹ Ten Boom, *Gevangene en toch*, 84–87.

¹³² De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 10 b, tweede helft, 881.

¹³³ Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, deel II, 103.

moeten ondervinden in wat Corrie ten Boom noemde: 'Het dal der schaduw'.

Een grote poort leidt naar het kamp Ravensbrück. 'Een slagboom wordt opgeheven en wij passeren de wacht. Aan weerszijden staan SS-officieren en *Aufseherinnen*. Wij marcheren vijf aan vijf. Wij dragen onze Vughtse blauwe overalls en er is iets stoers in de houding van de Vughtse vrouwen om mij heen'.¹³⁴ Aldus Corrie ten Boom.

Simone Saint-Clair ging in de uiting van haar gevoel een stapje verder dan Corrie ten Boom en noemde het boek dat zij over Ravensbrück schreef: *Ravensbrück, l'enfer des femmes* (Ravensbrück, de hel voor vrouwen).¹³⁵

Ravensbrück ten Noorden van Berlijn gelegen aan de rivier de Havel was een concentratiekamp, speciaal voor vrouwelijke gevangenen. Vanaf de stichting van het kamp in 1939 tot de bevrijding in 1945 hebben er totaal 132.000 vrouwen gevangen gezeten, alsmede 20.000 mannen en 1000 meisjes in het bij Ravensbrück behorende en op een kilometer afstand gelegen *Jugendschutzlager* Uckermark.¹³⁶ De sterfte was er groot en er werden medische experimenten op de gevangenen uitgevoerd.

De vrouwen uit Vught wisten nauwelijks wat hun te wachten stond. Nauwelijks, want Olink beschrijft dat één van de *Aufseherinnen* in Kamp Vught, bij protesten van vrouwelijke gevangenen over de behandeling door de *Aufseherinnen*, als antwoord gaf: *Bei uns in Ravensbrück machen wir das immer so.....*¹³⁷ Zij zouden zeer snel weten hoe het er in Ravensbrück aan toe ging. 'We staan op het grote plein voor het hoofdgebouw. Het is weer nacht. We hebben de armen om elkaar geslagen en trekken de deken, die we uit Vught hebben meegebracht wat strakker om ons heen. 't Is erg koud. We hebben nu al twee dagen en nachten buiten moeten doorbrengen. In een lange rij wachten we voor het douchelokaal'.¹³⁸

Een voorspel voor ons nieuwen:
het beest zijn in de vrouw
Wij werden zoals allen,
de honderd-, duizendtallen:
een nummer, ruw en rauw.
(Mary Vaders)¹³⁹

¹³⁴ Ten Boom, *Gevangene en toch*, 89.

¹³⁵ Saint-Clair, *Ravensbrück, l'enfer des femmes*.

¹³⁶ www.Ravensbrueck.de/Frauen-KZ Ravensbrück:Geschichte 1938 bis 1945, 2/2.

¹³⁷ Olink, *Vrouwen van Vught*, 48.

¹³⁸ Ten Boom, *Gevangene en toch*, 92.

¹³⁹ Breur, *Een verborgen herinnering*, 194.

5.4.7 Het leven in Ravensbrück

De aankomst op 9 september 1944 van die grote groep vrouwen uit Nederland betekende voor de Nederlandse gevangenen een grote schok, zowel voor de vrouwen die daar al langer zaten als voor de nieuwelingen. Op het moment dat de Nederlandse vrouwen die daar al langer zaten de vrouwen van het Philips-Kommando in hun blauwe overalls en met hun mooie hoofddoeken op het kamp zagen binnenmarcheren, hoopten zij van de nieuw aangekomenen enig nieuws te horen over hun familie en over de toestand in het eigen land. Er werd echter al snel een duidelijke kloof zichtbaar tussen de ‘nieuwen’ uit Vught en degenen die al langer in Ravensbrück zaten. Zij die er al langer zaten spraken soms met enige verbijstering over de ‘dametjes uit Vught’, die minder opgewassen bleken te zijn tegen het veel hardere leven in Ravensbrück. Er zijn van het ‘Vught-transport’ dan ook vele vrouwen overleden, misschien door gebrek aan ‘kamp-ervaring’, misschien ook doordat zij al zo stellig verwacht hadden (al in Vught) bevrijd te worden en daardoor deze laatste winter in gevangenschap niet meer aankonden.¹⁴⁰

In internationaal verband hadden de Nederlandse en Noorse vrouwen in Ravensbrück een goede naam, daarvan getuigt althans de verklaring van Germaine Tillion: *Die Holländerinnen und Norwegerinnen, die generell Deutsch sprachen, erhielten viele Pakete und bildeten kleine, im Verhältnis zu uns ein wenig privilegierte, aber sehr homogene und sehr würdige Gemeinschaften, mit denen wir gut auskamen, wenn die Umstände uns zusammenführten.*¹⁴¹

Al direct bij aankomst en registratie van de gevangenen begon de discriminatie. Gaf je een beroep op en vaardigheden waar de SS wat aan had, dan had je kans op betere huisvesting en betere leefomstandigheden dan de anderen. Zo werd een groep van vijftig *Radoröhrenfacharbeiterinnen* naar Reichenach gebracht en daar tewerkgesteld in een fabriek van Telefunken.¹⁴² Dien Hoetink behoorde niet tot deze groep van vijftig ‘gelukkigen’ – afkomstig uit het Philips-Kommando in Vught – die in Reichenach een iets minder zwaar *regime* aantroffen met grotere overlevingskansen dan in Ravensbrück.¹⁴³

Ook hier in Ravensbrück droegen de gevangenen, net als in Vught en alle andere concentratiekampen, de kentekens van hun categorie in de vorm van een driehoek in een bepaalde kleur. Ook hier was de rode driehoek voor *Schutzhäftlingen*, staatsgevaarlijke, in de regel politieke gevangenen. Hier bleef het echter niet beperkt tot Nederlanders, Belgen en Fransen, hier waren ook Russen, Noren, Denen, Polen, Bulgaren, Luxemburgers, Italianen en Grieken. Ieder kreeg de eerste letter van zijn nationaliteit op de driehoek met de

¹⁴⁰ Breur, *Een verborgen herinnering*, 193–194.

¹⁴¹ Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück*, 221.

¹⁴² Klein, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught*, 178.

¹⁴³ Van den Ban-Willinge Prins, ‘Twee markante en moedige vrouwen, 60. Krijthe, 50 Vrouwen – 50 gevangenen in Vught – 50 namen.

kleur van zijn categorie als gevangene. Alleen de 'B' kon tot verwarring leiden, deze werd zowel door de Belgen als de Bulgaren gedragen.

De honger en de daaruit voortvloeiende ondervoeding van de vrouwen in Ravensbrück moet vreselijk geweest zijn.

Nun muss man wissen, dass 1944 und 1945 die Essens-Ration in Ravensbrück aus einer Schöpfkelle voll ziemlich dünner Kohlrübensuppe und aus einem runden Brot für jeweils fünf Personen bestand, manchmal aber auch für sechs und sogar für sieben. In den letzten Tagen wurde die Suppe ersetzt durch 'eine halbe Margarine', also durch einen Margarinewürfel von der Grösse eines grossen Stücks Zucker. Morgens bekamen die Häftlinge auch weiterhin eine Kelle schwarzer Flüssigkeit, die keinerlei Nährwert aufwies, aber warm war. Das war eine Hungerration, und die Sterbebeurteile aus Unternährung lag hoch.¹⁴⁴

Niet alleen de honger, de ontberingen, de angst, het zware werk en het overgeleverd zijn aan de willekeur van de kampeiding maakten het de gevangenen zwaar. Hier kwam nog bij een voortdurende stroom van scheldwoorden en vernederingen. Dit begon gelijk bij aankomst in het kamp met een stortvloed van beledigingen. In het Duits werd hen toegesnuwd dat zij een beter lot en een normale menselijke behandeling niet waard waren. De terreur jegens de gevangen vrouwen was tot in details geregeld. De *SS-Aufseherinnen* kregen deze 'terreur' er in gehamerd: *Wer sich mit einem Häftling in persönliche Beziehungen einlässt ist ein Verräter an den Grundgesetzen der Schutzstaffel und der nationalsozialistischen Weltanschauung und am Deutschen Volk.*¹⁴⁵ Hoe wreder en hardvochtiger de SS-bewaaksters zich jegens de gevangenen gedroegen, des te meer kans hadden zij op promotie en hogere verdiensten. De meeste gevangenen waren niet voorbereid op al deze dingen, wisten in hun ontzetting en hulpeloosheid geen houvast meer te vinden en raakten elke richting kwijt.¹⁴⁶

5.4.8 De persoonlijke situatie van Dien Hoetink in Ravensbrück

Ook Dien Hoetink was hier niet op voorbereid. Waren haar interneringen in Scheveningen en Vught kwesties van weken geweest, haar internering in Ravensbrück zou duren van 9 september 1944 tot half februari 1945. Ongeveer een half jaar dus. Een waarschijnlijk voor haar zeer lang half jaar waarin haar krachten langzaam afbrokkelden. Bij haar aankomst op 9 septem-

¹⁴⁴ Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück*, 274.

¹⁴⁵ Wie zich met een gevangene in persoonlijke betrekkingen inlaat is een verrader van de beginselen van de SS en van de nationaal-socialistische wereldbeschouwing en van het Duitse volk.

¹⁴⁶ Breur, *Een verborgen herinnering*, 66-70.

De ingang van 'Frauen-KZ Ravensbrück' (1940).

ber werd zij, gelijk in Vught gebeurd was, geregistreerd als *Schutzhäftlinge* (politieke gevangene) en moest zij verder leven als gevangene Ra 66903.¹⁴⁷

Mevrouw Wieberdink-Söhnlein, een mede-gevangene van Dien Hoetink in Ravensbrück en vóór de oorlog studente Rechten in Amsterdam die colleges liep bij prof. Henk Hoetink, herinnert zich haar als een vrouw van wie zij de indruk had dat ze erg alleen was. 'Jongeren waren samen. Meestal behoorde je tot een groepje dat met elkaar optrok', aldus mevrouw Wieberdink. Door haar leeftijd (40 jaar) stond Dien nogal apart van de meeste andere vrouwelijke gevangenen, die voor een groot deel wel twintig jaar jonger waren dan zij zelf was. Dien Hoetink was volgens mevrouw Wieberdink iemand met een helder verstand, maar erg onhandig. Zij kon slecht zien, droeg een bril met sterke glazen en had moeite om zichzelf in de omstandigheden van het concentratiekamp Ravensbrück te 'behelpen'. Ondertussen moest er wel iedere dag gewerkt worden in het Siemens-*Kommando*. Dien Hoetink en mevrouw Wieberdink werkten bij het buiten-*Kommando* van Siemens. Dit lag boven op de berg. Siemens had daar ook een kamp boven op de berg gebouwd om te voorkomen dat de gevangenen anders iedere dag, vaak in de sneeuw, heen en weer naar boven moesten lopen, waarmee te veel energie van de gevangenen verloren zou gaan. 'Wij waren natuurlijk geen van allen van plan ons best te doen', aldus mevrouw Wieberdink.¹⁴⁸ De vrouwen die, in wat voor werk dan ook, voor de Duitse oorlogsindustrie moesten werken, uniformen repareren, spoeltjes winden voor radio's, munitie fabriceren, heb-

¹⁴⁷ Archief concentratiekamp Ravensbrück, werkrapport 37 Deportatie 6 september 1944 van Vught naar K.L. Ravensbrück, aankomst 9.9. '44. Handgeschreven rapport afkomstig van het Bureau Inlichtingen van de Nederlandse Regering.

¹⁴⁸ Telefonisch vraaggesprek met mevrouw Wieberdink-Söhnlein, 17 januari 2000.

ben op tal van manieren steeds weer geprobeerd sabotage te plegen, door op essentiële plaatsen de zaken weer stuk te snijden of draadjes door te knippen. Sabotage werd overigens zeer zwaar gestraft.¹⁴⁹

Het Siemens-Kommando in Ravensbrück was een samenwerking van enerzijds de firma Siemens en Halske en anderzijds het *Reichsministerium für Bewaffnung und Munition*. Deze samenwerking was er vooral op gericht om het grote tekort aan radio-communicatiemiddelen bij de *Wehrmacht* op te lossen.¹⁵⁰

Het werk bij Siemens valt niet mee, schreef Corrie ten Boom. Na het lange appèl 's nachts volgt een elf-urige werkdag. Hier gaat het anders dan in Vught. 'Daar kon ik af en toe eens slapen als ik moe was en daar rustte ik altijd heerlijk uit. Ik kon het daardoor volhouden. Hier gaat alles veel strenger. Voortdurend is er toezicht en van rusten komt niets. Wij zijn zwak en ondervoed en dan is er nog een groot bezwaar: wij hebben geen tijd om ons goed te wassen en de luizen uit onze kleren te halen'.¹⁵¹ Ten Boom beschrijft ook de vernederingen bij medische keuringen en ontluizingen, waarbij men naakt langs artsen en ander kamppersoneel moest paraderen.

Door dit zware leven zou Dien Hoetink uiteindelijk uitgeput raken. De eerste verschijnselen waren die van 'avitaminose' in één van haar benen¹⁵², maar naderhand kreeg zij typhus¹⁵³ en zou door uitputting sterven. In een schrijven van 3 augustus 1945 van majoor mr. C.L.W. Fock van het Bureau Inlichtingen (dit Bureau had deze informatie gekregen vanuit Stockholm) werd prof. Henk Hoetink geïnformeerd over haar overlijden eind januari of begin februari 1945. Zij wordt omschreven als: 'Tusschen de 30 en 40 jaar, gesloten persoon, droeg sterke bril, donker glad haar, 1.67 m lang, was eigenaardig persoon, niet knappe verschijning'.¹⁵⁴

In het *Sterbebuch* van het *Sonderstandesamt* Arolsen (Ravensbrück behoorde destijds tot deze gemeente) wordt als Dien's *Sterbetag* vermeld 16 februari 1945.¹⁵⁵

De toestand waarin Dien Hoetink overleed kennen we uit een schrijven van Jopie Hoetink-Gertges aan mevrouw Hoetink- Meerkamp van Embden, een nichtje van de familie, geschreven op 26 juni 1945.

¹⁴⁹ Breur, *Een verborgen herinnering*, 70.

¹⁵⁰ Plewe, *Baugeschichte Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück*, 125.

¹⁵¹ Ten Boom, *Gevangene en toch*, 106-107.

¹⁵² De gevolgen van Avitaminose gaven kennelijk klachten met betrekking tot het functioneren van één van haar benen.

¹⁵³ Typhus is een uiterst besmettelijke ziekte veroorzaakt door de *Salmonella typhi* bacterie, bijvoorbeeld in voedsel of drinkwater. Na besmetting vermeerderen de bacteriën zich in de darmen en verspreiden zich via bloed en lymfe door het lichaam. De ziekte begint geleidelijk met hoofdpijn, koorts, bronchitis en diarree. Het bewustzijn is vaak gestoord.

¹⁵⁴ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk. Brief van Bureau Inlichtingen (Netherlands Intelligence Department) van 3 augustus 1945.

¹⁵⁵ Archief concentratiekamp Ravensbrück, *Sterbebuch* 1965 nr. 503 van *Sonderstandesamt* Arolsen.

Beste Tera,

Heden ontving ik je briefkaart van 23/ 6. Ook kwam toevallig vandaag een meisje op bezoek dat Dien in februari/maart in Ravensbrück had verpleegd. Ze was zwaar ziek, typhus maar beseftte het helemaal niet. Ze was zeer opgewekt. Tegen half maart is zij overgebracht naar de typhusbarak waar zij waarschijnlijk kort daarna is overleden en gecremeerd. Als je naar de typhusbarak werd vervoerd was het met je gedaan.¹⁵⁶ Je begrijpt hoe ontzettend we het vinden. Er was ons al eerder meegedeeld dat ze was overleden, maar altijd onder eenige reserve, zoodat we nog steeds hoopten. We geloven nu wel dat we Dien maar moeten opgeven. Ze werkte in de Siemensfabriek 12 uur per dag aan radioonderdelen, was zeer flink en er geestelijk niet onder te krijgen. We moeten nu Moes langzamerhand voorbereiden. Ik zie er vreeselijk tegen op. De slag zal ontzettend zijn, want zij denkt dat Dien in Göteborg¹⁵⁷ zit. De verbondenheid met Dien was zoo groot¹⁵⁸

5.4.9 De reactie van de ‘achterblijvers’ in Den Haag

Met het accepteren van haar dood begon het daadwerkelijke verwerkingsproces van het verlies voor haar familie, haar vriendinnen, haar kennissen en haar collega's. Voor haar moeder, mevrouw G.A. Hoetink –Jongbloed, die tot eind januari 1937 met Dien had samengewoond in de Tasmanstraat 151, was de klap vanzelfsprekend het grootst. In 1937 was Dien dan wel op zichzelf gaan wonen in haar appartement aan de Laan van Meerdervoort 201, maar dit was op wel zeer korte afstand van haar moeder. Bij wijze van spreken, maar in wezen ook letterlijk, woonden moeder en dochter bij elkaar ‘om de hoek’ en zij hadden dan ook erg veel contact met elkaar.

Hoezeer de moeder haar dochter miste blijkt uit haar brief van 8 februari 1945, een week voor het overlijden van Dien in Ravensbrück, aan het *Reichssicherheits-Hauptamt*.¹⁵⁹ Deze brief is, gezien het handschrift, geschreven door de vrouw van prof. Henk Hoetink, Jopie Hoetink-Gertges en is ondertekend door Dien's moeder, G.A. Hoetink-Jongbloed.

¹⁵⁶ ‘Als je naar de typhusbarak werd vervoerd was het met je gedaan’. Deze woorden hadden begin 1945 een ‘dubbele’ betekenis. De ziekte op zich betekende al je naderend levenseinde, maar dit levenseinde werd vanaf eind januari/begin februari 1945 niet meer afgewacht. Via de inmiddels in Ravensbrück ingerichte *Gaskammer* werden de levens van alle vrouwen die niet meer produktief konden zijn, ‘beëindigd’.

¹⁵⁷ Een deel van overlevende gevangenen van concentratiekamp Ravensbrück was al voorafgaande aan definitieve overgave van Duitsland door de geallieerden naar Zweden overgebracht om aan te sterken. Dit was mogelijk geworden door de onderhandelingen die de Zweedse graaf Folke Bernadotte in april 1945 met Himmler voerde over de overgave van Duitsland.

¹⁵⁸ Archief drs. Hans. R. Hoetink, Frankrijk. Brief van Jopie Hoetink-Gertges van 26 juni 1945.

¹⁵⁹ Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis te Den Haag, dossier nr. 33.875, brief van G.A. Hoetink-Jongbloed van 8 februari 1945.

Sehr Geehrte Herrn,

Hiermit bitte ich Sie höflich an das nachfolgende Ihre wohlwollende Andacht schenken zu wollen.

Meine Tochter, Fräulein E.W. Hoetink befandet sich seit 15 August '44 ins Konzentrationslager 's Hertogenbusch (Vught). Seit 30 August '44 habe ich nichts mehr von ihr gehört, da dieses Kampf übergebracht ist nach Deutschland.

Können Sie vielleicht informieren wo sie sich nun befindet und ob es möglich ist Korrespondenz mit ihr zu führen.

Ich hörte dass ein Teil vom Kampf übergebracht ist nach Frauenstraflager "Ravensbrück" Fürstenberg (Mecklenburg). Vielleicht ist es möglich dass sie sich da befindet?

Mit vielen Dank für Ihre Bemühungen, zeichen ich,

Hochachtungsfoll, G.A. Hoetink-Jongbloed

Mevrouw Hoetink-Jongbloed ging uiteindelijk op 19 januari 1946¹⁶⁰ zelf met een huisgenote in het huis van Dien aan de Laan van Meerdervoort 201 wonen, vanwaar zij in oktober 1950 vertrok naar een verzorgingshuis aan de Parkweg 9 in Den Haag, alwaar zij op 25 mei 1952 op 80-jarige leeftijd overleed.

Ook de leiding en collega's van RbVVO stonden nadrukkelijk stil bij wat er met Dien gebeurd was. Laten we beginnen met haar allerhoogste baas gedurende de oorlogsjaren, secretaris-generaal dr. H.M. Hirschfeld. Dat het deze man hoog zat wat er met Dien Hoetink gebeurd was moge blijken uit het relaas van zijn verhoor door de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 op 15 januari 1952.¹⁶¹ Aan de Enquêtecommissie legde hij uit dat Louwes en hij wel wisten dat een deel van de uitvoerende ambtenaren en met name ook van de hogere ambtenaren van de departementen van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en van Landbouw en Visserij bepaalde maatregelen van de bezetter opzettelijk saboteerden.

Wij hebben weleens gezegd: Ga je gang maar, wij zullen je wel dekken, maar vertel ons niet precies hoe je het doet, want het is voor ons gemakkelijker, als wij niet precies weten hoe het in elkaar zit. Dit is op velerlei gebied gebeurd. Er waren mensen, die daarin plezier hadden en die daarmee een persoonlijk risico hebben genomen. Verschillende mensen zijn voor dergelijke werkzaamheden gearresteerd. Eén van degenen, die zich op dit gebied speciaal verdienstelijk hebben gemaakt, was mejuffrouw *Hoetink*, die ze daarvoor vast hebben gezet. Het was een hoogst onaangename geschiedenis, wanneer mensen voor dergelijke gevallen in de bak kwamen. Wij hebben er ook wel mensen uitgekregen. Het

¹⁶⁰ Registers Burgelijke Stand gemeente 's-Gravenhage.

¹⁶¹ Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 7c, 501.

geval van mejuffrouw *Hoetink* wil ik hier uitdrukkelijk noemen, omdat dit een groot drama is geweest.

Een groot drama noemde Hirschfeld het lot van Dien Hoetink. Maar ook de directeur- generaal van RbVVO, ir. S.L. Louwes, had het niet gemakkelijk met het gebeurde. Hij verwoordde dit enige jaren na de oorlog in wat destijds een nationaal standaardwerk werd genoemd, het vierdelige *Onderdrukking en Verzet*. Hij noemde daarin haar verdwijnen ‘het meest tragische geval’.¹⁶²

Dat de eisen (gesteld aan het personeel van RbVVO) werkelijk zwaar waren blijkt uit het feit, dat verscheidene leden van het personeel hun leven hebben moeten geven: enkelen zijn vermoord door mensen, die zich in hun bedrijf benadeeld gevoelden, anderen zijn gevallen als slachtoffer van de Duitsers, met name in de stakingsdagen in 1943. Het meest tragische geval is wel geweest – en dit zal dan ook het enige zijn dat hier met name wordt genoemd – het verdwijnen van mejuffrouw mr. E.W. Hoetink. Naar aanleiding van een brief, door mij aan de Duitse autoriteiten geschreven doch door hen niet zeer vriendelijk ontvangen – een brief waaraan mejuffrouw Hoetink part noch deel had – is zij evenals enkele anderen voor een verhoor in hechtenis genomen. Van dit verhoor is zij nooit meer teruggekomen. Na de oorlog is bekend geworden, dat zij in het kamp te Ravensbrück om het leven is gekomen.

5.4.10 Het ‘werkelijke’ verhaal van Ravensbrück

Wat de ‘achterblijvers’, zoals haar familie en Louwes en Hirschfeld destijds niet geweten hebben is dat Dien Hoetink en haar medegevangenen op het slechts mogelijke ogenblik in Ravensbrück aankwamen. Was het zo dat de Duitsers bij de aankomst van Dien Hoetink op 16 augustus 1944 in Vught reeds begonnen waren het kamp Vught te ontmantelen, bij haar aankomst op 9 september 1944 in Ravensbrück was daar juist sprake van een intensivering van het gebruik van dit concentratiekamp tot een ‘echt’ vernietigingskamp.¹⁶³

Toen Dien Hoetink in september 1944 met haar 652 medegevangenen uit Vught in Ravensbrück aankwam namen er 41.802 vrouwen aan het appel deel. Ondanks het feit dat er op 2 september nog een groot transport van ‘arbeidskrachten’ van Ravensbrück naar Leipzig had plaatsgevonden was Ravensbrück overvol. Voor de SS ging het na binnenkomst van nieuwe gevangenen niet langer om mensen, de gevangenen werden gedegradeerd tot nummers. Alleen al in de maand september (van 1944) werden er 14.000 vrouwen in Ravensbrück binnengebracht.

¹⁶² Louwes, ‘De Voedselvoorziening’, 635.

¹⁶³ Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück*, 396 e.v.

Dit had vooral te maken met het optrekken van de Russen aan de oostgrens van de door Duitsland bezette gebieden. De SS begon de gevangenen uit concentratiekampen in het oosten over te brengen in westelijke richting. Terwijl het vergassen in Auschwitz op bevel van Himmler in november 1944 werd stopgezet, werd – vermoedelijk rond de jaarwisseling van 1944–1945 – in Ravensbrück een *Gaskammer* gebouwd, waar tussen de 5.000 en 6.000 gevangenen vergast zouden worden. Vrouwen uit Ravensbrück die niet meer in staat waren om te werken werden vanaf begin februari 1945 overgebracht naar het ontruimde *Jugend-KZ* Uckermark en vervolgens groepsgewijze teruggebracht naar Ravensbrück om daar te worden omgebracht in de *Gaskammer* van Ravensbrück.¹⁶⁴ Daarna werden hun stoffelijke resten in het in 1943 gebouwde *Krematorium* verbrand. Het *Krematorium* was onderdeel van het bouwplan ‘*Schwedtsee Nordostufer*’.¹⁶⁵ Voor de Wehrmacht en de SS bestond er een ‘bijzonder’ *Planungs- und Baurecht*. Zij behoefden geen bouwtekeningen en dergelijke te overleggen, een melding van de bouw aan de lokale autoriteiten was voldoende. Daardoor was het mogelijk dat er in Ravensbrück in alle stilte een *Krematorium* werd gebouwd.¹⁶⁶ De SS liet vervolgens de as van de ‘overledenen’ verstrooien over de direct aan het concentratiekamp-Ravensbrück gelegen Schwedt-See.¹⁶⁷ Het *Krematorium* werd vóór de komst van een *Gaskammer* in Ravensbrück gebruikt voor de verbranding van de stoffelijke resten van gevangenen die door ‘ouderdom’, uitputting of ziekte waren bezweken of van gevangenen die door een SS-kogel voor goed werden geveeld. Veel (duizenden) vrouwen uit Ravensbrück hebben met name in de jaren 1942–1944 het leven verloren nadat zij op transport waren gesteld naar onder meer Auschwitz en Lublin.¹⁶⁸

De *Gaskammer* van Ravensbrück werd geïnstalleerd en ‘bemand’ door SS-personeel dat uit Auschwitz naar Ravensbrück was overgeplaatst. Zo was SS-*Hauptsturmführer* (kapitein) Schwarzhuber op 2 januari 1945 uit Auschwitz in Ravensbrück aangekomen samen met de onderofficier SS-*Hauptscharführer* (sergeant-majoor) Moll. Deze beide mannen waren in Auschwitz de *Vergasungs-Spezialisten* geweest en zij zouden hun werk, nu dat in Auschwitz niet meer mogelijk was, in Ravensbrück voortzetten.¹⁶⁹

Volgens Erpel was het ombrengen van de gevangenen door de SS in Ravensbrück geen blote voortzetting van het beleid in de vernietigingskampen in Oost-Europa, maar wilde de SS met deze *Räumung* de door haar begane misdaden verdonkeremanen (*vertuschen*). Maar het had allemaal ook iets

¹⁶⁴ Erpel, ‘Kriegsende und Befreiung’, 48.

¹⁶⁵ Plewe, *Baugeschichte Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück*, 38.

¹⁶⁶ Plewe, *Baugeschichte Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück*, 25–26.

¹⁶⁷ Benz, *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, 662.

¹⁶⁸ Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück*, 364.

¹⁶⁹ Postel, ‘Die Massentötungen durch Gas in Ravensbrück’, 370.

tweeslachtigs want het overbrengen van de gevangenen uit bijvoorbeeld Auschwitz naar Ravensbrück deed men ook omdat men (de SS) hun arbeidskracht niet kon missen en men gevangenen daarnaast ook nog als ‘onderpand’ bij de onderhandelingen met de Geallieerden over de uitruil van gevangenen wilde gebruiken.¹⁷⁰

An Berentsen-Droog, een oud-gevangene van Ravensbrück, weet zich te herinneren dat een vrouw van even in de dertig die ‘meester’ in de rechten was kort voor het einde van de oorlog met oudere vrouwelijke gevangenen naar Uckermark is overgebracht. An Berentsen had daarbij het gevoel dat er iets oneerlijks gebeurde omdat deze vrouw toch nog een ‘grote’ toekomst voor zich had. Dit gebeuren schokte haar ten zeerste.

Naar alle waarschijnlijkheid is dit Dien Hoetink geweest, die in werkelijkheid op dat ogenblik net 41 jaar oud was, omdat er nooit sprake is geweest van meerdere juristes in de groep van vrouwen die op 6 september 1944 uit Vught vertrok. Ook herinnert An Berentsen, op dat ogenblik net de 20 gepasseerd, zich dat het om een zeer eenzame vrouw ging die uit een ‘beter milieu’ kwam. ‘Mensen uit een eenvoudig milieu konden zich in Ravensbrück beter handhaven. Gegoede mensen zaten ook het eerst onder de luizen en de daarbij behorende ziektes’.¹⁷¹

Van IJzendoorn’s gedragswetenschappelijke constatering (op basis van onderzoek bij overlevenden van de *holocaust*) sluit hierbij aan wanneer hij stelt dat: ‘een al te hevige reactie op traumatische gebeurtenissen mensen kwetsbaarder maakt’.¹⁷² Hij acht het niet ondenkbaar dat: ‘degenen die de *holocaust* overleefden het minst gevoelig waren voor posttraumatische stressstoornis (PTSS)’. Ook de leeftijd van de overlevenden ten tijde van de *holocaust* kan een beschermende factor geweest zijn. Zo hadden jongere overlevenden minder te lijden onder posttraumatische stress dan oudere overlevenden, wellicht doordat ze zich minder bewust waren van de gruwelijke gebeurtenissen.

De historica dr. Bärbel Schindler-Saefkow, die thans werkzaam is in de *Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück*, is de mening toegedaan dat Dien Hoetink in februari 1945 in groepsverband naar Uckermark (men beloofde hen daar minder zware arbeid in een *Erholungslager*)¹⁷³ is overgebracht om korte tijd later in Ravensbrück te worden omgebracht. Dat was de harde waarheid van begin 1945 in Ravensbrück. Wie niet meer geschikt was om werk te verrichten ging via Uckermark naar de *Gaskammer* van Ravensbrück.¹⁷⁴

Deze visies van An Berentsen-Droog en Bärbel Schindler-Saefkow worden onderschreven door de eveneens oud-gevangene van Ravensbrück en

¹⁷⁰ Erpel, ‘Kriegsende und Befreiung’ 48.

¹⁷¹ Gesprek met An Berentsen-Droog in Berlijn op 17 april 2002.

¹⁷² Van IJzendoorn, *Drie generaties holocaust?*, 199–200.

¹⁷³ Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück*, 272.

¹⁷⁴ Gesprek met dr. Bärbel Schindler-Saefkow in concentratiekamp Ravensbrück op 16 april 2002.

secretaris van het Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, mevrouw Stien Spier-Pullen. Natuurlijk, zegt zij, overtuigd: ‘een ieder die begin 1945 naar het *Revier* (ziekenzaal) werd gebracht ging naar Uckermark en was ten dode opgeschreven’.¹⁷⁵

Mevrouw Selma van de Perre-Velleman¹⁷⁶ kan zich Dien Hoetink nog redelijk goed voor de geest halen. Het beroep van Dien omschrijft zij als ‘advocate’ en zij weet ook nog dat Dien slechte ogen had en een bril met sterke glazen droeg. Beiden werkten bij het Siemens-*Kommando* en waren ‘gehuisvest’ in een barak van het Siemens-*Häftlingslager*. Dit *Häftlingslager* bestond uit 13 barakken die in december 1944 in gebruik waren genomen. De barakken waren groter dan de barakken in het basiskamp van concentratiekamp Ravensbrück zelf. Het voordeel was dat iedereen hier een eigen bed had, maar voor 2500 mensen was er hier maar één wasruimte met 6 douches en 32 wasbakken.¹⁷⁷

Dien sliep beneden in een stapelbed en mevrouw van de Perre boven in het stapelbed er tegenover. Aanvankelijk was Dien Hoetink, die getypeerd wordt als een aardige vrouw, nog in vrij goede doen, maar zij kon niet tegen het zware leven in het Siemens-*Kommando*. Zij was in een later stadium vrij vlug de moed kwijt en raakte geestelijk in de war.¹⁷⁸ Aldus mevrouw Van de Perre. Vrouwen die daar last van hadden begonnen steeds vreemd te lachen. ‘Ik herinner me ook nog dat zij een keer een boterham van mij heeft gestolen. Dat deden overigens heel veel vrouwen: brood bij elkaar stelen. We kregen maar een enkele snee brood – het mocht de naam brood eigenlijk niet hebben – per dag. We waren allemaal vreselijk ondervoed, hadden buikkrampen en velen zelfs typhus. Uiteindelijk is Dien Hoetink, omdat ze er lichamelijk en geestelijk zo slecht aan toe was naar het *Revier* gebracht. Ik kan het niet met zekerheid zeggen, maar ik heb altijd gedacht dat zij “gedood” is. Dat gebeurde die laatste maanden met al die vrouwen die naar het *Revier* gingen. Eufemistisch werd er onderling over gesproken dat je er voor moest zorgen dat je niet “door de pijp” ging. Daarmee bedoelden we het *Krematorium*’.

In de literatuur vinden we bij de etnologue en overlevende van Ravensbrück Germaine Tillion de volgende ondersteunende verklaring over het ombrengen van de ‘zieke’ gevangenen in Ravensbrück: *Das einzige, was wir im Februar 1945 sofort und mit Sicherheit wussten, war, dass die fünfzig oder sechzig Frauen, die man jeden Abend ins Lager Uckermark abtransportierte, getötet wurden.*¹⁷⁹

¹⁷⁵ Gesprek met mevrouw G.C. Spier-Pullen te Heerhugowaard op 29 april 2002.

¹⁷⁶ Gesprek met mevrouw S. van de Perre-Velleman in Londen per telefoon op 30 mei 2002.

¹⁷⁷ Plewe, *Baugeschichte Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück*, 128.

¹⁷⁸ Door een te laag lichaamsgewicht liep niet alleen de fysieke weerstand terug, maar werd tevens de hersenfunktie aangetast. Ook van typhus kun je in de war raken.

¹⁷⁹ Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück*, 281.

Anise Postel-Vinay bestudeerde de verslagen van de na-oorlogse verhoren van het SS-personeel van Ravensbrück.¹⁸⁰ Uit deze verhoren blijkt onder meer dat de *Gaskammer* in een voormalige opslagloods was ondergebracht. Deze loods was van hout, ongeveer 9 x 4,5 meter en er werden door de SS tot 150 gevangenen tegelijk naar binnen gebracht. Dit laatste gebeurde dan vaak onder de door de *SS-Aufseherinnen* gebruikte smoes dat er een *Entlausungsaktion* zou plaatsvinden. Deze smoes was verzonnen door de, eerder genoemde, uit Auschwitz overgeplaatste en in Ravensbrück met de leiding van de *Gaskammer* belastte *Schutzhaflagerführer SS- Hauptsturmführer* Schwarzhuber.

Deze Schwarzhuber was ook de man die de vrouwen aanwees die Uckermark moesten verlaten om enige tijd later in Ravensbrück te worden terug- en omgebracht. Iedere dag wees hij 50 tot 60 vrouwen aan. Daarbij had hij de smoes verzonnen dat zij van Uckermark naar het kamp Mittwerda zouden worden overgeplaatst. Dit kamp heeft nooit bestaan. Maar volgens Van Eck bereikten de meeste vrouwen Uckermark niet eens en werden ze onderweg vergast in daartoe ingerichte wagens, in de volksmond ‘Groene Minna’ genoemd. Gesloten vrachtwagens voor vervoer van gevangenen. Aan de binnenkant waren de wagens beslagen met blik of met zink. Aan de zoldering waren douches aangebracht. Vanuit de bestuurderscabine leidden slangen naar de laadruimte. De gevangenen konden in deze wagens zowel met ‘Cyclon B’ als door uitlaatgassen van de motor gedood worden.¹⁸¹

Postel-Vinay beschrijft nauwkeurig in haar verhaal *Die Massentötungen durch Gas in Ravensbrück*¹⁸² welke taferelen zich afspeelden in de *Gaskammer* en daarna in het *Krematorium*. In het kader van deze biografie lijkt een expliciete schildering van deze ‘onmenselijke’ taferelen niet opportuun.

5.4.11 Reconstructie van het levenseinde van Dien Hoetink aan de hand van na-oorlogse verklaringen

Onmiddellijk na Wereldoorlog II heeft het ‘Afwikkelingsbureau concentratiekampen’ (destijds gevestigd in de Taalstraat 60 in Vught) overlevenden gevraagd een verklaring af te leggen betreffende mede-gevangenen die in die concentratiekampen overleden waren.

Op 10 juli 1945 kreeg dit bureau een te Schiedam opgestelde verklaring van Paulina Magdalena van der Hoek, geboren op 19-10-1904 te Schiedam.¹⁸³ (Zij was in mei 1944 door de *SD* gearresteerd wegens illegaal werk). Deze verklaring behelsde onder meer dat ‘mr. D. Hoeting is overleden’. Naast Dien Hoetink vermeldt mevrouw Van der Hoek zeven andere namen

¹⁸⁰ Postel, ‘Die Massentötungen durch Gas in Ravensbrück’, 367-378.

¹⁸¹ Van Eck, *Het boek der kampen*, 118.

¹⁸² Postel, ‘Die Massentötungen durch Gas in Ravensbrück’, 357-392.

¹⁸³ Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis te Den Haag.

van vrouwen van het Vught-transport van 6 september 1944 naar Ravensbrück. Voor alle acht vrouwen geeft zij op dat de doodsoorzaak onbekend is. 'Waarschijnlijk ondervoeding, oververmoeidheid of iets dergelijks'. Een concrete en specifieke doodsoorzaak voor het levenseinde van Dien Hoetink geeft zij derhalve niet.

Dit ligt anders in de op 2 november 1945 te Haarlem opgestelde verklaring, die het Afwikkelingsbureau concentratiekampen ontving van Theodora Margaretha Boissevain, geboren op 21-11-1917 te Amsterdam.¹⁸⁴ (Zij was op 2 augustus 1943 door de *Gestapo* gearresteerd wegens illegaal werk). Zij verklaart dat 'mej. D. Hoetinck uit Den Haag in Februari 1945 is gestorven aan typhus'. Zij noemt daarnaast elf andere namen van vrouwen die in januari-februari 1945 in Ravensbrück zijn overleden. Achter vier van deze namen vermeldt zij dat deze vrouwen zijn 'vergast'.

Daarnaar gevraagd vertelt mevrouw Selma van de Perre-Velleman, die altijd bevriend is gebleven met de in 2001 overleden mevrouw Boissevain, dat zij: 'niet helemaal kan begrijpen waarom mevrouw Boissevain meent dat Dien Hoetink aan typhus gestorven is en uiteindelijk niet vergast is. Het blijft natuurlijk altijd heel goed mogelijk dat het anders verlopen is. Maar er waren heel veel mensen die aan typhus hebben geleden en darm-catarre hadden wij allemaal. Wie echter naar het *Revier* werd overgebracht kreeg geen gelegenheid om daar ziek te zijn, maar werd omgebracht'.¹⁸⁵

De 'Nominale lijst van gedeporteerde Nederlandse vrouwen naar Ravensbrück' van de Afdeling Repatriëring van het ministerie van Sociale Zaken (controle-datum 28/7 1947) vermeldt dat 'Everardina Hoetink op 16-2-45 is overleden aan maag/darm-kath'.¹⁸⁶

Dan is er nog een 'Lijst van Hollandsche vrouwen, aangekomen te Ravensbrück met opgave van sterfgevallen volgens officiële lijsten en transport naar Auschwitz'.¹⁸⁷ Bij deze lijst wordt vermeld dat de gegevens van de laatste twee maanden niet meer compleet zijn. Ook van de vergassingen en het *Jugendlager* is er maar een gedeeltelijke opgave.¹⁸⁸ Deze lijst vermeldt als doodsoorzaak van Dien Hoetink eveneens: 'maag-darmcatarr'. (Dit is overigens één van de kenmerken van typhus.)

5.4.12 Conclusies omtrent het levenseinde van Dien Hoetink

Het is niet eenvoudig om een eenduidige conclusie te trekken over wat er nu precies gebeurd is. De verklaringen leiden op zichzelf allemaal tot het-

¹⁸⁴ Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis te Den Haag.

¹⁸⁵ Gesprek met mevrouw S. van de Perre-Velleman in Londen per telefoon op 30 mei 2002.

¹⁸⁶ Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis te Den Haag.

¹⁸⁷ Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis te Den Haag.

¹⁸⁸ Bedoeld wordt het eerder ontruimde *Jugendschutzlager* Uckermark.

zelfde: dat Dien Hoetink in Ravensbrück is omgekomen. Maar de vraag blijft hoe dat nu precies gebeurde.

Het ontstaan van verschillende (getuige)verklaringen naast elkaar over dezelfde gebeurtenis (wat overigens vaak voorkomt en daarom tot een indringend onderwerp van wetenschap is geworden) zou bijvoorbeeld verklaard kunnen worden met het resultaat van het onderzoek van Wagenaar. Hieruit is gebleken dat erg onplezierige gebeurtenissen waarin wijzelf een kwalijke rol spelen beter door ons geheugen worden opgenomen dan onplezierige gebeurtenissen die door derden zijn veroorzaakt.¹⁸⁹

Het behoeft hier verder geen betoog dat de dood van mede-gevangenen in vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück voor allen die het overleefden behoorde tot het meest-afschuwelijke wat men meemaakte. De diverse verklaringen waarover wij beschikken verdienen alleen daarom al ons ultieme respect. Met behulp van al deze verklaringen zullen wij nu proberen een conclusie te trekken die voldoende recht doet aan de gewetensvolle opofferingen die Dien Hoetink zich, in grote eenzaamheid, heeft moeten getroosten.

Er is derhalve geen eensluidende verklaring over het levenseinde van Dien Hoetink. De verklaringen van 'getuigen' over haar overlijden kunnen nooit verder gereikt hebben dan het feit dat Dien Hoetink werd overgebracht naar het *Revier*. Daarna was er geen contact meer.

Twee mogelijkheden zijn er. De eerste mogelijkheid is dat zij door ziekte en uitputting in het *Revier*, onmiddellijk na daar heen overgebracht te zijn, bezwaken is. De tweede mogelijkheid ligt daar dicht bij, namelijk dat zij door ziekte en uitputting niet meer in staat was om voor de SS productieve arbeid te verrichten en via het *Revier* naar Uckermark is overgebracht om uiteindelijk in de *Gaskammer* van Ravensbrück te sterven. De laatste optie ligt, gezien de algemene gang van zaken in Ravensbrück in de maanden januari en februari 1945 met betrekking tot de levensbeëindiging van vrouwen van 40 jaar en ouder die geen productieve arbeid meer konden verrichten, het meest voor de hand.

Het verschil is klein wanneer je het bekijkt vanuit de mogelijke overlevingskansen die Dien Hoetink gehad zou kunnen hebben. Zij was ziek, uitgeput en haar veerkracht was verdwenen. Anderzins is het verschil groot. De laatste adem uitblazen omdat het leven 'op' is, of naakt de *Gaskammer* te moeten betreden

Dien Hoetink heeft haar eenzame strijd voor 'rechtmatigheid, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid' in Ravensbrück 'beloond' gezien met de rechteloos-

¹⁸⁹ Wagenaar, 'Remembring mij worst sins: How autobiographical memory serves the updating of the conceptual self', 263.

heid van het *Nazi-regime*. Dit regime, aldaar uitgevoerd door *SS-Führer* en *SS-Aufseherinnen*, betekende rechteloosheid in *optima forma*.

Waarschijnlijk werd zij met de smoes van het niet-bestaande kamp Mittlerda in Uckermark in een vrachtwagen geleid die haar weer naar Ravensbrück zou terugbrengen, alwaar zij met de smoes van *Entlausungsaktion* in de *Gaskammer* werd geleid. Dit lijkt de meest aannemelijke versie. Maar, het zou uiteindelijk ook zo geweest kunnen zijn dat zij in het *Revier* van Ravensbrück 'uit zichzelf' bezweken is.

Hoe het ook zij, in ieder geval zijn haar stoffelijke resten in het *Krematorium* van Ravensbrück verbrand en haar as werd verstrooid over de rechtstreeks aan het concentratiekamp Ravensbrück grenzende Schwedt-See. Hier kreeg zij de eeuwige rust van dit idyllische meer. Want dit meer heeft nooit de gruwelen die zich op haar oever afspeelden gekend. Dit meer kon Dien Hoetink en haar omgebrachte mede-gevangenen in de rust van het niets tot zich nemen.

5.4.13 Het werk van RbVVO na de arrestatie van Dien Hoetink

Hirschfeld en Louwes hadden na de internering van Dien Hoetink op 3 augustus 1944 tot het einde van de bezetting hun handen vol aan de voortgang van met name de voedselaanvoer in het westen van Nederland. In september werd door de spoorwegstaking (begonnen op 17 september 1944) het vervoer van voedsel per trein onmogelijk. Het vervoer van vooral aardappelen en graan uit het noorden en oosten van het land naar het westen kon alleen nog per schip plaatsvinden. Maar, zoals we eerder zagen, legden de Duitse autoriteiten uit wraak voor de spoorwegstaking het vervoer te water stil.

In de nacht van 22 op 23 september stelde Seyss-Inquart aan Hirschfeld en Louwes nog de eis om een oproep te richten tot het personeel van de Nederlandse Spoorwegen om in het belang van de voedselvoorziening hun arbeid te hervatten. Zo niet, dan zou men van Duitse zijde de toevoer van levensmiddelen naar de grote consumptiecentra stilleggen. 'Ir. Louwes en ik (Hirschfeld) hebben toen pertinent geweigerd een oproep als bedoeld uit te vaardigen. Wij wezen er aanstonds op dat de Rijkscommissaris, indien hij tegenmaatregelen zou nemen, de volle verantwoordelijkheid voor den komende hongersnood zou dragen'.¹⁹⁰

Het officiële rantsoen in het westen was in oktober 1944 al zover gedaald dat het nauwelijks voldoende was om in leven te blijven. Er dreigde een ramp! In december 1944 kregen Hirschfeld en Louwes van Seyss-Inquart gedaan dat zij een Centrale Rederij Voedselvoorziening mochten oprichten. Deze kwam onder leiding te staan van mr. H. Ivens, met daarnaast een be-

¹⁹⁰ Hirschfeld, *De centrale rederij voor de voedselvoorziening*, 2.

langrijke rol voor het hoofd van de afdeling Vervoer van RbVVO, H.J. van de Roemer.¹⁹¹ Het vervoer over het IJsselmeer kwam in de week van 18 tot 24 december weer op gang, het begon er op te lijken dat het nog goed zou komen. Dan valt de vorst in. Het IJsselmeer werd onbevaarbaar.

Een gezond mens heeft per dag voedsel nodig met een voedingswaarde van 2200 à 2400 calorieën. Begin oktober 1944 was de voedingswaarde van het officiële rantsoen gedaald tot 1400 calorieën. Vooral in de grote steden van het westen van Nederland werd de toestand met de dag slechter. Duizenden mensen ondernamen hongertochten naar het platteland. Een onafzienbare rij van slecht geklede en verkleumde mensen. Velen zijn lopend, anderen hebben een oude rammelende fiets met of zonder (houten) banden, sommigen een handkar.

De gaarkeukens in de grote steden draaiden op volle toeren. Maar ze hadden niet meer te bieden dan waterige soep. Men voedde zich met suikerbieten en in zeer geringe mate met bloembollen. Door de afgenomen weerstand van de mensen braken besmettelijke ziekten als roodvonk, difterie en tyfus uit.

Eind januari 1945 kwam in Delfzijl het eerste Zweedse schip van het Rode Kruis met voedsel aan. Het duurde tot eind februari voor de distributie hiervan onder de hongerlijdende Nederlanders daadwerkelijk begon. Ondanks de distributie, de gaarkeukens, de hongertochten en de zwarte handel, kregen steeds meer mensen te kampen met uitputtingsverschijnselen, die het gevolg waren van een volstrekt gebrek aan voedsel. Het is bekend dat in Den Haag vijf-en-twintig à dertigduizend bewoners aan deze hongerziekte leden; omgerekend komt dat getal voor het hele westen van Nederland neer op tweehonderdduizend zieken.¹⁹² In het eerste halfjaar van 1945 stierven er in Den Haag 5.811 personen, dat is bijna twee-en-eenhalf keer zoveel als in het eerste halfjaar van 1944, toen waren dat 2.389 personen. Voor twaalf grote gemeenten bedroegen de cijfers 29.122 in 1945 en 13.155 in 1944.¹⁹³

RbVVO heeft nog erger voorkomen. Het lenigen of voorkomen van alle nood, leed en dood behoorde echter in het laatste oorlogsjaar, door de zeer gecompliceerde oorlogsomstandigheden, niet meer tot de mogelijkheden van RbVVO.

5.4.14 De RbVVO-collega's na de oorlog

Uiteindelijk zou het leven na de bevrijding in mei 1945 weer zijn normale loop krijgen. Dat gold ook voor Hirschfeld en Louwes en vele andere collega's van Dien Hoetink. Na zijn zuivering door de Kroon werd Hirschfeld

¹⁹¹ Hirschfeld, *De centrale rederij voor de voedselvoorziening*, 4.

¹⁹² Barnouw, *De hongervinter*, 51.

¹⁹³ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 402.

benoemd tot regeringscommissaris in algemene dienst en was hij als zodanig betrokken bij economische en financiële aangelegenheden, bij het vredesverdrag met Duitsland, het Marshallplan enz. Hij was in 1949-1950 gedurende acht maanden Hoge Commissaris in Indonesië en na beëindiging van zijn loopbaan in 1952 bekleedde hij nog tal van commissariaten in het Nederlandse bedrijfsleven.¹⁹⁴

Wat Louwes betreft stelde minister van Landbouw en Visserij S.L. Mansholt na de oorlog een commissie in om een onderzoek naar zijn beleid uit te voeren.¹⁹⁵ De commissie concludeerde dat Louwes *een bij voortduring op de belangen van de Nederlandse bevolking gericht beleid heeft gevoerd*. De Nederlandse regering beloofde dit optreden door Louwes, die al sinds 1935 Ridder in de Orde van Nederlandse Leeuw was, in 1946 de hoge onderscheiding toe te kennen van Groot-officier in de Orde van Oranje Nassau.¹⁹⁶ Trienekens concludeert bij het overzien van Louwes' optreden dat: 'het Nederlandse volk in zijn geschiedenis aan weinigen zoveel dank verschuldigd is als aan hem, omdat hij onder vrijwel onmogelijke omstandigheden, op originele en doortastende wijze met volharding het volksbestaan heeft weten te redden'.¹⁹⁷ Na de oorlog vervulde hij diverse taken voor de FAO. Hij was de eerste directeur van het Europese Bureau van de FAO. Om gezondheidsredenen heeft hij een benoeming tot directeur-generaal van de FAO niet aanvaard. Tot zijn dood op 25 januari 1953 in Den Haag bleef hij directeur-generaal voor de Voedselvoorziening.

In die periode van 1945 tot 1953 zou hij getuige zijn van het snelle herstel van Nederland van de gevolgen van de bezetting. 'De bezetting was kort maar hevig. De Duitsers hadden de bedoeling hier te blijven. Ze waren geen tijdelijke aanwezigen met alleen militaire oogmerken. Nederland zou worden gelijkgeschakeld en opgenomen in het Groot-Duitse Rijk'.¹⁹⁸ Er werden reeksen maatregelen genomen die op dat doel waren gericht. De productie en de arbeidsmarkt werden sterk gereguleerd. Naarmate de oorlog verder ging, werd dieper ingegrepen. Het productieapparaat raakte steeds meer beschadigd. In het laatste jaar werden wegen, bruggen en spoorlijnen opzettelijk verwoest. In 1945 was volgens prof. J. Pen zeker een kwart van het productieapparaat verdwenen. De traditionele handelswegen, speciaal die met Duitsland, bestonden nauwelijks meer. En toch werd reeds in 1950 alweer het peil van 1940 bereikt. De treinen reden weer, de consumptie was gemiddeld weer vooroorlogs.

¹⁹⁴ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel I, 242-244.

¹⁹⁵ Deze commissie bestond onder meer uit: F.H. Fentener van Vlissingen, J. Le Poole en E.H. Ebels.

¹⁹⁶ Westra, *Dr. Ir. S.L. Louwes*, inleiding.

¹⁹⁷ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel I, 356.

¹⁹⁸ Pen, 'De grote lijn in de economische ontwikkeling', 21.

Het leek wel een wonder dat alles zich zo snel herstelde. Volgens Klemann is Wereldoorlog II voor de industrialisatie van Nederland echter lang niet in alle opzichten negatief geweest. Gedurende de eerste oorlogsjaren is er fors geïnvesteerd om aan de vraag van de bezetter te voldoen en om wegval-lende importen te vervangen. Ook werd er geïnvesteerd omdat bedrijven hun overtollige liquiditeit wilden omzetten in activa die hun waarde zouden behouden. Pas vanaf september 1944 tot de bevrijding heeft de bezetter geprobeerd resterende voorraden en machines in Nederland in beslag te nemen. Transportproblemen zorgden ervoor dat dit maar heel ten dele is gelukt.¹⁹⁹

Ook op het werkterrein van Dien Hoetink rolden de ontwikkelingen snel over elkaar heen. Het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945 en de Wet op de Bedrijfsorganisatie van 1950 hadden – ‘bij leven en welzijn’ – zo uit de pen van Dien Hoetink kunnen vloeien. De na-oorlogse ontwikkelingen op het terrein van de Publiekrechtelijke Bedrijfs Organisatie (PBO) binnen de landbouw volgden de mede door Dien Hoetink voorziene en geplaveide trajecten.

5.5 De nagedachtenis van Dien Hoetink

Ondertussen waren de collega's op het ministerie van Landbouw en Visserij 'hun' mejuffrouw mr. Hoetink niet vergeten. Dien Hoetink had in het najaar van 1943 het initiatief genomen tot de oprichting van het Personeelfonds van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd en zij was de eerste voorzitter van dit fonds.²⁰⁰ Dit fonds stelde zich ten doel hulp te verlenen, zowel financieel als materieel, aan collega's die door plotse-ling optredende omstandigheden buiten eigen schuld in moeilijkheden waren geraakt. Het doel was ook om op deze wijze de collegiale band tussen de ambtenaren van RbVVO te bevorderen. Uit erkentelijkheid voor haar initia-tief tot oprichting en voor haar werk voor het fonds werd na de oorlog door het bestuur unaniem besloten: 'als stille hulde aan haar nagedachtenis', het Fonds haar naam te geven. Ongeveer gelijktijdig met deze naamswisseling werd mede besloten de werkingssfeer van het Fonds uit te breiden tot alle ambtenaren, 'ressorteerend onder het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, werkzaam zoowel in als buiten Den Haag'.²⁰¹

Voortaan zou er dus sprake zijn van het 'Mejuffrouw Mr. Hoetinkfonds'. In een folder van het Hoetinkfonds van 5 juni 1948 wordt verslag gedaan van de 'Herdenkingsplechtigheid met betrekking tot wijlen onze eerste voorzit-ster, mejuffrouw Mr. E.W. Hoetink, op Dinsdag 4 Mei 1948, des morgens te

¹⁹⁹ Klemann, *Nederland 1938-1945*, 300-302.

²⁰⁰ Archief Hoetinkfonds, drukwerk aan alle personeelsleden van het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening van januari 1946. Nr. 25186/8.

²⁰¹ Archief Hoetinkfonds, 1946, folder *Waar blijft het geld?* December 1946.

Foto uit folder van 'Mejuffrouw Mr. Hoetinkfonds' (juni 1948).

elf uur'.²⁰² Op dat tijdstip traden de genodigden binnen. Allereerst moet natuurlijk de familie genoemd worden. Mevrouw G.A. Hoetink-Jongbloed, de moeder van Dien en haar huisgenote²⁰³, dan prof. mr. H.R. Hoetink en zijn vrouw, mevrouw J.C. Hoetink-Gertges. Verder waren er nog enige vertegenwoordigers, zowel van de kant van de familie Hoetink als die van de familie Jongbloed en mevrouw E.W. Koolemans-Beynen uit Maarn bij wie Dien zo vaak uit logeren ging. Ook waren

er twee vriendinnen van Dien te weten mej. mr J.N. Henket uit Utrecht en mej. mr. W.G. van Hettinga Tromp uit Den Haag.

De lijst met genodigden telde 163 personen.²⁰⁴ De bijeenkomst vond plaats in de vergaderzaal van het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening aan de Boorlaan. Er werd een heel draaiboek opgesteld om de bijeenkomst vlot te laten verlopen. De Verkeerspolitie werd zelfs ingeschakeld omdat men verwachtte dat er die ochtend vanaf half elf 60 tot 80 auto's aan- en af zouden rijden.

Ook al was het inmiddels mei 1948, 3 jaar na de bevrijding van Nederland, toch was het nog noodzakelijk om extra maatregelen te nemen om de familie Hoetink en een aantal genodigden een kopje koffie aan te kunnen bieden. De secretaris van het Hoetinkfonds, de heer H.J. Blei, schreef aan de Afd. II van de directie Voedselvoorziening het volgende: 'Het bestuur zou het op prijs stellen indien het in de gelegenheid werd gesteld om na afloop aan enkele autoriteiten, de familie Hoetink en nog enige andere personen (in totaal ongeveer 20 personen) een kop koffie van goede samenstelling aan te bieden en het is met oog daarop dat ik U vriendelijk vraag, zo mogelijk aan het fonds voor deze gelegenheid te willen toewijzen een pond koffie, 2 ons suiker en drie liter melk'.²⁰⁵

Het gehele bestuur en alle contact-personen van het Hoetinkfonds waren aanwezig. Minister Mansholt was uitgenodigd maar moest wegens drukke bezigheden verstek laten gaan. Hij liet zich vertegenwoordigen door secretaris-

²⁰² Archief Hoetinkfonds, 1948, algemene folder van 5 juni 1948.

²⁰³ Dit was een schoonzuster van haar, in de stukken kortweg omschreven als mw. Hoetink. Zij woonden samen aan de Laan van Meerdervoort 201.

²⁰⁴ Archief Hoetinkfonds, 1948, dossier herdenkingsbijeenkomst.

²⁰⁵ Archief Hoetinkfonds, 1948, brief van 14 april 1948.

generaal mr. J.Th. Bonnerman, de oud secretaris van RbVVO en als zodanig oud collega-afdelingshoofd van Dien Hoetink.

Verder stonden er op de lijst van genodigden al de namen van de collega's van Dien, zowel van degenen die nog in dienst waren van het departement als ook van degenen die inmiddels andere functies bekleedden. Opvallende namen daar onder zijn bijvoorbeeld die van ir. A.H. Boerma, de latere directeur-generaal van de FAO, prof. dr. M.J.L. Dols, mr. H.E.R.E.A. Frank, op dat ogenblik landbouw-attaché in Parijs, dr.ir S.L. Louwes,²⁰⁶ ir. C. Staf, de latere minister van Defensie en de latere minister mr. J. van Aartsen. Mr. J.J.D. Albarda, mr. H.W. Bloemers, de heer E.H. Ebels, op dat ogenblik Commissaris van de Koningin in Groningen, bij het uitbreken van de oorlog was hij gedeputeerde van Groningen en in de oorlogsjaren werd hij de PVC van Groningen voor RbVVO en als zodanig had hij grote invloed op de totstandkoming van voedselzendingen naar het westen in de hongerwinter. Voorts Prof. W.F. de Gaay Fortman, dr. H.M. Hirschfeld, H.D. Louwes, mr.dr. A.A. van Rhijn, mr. F.M.H. Schokking en dr. J.H. Patijn. Ook mej. A. Wagner en de heer G.Pas die we eerder in deze biografie aan het woord lieten waren aanwezig.

Dr. Hirschfeld moest tot zijn diepste leedwezen mededelen dat hij door verblijf in het buitenland verhinderd was: 'Met bijzondere hoogachting denk ik nog herhaaldelijk aan Mej. Hoetink en ik vind het derhalve een treffend en sympathiek denkbeeld deze herdenking te doen plaatsvinden'.²⁰⁷

Prof.mr. W.F. de Gaay-Fortman moest wegens plotselinge dringende bezigheden verstek laten gaan, hij betreurde dit achteraf ten zeerste. 'Het verheugt mij zeer, dat de nagedachtenis van mej. Hoetink, aan wie ik als oud-collega zulke goede herinneringen heb, op het ministerie van Landbouw in gezegende herinnering wordt gehouden. Ik heb behoefte U (het bestuur van het Hoetinkfonds) daarvoor te bedanken'.²⁰⁸

De commissaris van de koningin in Groningen, E.H. Ebels, moest eveneens laten afweten. Hij moest aanwezig zijn bij een dodenherdenking in Groningen. 'Dit spijt mij te meer, omdat ik door mijn aanwezigheid gaarne had willen getuigen van mijn grote waardering voor haar persoon en haar werk'.²⁰⁹

Tijdens de herdenkingsbijeenkomst werd er een getekend portret van Dien Hoetink onthuld en aan de leiding van het ministerie overgedragen. Hiertoe had het bestuur van het Hoetinkfonds een schriftelijke opdracht verstrekt aan de Haagse ets-kunstenaar Joh.D. Scherft: 'Als leidende gedachte zit

²⁰⁶ Ir. S.L. Louwes is op dat ogenblik reeds onderscheiden met een ere-doctoraat van de Rijks Landbouw-Hogeschool in Wageningen.

²⁰⁷ Archief Hoetinkfonds, 1948, brief van 1 mei 1948.

²⁰⁸ Archief Hoetinkfonds, 1948, brief van 14 juni 1948.

²⁰⁹ Archief Hoetinkfonds, 1948, brief van 29 april 1948.

bij ons voor de overledene te doen afbeelden in haar werk, zodat het kleine amateur-kiekie, wat de situatie betreft, als uitgangspunt voor Uw werk zou kunnen dienen. Wij noteerden dat Uw honorarium voor dit werk zal bedragen f 150,--'.²¹⁰

De herdenkingsbijeenkomst werd geopend door de voorzitter van het Hoetinkfonds, de heer R.S.A. Volkers. Spreker legde de nadruk op de stuwkracht van Dien Hoetink en op haar sociaal voelend hart. Hij had 'wijlen Mej. Mr. Hoetink' niet alleen leren kennen als een scherpzinnig juriste, toegerust met een grote en gedegen kennis van alles wat de sociale aspecten van het ambtelijk apparaat betrof, maar – meer nog – had hij haar leren kennen als de hoogstaande vrouw, voor wie in die dagen de sociale nood van haar collega's, zowel op financieel als op materieel terrein, daadwerkelijk en uitermate ter harte ging. Hij refereerde er aan dat het bestuur, of liever de overgebleven bestuursleden van het toenmalige Personeelfonds, een ogenblik als lam geslagen hadden gestaan toen hetgeen reeds zo lang werd gevreesd, ook voor hen wrede realiteit werd. Zij besloten om 'in de voetstappen van wijlen onze Mej. Mr. Hoetink haar moeizame taak voort te zetten'.²¹¹

Vervolgens werden door mejuffrouw N. Drijver, sociaal werkster, twee vlaggen terzijde geschoven en kwam het door Joh.D. Scherft getekende portret van Dien Hoetink tevoorschijn. Het portret werd vervolgens door secretaris-generaal mr. J.Th Bonnerman, namens 'Zijne Excellentie Minister Mansholt', aanvaard als blijvende herinnering aan 'wijlen Mejuffrouw Mr. E.W. Hoetink'.

De secretaris-generaal getuigde daarna van bewondering en dankbaarheid jegens de herdachte juriste. Nog levendig herinneren wij ons, zei hij, 'die fatale dag in Augustus 1944 toen zij uit een vergadering werd weggeroepen en meegevoerd onder de zo bekende, leugenachtige mededeling, dat het maar voor enkele uren zou zijn, om een verhoor te ondergaan. Vele zijn de pogingen geweest om haar, toen zij niet terugkwam, weer vrij te krijgen. Ook bij de hoogste Duitse autoriteiten werd door de Heer Ir. Louwes gewezen op het ongehoorde van deze gevangenhouding van iemand, die in het apparaat niet gemist kon worden en wie, behalven dan een eerlijke oprechte Vaderlandsliefde, door de Duitsers niets verweten kon worden. Zelfs een groot bedrag aan geld werd door de Heer Ir. Louwes beschikbaar gesteld om – indien het al niet rechtstreeks gelukte – via de weg van omkoperij het doel te bereiken. Steeds werden door de Duitsers toezeggingen gedaan van spoedige vrijlating en werd medegedeeld, dat juffrouw Hoetink alleen maar wat opgevoed moest worden, omdat ze zich te openhartig had uitgelaten over de Duitse methoden. Het zou nog gelukt zijn haar, na enkele weken, weer vrij

²¹⁰ Archief Hoetinkfonds, 1948, brief van 6 april 1948.

²¹¹ Archief Hoetinkfonds, 1948, Redevoeringen 4 mei 1948, A 1-4.

te krijgen, indien niet de dulle Dinsdag was gekomen; die dag, die door de meesten van ons met uitbundige vreugde werd begroet, maar die tragischer wijze voor Mevrouw Mr. Hoetink fataal is geworden. In hun panische angst voor het snel oprukkende geallieerde leger werd Vught ontruimd en werden alle daar gevangen gehouden Nederlanders naar Duitsland weggevoerd. Eenmaal daar, was Juffrouw Mr. Hoetink buiten ons bereik en zelfs buiten het bereik van de hier verblijvende Duitse autoriteiten gekomen. Wij zouden Mej. Mr. Hoetink niet meer terugzien. Haar fijnbesnaarde geest was niet bestand tegen het brutale geweld van de Teutoon'.²¹²

Verder vroeg de heer Bonnerman zich af hoe het mogelijk was dat bij alle aanwezigen het beeld van Dien Hoetink zo levendig was gebleven. Hij schreef dit toe aan haar vele talenten, haar uitzonderlijk karakter, maar vooral haar grote hart. Haar gaven waren velerlei, maar voor RbVVO was het vooral haar grote juridische kennis die in het dagelijks werk zozeer in het oog sprong.

Zo wist zij reeds vóór de oorlog met haar creatief vermogen, nadat de rechter een uitspraak had gedaan inzake een gebrek in de Landbouw-Crisiswetgeving, de schade te beperken via wetgeving (de 'Lex Hoetink') die de bewondering afdwong van zowel haar chefs als ook van leden van de Tweede Kamer. Ook wist zij in diezelfde jaren, aldus nog steeds secretaris-generaal Bonnerman, op onnavolgbare wijze de toenmaals levende gedachte met betrekking tot de organisatie van het landbouw-bedrijfsleven in een tweetal voorontwerpen van Wet neer te leggen, die na publicatie, de belangstellenden tot nadenken dwongen en die gedurende de oorlog hun bekroning vonden in een wettelijke basis voor de bedrijfsschappen. 'Dit werk en haar publicaties op dit gebied zijn thans wederom een belangrijke bijdrage geweest voor het nieuwe wetsvoorstel voor de bedrijfsorganisaties en hadden de grote verdienste een volkomen Nederlandse wet te zijn, volgens Nederlandse beginselen, ondanks de moeite, welke de Duitsers zich getroost hebben om de bedrijfsschappen in te richten naar Duits, d.i. Nationaal-Socialistisch patroon'.

Vervolgens richtte de heer Bonnerman zich tot de moeder van Dien Hoetink persoonlijk:

'Mevrouw Hoetink, juist omdat wij Uw dochter zozeer eren en missen, weten wij, wat U in haar moet missen. De belangstelling, welke U hier op deze herdenking ziet, in het bijzonder gericht op de herdenking van het vele goede werk van Uw dochter, moge U enigermate tot troost strekken. Wij danken U zeer, dat u hier tegenwoordig hebt willen zijn en door Uw aanwezigheid ons in staat hebt gesteld U, als haar Moeder, te danken voor de

²¹² Archief Hoetinkfonds, 1948, Redevoeringen 4 mei 1948, B 1-4.

warme belangstelling, welke Uw dochter, in zo ruime mate aan ons heeft geschonken’.

De laatste spreker was prof. mr. Henk R. Hoetink.²¹³ Hij bedankte namens zijn moeder en de naaste familie het bestuur van het fonds en de secretaris-generaal voor de warme woorden van waardering voor de persoon en het werk van zijn zuster. Dat het Personeelfonds voortaan ‘Mejuffrouw Mr. Hoetink Fonds’ zou heten, vormde – volgens Henk Hoetink – de mooiste en de beste herinnering die mogelijk was, aan haar warm sociaal gevoel en haar liefde voor haar werk bij het departement. Hij memoreerde dat hij, met name in 1942 (na zijn gevangenschap in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort), maar ook wanneer hij daarna bij haar logeerde, dagelijks had kunnen zien hoe geen moeite haar te veel was voor haar werk bij RbVVO. Voor de krant was nauwelijks tijd en tot laat in de nacht was zij in departementale stukken, ontwerpen, rapporten, instructies en beslissingen verdiept. Het was hem steeds opgevallen dat zijn zuster hierbij een gelukkige combinatie bezat van een praktische kijk en juridische kennis. Volgens Henk Hoetink waren het twee gevoelens waardoor zij zich bij haar werk liet leiden:

‘Het eerste dreef haar bij het zoeken naar regelingen die voor alle betrokkenen goed, rechtvaardig en nuttig waren, terwijl zij door het tweede, haar sterke overtuiging van de onschatbare waarde van de rechtstaat, bleef vasthouden aan het zoeken naar oplossingen die pasten in het grondwettelijk kader en die juridisch juist en aanvaardbaar waren. Maar wie haar goed hebben gekend, weten dat liefde voor het werk, sociaal gevoel en zelfs het vasthouden aan de rechtstaat voor haar niet het laatste was. Achter dit alles stond haar liefde voor Holland. Zij hield van zijn schilderkunst en besteedde haar karige vrije tijd graag aan het bezoeken van tentoonstellingen van oude en nieuwe Nederlandse Meesters. Zij kon intens genieten van het Hollandse landschap, of het de lage landen waren, de polders en sloten of de hoge zandgronden van de Veluwe die zij uit haar jeugd en haar kampervaringen als student in Vierhouten zo door en door kende. Hiermee hing samen haar grote belangstelling voor uitingen van het volksleven, voor boerenhuizen, volksfeesten en volksgebruiken van allerlei aard’.

Verder memoreerde Henk Hoetink dat Dien’s verblijf in Amsterdam (waar zij enkele jaren op kamer woonde) haar een blijvende gehechtheid aan ‘deze schoonste aller steden’ had gegeven. Als zij in Amsterdam was wandelde zij, liefst alleen, langs de grachten en juist toen zij er niet meer woonde, kocht zij bijna elk boek dat over die stad verscheen.

²¹³ Archief Hoetinkfonds, 1948, Redevoeringen 4 mei 1948, C 1-3.

De Duitse overval en bezetting had haar, aldus haar broer, zeer diep getroffen. In dit geliefde land Duitse uniformen te moeten zien en de Duitse taal te moeten horen, is voor haar een dagelijkse smart geweest. Een tekenende bijzonderheid daarbij was wel de boekenlegger die ze steeds thuis gebruikte. Deze bestond uit een smal lint in de kleuren rood, wit en blauw met dwars er over heen de tekst: - 10 mei 1940 - .

Hiermede was de plechtigheid ten einde. 'Zichtbaar ontroerd dankte mevrouw Hoetink (de moeder van wijlen onze eerste voorzitter) bij het verlaten van de zaal nog allen'.²¹⁴

Daarmee werd het 'levensboek' van Dien Hoetink gesloten. Henk Hoetink nam daarna nog het initiatief om, als haar 'broeder', Dien voor te dragen voor een vermelding op de 'Eerelijst der namen van hen, die voor het vaderland zijn gevallen'.²¹⁵ Deze lijst bevindt zich in de hal van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Iedere dag wordt een volgende pagina van de lijst getoond. De naam van Dien Hoetink staat vermeld onder No. 1625. Henk Hoetink omschreef zijn zuster bij zijn voordracht als volgt: 'Hoofdamtbenares Rijksbureau Voedselvoorziening in Oorlogstijd. Heeft bij haar ambtelijke arbeid de verlangens en wensen van de vijand zoveel mogelijk tegengewerkt en gedwarsboomd'.

De naam van Dien Hoetink staat, ter blijvende herinnering, met de namen van mede-gevallenen gebeiteld in een plaquette in de hal van het ministerie van Landbouw, Visserij en Natuurbeheer en in de hal van het Gymnasium Haganum aan de Laan van Meerdervoort in Den Haag.

Op donderdag 7 juni 1951 werd vanwege de Minister van Justitie, overeenkomstig de Wet van 2 juni 1949 (Staatsblad no. J 227)²¹⁶, in de bijlage van de Staatscourant aangifte gedaan van het overlijden van Dien Hoetink, die tot op dat ogenblik voor de Wet nog steeds als 'vermist' werd beschouwd.²¹⁷ De aangifte in de Staatscourant luidde als volgt:

96063 Hoetink, Everardina Wilhelmina, 11
 Jan. 1904, 's-Gravenhage. Won. 's-Graven-
 Hage. † 16 Febr. 1945, Ravensbrück (Duits-
 Land).

Dien Hoetink, zij stierf, net veertig jaar oud en 'had meer achter de rug dan de meesten van ons ooit zullen meemaken'.²¹⁸ Zij was het 'levend bewijs' dat de vraag of er gerechtigheid heerst in een land, niet in de eerste plaats afhan-

²¹⁴ Archief Hoetinkfonds, 1948, algemene folder van 5 juni 1948.

²¹⁵ NIOD-archieven, Opgave voor de eerelijst der namen van hen, die voor het vaderland zijn gevallen. Opgave door prof.mr. H.R. Hoetink, Tintorettostraat 6- 2H, Amsterdam, zonder datum.

²¹⁶ Wet aangifte vermiste personen tijdens de bezettingsperiode.

²¹⁷ Bijvoegsel van de *Nederlandse Staatscourant* van donderdag 7 juni 1951, no. 108

²¹⁸ Withuis, 'Terugkeer', *Opzij*, januari 2002, 75

Gedenksteen in de hal van het Gymnasium Haganum aan de Laan van Meerdervoort

kelijk is van fraaie codificaties met elegant geformuleerde rechtsregels – ook al leverde zij daar wel een belangrijke bijdrage aan –, maar van persoonlijke eigenschappen, zoals de moed om te spreken waar onrecht geschiedt en de moed om te weigeren aan onrecht mee te werken.²¹⁹

Op haar zijn zonder meer de woorden van toepassing die Van Oven in 1956 in het *Nederlands Juristenblad* gebruikte om de juriste Tendeloo te herdenken: 'Hier is de betuiging van eerbiedige hulde op haar plaats voor zo veel geestdrift, opofferingen en volharding in dienst van het recht, en van leedwezen, dat dit leven, dat nog zo veel belofde, te vroeg werd afgebroken'.²²⁰

²¹⁹ Mok, *Collaboratie: personen en patronen*, 33-34

²²⁰ Van Oven, 'Mej. mr. N.S.C. Tendeloo †', 845

Conclusies en besluit

Met het onderzoek voor deze biografie zochten wij in de eerste plaats het antwoord op de vraag: *welke regel- en wetgevende werkzaamheden heeft mr. Dien Hoetink tussen 1933 en 1945 verricht ten behoeve van de Nederlandse landbouw en in welke mate kan deze regel- en wetgeving worden beschouwd als het 'voor-ontwerp' van de publiekrechtelijke ordening voor de Nederlandse landbouw van na 1945*. Met deze vraag stelden wij het diafragma van ons onderzoek expliciet in op de 'belichting' van het portret van iemand uit het tweede échelon van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) om zichtbaar te maken hoe beleidsvorming afhankelijk is van het juiste samenspel tussen de top van een organisatie en de direct onder haar ressorterende staf. Dit samenspel tussen het eerste en tweede échelon wordt in deze biografie vooral gezien vanuit de relatie tussen beleidsvorming en de daaruit voortvloeiende wet- en regelgeving. In dit opzicht is dit proefschrift een specifiek vervolg op het in 1985 verschenen proefschrift van Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945*, dat het beleid, de uitvoering en de resultaten van RbVVO in brede zin beschrijft.

Door te kiezen voor de vorm van een biografie werd in de tweede plaats impliciet het antwoord gezocht op de vraag: *Welke persoon ging er schuil achter het hoofd van de afdeling Algemene en Juridische Zaken van RbVVO*. En wat was de invloed van haar persoonlijkheid en haar persoonlijke omstandigheden op haar werk. Enerzijds maakt de biografie het mogelijk de herkomst van het praktisch handelen van mensen te duiden, anderzijds geeft zij de mogelijkheid om vergelijkingen met anderen te maken en daardoor te komen tot een individuele waardering van de 'gebiografeerde' persoon.

Temidden van de vrouwelijke juristen, die werkzaam waren in de eerste helft van de twintigste eeuw, behoorde Dien Hoetink niet tot diegenen die naam maakten door hun juridische expertise te gebruiken voor de emancipatie van de vrouw in Nederland. Zij zou zich als juriste *pur sang* uiteindelijk uitsluitend richten op de *praxis* van het 'rechtsbedrijf' ten dienste van de landbouw in Nederland. Dat was – tot op heden – niet opvallend genoeg voor een plaats in het *Biografisch woordenboek van Nederland*. Deze biografie geeft haar in ieder geval een eigen plaats binnen de overheid, in het bijzonder binnen het landbouwbeleid, tijdens de crisis- en oorlogsjaren tussen 1930 en 1945.

Door de speurtocht naar de antwoorden op deze beide vragen konden wij er uiteindelijk niet omheen tot besluit het juridische werk van Dien Hoetink

tijdens Wereldoorlog II in termen van ‘goed of fout’ – of, zo men wil, naar de schakering in ‘grijs-tinten’ – te beoordelen: *Waren de regelgevende werkzaamheden van mr. Dien Hoetink tijdens de Duitse bezetting ‘grijs’ of is er een kleurrijker palet te onderkennen?*

Met de beantwoording van deze vragen proberen wij in dit hoofdstuk onze conclusies te trekken. De beantwoording van de vragen zal grotendeels door elkaar heen lopen. Arbeid is immers een onderdeel van ons leven en daarmee zo onlosmakelijk verbonden, dat zij niet los van elkaar beoordeeld kunnen worden. Wie werkt draagt daarin zijn of haar persoon met zich mee, evenals zijn of haar persoonlijk leven wordt beïnvloed door impulsen vanuit de dagelijkse werkzaamheden.

Het werk van Dien Hoetink als ‘voorontwerp’ van de PBO voor de Nederlandse landbouw

Bij de beantwoording van de eerste vraag dienen we ons er voortdurend van bewust te zijn dat Dien Hoetink haar werkzaamheden als juriste slechts gedurende een relatief beperkte periode (12 jaar) heeft kunnen richten op de belangen van de Nederlandse landbouw. Tussen 1933 en 1940 was haar arbeid vooral gericht op de wet- en regelgeving inzake de ernstige landbouwcrisis in het interbellum. In deze periode werkte zij als rechterhand van secretaris-generaal mr.dr. A.A. van Rhijn van het ministerie van Economische Zaken. Zijn supervisie was voor Dien Hoetink een uitstekende leerschool op het gebied van het schrijven van ontwerpen van formele wet- en regelgeving. Door de benoeming van Van Rhijn tot minister van Landbouw en Visserij (beëdiging op 9 mei 1940) en zijn vertrek naar Londen op 13 mei daaropvolgend, was Dien Hoetink de eerst aangewezen persoon om onder verantwoordelijkheid van de directeur-generaal voor de Voedselvoorziening, ir. S.L. Louwes, zelfstandig (en als leidinggevende) te werken aan de regelgeving voor de voedselvoorziening in oorlogstijd. Dit werk verrichtte zij veelal in stilte op de achtergrond, maar zij wist uit de anonimiteit naar voren te treden wanneer zij dit nodig achtte.

De abrupte scheiding van Van Rhijn bracht voor Dien Hoetink de spontane mogelijkheid om zich te manifesteren als zelfstandig bedenker (auctor intellectualis) van regelgeving voor de landbouwsector, met als belangrijke voorbeelden het Voedselvoorzieningsbesluit 1941, het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 en het Besluit Tuchtrechtspraak Voedselvoorziening 1942. Zij bouwde daarbij voort op de ervaringen die zij had opgedaan bij het Voorontwerp Landbouwordeningswet 1937.

Naar onze mening zou Dien Hoetink – ware zij in leven gebleven – zich overigens na Wereldoorlog II toch naar alle waarschijnlijkheid weer aangesloten hebben bij Van Rhijn, die zich als secretaris-generaal en als staatssecre-

taris voor Sociale zaken en Volksgezondheid (Bots noemde hem de rechterhand van Drees)¹ zeer verdienstelijk zou maken voor de sociale wetgeving (werkloosheidsvoorzieningen en ouderdomsvoorzieningen) in Nederland. De sector van de landbouw kwam na Wereldoorlog II in handen van minister Mansholt, die met enkele van de naaste collega's van Dien Hoetink niet door één deur kon en deze sympathisanten van christelijke politieke partijen uiteindelijk verving door sympathisanten van de Partij van de Arbeid.²

Dien Hoetink ontpopte zich als hoofd van de afdeling Juridische of Algemene Zaken van RbVVO tot de verdedigster van het 'algemeen belang'. De ervaringen met de aan Wereldoorlog II voorafgaande landbouwcrisis hadden duidelijk aan het licht gebracht dat de (wettelijke) bescherming van de landbouwsector te ver was doorgeschoten. De verantwoordelijkheid voor de landbouw, die door de landbouw-crisismaatregelen bij de regering was gelegd, diende weer aan de sector te worden teruggegeven. Het door Van Rhijn en Dien Hoetink hiertoe geredigeerde voorontwerp Landbouworde-nings-wet van 1937 bracht evenwel aan het licht dat het landbouwbedrijfsleven en de politiek nog niet rijp waren om de jarenlange overheidsbemoeiing om te zetten in een publiekrechtelijke ordening van de landbouw. Het moeizame proces dat uiteindelijk (na Wereldoorlog II) toch zou leiden tot de instelling van een publiekrechtelijke organisatie voor de Nederlandse landbouw is uitvoerig beschreven door Geurts³ en Krajenbrink.⁴

Bij het uitbreken van Wereldoorlog II op 1 september 1939 en in het bijzonder bij de bezetting van Nederland op 10 mei 1940, was het onmiddellijk duidelijk dat de Nederlandse voedselvoorziening vanuit de vooroorlogse overschotten in schaarste zou geraken. Overvloed en schaarste noopten beide tot ingrijpen. De landbouwcrisismaatregelen zouden voedselvoorzieningsmaatregelen worden. Hoewel de Duitse bezetter de Nederlandse economie dienstbaar wilde maken aan de oorlogsvoering (exploitatie) en het Nederlandse leven wilde organiseren volgens nationaal-socialistische beginselen (nazificatie), was de leiding van RbVVO en Dien Hoetink er alles aan gelegen om bij de uitvoering van al hun regelgevende werkzaamheden⁵ het oog vooral ook gericht te houden op de beheersbaarheid van de landbouwsector na de bezetting door de bedrijfsgenoten zelf. Beheersbaarheid door de sector zelf diende geregeld te worden om zowel gedurende de bezetting als ook daarna een herhaling van de landbouwproblematiek (onbeheersbaarheid) uit het interbellum te voorkomen.

¹ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 3, 491.

² Dagblad *Trouw*, 6 oktober 1955 en dagblad *De Telegraaf*, 15 oktober 1955.

³ Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960)*.

⁴ Krajenbrink, *Het landbouwschap 1945-2001. 'Zelfgedragen verantwoordelijkheid' in de land- en tuinbouw*.

⁵ Er kan hier slechts gesproken worden van 'regelgeving' en niet van 'wetgeving'. De regering bevond zich in ballingschap in Londen en het parlement was door de Duitse bezetter ontbonden.

Waren vele leden van de Nederlandse regering er tot aan de bezetting steeds van uit gegaan dat Nederland wel weer opnieuw neutraal zou blijven, zo gingen de leiding van RbVVO en Dien Hoetink er vanaf het begin van de Duitse bezetting vanuit dat deze zich tot enkele jaren zou beperken. Al in oktober 1942 werd Dien Hoetink, samen met enkele naaste collega's, door directeur-generaal Louwes uitgenodigd voor een zeer vertrouwelijk overleg om een door hem opgesteld ontwerp voor een na de oorlog te volgen landbouwpolitiek te bespreken.⁶ Via dit soort overleg voedde Louwes zijn directe medewerkers binnen het tweede échelon met zijn zienswijze over het landbouwbeleid in de toekomst en konden zij daar hun voordeel mee doen bij de ondersteuning en uitvoering van het beleid vanuit hun eigen discipline. Louwes stond daarbij ook open voor reflectie op zijn denkbeelden. Ondanks zijn praktische instelling die primair gericht was op een goede voedselvoorziening, schuwde hij het *discours* niet en prikkelde daardoor nog eens extra de creativiteit van hemzelf en zijn directe omgeving.

Dit alles leidde bij Dien Hoetink tot een werkhouding waarbij zij de regelgeving voor de voedselvoorziening tijdens Wereldoorlog II op een zodanige wijze vorm gaf dat er dadelijk na de bevrijding 'geruisloos' op kon worden voortgeborduurd in de zin van een formele of wettelijke ordening voor de landbouw met publiekrechtelijke bevoegdheden en de daarbij behorende eigen verantwoordelijkheid voor de sector. Dat was haar grote verdienste! Dit vroeg om juridische 'hoogstandjes' uitgevoerd in een 'spagaat'. Dit laatste was bij Dien Hoetink – met name gezien haar intellectuele instelling – in goede handen. Zij was een bevoorrechte vrouw en wel in het bijzonder als wij kijken naar haar opvoeding, haar scholing en naar het sociaal-culturele milieu waarin zij leefde. En daarmee zijn wij, opnieuw impliciet, aanbeland bij Dien Hoetink als persoon (onze tweede vraag).

De biografie als middel om de persoon achter de juriste Dien Hoetink te leren kennen

De probleemstelling achter deze biografie ligt dan wel vooral op het gebied van haar juridische werkzaamheden, deze zijn echter, zoals wij in de introductie reeds stelden, niet te plaatsen of te verklaren zonder de inbreng van de persoon en de levensgeschiedenis van Dien Hoetink. Zo hebben wij ons ook afgevraagd of die levensgeschiedenis als emancipatoir kan worden beschouwd. De beschrijving van het leven van Dien Hoetink leidt tot de biografie van een jonge intellectuele vrouw in de eerste helft van de twintigste eeuw en is daarmee niet alleen een 'intellectuele biografie', maar ook een stukje 'vrouwengeschiedenis' van die tijd. Enerzijds zien we de

⁶ Archief van de Regeringscommissaris voor Akkerbouw en Veehouderij (1934-1935) van de Directeur-generaal voor de Voedselvoorziening 1940-1952. nr. 131.

‘padafhankelijkheid’ – milieu, scholing, werk – anderzijds zien we de grilligheden van die tijd zoals bijvoorbeeld de problematiek van Nederlands-Indië en de rol van Nederland als ‘kolonisor’, de crisistijd, de oorlog en de concentratiekampen. Deze biografie toont een vrouw die volwassen geworden is na de eerste feministische golf (1860–1912).⁷ Zij profiteert wel van de voordelen van die emancipatie en leidt een geëmancipeerd leven zonder voor zichzelf de emancipatie tot een levensthema te verheffen.

Les één van de sociologie is dat de mens geen geïsoleerd wezen is, maar dat hij of zij door en door afhankelijk is van andere mensen.⁸ Thomas Mann verwoordde dit op een literaire wijze in zijn roman *De Toverberg*: ‘Een mens leeft niet alleen zijn persoonlijk leven als individu, maar ook bewust of onbewust, dat van zijn tijdperk of tijdgenoten’.⁹ Volgens Mann wordt juist daardoor het verhaal van zijn hooftpersoon ‘vertellenswaard’.¹⁰

Ook Frijhoff – van wie wij in de introductie de indeling van de historische biografie in zeven ideaal-typen weergaven – beschrijft de interferentie tussen persoonsgeschiedenis en wetenschap in de wetenschapsontwikkeling.¹¹ Deze interferentie is naar analogie evenzeer van toepassing op het leven en werk van de juriste Dien Hoetink en haar wet- en regelgevende werk. Frijhoff waarschuwt er voor dat biografen vaak geneigd zijn de rol van de persoonlijkheid van de gebiografeerde op zijn of haar (wetenschappelijke) werk als ondergeschikt te zien. Dit is volgens Frijhoff onjuist met name wanneer het om in de persoonlijkheid verankerde houdingen gaat. Een dergelijke ‘verankerde houding’ ligt bij Dien Hoetink in het begrip *tot nut voor het algemeen*. Het beschermen en verdedigen van het *algemeen belang* lijkt bij haar wel een aangeboren levenshouding.

Ook al zou volgens Anzion de biografie tot voor kort slechts een ‘lage wetenschappelijke status’ zijn toebedeeld,¹² de biografische methode is toch het middel bij uitstek om het antwoord op de objectieve vraag – ‘wat’ Dien Hoetink betekend heeft voor de totstandkoming van de PBO voor de Nederlandse landbouw – te plaatsen naast de subjectieve vraag ‘waarom’ zij haar bijdrage aan de PBO zo’n specifieke invulling gaf. Daarbij namen wij voor lief dat de reconstructie van het leven van Dien Hoetink moest geschieden aan de hand van slechts in beperkte mate aanwezig ‘biografisch’ materiaal. Dit was tegelijkertijd juist de uitdaging om de zoektocht naar het leven van Dien Hoetink aan te gaan en om – met de woorden van de literator Marcellus Emants te spreken – het geheim van de lotsverbondenheid van haar leven en

⁷ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*.

⁸ Dassen, *De onttovering van de wereld*, 9.

⁹ Mann, *De toverberg*, 45.

¹⁰ Mann, *De toverberg*, 7.

¹¹ Frijhoff, ‘Biografie en wetenschapsgeschiedenis. Kansen en grenzen van een alliantie’, 225–244.

¹² Anzion, ‘Het biografiebedrijf’, 322.

werk vast te leggen als ware het *Een nagelaten bekentenis*.¹³ De vorm van de biografie gebruikten wij daarbij om haar juridische arbeid te verklaren vanuit de context van zowel haar persoonlijke geschiedenis alsook vanuit een stuk algemene geschiedenis van haar tijd. Juist dat willen verklaren schept volgens Ros ‘een nieuwe toekomst voor de biografie’.

De relatie tussen hoe we hebben geleefd en wat we hebben volbracht, zal altijd raadselachtig blijven. De verbeeldingen van dit raadsel in de levens die tot biografieën inspireerden verschaften geen zekerheid, wel de troost van de verhelderde twijfel. Wij blijven allen vertwijfelde deeltjes van het wereldraadsel, immer onzeker over het hoe en waarom van onze lotsbestemming. De biografie biedt troost bij een hardnekkige twijfel die we blijven koesteren; zou er niet toch een lijn, een structuur, in ons leven zitten? In de hergroepering van het leven van de ander die een biografie lang onze held is geweest, genieten we het fantastische voorrecht méér te weten van de wegen die de held ging dan hij zelf ooit kon bevroeden toen hij leefde. Wij weten méér, dat is een machtige troost om zelf voort te gaan langs onze onzekere lijnen. Ziel, geest en hart verliezen aan de lotgevallen van anderen kan de meest intense herschepping opleveren van onszelf.¹⁴

Haar rechtenstudie in Leiden bracht Dien Hoetink in contact met de rechts-historische aanpak waarbij er van werd uitgegaan dat er zonder de kennis van de historie van een wet geen *praxis* of wetstoepassing mogelijk was. Haar werk als juriste stond van het begin af aan in het teken van deze traditie. Dat zagen wij reeds toen zij in 1933 een gids voor de praktijk schreef met de titel *De wet op de omzetbelasting*. Maar zeer duidelijk kwam dit naar voren in de wijze waarop zij de regelgeving voor de voedselvoorziening in oorlogstijd aanpakte. Bij de ordening van de voedselvoorziening baseerde zij zich op de mogelijkheid die door de artikelen 152-154 van de Grondwet van 1938 werd geboden, om aan andere dan in de Grondwet genoemde lichamen verordenende bevoegdheid te verlenen. Zij deed dit met name om een snelle aanpassing van regelgeving tot wetgeving voor na de bezetting mogelijk te maken en een machtsvacuüm op dat moment zo veel als mogelijk tegen te gaan. Dien Hoetink werkte het liefste met ‘kaderwetten’. De praktijk van alle dag kon dan beter haar weerslag vinden in de verder op te stellen regelgeving. Daarin was zij een navolger van Thorbecke en zijn organische visie op volk en volksinstellingen. Verder zagen we in haar werk als rode draad het algemeen belang. Dien Hoetink en haar familie hadden daar principieel voor gekozen door hun participatie in de ‘Maatschappij tot Nut van 't Algemeen’.

¹³ Emants, *Een nagelaten bekentenis*.

¹⁴ Ros, ‘Een nieuwe toekomst voor de biografie’, 7.

Deze rode draad in haar werk werd gekenmerkt door de begrippen rechtmatigheid, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid.

Gedurende de bezettingsjaren verschenen er van haar hand enige publicaties in het blad *Economisch Statistische Berichten* en in het *Nederlands Juristenblad*, waarin zij haar regelgevende werk ten behoeve van de ordening voor de landbouw in een historisch-juridische context plaatste. In februari 1944 heeft zij nog eens nadrukkelijk uitgelegd dat het streven van de Regering er vanaf 1935 voortdurend op gericht is geweest het bedrijfsleven daadwerkelijk bij de totstandkoming en uitvoering van de ordeningsmaatregelen in te schakelen.¹⁵ Naar de mening van Dien Hoetink heeft juist deze wens van de Regering er toe bijgedragen dat in de Grondwet van 1938 in de artikelen 152-154, de mogelijkheid werd geopend te komen tot daadwerkelijke decentralisatie van wetgevende en uitvoerende taken die tot dan aan overheidsorganen waren voorbehouden. Daarmee legde zij in de *Economisch Statistische Berichten* uit – nota bene onder het oog van de Duitse bezetter – dat het referentiepunt voor haar regelgeving niet die bezetter was, maar het Nederlandse regeringsbeleid van vóór de bezetting. Hierdoor kon die decentralisatie na Wereldoorlog II snel worden geëffectueerd.

De beoordeling van het werk van Dien Hoetink: ‘goed of fout’ dan wel ‘grijs’ of kleurrijker

Met name in de hierboven beschreven juridische context dienen wij haar regelgevende werkzaamheden voor de ordening van de voedselvoorziening in oorlogstijd te plaatsen. Daarmee komen wij tot besluit van deze conclusies bij een beoordeling van de ‘kleur’ van de werkzaamheden van Dien Hoetink. Grijs? Overeenkomstig de beoordeling van alle Nederlanders in het algemeen volgens de classificatie van Van der Heijden in 2001 in zijn boek *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*? Het antwoord daarop is heel duidelijk: Neen! Dien Hoetink schreef de regels voor de landbouwwordening niet ten dienste van de Duitse bezetter. Zij schreef haar ordening allereerst overeenkomstig de maatschappelijke ontwikkelingen en politieke opvattingen, zoals deze zich onder de Nederlandse Regering reeds vóór de oorlog hadden geopenbaard. In de tweede plaats schreef zij haar ordening vooral ook gericht op een toekomst zonder bezetter. Haar regelgevende arbeid voor de voedselvoorziening dient slechts te worden beschouwd als een vehikel dat onder weg is naar betere tijden. Hier ligt dan ook het scherpe contrast met de ‘Woltersomse organisaties’ voor Handel en Industrie, die veeleer gericht waren op de *Verflechtung* van de Nederlandse economie met die van de bezetter. Onder verantwoordelijkheid van Woltersom zou Behrens in 1941 schrijven:

¹⁵ Hoetink, (E.W.), ‘Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties’, *Nederlandsch Juristenblad*, 5 februari 1944, 38.

‘De nieuwe organisatie van het bedrijfsleven in Nederland komt, vooral wat betreft de interne structuur, voor een groot deel overeen met de Duitse’.¹⁶ Dat was waar Woltersom *cum suis* zich op richtten en wat hun na mei 1945 ook duidelijk werd verweten.

Aan Dien Hoetink kon na mei 1945 niets meer gevraagd worden. Haar optreden inzake de ‘berechting’ van de zwarte handel had de Duitse bezetter dermate geërgerd dat zij Louwes vroegen om haar te ontslaan. Hij willigde dit verzoek niet in. Daarmee werd de basis gelegd voor de ontwikkeling tot een escalatie in de vorm van een gevangenneming. Het verschil van mening tussen de bezetter en Dien Hoetink over blote uitsluiting van zwarte handelaren en verbeurdverklaring van goederen en onderneming (de bezetter) versus de normale rechtsgang via tuchtrechter en economische rechter (Dien Hoetink) was te groot om overbrugd te worden. Zij zou overigens ook niet bereid geweest zijn om voor de bezetter te buigen ten koste van het laatste beetje rechtszekerheid dat dankzij haar regelgeving geboden kon worden. Voor wat betreft Dien Hoetink had de ‘Teutoon’ haar uiterste grens overschreden en liet zij zich arresteren.

De bezetter wilde kennelijk via het middel van vrijheidsberoving de leiding van RbVVO onder maximale druk zetten. Hoewel we, naar analogie redenerende, geconstateerd hebben dat zowel Seyss-Inquart *cum suis* als ook Hirschfeld en Louwes zich voortdurend aan elkaar ‘aanpassen’ door zeer pragmatisch met elkaar om te gaan en toch vooral begrip te hebben voor elkaars tegengestelde doelstellingen, waren er over en weer grenzen aan de mate waarin men bereid was om zich ‘aan te passen’. We moeten dan ook vaststellen dat er kennelijk ook voor de Duitse bezetter een grens overschreden was en dat de leiding van RbVVO alles uit de kast moest halen om Seyss-Inquart *cum suis* te overtuigen dat zij Dien Hoetink dienden vrij te laten. Dat lukte niet, althans niet op tijd. Door het na de invasie in Normandië naar het noorden optrekken van de Geallieerde Strijdkrachten zag de Duitse bezetter zich begin september 1944 genoodzaakt de gevangenen uit de Nederlandse concentratiekampen naar concentratiekampen in Duitsland over te brengen. Daarmee raakte Dien Hoetink buiten het gezagsbereik van de Duitse bezetter in Nederland en kon zelfs Seyss-Inquart, als hij daartoe al bereid geweest was, haar niet meer terughalen.

Een zwarte bladzijde uit de geschiedenis van RbVVO is de ‘stilzwijgende’ verwijdering van de Joodse medewerk(st)ers uit de organisatie. Dit geschiedde reeds in november 1940. Hoewel de brieven aan de desbetreffende personeelsleden, voor zover het de centrale organisatie betreft, werden ondertekend door secretaris-generaal Hirschfeld en bij hem de verantwoordelijkheid voor deze actie lag, moet hier vermeld worden dat de uitvoering in

¹⁶ Behrens, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven*, 32.

handen lag van Dien Hoetink en haar afdeling Juridische of Algemene Zaken. Over deze verwijdering van de Joodse medewerk(st)ers uit RbVVO wordt nergens gerept. Zelfs in de verantwoording die Louwes na Wereldoorlog II schreef wordt deze problematiek niet aangeroerd.¹⁷

In dat stuk wordt wel stilgestaan bij de maatregelen die door de leiding van RbVVO werden genomen om zoveel mogelijk medewerkers buiten de *Abeitseinsatz* te houden. Door hen in dienst van RbVVO aan te stellen lukte het om vele (bestuurs)leden van de landarbeidersbonden van uitzending naar Duitsland te vrijwaren. Ook hier werden veel van de benodigde werkzaamheden zoals het overleg en de correspondentie met de bezetter en diverse overheden, uitgevoerd door Dien Hoetink. Hierdoor werd zij geconfronteerd met de sociale problemen die de *Arbeitseinsatz* voor de uitgezonden medewerkers en hun gezinnen teweegbracht. Als gevolg hiervan voelde zij zich persoonlijk geroepen de betrokkenen te ondersteunen. Hiertoe richtte zij een personeelfonds op om personeelsleden en hun gezinnen die door plotseling optredende omstandigheden buiten hun eigen schuld in moeilijkheden waren geraakt, te ondersteunen – vooral op financieel gebied.

Seyss-Inquart, Rauter en Von der Wense aan de ene zijde en Hirschfeld en Louwes aan de andere zijde zaten met elkaar opgescheept en dienden er – een ieder vanuit de eigen doelstelling – het beste van te maken. Dit leidde vanzelfsprekend voortdurend tot manoeuvreren op het scherp van de snede. Seyss-Inquart wilde enerzijds dat Hirschfeld en Louwes hem zo veel mogelijk in zijn wensen tegemoet kwamen. Anderzijds wilde hij hen – tot op zekere hoogte – ook te vriend houden om te voorkomen dat met name de voedselvoorziening geheel zou instorten, hetgeen tot grote onrust zou leiden. *Mutatis mutandis* wilden Seyss-Inquart en Hirschfeld en Louwes hetzelfde: het overeind houden van de voedselvoorziening in Nederland. Volgens Van der Heijden zag Hirschfeld handhaving van orde en rust als zijn belangrijkste taak. Hij handelde volgens de ‘Aanwijzingen’ (die de Nederlandse regering reeds in mei 1937 had opgesteld voor het geval van een vijandelijke aanval) welke niet de geest van chaos ademen, maar deze juist niet wensen.¹⁸ Het is duidelijk dat een dergelijke opstelling zowel tot positieve als ook tot negatieve gevolgen kan leiden. De arrestatie van Dien Hoetink is een voorbeeld aan de negatieve zijde van het door beide partijen gevolgde ‘spel’. Op het ogenblik dat Dien met haar mede-gevangenen per goederentrein naar Ravensbrück vertrok was voor de Duitse bezetters en de leiding van RbVVO het spel over en uit. Niemand kon meer iets doen aan de positie van Dien Hoetink. Tussen 3 augustus (de arrestatie) en 6 september 1944 (het vertrek

¹⁷ Zijn verantwoording schreef hij ten behoeve van de ‘Commissie van onderzoek naar het door ir. Louwes als Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening tijdens de bezetting gevoerde beleid’. Zie: Nationaal Archief, Collectie 459 S.L. Louwes, 1934–1953, inventarisnummer 117.

¹⁸ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 142.

naar Ravensbrück) had er ingegrepen moeten worden. Hirschfeld en Louwes hebben het geprobeerd, maar zij hebben niet met hun portefeuilles gezwaaid. Door Seyss-Inquart *cum suis* werd Dien Hoetink gebruikt als pressiemiddel in de richting van RbVVO.

Dien Hoetink verdiende anders, maar dit werd niet door de heren – zowel van de kant van RbVVO als van de kant van de bezetter – opgebracht.¹⁹ De enige die wel voor haar tot het uiterste is gegaan was haar Duitse ‘collega’ Grünewald. Deze was als jurist aan *Ernährung und Landwirtschaft* verbonden. Zijn inspanningen om Dien Hoetink vrij te krijgen leidden tot zijn onmiddellijke strafoverplaatsing in de *Wehrmacht*.

Mogelijkerwijs had zij op 3 augustus 1944 nog kunnen vluchten. Door dit niet te doen is zij op dat punt waarschijnlijk ook het slachtoffer van de rechtlijnigheid in haar eigen karakter. Zonder dat ‘eigengereide’ trekje in haar had zij echter niet garant kunnen staan voor de kwaliteit van haar regelgevende werkzaamheden voor de voedselvoorziening. Het is ook typerend dat juist Dien Hoetink en Grünewald – twee medewerkers uit het tweede échelon, zowel aan Nederlandse als aan Duitse zijde – zich niet eindeloos ‘aanpassen’, maar voor zichzelf een duidelijke grens stelden. Daarmee onttrokken beiden zich aan de kwalificatie ‘Grijs’. Aanpassing was volgens Van der Heijden niet alleen eenvoudig, ze lag – hoe ongeloofwaardig het gezien het bekende beeld ook mag zijn – voor de hand. De belangrijkste reden ervan was banaal: wat moest men anders doen? Grijs was de kleur van de oorlog van alledag.²⁰ Met betrekking tot de beoordeling van de houding van Hirschfeld en Louwes inzake de arrestatie en vervolging van Dien Hoetink willen we de reeds op 1 juli 1940 door Seyss-Inquart ontslagen burgemeester De Monchy van Den Haag als getuige à décharge aan het woord laten. In 1941 schreef hij:

Na verloop van tijd zag ik in, hoe dankbaar ik mocht zijn, dat mij de rust, die ik niet gezocht had, was opgedrongen; dat ik ontheven was van de oplossing, dag aan dag, van die gewetensconflicten, waarvoor de bezetters den Nederlandschen ambtsbekleder plaatsten, in telkens nieuwen vorm, maar die altijd hierop neerkwamen: medewerken aan maatregelen, die onjuist, onwettig, stuitend zelfs vaak, waren òf het neergooien van zijn taak met de zekerheid, dat hij er den gang van zaken toch niet mede zou verbeteren en het eenige gevolg zijn zou, dat de vreemde heerschers de beschikking zouden krijgen over een gewilliger werktuig dan hijzelf geweest was. En hoe vaak moesten dan nog de mannen, die, zoolang

¹⁹ Trienekens is van mening dat het denken van Louwes en zijn medewerkers werd overheerst door de ellende die zij van hun aftreden verwachtten. Zie: Trienekens, ‘De voedselvoorziening in de jaren 1940–1945’, 86.

²⁰ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 157.

het even kon, hun betrekking trouw bleven, van de buitenwacht hooren, dat zij te slap, te weinig vaderlandsch waren geweest!²¹

Uiteindelijk waren er alleen maar verliezers. Op 31 december 1947 zou Louwes aan Von der Wense schrijven: *'Dass Fraülein Hoetink nicht zurückgekehrt ist wissen Sie sicher?'*²² Hiermee staat vast dat zowel de Duitse bezetter als de leiding van RbVVO zich na haar arrestatie niet hebben gerealiseerd dat Dien Hoetink voor altijd uit hun zicht zou verdwijnen.

Dat zou ook zeer onredelijk zijn geweest. Haar verdiensten, gelegen in haar regelgevende werkzaamheden voor de voedselvoorziening tijdens Wereldoorlog II en haar vooruitzien daarbij naar de wet- en regelgeving voor de publieke ordening voor de Landbouw na de bezetting, waren daar te groot voor. Trienekens gaf haar de eer de ontwerpster te zijn van de 'staatsrechtelijke' constructie van de hele organisatie van de voedselvoorziening, inclusief alle (hoofd-) bedrijfsschappen.²³ Rip zag uitdrukkelijk haar richtinggevende arbeid ten aanzien van de eisen welke het algemeen rechtsbelang (tot nut voor het algemeen) stelt aan wet- en regelgeving voor openbare lichamen.²⁴ Rip plaatste haar daarmee naast Ruppert die de gedachte van samenwerking tussen ondernemers en werknemers had ingebracht, alsmede naast Vet, die de praktische spanning tussen overheid en bedrijfsorganen voorzag en naast Kolfshoten en Heymeyer, die een voor alle partijen (werkgevers en werknemers in de landbouw) aanvaardbare wettelijke vorm voor de openbare lichamen hebben gezocht. Volgens De Jongh was de kritiek na de oorlog op het praktisch functioneren van de voedselvoorzienings-organisaties in het algemeen minder, dan die welke moest worden uitgeoefend op de organisaties Woltersom. Dat verklaarde volgens hem ook waarom de voedselvoorzienings-organisaties na de oorlog vrijwel ongewijzigd zijn gehandhaafd.²⁵

Met andere woorden: mr. Dien Hoetink speelde een aanwijsbare rol in de ontwikkelingen die zouden leiden tot de ordening van de naoorlogse Landbouw op basis van publiekrechtelijke taken (publiekrechtelijke taken verwijzen altijd naar het algemeen belang) toegekend aan privaatrechtelijke partijen. Wanneer we de totstandkoming van de naoorlogse landbouwordering vergelijken met een schaakspel dan was zij niet de koningin, maar evenmin de pion of het paard. Soms had zij het robuuste van de toren, maar het sterkst was zij als zij werd ingezet als de (witte) loper. De loper in het schaakspel wordt ook wel de 'raadsheer' genoemd. Zo was ook haar plaats op het schaakbord tot op

²¹ De Monchy, *Twee ambtsketens*, 274

²² Nationaal Archief, Collectie 459 S.L. Louwes 1934-1953, inventarisnummer 110, brief van 31 december 1947.

²³ Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd*, 43.

²⁴ Rip, *Landbouw en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie*, 49-53.

²⁵ De Jongh, *De organen der sociaal-economische ordening*, 64.

het moment dat zij door een onverwachte paardensprong van de tegenpartij (zwart) daarvan werd verwijderd.

Summary

‘Approaching’ Dien Hoetink. Biography of an agricultural-lawyer during time of crisis and during World War II.

In this biography about the agricultural-lawyer Dien Hoetink (1904–1945) you will find a description of her legislation-labour for the Dutch agriculture between 1933 and 1945. We try to answer the question to what degree her legislation-labour can be considered as the preliminary-draft of the public-regulation of the Dutch agriculture after Worldwar II.

When describing her work as an agricultural-lawyer we emphatically look to the interference between her personal history and her work. We need these interference to get a deeper understanding of the social and cultural setting of her childhood and her personal life in which she developed her own values and standards by which she created agricultural emergencies acts on behalf of the agricultural depression (1933–1940) and on behalf of the food supply during Worldwar II.

By studying her individual opinions and ways of acting, we reduce a very small part of the Dutch agricultural history to the influence of Dien Hoetink as an *auctor intellectualis*. In consequence of this, this book belongs to the category of the theoretical or conceptional biography. Without further preface this book is an intellectual biography.

But it is more. A woman with an university degree who makes a career in society was rather exceptional in the first half of the twentieth century. Here we probably see an emancipatory perspective. The connections from the Hoetink family with the former Dutch East Indies and their academic relations also gives a clear understanding of the daily life of the upper middle class on the end of the nineteenth and the beginnig of the twentieth century. So, this book also has parts of a social- historical biography in it.

Dien Hoetink was born on 11 January 1904 in The Hague. She was the second child of a physician who had medical qualifications from both the Universities of Leiden (Netherlands) and Heidelberg (Germany). Her father was appointed as a physician to the Deli company (tobacco) in Dutch Indonesia from 1888 till 1901. From then on the family took up their residence in The Hague, a common destination for many Dutch people who came back to the Netherlands from Dutch Indonesia. Here Dien Hoetink attended both the primary and grammar school (Gymnasium Haganum). The

Hague was the first Dutch municipality where young girls were informed about education and work, rather than family and household duties. After grammar school she studied law at Leiden University from her 17th to her 21st.

At Leiden University she was confronted with the historical approach in law studies, covering the period from *Corpus Iuris Civilis* by the Roman emperor Justinianus (527-565 AC) up to the beginning of the 20th century. In the 19th century the Dutch (conservative) statesman and professor of law at Leiden University J.R. Thorbecke introduced the 'organic way' by which public law and public organisations should 'grow'. Later on this 'Thorbecke dogma' became one of the guiding principles in the legal work of Dien Hoetink. At Leiden University she also became acquainted with the Dutch Constitution and its definitions of the public duties of civil organisations.

Her fascination with the 'public interest' can be attributed to the principles she was taught during her upbringing by her parents and relatives. She belonged to an intellectual family with an interest in culture and literature.

After her studies Dien Hoetink was appointed assistant to the management board of a Dutch insurance company (Blom and Van der Aa). Because of the economical crises it was not easy to find a job. For women these problems on the labour market were harder than for men. She visited Dutch Indonesia with the board of Blom and Van der Aa from February until April 1930. Her brother, Henk Hoetink, and his family lived there. He was professor of civil law (1929-1935) at the Dutch Law University of Batavia. A comprehensive correspondence between the families in Dutch Indonesia and the Hague about this period has been saved. In these correspondence we see Dien Hoetink in private life amongst her family. We are introduced in the genealogical interest of the family Hoetink and we are searching for the cultural life and life style of Dien Hoetink by way of books, films and newspapers.

In November 1933, after two years of unemployment and due to her brother's connections in Batavia, Dien Hoetink was appointed as a staff member in the office of the Agricultural Crisis Committee in The Hague. This committee was a non-official part of the Ministry of Economic Affairs. Within a few years Dien Hoetink managed to work herself up to the position of head of their law department. From 1937 she was legal advisor (on Agricultural affairs) to both the Secretary General and the Secretary of State of the Ministry of Economic Affairs. At the end of 1939 she was appointed

head of the legal department of the Government Organisation for Food Supply during Times of War (RbVVO).

In this position she was responsible for the legislation on food supply during the German occupation. She based this legislation on the articles 152–154 of the Dutch Constitution in order to get a fluent transition to new legislation after the departure of the Germans. Since 1938 these articles of the Constitution gave the Dutch Government the possibilities to make laws by which civil corporations could acquire public competence. Such public industrial organizations were founded for the agriculture in order to regulate the agricultural market during times of war.

During the war, the German occupiers slowly changed their attitudes from co-operation to severe repression. A part of the Dutch harvest was claimed by the Germans for their forces in the Netherlands and for the German market. Meanwhile the RbVVO tried to negotiate with the occupiers to ensure that there remained ample food for the Dutch population. Dien Hoetink 'translated' the results of these negotiations into regulations for Dutch agriculture, both farmers and agricultural industry. She also tried to protect the male personnel of the RbVVO from the *Arbeitseinsatz* (enforced labour for all Dutch men between 18 and 40) in Germany. Meanwhile she founded a social fund that provided financial support for the families of her colleagues who were nevertheless forced to work in Germany. She also tried to send them food parcels.

The Jewish personnel of RbVVO had already been dismissed between the autumn of 1940 and the spring of 1941. The management of the organisation and the Secretary General of the Ministry of Economic Affairs did not even try to stop these dismissals. Dien Hoetink and her law department were forced to send these colleagues away. This was a very dark period in the short history of the RbVVO.

The rationing of all agricultural products encouraged private circulation on the black market. A special court of discipline dealt with this kind of 'black circulation'. Starting from the autumn of 1943 the Germans wanted to stop this by excluding the 'black' dealers, for instance by immediate expropriation of farms. Dien Hoetink, however, wanted to uphold the law system with a special court. Her pertinacity annoyed the German occupiers and they arrested her on 3 August 1944. Initially she was sent to the criminal prison in Scheveningen and from 16 August the Germans held her captured in concentration camp 'Vught' (*Konzentrationslager Herzogenbusch*). Here she worked in the so-called 'Philips Kommando'. On 6 September 1944 she was taken by cattle train, along with all the female prisoners of Vught, to the

concentration camp Ravensbrück in the neighbourhood of Berlin. They arrived there three days later on the 9 September 1944. Here she was forced to work in the 'Siemens *Kommando*'. The prisoners in Ravensbrück had to work extremely hard and long hours. They had little sleep and food and they suffered from all kinds of diseases. Dien Hoetink herself suffered from typhoid fever. She died on 16 February 1945. She possibly died from exhaustion, but it is more probable that she was gassed by the SS gassing team that came over from concentration camp Auschwitz to Ravensbrück in November 1944.

Dien Hoetink lost her life because of her struggle to maintain important elements of Dutch legal practice during the German occupation. In spite of her tragic death, her role as legal advisor for the RbVVO marked the start of the introduction of public duties for civil organisations in Dutch agriculture. Her main intellectual issue, the importance of the 'public interest', will be remembered.

Bijlage A

Overzicht van mede-leerlingen van het Stedelijk Gymnasium die zich eveneens in 1921 inschreven aan de Leidse universiteit¹

<i>naam</i>	<i>geboren/studie- richting² 1921</i>	<i>woonplaats</i>	<i>candidaats- examen</i>	<i>doctoraal- examen I/II³</i>
- Tjalda Nicoline Dekker	07-03-1902	Den Haag	07-06-1922	-----
- Pauline Victoire Van Geuns	07-10-1903	Leiden	19-06-1922	09-06-1925 I/II
- Ettea Henderina Van Ginkel	19-02-1903	Den Haag	19-12-1922 afgew.	16-06-1926 I/II 27-04-1923
- Tine Louise Van Gulik	02-10-1902	Den Haag	23-10-1922	05-06-1925 I 12-06-1925 II
- Jacob Lodewijk Hamming	27-05-1903	Leiden	20-10-1922	18-06-1925 I 29-06-1925 II
- Everardina Wilh. Hoetink	11-01-1904	Den Haag	07-06-1922	15-12-1925 I/II
- Lodewijk Jan 't Hooft	03-10-1902	Leiden	20-04-1923	23-09-1926 I/II
- Egbertha Kohnhorst ⁴	08-01-1903 (Letteren)	Den Haag	04-12-1924	07-06-1928 I 14-06-1928 II
- Jacob Kuilman ⁵	12-03-1902 (Geneeskunde)	Leiden	02-07-1924	11-10-1926 I 07-04-1927 II
- Julie Gertrude M.H. Nederburgh	17-08-1902	Leiden	09-10-1922	-----
- Floris Carsilius A. Van Pallandt	08-03-1903	Leiden	04-10-1922 afgew. 22-01-1923	22-01-1925 afgew. 26-03-1925 afgew. 25-06-1926 I/II
- Arend Johan Rosman	30-03-1902	Leiden	25-09-1922	02-06-1925 I
- Wilhelmina G. van Hettinga Tromp	03-12-1902	Den Haag	09-06-1922 afgew. 27-09-1922	16-06-1925 I 27-06-1925 II

¹ Alle gegevens ontleend aan het archief inzake de Studenteninschrijvingen van de Rijksuniversiteit Leiden 1877-1977. Inschrijfregister nr. 45, diverse inschrijvingsformulieren en studentenregistratiekaarten.

² De studierichting is Rechten, tenzij anders vermeld.

³ De doctoraalexamens I en II, werden soms tegelijk op één dag afgelegd.

⁴ Gepromoveerd tot doctor in de Letteren op 30-05-1933.

⁵ Gepromoveerd tot doctor in de Geneeskunde op 10-06-1931.

<i>naam</i>	<i>geboren/studie- richting⁶ 1921</i>	<i>woonplaats</i>	<i>candidaats- examen</i>	<i>doctoraal- examen I/II⁷</i>
- Johanna A. C. van Alphen de Veer	02-04-1902	Den Haag	geen gegevens aanwezig	
- Johan Richard Verhey	12-02-1904	Den Haag	geen gegevens aanwezig	
- Egbert Vrieze	17-08-1902	Den Haag	28-06-1922	29-06-1926 I/II
- Wilhelmina H. Woltman	17-11-1902	Leiden	geen gegevens aanwezig	

⁶ De studierichting is Rechten, tenzij anders vermeld.

⁷ De doctoraalexamens I en II, werden soms tegelijk op één dag afgelegd.

Bijlage B

Stamreeks van Everardina Wilhelmina (Dien of Loesje) Hoetink¹

I Everardina Wilhelmina Hoetink², geboren te 's-Gravenhage op 11 januari 1904. Overleden te Ravensbrück op 16 februari 1945.

II vader: Hendrik Richard Hoetink, geboren te Deventer op 12 augustus 1863. Overleden te Rijswijk op 11 februari 1922.

gehuwd met: Gijsbertha Anna Jongbloed, geboren te 's-Gravenhage op 29 juli 1871. Aldaar overleden op 25 mei 1952.

uit dit huwelijk:

1. Hendrik Richard (Henk) Hoetink, geboren te Loeboe Dalam (Boven-Langkat) op Sumatra op 27 juli 1900. Overleden te Amsterdam op 13 november 1963.

gehuwd met: Johanna Cornelia Gertges geboren te Rotterdam op 30 juni 1897. Overleden te Amsterdam op 30 augustus 1982.

uit dit huwelijk: Hendrik Richard (Hans) Hoetink, geboren te Utrecht op 12 februari 1929.

2. Everardina Wilhelmina Hoetink. **zie I.**

III grootvader: Hendrik Richard Hoetink, geboren te Deventer op 13 mei 1825. Overleden te 's-Gravenhage op 21 november 1907.

gehuwd met: Johanna Stegeman, geboren te Deventer op 30 december 1829. Aldaar overleden op 4 september 1898.

uit dit huwelijk:

1. Johanna Hoetink, geboren te Deventer op 28 juni 1851. Overleden te Amsterdam op 22 november 1902. (Was gehuwd met H. Heukels die in 1883 de 'Flora van Nederland' uitgaf).

2. Hermina Cornelia Hoetink, geboren te Deventer op 27 december 1852. Aldaar overleden op 25 november 1858.

3. Bernardus Hoetink, geboren te Deventer op 27 september 1854. Overleden te 's-Gravenhage op 6 december 1927. (De sinoloog).

4. Anna Berendina Hoetink, geboren te Deventer op 5 november 1856. Aldaar overleden op 20 november 1857.

¹ Deze stamreeks van Dien Hoetink is vervaardigd door A.J.W. van Voorthuijsen en is door de schrijver vergeleken met en bewerkt aan de hand van de 'Aantekeningen betreffende de familie Hoetink', verzameld door B. Hoetink. (familiearchief drs. H.R. Hoetink, Frankrijk).

² De naam Hoetink is een Saksische patroniem-vorm (een achternaam ontstaan door het samenvoegen van een voornaam met een achtervoegsel): Hoet-ink. De oorspronkelijke voornaam zou zijn geweest: 'Oetse'. Oetse (m.) is een andere schrijfwijze voor Oedse en Oedse is op zijn beurt weer de patroniem van Oede (m.). Oede verwijst of naar de H. Oda (v.) of Odrada (Oudgermaans): 'De rijke aan raad', of naar de H. Ode (m.), Odivinus of Odde (Oudgermaans): 'De vriend van de rijkdom of 'de met rijkdom gezegende'. Huizinga, *Complete lijst van namen*, 38, 63-64. Huizinga, *Complete lijst van voornamen*, 162-163

5. Hermina Cornelia Hoetink, geboren te Deventer op 28 januari 1859. Aldaar overleden op 7 februari 1859.
6. Berend Jan Hoetink, geboren te Deventer op 7 augustus 1860. Overleden te 's-Gravenhage op 2 maart 1928. (De hoofddirecteur van het kadaster en de vader van mr. Gerritdiena Johanna – Dies – Hoetink de eerste vrouwelijke ambtenaar van de gemeente 's-Gravenhage. Aldaar geboren op 21 september 1889).
7. Hendrik Richard Hoetink, geboren te Deventer op 12 augustus 1863. Overleden te Rijswijk op 11 februari 1922. (De arts). **zie II.**
8. Julius Gerhardus Hoetink, geboren te Deventer op 11 augustus 1865. Overleden te Groningen op 16 maart 1935. (De notaris).

IV overgrootvader: Bernardus Hoetink, geboren te Zutphen op 24 januari 1796. Overleden te Deventer op 30 juni 1861.

gehuwd met: Johanna Kluvers, geboren te Wijhe op 23 januari 1801. Overleden te Deventer op 22 september 1851.

uit dit huwelijk:

1. Julia Gerharda Hoetink, geboren te Deventer op 9 februari 1823. Aldaar overleden op 25 februari 1870.
2. Hendrik Richard Hoetink, geboren te Deventer op 13 mei 1825. Overleden te 's-Gravenhage op 21 november 1907. **zie III.**
3. Antonie Gerhardus Hoetink, geboren te Deventer op 7 januari 1827. Overleden te Uitgeest op 12 juni 1856.
4. Arend Hoetink, geboren te Deventer op 15 maart 1829. Aldaar overleden op 2 maart 1908.
5. Jacobus Arnoldus Hoetink, geboren te Deventer 19 augustus 1831. Aldaar overleden op 28 oktober 1889.
6. Bernardus Hendrikus Hoetink, geboren te Deventer op 23 januari 1834. Aldaar overleden op 2 augustus 1834.
7. Gerharda Christina Elisabeth Hoetink, geboren te Deventer op 9 juli 1836. Aldaar overleden op 7 april 1839.
8. Bernarda Johanna Hoetink, geboren te Deventer op 4 december 1838. Aldaar overleden op 8 april 1919.
9. Bernardus Hendrikus Hoetink, geboren te Deventer op 7 juni 1841. Plaats en datum van overlijden niet bekend.
12. Jacobus Egbertus Hoetink, geboren te Deventer op 28 september 1843. Aldaar overleden op 18 juli 1920.

V betovergrootvader: Rickelt Theunissen Hoetink ook genaamd Hoetinck, gedoopt te Zutphen op 13 september 1744. Aldaar begraven op 26 juli 1796.

gehuwd met: Judith Egberts, gedoopt te Groenlo op 26 september 1751.
Overleden te Zutphen op 22 mei 1832.

uit dit huwelijk:

1. Arent Hoetink, geboren te Zutphen op 5 oktober 1773. Aldaar overleden op 29 augustus 1782.
2. Johanna Elisabeth Hoetink geboren te Zutphen op 21 december 1774. Aldaar overleden op 6 april 1816.
3. Jacobus Egbertus Hoetink, geboren te Zutphen op 30 maart 1777. Aldaar overleden op 12 oktober 1849.
4. Hendrina Hoetink, geboren te Zutphen op 4 december 1778. Aldaar begraven op 30 december 1781.
5. Rachel Hoetink, geboren te Zutphen op 30 oktober 1780. Aldaar overleden op 23 mei 1841.
6. Hendrik Jan Hoetink, geboren te Zutphen op 30 oktober 1780. Aldaar overleden op 31 juli 1832.
7. Arent Hoetink, geboren te Zutphen op 28 januari 1784. Aldaar overleden op 3 maart 1870.
8. Hendrikus Hoetink, geboren te Zutphen op 23 augustus 1785. Aldaar overleden op 9 juni 1786
9. Hendrikus Hoetink, geboren te Zutphen op 16 april 1787. Overleden te Harderwijk op 21 september 1831.
10. Anthonya Marya Hoetink, geboren te Zutphen op 30 april 1789. Aldaar overleden op 15 februari 1831.
11. Isaac Hoetink, geboren te Zutphen op 13 september 1792. Aldaar overleden op 19 juni 1862. (Dit is de vader van 'prof.' Gerrit Christiaan Richard Hoetink, geboren te Zutphen op 21 november 1851. Overleden te Velp op 14 januari 1913).
12. Bernardus Hoetink, geboren te Zutphen op 24 januari 1796. Overleden te Deventer op 30 juni 1861. **zie IV.**

VIoudvader: Arent Tonissen ook genaamd Theunissen, gedoopt te Voorst op 15 oktober 1699. Begraven te Zutphen op 25 april 1796
gehuwd met: Hendrina Rijkkels, geboren te Brummen op 13 november 1718. Begraven te Zutphen op 24 november 1758.

uit dit huwelijk:

1. Derk Jan Tonissen, gedoopt te Zutphen 8 oktober 1741. Plaats en datum van overlijden niet bekend.
2. Jan Tonissen, gedoopt te Zutphen op 20 maart 1743. Plaats en datum van overlijden niet bekend.
3. Rickelt Tonissen, gedoopt te Zutphen op 13 september 1744. Aldaar begraven op 26 juli 1796. **zie V.**

4. Jan Tonissen, gedoopt te Zutphen op 13 december 1746. Aldaar begraven op 14 april 1814.
5. Bernardus Tonissen, gedoopt op 7 november 1748. Plaats en datum van overlijden niet bekend.
6. Jacob Tonissen, gedoopt op 1 december 1750 te Zutphen. Aldaar begraven op 13 augustus 1767.
7. Rachel Tonis, gedoopt te Zutphen op 14 januari 1753. Aldaar begraven op 4 december 1756.
8. Sara Tonis, gedoopt te Zutphen op 21 oktober 1755. Overleden te Doesburg op 4 november 1827.
9. Rachel Tonis, gedoopt te Zutphen op 5 april 1758. Aldaar begraven op 2 juni 1809.

VII oudgrootvader: Tonis Arents, geboren rond 1665, wonende te Voorst op de Hoetinckshoeve in de buurtschap Empe onder Voorst. (Thans Oudhuizerstraat 23).

gehuwd met: onbekend.

kinderen:

1. Jenneken Tonis, gedoopt te Voorst op 2 juni 1698
2. Arent Tonissen, geboren te Empe onder Voorst, gedoopt te Voorst op 15 oktober 1699. **zie VI.**
3. Hermen Tonissen ook genaamd Harmen, gedoopt te Voorst op 22 juni 1704.
4. Marijtjen Tonis, gedoopt te Voorst op 6 februari 1707.

Bijlage C

Brief d.d. 18 april 1944 van ir. S.L. Louwes aan *Freiherr* dr. J.C.G. von der Wense

Afschrift

's-Gravenhage, 18 April 1944

Den Heer Von der Wense

Met zeer veel belangstelling nam ik kennis van Uw schrijven van 18 Maart j.l., FW/Ldw K 140/1 – 2733 G/Gu, inzake de toename van den zwarten handel enz. Ik moge mij veroorloven – mede naar aanleiding van de discussies, die wij den laatsten tijd over dergelijke aangelegenheden hadden – eenigszins dieper op het door U gestelde probleem in te gaan.

Vooropgesteld zij, dat ik met het doel, dat U stelt volkomen instem. Zonder eenigen twijfel is waar, dat er zich in het laatste jaar meer verschijnselen hebben geopenbaard, die wijzen in de richting van een verminderde effectiviteit van de uitvoering der maatregelen genomen voor de voedselvoorziening.

Het lijkt mij in de eerste plaats gewenst om eens te trachten na te speuren, welke de oorzaken van dit verschijnsel kunnen zijn. In het algemeen kan men zeggen, dat tot den herfst 1942 er op de invoering der voedselvoorzieningsmaatregelen weinig aanmerkingen te maken waren. Wel kwamen er toen natuurlijk en ook toen reeds in eenigszins stijgende mate overtredingen voor, maar bij de overgroote meerderheid van het Nederlandsche volk bestond toen nog de meening, dat het onfatsoenlijk was aan den clandestiene handel deel te nemen.

Ik schrijf deze toename in dien tijd toe aan de toenemende geldruimte, die volgde uit de liquiditeit der voorraden, maar die vooral is gestimuleerd door de opheffing der deviezenregelingen tusschen Duitschland en Nederland.

Nadien is de U bekende rede van den Heer Reichsmarschall over den zwarten handel en de rantsoenering in de bezette gebieden, waaronder Holland met name werd benoemd, helaas gebleken een eerste machtige stoot te zijn geweest tegen het toentertijd hier nog zeer goed functionneerende apparaat onzer voedselvoorziening. Hoevele Nederlanders hebben mij niet gezegd, dat als van hoogste Duitse zijde toch van ons verwacht werd dat we

zwarten handel dreven, er ook geen enkele aanleiding was om het niet te doen en hoevele tien- of honderdduizenden, die het niet zeiden, hebben hetzelfde gedacht en getracht te doen.

Deze stoot trof nog des te harder, toen kort na deze rede de economische grenzen tusschen Nederland en Duitschland en dus ook de grenscontrôle werden opgeheven. Deze maatregel heeft zeer veel kwaad bloed gesticht, vooral ook onder de boeren. Deze hadden daardoor steeds minder het gevoel dat hetgeen zij produceerden ook inderdaad aan het eigen volk ten goede zou komen.

In denzelfden tijd is te niet gedaan de aan den Heer Roskam bij zijn optreden als boerenleider gegeven en gepubliceerde toezegging, dat vanuit Nederland alleen export tegen compensatie zoude plaats hebben, zoolang de Nederlandsche rantsoenen niet boven de Duitsche lagen. De als gevolg van de intrekking dezer toezegging toegenomen export heeft een zeer sterken stimulans gegeven aan de door het volk in zijn algeheelheid loopende en gaarne geloofde geruchten, dat het aan den export en aan dezen alleen te wijten is, dat de voedselvoorziening tot het huidige lage peil is afgedaald. Mijn rede voor de persconferentie is door de overgroote meerderheid van het volk als een soort beleediging aan het volksgeweten opgevat, omdat ik het waagde deze overtuiging tegen te spreken, en men geenerlei geloof hechtte aan de door mij genoemde cijfers. Toen bleek hoe zich heeft gewroken het verbod om cijfers te publiceren, welk verbod tot den vorigen herfst gegolden heeft. Ik heb meer dan eens met kracht aangedrongen op veel grootere publiciteit, maar tot den vorigen herfst tevergeefs en toen bleek het te laat te zijn.

Gedurende dezen tijd werden de Nederlandsche rantsoenen verlaagd en de Duitsche niet, maar werden deze zelfs op belangrijke punten verhoogd zoodat het verschil tusschen de Duitsche en Nederlandsche rantsoenen steeds toenam en dat, terwijl ons zwaardere exportverplichtingen werden opgelegd.

Gedurende den winter 1942/1943 ontwikkelde zich dus een stemming, die wel een uitstekende voedingsbodem kon worden genoemd voor een sterke verslapping van den wil tot medewerking aan de voedselvoorziening. Onder deze omstandigheden werden twee maatregelen getroffen, die wel is waar aanvankelijk niet rechtstreeks het voedselvoorzieningsterrein bleken te betreffen, maar die op de volksmeening als geheel een funeste uitwerking hadden, n.l. de geïntensiveerde tewerkstelling in Duitschland, zich manifesterende voor de bevolking in het uitreiken der Nusweise en de daarop plotseeling gevolgde terugbrenging van de Nederlandsche militairen in krijgsgevangenschap, die als zeer omvangrijk aangekondigd, uiteindelijk bleek slechts een gering percentage der dienstplichtigen te omvatten.

Uit den aard der zaak bracht de bevolking deze beide maatregelen met elkaar in verband. Op dezen laatsten maatregel volgde de stakingsbeweging,

die op een wijze onderdrukt werd, die niet in overeenstemming was met het rechtsgevoel van het Nederlandsche volk. Er tusschendoor liep de den landbouw direct niet rakende, maar dezen wel interesseerende, actie tegen de studenten.

Al deze maatregelen werden echter voor de voedselvoorziening van direct belang, toen er toe overgegaan werd de afgifte van de distributiebescheiden te verbinden aan de afstempeling van de stamkaart door de arbeidsbureaux. Welk een zeer slechte indruk deze maatregel op de bevolking zou maken en tot welke funeste gevolgen zij voor de handhaving der voedselvoorziening en de werkzaamheid van het apparaat zou leiden, heb ik U uitvoerig geschetst in mijn schrijven van 31 Mei 1943, A.Z. No. 426 Kabinet,¹ die niet op normale wijze in het bezit van distributiebescheiden konden komen, toch aan voedsel te helpen, heeft de bereidheid bij de boeren om al hunne producten in te leveren, sterk verminderd. Mijn in de laatste alinea vervatte waarschuwing, dat indien deze maatregel niet ongedaan zou worden gemaakt, geen garantie voor een goed verloop van de voedselvoorziening kon worden gegeven, is helaas gebleken niet zonder grond te zijn gegeven.

Sedert deze gebeurtenissen is het moreel eigenlijk explosieachtig gezakt. Sedertdien zijn geen maatregelen genomen kunnen worden, die een krachtig herstel van het moreel konden bewerken. Zelfs andersom. De intrekking van de toezegging van de vrijstelling der lichten 22, 23, en 24 ook in den landbouw heeft het vertrouwen in de toezeggingen en de bedoelingen van de bezettende macht en de onder deze werkende Nederlandsche overheidsorganen nog meer geschokt.

Het, ik moge wel zeggen niet zeer gelukkige beleid op het gebied der tewerkstelling, b.v. de hier telkens wisselende stelsels, maken dat voortdurend de rust wordt gestoord en dat heeft ten gevolge, dat het gezag van de overheid, van wie het volk verwacht, dat zij op rustige en rechtvaardige wijze haar maatregelen treft, geschaad wordt. Te licht wordt door al deze wijzigingen op dit gebied het gevoel gewekt bij de bevolking, dat de uitvoering van deze en ook wel anders, zelfs van met veel nadruk aangekondigde maatregelen, in de praktijk nog wel zal meevallen en dat men verstandig doet zich er vooralsnog niet aan te storen.

Dit alles geschiedt in een tijd, dat de verzorging met voedingsmiddelen uit geheel natuurlijke oorzaken steeds minder wordt. Daarbij zijn nu de laatste maanden nog gekomen de onderwaterzettingen, welke de voedselpositie nog aanmerkelijk slechter maken. Wij zijn met onze rantsoenen zoover gekomen, dat het blote bestaan der menschen wordt bedreigd en honger of de dreiging van honger heeft nu een keer de neiging de grenzen tusschen het geoor-

¹ Deze bijlage is een letterlijke weergave van de oorspronkelijke brief. Het lijkt er op dat hier reeds in het originele exemplaar een stuk is weggevallen.

loofde en het niet-geoorloofde te doen vervagen. Zelfs conscientieuze en wetsgetrouwe menschen beginnen dan te wankelen, het algemeen belang verdwijnt tegenover het eigen belang en dat in een tijd, waarin dienen van het algemeen belang meer dan anders nodig is.

In een dergelijke tijd moeten uit den aard der zaak vele maatregelen worden genomen, die de bevolking niet begrijpt of begrijpen wil of die duidelijk tot strekking hebben het belang der bezettende macht te dienen. Heel gemakkelijk is het en de door mij gesignaleerde serie voorvallen leidt daar nog meer toe om alle overheidsmaatregelen zonder meer te vereenzelvigen, met het belang van de bezettende autoriteit. Medewerking aan deze maatregelen wordt in deze redeneering helpen van de bezettende macht en als een keer deze geestesgesteldheid is bereikt krijgt overtreding van voorschriften der overheid en dat is bij voedselvoorziening het stellen van de eigen verzorging en eigen voordeel boven de zorg van het algemeen, het aureool van vaderlandsliefde.

Wat staat nu aan de leiding der voedselvoorziening ten dienste om hiertegen op te treden, aan den goeden wil behoeft men niet te twijfelen. Als men nagaat, met welke middelen wij een dergelijke geestesgesteldheid moeten bestrijden, dan zal men tot de ontdekking komen, dat ze ontstellend gering zijn.

In de eerste plaats gaat het hier om de geestesgesteldheid van het geheele volk en wel speciaal die van de boeren.

De beste middelen om het gehele volk te bereiken zijn pers, toespraken op vergaderingen en radio. Het opnoemen dezer middelen is op zichzelf al voldoende antwoord. De invloed van de pers, die hier vroeger voor grote nationale belangen juist door zijn verschil op kleinere punten groot was, is zeer sterk teruggegaan. De pers heeft algemeen het cachet van de Nat. Soc. Beweging gekregen en het onloochenbare feit bestaat nu een keer dat de N.S.B. in de vier verlopen jaren geen invloed onder de bevolking heeft kunnen krijgen.

Over de radio behoeft ik niet verder te spreken, wijl de invloed van deze, die trouwens om dergelijke redenen als bij de pers uiteengezet, niet groot was, nu geheel uitgeschakeld is.

De mogelijkheid om tegenover den landbouw op de meest effectieve wijze te werken, n.l. via het vereenigingswezen, is sedert de stichting van den Landstand, die reeds door zijn principieelen opzet voor de boeren niet acceptabel was, maar die ook door zijn optreden ieder vertrouwen, dat nog bestond, heeft verloren, verdwenen.

Kort omschreven, is de positie van de leidinggevende organen van de Voedselvoorziening dus deze, dat wij hebben te vechten tegen een door allerlei omstandigheden buiten onze wil steeds slechter wordend moreel der

bevolking zonder te kunnen beschikken over voldoende middelen tot verweer.

Mijnerzijds is getracht om dit euvel, tenminste wat mijn apparaat betreft, te verhelpen, door het zenden van circulaires aan het toezichthoudend en ander personeel, het houden van vergaderingen en besprekingen en nu door het uitgeven van berichten. In hun eigen kring doen de leidinggevende personen precies hetzelfde, ieder naar eigen vermogen.

Daarnaast wordt er streng de hand aan gehouden, dat personeel, dat in zijn taak te kort schiet, speciaal toezichthoudend personeel, straf gecorrigeerd wordt.

U legt nu in Uw schrijven speciaal den nadruk op de toepassing van zeer strenge, afschrikwekkende maatregelen. Ik wil de beteekenis hiervan in economische delicten niet ontkennen en ik ben gaarne bereid daaraan, voorzover deze naar mijn oordeel effect kunnen sorteerden, mede te werken. Evenwel is hun werking beperkt. Ze werken slechts zoolang, als men werkelijk het rechtsgevoel er niet door beledigt. Zoude dit wel gebeuren, dan zou al gauw blijken, dat het uitvoerend en controlerend apparaat niet meer functionneert en gebruik zou maken van het eenige middel tot verweer waarover het beledigd rechtsgevoel beschikt, n.l. het niet constateren van het feit. Vooruit is niet te bepalen waar het optimum der afschrikwekkende werking ligt. Hier spreekt de volkspsyche zeer sterk mede en deze grens is in Nederland misschien eerder bereikt dan in andere landen. Ik zal mij niet begeven in de vraag of dit toe te juichen is dan wel te betreuren; het gaat hier om practische maatregelen en niet om theoretische beschouwingen.

Het heeft dan natuurlijk ook geen zin, om door scherpere straffen het uitvoerend apparaat aan te zetten tot iets, dat tegen het rechtsgevoel ingaat. Hier is men aan het eind van de dwangmaatregelen. Ieder verdergaan kan dan wel den schijn geven van succes, maar kan het kwaad niet keeren, zal het zelfs bevorderen. Als men werkelijk de zaak wil dienen en niet achter een schijnsucces aanjagen, dan moet men eerlijk bekennen, dat hier ergens de grens is. Of deze is bereikt, weet ik niet, ik heb het gevoel, en werk ook sterk in deze richting, dat de bestraffing nog wel zwaarder kan zijn. Er is voorzoover ik kan zien bij de tuchtrechters reeds een aanmerkelijke verbetering in dit opzicht te constateren.

Met door te gaan op dezen weg kunnen we nog wel iets bereiken, niet alles. Wat kan er dan wel gedaan worden? Ongedaan maken van datgene, wat in het verleden is geschied, gaat niet; wel zou men kunnen leeren van het verleden.

Uit het bovenstaande behoeft allerminst te volgen, dat wij nu maar bij de pakken moeten gaan neerzitten. De zaak waarom het gaat duldt geen defai-

tisme en alle middelen zijn ook nog allerminst uitgeput, vooropgesteld dat de volledige medewerking der Duitsche autoriteiten hiervoor wordt verkregen. Een grootere mate van publiciteit van alle voorvallen en cijfers op voedselvoorzieningsgebied is een eerste vereischte. Zeker, dit zal ook nog op bezwaren stuiten, wijl men niet geloofd wordt, maar een eerlijke en geregelde publicatie zal uiteindelijk tenminste eenig effect hebbe. Wat is er nu verder nog te doen? Naast deze publicatie voor allen, vooral van cijfers en gegevens, regelmatig doorgaan met het personeel voor te lichten, mondeling en schriftelijk.

Het is niet mogelijk om nog boerenbijeenkomsten te organiseren, die door de grote massa der boeren worden bijgewoond, waar men hen over deze taken zou kunnen spreken.

Het voedselvoorzieningsapparaat heeft langen tijd geteerd op het in oorlogsche jaren en ook in het eerste oorlogsjaar verkregen vertrouwen. Toen waren ook de maatregelen dikwijls impopulair, maar het overleg met de landbouworganisaties maakte, dat deze ze in hun organen en op hun vergaderingen konden populariseeren en acceptabel maken. Sedert meer dan twee jaar ontbreekt deze gelegenheid en nu begint wel heel erg het gebrek aan deze brug over een zich voortdurende weer openende kloof tusschen geregeerd en geregeerden zich te manifesteren. Er is geen schijn of schaduw van kans, dat de Landstand in deze leemte kan voorzien, men kan eerder zeggen, dat intensievere medewerking van den Landstand de zaak nog zal verergeren. Men kan dit betreuren, maar men doet verstandig met de feiten te erkennen.

Om evenwel kans op succes te hebben, dien ik geruggesteund te worden door de zekerheid, dat geen export zonder compensatie zal plaatshebben en voor den tuinbouw, zooals ik trouwens reeds elders heb uiteengezet, dat het systeem van procentueele export van het aan de veiling aangevoerde vervangen wordt door een gefixeerden export tegen compensatie.

Als de toezegging van Duitsche zijde in dezen geest verkregen kon worden en er is nu alle aanleiding voor na de inundatie, dan zie ik de mogelijkheid de activiteit van het personeel tot het uiterste te kunnen prikkelen. Dan zal zware bestraffing der overtreders, die dan heel duidelijk zullen zijn gericht tegen het belang van het eigen volk, de instemming niet alleen van het uitvoerend en controleerend apparaat, maar ook van het weldenkend deel der bevolking, hebben. Er is naar mijn meening vermoedelijk reeds onder den invloed van onze actie van dezen winter onder de bevolking zelve een antipathie tegen den zwarte handel aan het vormen en ik geloof, dat een op deze wijze opgezette actie mede daardoor succes zal hebben en niet alleen verder afglijden zal voorkomen, maar ook het gezonken moreel weer zal opheffen.

Op deze wijze wordt een organisch geheel verkregen, waarvan strenge bestraffing een onderdeel vormt.

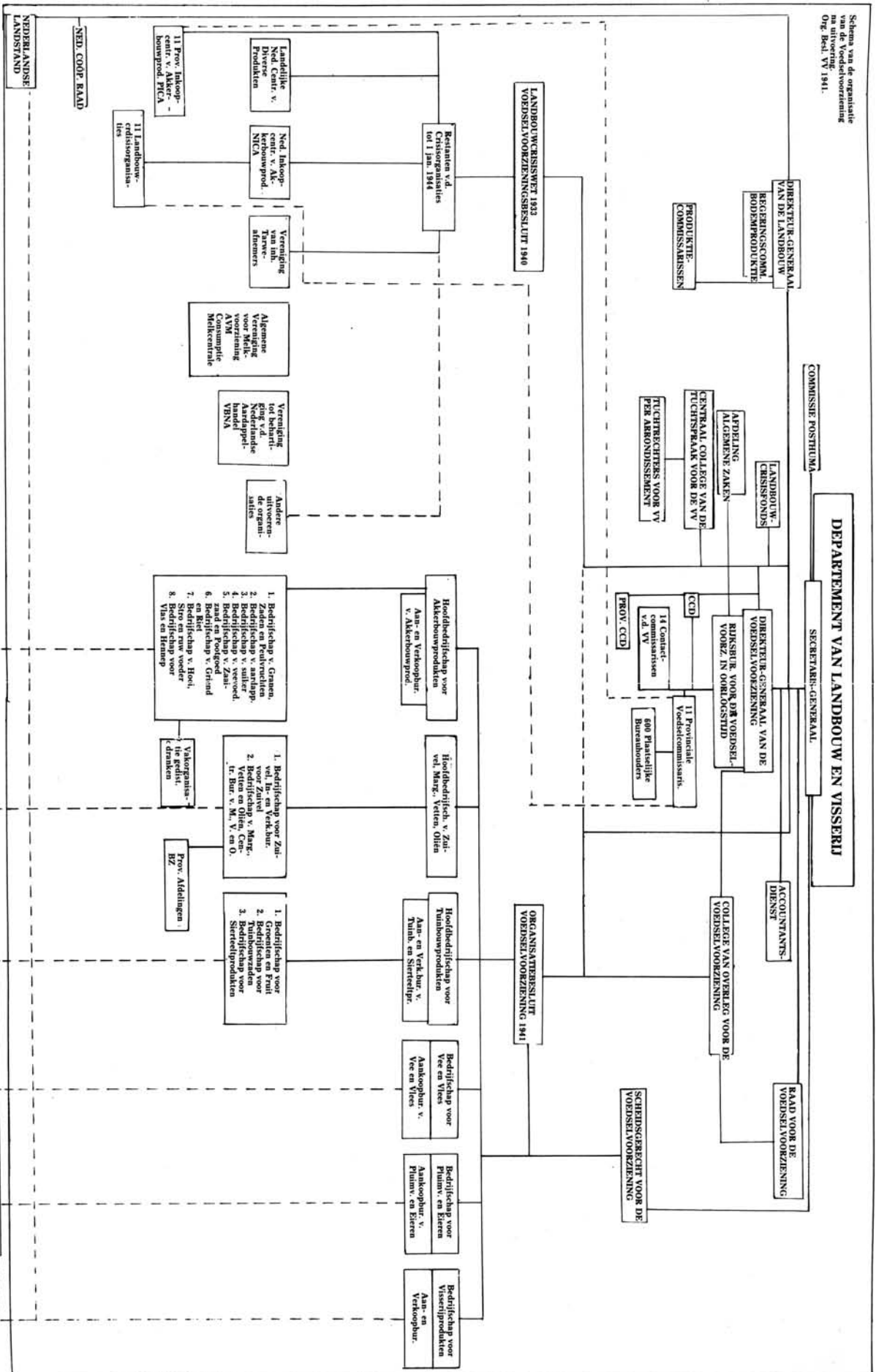
DE DIRECTEUR-GENERAAL VAN DE
VOEDSELVOORZIENING,

w.g. Louwes.

Bijlage D

Schema van de organisatie van de voedselvoorziening.¹

¹ Uit: G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, bijlage.

Literatuur

- Aa, A.J. van der, *Biographisch woordenboek van Nederland* (Amsterdam 1969/- Haarlem 1878/Haarlem 1852).
- Aarse, J., 'De Nederlandse concentratiekampen', in: J.J. van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en verzet* (Arnhem/Amsterdam z.j.) deel I, 641-653.
- Abbas, E. *Een brief naar Indië* (Schoorl 2003).
- Adresboek voor 's-Gravenhage en Scheveningen. Jaargangen 1903-1904 t/m 1920-1921.
- Akker, P.T. van den, *Prins Bernhard had ik twee keer. Jongensherinneringen aan de oorlog* (Amsterdam 1997).
- Akkermans, P.W.C., *De kwetsbare grondwet* (Zwolle 1985).
- Almanak van het Leidsch Studentencorps. Jaargangen 1918-1926.
- Almanak van de Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden. Jaargangen 1921-1926.
- Andriessen, J.E., S. Miedema en C.J. Oort, *De sociaal-economische besturing van Nederland* (Groningen 1967).
- Ankum, J.A., 'In memoriam prof. Mr. H.R. Hoetink', in: *Ars Aequi* jg 13 No 2 (november 1963) 17-19.
- Anzion, Frans, 'Het biografiebedrijf. Vier levensbeschrijvers over hun vak', in: *Spiegel historiael*, 38, (juli/augustus 2003) 322-327.
- Asch van Wijck, L.H.K.C. van, 'De Nederlandse rechter in Bezettingstijd', in: J.J. van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en verzet*, (Arnhem/Amsterdam z.j.) deel I, 475-516.
- Aulbers, B.J.M., G.J. Bremer e.a. *De huisarts van toen. Een historische benadering* (Rotterdam 1995).
- Bak, P., *Een 'meneer' van een krant. Trouw en Bruins Slot 1943-1968* (Kampen 1999).
- Bakhuizen van den Brink, J.N., 'Theologie in crisis en opbouw', in: *Onder de 'ZWO-Bannier', opstellen aangeboden aan dr. J.H. Bannier ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* ('s-Gravenhage 1979).
- Ban-Willinge Prins, C. van den, 'Twee markante en moedige vrouwen. De tweelingzusters Eltjen en Neeltje Krijthe', in: Margreet van der Burg en Marian Bos Boers, *Vrouwen, Wageningen en de wereld. Wetenschap, studie en loopbaan, 1918-2003*, (Hilversum 2003), 59-63.
- Bakker-Nort, Bertha, *Hoofdpijnen voor een moderne huwelijkswetgeving. Rapport van de vereeniging van staatsburgeressen te Amsterdam* (Amsterdam 1920).

- Barnauw, D. en R. Stellinga, 'Ondernemers en ordening in bezet Nederland: De organisatie Woltersom', *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen* jg 1, nr. 4 (mei 1978).
- Barnouw, D., *De hongerwinter* (Hilversum 1999).
- Barth, Karl, *Evangelische Theologie im 19. Jahrhundert* (Zollikon-Zürich 1957).
- Bastet, Frédéric, *De wereld van Louis Couperus* (Amsterdam 1991).
- Behrens, J.W.H., met een voorwoord van mr. H.L. Woltersom, *De organisatie van het Nederlandsche bedrijfsleven* (Amsterdam 1943).
- Beijer, Hans, Jolanda Hendriksen e.a., *Helden/slachtoffers. Heldhaftige slachtoffers*. Gymnasium Haganum (Den Haag 1997).
- Benz, Wolfgang e.a., *Enzyklopädie des Nationalsozialismus* (Stuttgart 1997).
- Berg, J. van den, *Zo was Indië. 1850-1950. Herinneringen aan een eeuw Nederlands-Indië* (Laren 1976).
- Berg, R. van den, *Vormen van begrip van wet en wetgeving: wetsbegrippen in de staatsrechtsgeleerdheid in Duitsland en Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2003).
- Beusekom, Ansje van, *Kunst en amusement. Reacties op de film als een nieuw medium in Nederland, 1898-1940* (Haarlem 2001).
- Bieleman, Jan, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Amsterdam 1992).
- Bijkerk, J.C. *De laatste Landvoogd. Van Mook en het einde van de Nederlandse invloed in Indië* (Alphen a/d Rijn 1982).
- Bloem, J.C., *Verzamelde gedichten* (Amsterdam 1980).
- Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983).
- Blom, J.C.H., 'Exploitatie en nazificatie. De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945', in: Henk Flap en Wil Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 17-31.
- Blonk A. en J.P. Kruijt, *De besteding van de vrije tijd door de Nederlandse arbeiders; uitkomsten van een enquête onder 621 arbeiders* (Amsterdam 1936).
- Blussé, L., *Retour Amoy. Anny Tan. Een vrouwenleven in Indonesië, Nederland en China* (Amsterdam 2000).
- Bock, Ron F. de, *Allemaal voorzien?. De Haagse tram in woord en beeld* (Rotterdam 1979).
- Bolhuis, J.J. van, 'Enkele hoofdfiguren van het Duitse bestuur', in: J.J. van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en verzet* (Arnhem/Amsterdam z.j.) deel I, 333-353.
- Boom, Corrie ten, *Gevangene en toch...Herinneringen uit Scheveningen, Vught en Ravensbrück* (z.p. 1990).
- Bosmans, J., *Romme biografie 1896-1946* (Utrecht 1991).
- Boudier-Bakker, I., *De klopp op de deur*, (Amsterdam, 18e druk, z.j.).

- Bouman, P.J., 'Landbouworganisaties', in: *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940*, (Groningen/Batavia 1943) 252-269.
- Bout, D.C.A., *In den strijd om ons volksbestaan* (Den Haag z.j.).
- Bracher, Karl Dietrich, *Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus* (Berlijn 1977).
- Braembussche, A.A. van den, 'Het biografisch element in de geschiedschrijving. Een geschiedtheoretische verkenning', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 15e jaargang, nummer 1, februari 1989, 26- 61.
- Brand, J. van den, *De millioenen uit Deli* (Amsterdam 1902).
- Brave-Maks, M.H., *De koningin in Londen* (Zutphen 1980).
- Breedveld, W. en J. Jansen van Galen, *Gaius de onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman* (Oudewater/Amsterdam 1996).
- Breman, J., *Koelies, planters en koloniale politiek*, (Leiden 1992).
- Breur, Dunya, *Een verborgen herinnering. Tekeningen van Aat Breur uit Ravensbrück* (Amsterdam z.j.).
- Brinton, C., Christopher J.B. e.a., *Wereldgeschiedenis. Geschiedenis en beschaving van het westen. Deel 3. De moderne tijd* (Amsterdam 1970).
- Broek, J. van den, 'De zaak Boeyink', in: *Vordense kronyck*, jaargang 12, 1 december 1994, 23-28
- Broos, Ben, e.a., *Twee decennia Mauritshuis. Ter herinnering aan Hans R. Hoetink directeur 1972-1991* (Den Haag/Zwolle 1991).
- Brugmans, I.J., e.a., *Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting. Gegevens en documenten over de jaren 1942-1945* (Franeker 1960).
- Brugsma, W.L., *Lotgenoten. Europese verhalen*. (Amsterdam 1987).
- Bruijn, J. de, en H.J. Langeveld, *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994).
- Bruijn, J. de, en P.E. Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning. Biografie van Marinus Ruppert. Deel I; de jaren 1911-1947* (Hilversum 2001).
- Bruining, G., *Herinneringen van G. Bruining met betrekking tot de omwentelingen in staat en kerk, gedurende zynen levensloop* (Dordrecht 1830).
- Burg, L.J. van der, e.a., *Volkenrechtelijke opstellen aangeboden aan professor dr. Gesina H.J. van der Molen ter gelegenheid van haar zeventigste verjaardag*. (Kampen 1962).
- Busch, Eberhard, *Karl Barth* (München 1975/Nijkerk 1978).
- Buschman, J., e.a., *Zoo ik iets ben, ben ik een Hagenaar* (z.p. 1996).
- Captain, E., e.a., *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië* (Hilversum 2000).
- Cerutti, F.F.X., *Bedrijfsorganisatie en landbouwwetgeving. Rede uitgesproken bij het aanvaarden van het ambt van buitengewoon hoogleraar in het agrarisch recht*

- aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen op vrijdag 16 november 1956 (Utrecht 1956).
- Chamberlain, Lesley, *Nietzsche in Turijn. Een intieme biografie* (Amsterdam-/Antwerpen 2000).
- Charbo, J.J.A., 'Landbouwordeningswet 1937. Enkele opmerkingen over het voorontwerp', in: *Economie* juli 1937, 518-525.
- Charité, J., A.J.C.M. Gabriëls, e.a., *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 4 delen ('s-Gravenhage 1979-2001). Zie ook:
www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/bwn.
- Chorus, A., *De nieuwe mens. Etappen van benadering in de moderne biografie* ('s-Gravenhage 1969).
- Cleveringa, R.P., *Afscheidscollege en 26 novemberrede* (Zwolle 1973).
- Cleveringa, R.P., *Gedenkschriften* (Leiden 1983).
- Colijn, H., *Koloniale vraagstukken van heden en morgen* (Amsterdam 1928).
- Colijn, H., *Op de grens van twee werelden* (Amsterdam 1940).
- Couperus, L., *Van oude mensen, de dingen, die voorbijgaan...* (z.p.1988).
- Couperus, L., *De stille kracht* (z.p.1989).
- Cress, R., *Petjoh. Woorden en wetenswaardigheden uit het Indische verleden* (Amsterdam 1998).
- Dassen, Patrick, *De onttovering van de wereld* (Amsterdam 1999).
- Dekker, Ton, *De Nederlandse volkskunde. De verwetenschappelijking van een emotionele belangstelling* (Amsterdam 2002).
- Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen 1949).
- Dibbets, K. en F. Van der Maden, *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, (Weesp 1986).
- Diemer, H., *Op den rand van leven en dood* (Utrecht z.j.).
- Divendal, J. en H. Lakmaker, *Emmy J. Belinfante. Tussen rook, alcohol en mannen. 1875-1944* (Amsterdam 2001).
- Doedens, A., en L. Mulder, *Een spoor van verandering. Nederland en 150 jaar spoorwegen* (Baarn 1989).
- Dolk, L., *Twee zielen, twee gedachten. Tijdschriften en intellectuelen op Java (1900-1957)* (Leiden 1993).
- Dolk, L., red., *Atjeh. De verbeelding van een koloniale oorlog*. (Amsterdam 2001).
- Dolman, B. en J. Hettink, *Hofsteden in het kerspel Voorst, ca 1640-1750*.
- Dols, M.J.L., en D.J.A.M. van Arcken, 'De voedselvoorziening in Nederland tijdens en onmiddellijk na den tweeden Wereldoorlog 1940-1945', in: *Voeding* 6 (1946) nr. 7, 193-214.

- Dols, M.J.L., J.P. van Loon en Mej. H. Zoethout, 'De centrale keukens in de jaren 1940-1945', in: *Voeding* 7 (1946) nr. 2, 67-75.
- Dols, M.J.L. en J. Sevenster, *Productie en bestemming van melk in Nederland* (Rotterdam 1950).
- Donker, L.A., 'Wetgeving', in: J.J. van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en verzet*, deel I, (Arnhem/Amsterdam z.j.) deel I, 354-376.
- Doorn, M. van, *Het leven gaat er een lichten gang. Den Haag in de jaren 1919-1940* (Zwolle 2002).
- Doorne, P.W. van, 'In memoriam mr. Gerda Veth', in: *Advocatenblad*, 1967, No.2, 127-129.
- Dresden, S., *De structuur van de biografie* (Den Haag 1956).
- Dresden, S., *Vervolging, vernietiging, literatuur* (Amsterdam 2000).
- Dresselhuis, F., *Nederland in den vreemde. Over geestelijke verzorging van buitenlandsch tewerkgestelden in oorlogstijd* (Groningen 1947).
- Duyvendak, Lizet 'Door lezen wijder horizon' *Het Haags Damesleesmuseum* (Nijmegen 2003).
- Eck, Ludo van, *Het boek der kampen* (leuven 1979).
- Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945. Centraal Bureau voor de Statistiek (Utrecht 1947).
- Eijl, C.van, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid. 1898-1940* (Hilversum 1994).
- Eikema Hommes, H.J. van, *Hoofdpijnen van de geschiedenis der rechtsfilosofie* (Deventer 1981).
- Ekkart, R.E.O., *400 jaar Leidse Universiteit* (Lelystad 1975).
- Elson, R.E., *Suharto. A Political Biography* (Cambridge 2001).
- Emants, Marcellus, *Een nagelaten bekentenis* (Amsterdam 1894).
- Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 1A/B – 7C ('s-Gravenhage 1955).
- Erpel, Simone, 'Kriegsende und Befreiung', in: Sigrid Jacobeit e.a. *Ravensbrück. Beiträge zur Geschichte des Frauen-Konzentrationslagers* (Berlijn 1997) 47-60.
- Essen, M. van, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*. (Amsterdam 1990).
- Etty, Elsbeth, 'Volgroei in het leven. De emancipatie van de Nederlandse biografie', in: *NRC-Handelsblad*, 29 november 2002, rubriek 'Boeken', 25.
- Faber, J.A., e.a., *Het spoor. 150 jaar spoorwegen in Nederland* (Utrecht/Amsterdam 1989).
- Fasseur, C., *Kultuurstelsel en koloniale baten* (Leiden 1975).

- Fasseur, C., *De Indologen. Ambtenaren voor de Oost 1825-1950* (Amsterdam 1994).
- Fasseur, C., *Wilhelmina. De jonge koningin* (z.p.1998).
- Fasseur, C., *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (z.p. 2001).
- Fasseur, C., *Wilhelmina. Sterker door strijd* (z.p. 2002).
- Feenstra, R., 'Prof. Mr H.R. Hoetink†', in: *Nederlandsch Juristenblad* 1963, 934-935.
- Feenstra, R., 'H.R. Hoetink', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1963, 521-525.
- Flap, H. en W. Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997).
- Frank, H.E.R.E.A., 'Economische administratieve rechtspraak/scheidsgerecht voor de voedselvoorziening', in: *Economisch-statistische berichten* jg 28 No 1424 (11 augustus 1943) 244-251.
- Friedländer, S., *Herinneringen* (Amsterdam 1999).
- Friedman, M. en R., *Aan ons de keus* (Brussel 1981).
- Frijhoff, Willem, 'Biografie en wetenschapsgeschiedenis.Kansen en grenzen van een alliantie', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 29e jaargang 2003 nr. 225-244.
- Frijtag-Drabbe-Künzel, Geraldien von, *Kamp Amersfoort* (Amsterdam 2003).
- Frost, J., *Die Holländische Landwirtschaft.Ein Muster moderner Rationalisierung* (Berlijn 1930).
- Galbraith, J.K., *Anatomie van de macht* (Baarn 1984).
- Galbraith, J.K., *Wereld economie in deze eeuw* (Baarn 1995).
- Galbraith, J.K., *Geld* (Amsterdam 1996).
- Geer, D.J. de., *De Grenslijn tussen opzet en schuld* (Utrecht 1895).
- Gelderen, J.van, *Wereldcrisis. Uitgave der afdeling Batavia der Ind. Soc. Democr. Partij, 1931* (Batavia 1931).
- Gelderen, J.van, *Goethe, lezing, uitgesproken ter gelegenheid van zijn honderdsten sterfdag, voor de Volksuniversiteit te Batavia en te Buitenzorg op 21 en 24 maart 1932.* (Batavia 1932).
- Gelderen, J.van, *Automatisme en planmatigheid in de wereldhuishouding. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleeraar in de sociologie aan de rijksuniversiteit te Utrecht op maandag 25 October 1937* (Amsterdam 1937).
- Gescher, F.M., *Het helse einde van Vught. Duitse methoden op Nederlandse bodem* (Wassenaar 1945).
- Geurts, H.M.L., *Herman Derk Louwes (1893-1960) Burgemeester van de Nederlandse Landbouw* (Groningen/Wageningen 2002).
- Glastra van Loon, J.F. *Elementair begrip van het recht* (Haarlem 1965).

- Goekoop, A., *Het Catshuis, "Sorgvliet", 300 jaar (1652-1952)* ('s-Gravenhage 1953).
- Goekoop- de Jong van Beek en Donk, C., *Hilda van Suylenburg* (Amsterdam 3e druk).
- Goekoop, C.H., *Op zoek naar Ithaka* (Weesp 1990).
- Goethe, J.W. von, *Verdichting en waarheid*. Vertaald en toegelicht door E. Tjallinks (Leuven 1999).
- Gonggrijp, G., *Schets eener economische geschiedenis van Nederlands-Indië* (Haarlem 1938).
- Graaf, H.J. de, *Geschiedenis van Indonesië* ('s-Gravenhage/Bandung 1949).
- Graaff, B. de, *Kalm temidden van woedende golven. Het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940* (Den Haag 1997).
- Grass, G., *In krabbengang* (Amsterdam 2002).
- Greenhalgh, Paul, *Ephemeral vistas. The expositions universelles, great exhibitions and world's fairs, 1851-1939* (Manchester 1988).
- Grever, M. en Waaldijk, B., *Feministische openbaarheid. De nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).
- Grunberg, A., *De mensheid zij geprezen. Lof der zotheid 2001* (Amsterdam 2001).
- Grüter, R., *Een fantast schrijft geschiedenis. De affaires rond Friedrich Weinreb* (Amsterdam 1997).
- Haar, J. van der, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit Wageningen. Van school naar hogeschool, 1873-1945* (Wageningen 1993).
- Hagoort, R., 'Dr. Colijn als journalist en volksredenaar', in: *Een groot vaderland* (Leiden 1947) 86-98.
- Hagoort, R., *Twintig eeuwen emancipatie. Een overzicht over de ontwikkeling van de positie der landarbeiders* (z.p. 1964).
- Handelingen van de Nederlandsche Juristen-Vereeniging* 1936-1948.
- Hanssen, Léon, 'Een regenboog van graniet. Waarom de biografie niet buiten de wetenschap kan', in: *Biografie Bulletin* 1999/3 219-225.
- Hasselt, W.J.C. van., *Nederlandse Staatsregelingen en grondwetten* (Alphen a/d Rijn 1964).
- Hasselton, P.W.M., *De wisseling van het opperbevel in februari 1940* (Groningen/Venlo 1995).
- Hattink, J. *Oude boerderijen en hofsteden in de gemeente Voorst* (Barneveld 1982).
- Hazewinkel-Suringa, D., *Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht* (Groningen 1971).
- Heck, Paul van, 'Libertatis praesidium. Over de herkomst van een devies'. In: *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken*, 96 (2003), 197-211.

- Heekeren, C. van, *Trekkers en blijvers. Kroniek van een Haagsch-Indische familie* (Franeker 1980).
- Heijboer, P., *Klamboes klewangs klapperbomen. Indië gewonnen en verloren* (Bussum 1977).
- Heijden, C. van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001).
- Heilbronner, R.L., *De filosofen van het dagelijks brood* (Groningen 1987).
- Hendrix, P., *Henri Deterding. De koninklijke Shell en de Rothschilds* (Den Haag 1996).
- Henkes, B., 'Voor volk en vaderland. Over de omgang met wetenschap en politiek in de volkskunde', in: Martijn Eickhoff, Barbara Henkes e.a., *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950* (Zutphen 2000) 62-95.
- Hermans, H., *Parlementaire geschiedenis van jaar tot jaar. 1938-1939* (Hilversum 1939).
- Hermans, W.F., *Paranoia* (Amsterdam 1953).
- Hermans, W.F., *De raadselachtige Multatuli* (Amsterdam 1976).
- Hertogh, M., 'Geene wet, maar de Heer!'. *De confessionele ordening van het Nederlandse sociale zekerheidsstelsel (1870-1975)* ('s-Gravenhage 1998).
- Hillenius, D., *Twee nuts eeuwen in Den Haag. 1796-1996* (Den Haag 1996).
- Hirschfeld, H.M., *Actieve economische Politiek in Nederland in de jaren 1929-1934* (Amsterdam|Brussel|Londen|New york 1946).
- Hirschfeld, H.M., 'De centrale rederij voor de voedselvoorziening', overdruk van *Economie*, 12 (1947/1948).
- Hirschfeld, H.M., 'De betekenis van het Marshall-plan', in: *Het Marshall-plan, handleiding tot het Europese Marshallplan* ('s-Gravenhage 1948) 5-21.
- Hirschfeld, H.M., 'Idee en ontstaan van het Marschallplan', in: *Herwonnen welvaart* ('s-Gravenhage 1954) 15-24.
- Hirschfeld, H.M., *Herinneringen uit de jaren 1933-1939* (Amsterdam/Brussel 1959).
- Hirschfeld, H.M., *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam/Brussel 1960).
- Hoetink, A., *Het beleg der stad Groningen, in den jare 1672; geschiedkundig toneelspel in drie bedrijven* (Groningen 1815).
- Hoetink, A., *Het feest van liefde en erkenenis, of het blijde Nederland bij de geboorte van eenen prins; vaderlandsch blijspel* (Middelburg 1817).
- Hoetink, B., *Sq Bing Kong. Het eerste hoofd der Chineezzen te Batavia* ('s-Gravenhage 1923).
- Hoetink, E.W., en H.F.A.Völlmar, *De wet op de omzetbelasting. Gids voor de praktijk* (Haarlem 1933).

- Hoetink, E.W., 'De verticale bedrijfsorganisatie op het gebied der voedselvoorziening', in: *Economisch-statistische berichten* jg 27 No 1367 (1 april 1942) 151-155.
- Hoetink, E.W., 'Opbouw der verticale organisatie van de voedselvoorziening', in: *Economisch-statistische berichten* jg 27 No 1368 (8 april 1942) 158-161.
- Hoetink, E.W., 'De ontwikkeling van de verticale bedrijfsorganisatie op het gebied der voedselvoorziening', in: *Economisch-statistische berichten* jg 28 No 1422 (juni 1943) 212-216.
- Hoetink, E.W., 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisatie', in: *Nederlandsch Juristenblad* 5 februari 1944 No 5, 38-39.
- Hoetink, E.W., 'Eenige opmerkingen over de ontwikkeling van de verticale bedrijfsorganisatie op het gebied van de voedselvoorziening', in: *Economisch-statistische berichten* jg 29 No 1471. (30 augustus 1944) 442-445.
- Hoetink, G.C.R., *De noodzakelijkheid en mogelijkheid der grondwetsherziening tegenover prof. Buys verdedigd* (Arnhem 1881).
- Hoetink, G.C.R., *De bedrijfsbelasting - voor de belastingplichtigen verduidelijkt* - ('s-Gravenhage 1893).
- Hoetink, G.C.R., *Dwangverzekering of Kapitaalvorming. Twee opstellen naar aanleiding van het vraagstuk der arbeiderspensioenen* ('s-Gravenhage 1899).
- Hoetink, H.R., *Über einen Krankheitsfall mit einer eigenthümlichen Tremorform. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der medicinischen Doktorwürde an der Grossh. Bad. Ruprecht-Carolinischen Universität Heidelberg* (Leiden 1888).
- Hoetink, H.R., 'De brochure van Mr. Van den Brand over Deli', in: *De Indische gids/Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* jaargang 25 (1903): 46-47.
- Hoetink, H.R., *Arresten over burgerlijk recht*, vierde druk (Haarlem 1933).
- Hoetink, H.R., *Arresten over handelsrecht en burgerlijk procesrecht* (Haarlem 1933).
- Hoetink, H.R., *Arresten over internationaal privaatrecht* (Haarlem 1926).
- Hoetink, H.R., *Periculum est emptoris. Proefschrift. Beschouwingen over de gegrondheid van den aanval op de classiciteit van dezen Romeinsch-rechtelijken regel* (Haarlem 1928).
- Hoetink, H.R., 'Nieuw spoorwegrecht voor reizigers- en Bagagevervoer', in: *Nederlandsch Juristenblad* 1928, 891-897.
- Hoetink, H.R., *Over het verstaan van vreemd recht. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Rechtshoogeschool te Batavia op 20 December 1929* (Weltevreden 1929).
- Hoetink, H.R., 'Nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse habet', in: *Rechtskundige opstellen. Op 2 november 1935 door oud-leerlingen aangeboden aan prof.mr. E.M. Meijers* (Zwolle 1935) 474-492.
- Hoetink, H.R., *De vrijheid der wetenschap* (Assen 1938).

- Hoetink, H.R., J.Romein en A.N.J. den Hollander, 'Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamse "Gijzelaars" in het "Polizeiliches Durchgangslager" Amersfoort 30 januari – 20 april 1942', in: *P.D.A. (Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort) herinneringen van een gijzelaar door J.F. Hunsche* (z.p./z.j.) 143-155.
- Hoetink, H.R., Ph.A.Kohnstamm en W.P.J. Pompe, *Personalistisch socialisme: naar drieërlei fundering* (Amsterdam 1945).
- Hoetink, H.R., H.Bonger en H.B.J. Waslander, *Het humanisme in de maatschappij* (Utrecht 1946).
- Hoetink, H.R., *Historische Rechtsbeschouwing. Rede uitgesproken op 10 januari 1949 bij gelegenheid van de 317e dies natalis* (Amsterdam 1949).
- Hoetink, H.R., 'Het begrip feit in geschiedenis en rechtswetenschap', in: *Weerklank op het werk van Jan Romein. Liber Amicorum* (Amsterdam/Antwerpen 1953) 55-64.
- Hoetink, H.R. e.a., *Gezicht op het Mauritshuis. Poëtische visies op een uitzonderlijk museum.* (z.p. 1989).
- Hoetjes, B.J.S., *Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Profiel van een ministerie* ('s-Gravenhage 1993).
- Hooykaas, G.J., *Thorbecke op de romantische tour* (Amsterdam 1991).
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'De historicus Nanno Gerhard Addens (1892-1971), in: *Een loopbaan in de landbouw, 12 portretten van markante figuren in agrarisch Nederland*, *Historia Agriculturae* XXIII (Groningen 1991) 78-96.
- Horring, J., 'Eenige principieele punten betreffende de prijsbepaling van landbouwproducten', in: *Economisch-statistische berichten* jaargang 27 No 1358 (28 januari 1942) 50-55.
- Houten, S. van, *Bijdragen tot den strijd om God, eigendom en familie*, (Haarlem 1883).
- Houten, S. van, 'Praeadvies', *Praeadviezen over het onderwerp: Welke behoort de algemeenen grondslag te zijn der loonbepaling?* Vereeniging voor de Staatshuishoudkunde en Statistiek ('s-Gravenhage 1913).
- Houwink ten Cate, J.Th.M., 'Generaal Winkelman', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, deel 105, 1990, 203.
- Huisman, Frank, Catrien Santing en Bert Theunissen, 'De biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis', in: *Gewina*, jrg. 23 (2000) 1-90.
- Huizinga, A., *Complete lijst van namen. Vraagbaak voor de afkomst van de Nederlandse en Vlaamse familienamen* (Baarn 1998).
- Huizinga, A., *Complete lijst van voornamen. Vraagbaak voor de afkomst en betekenis van Nederlandse en Vlaamse voornamen* (Baarn 1998).
- Hulst, J.W. van, *Wat aan Westerbork voorafging. Kerkelijk antisemitisme uit Nederland en Duitsland 1920-1945* (Amsterdam 2000).

- Hunsche, J.F., *P.D.A. (Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort)* (z.p./z.d.).
- Huurman, C., *Het spoorwegbedrijf in oorlogstijd 1939-1945* (z.p. 2001).
- Imhoff, E. van, 'De katjangs in Den Haag. Middelbare scholieren uit Nederlands-Indië, omstreeks 1930' (in publicatie).
- In memoriam mejuffrouw mr. E.W. Hoetink, in: *Economisch-statistische berichten* jg 30. No 1481 (27 september 1945) 122.
- Jaarboeken, *Jaarboeken Gemeente 's-Gravenhage* 1914 t/m 1918.
- Jaarboeken, *Jaarboeken der Rijksuniversiteit Leiden* 1900 t/m 1938.
- Jansz, Ulla, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, (Amsterdam 1990).
- Jensma, G. en H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1977).
- Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, 14 delen, wetenschappelijke editie ('s-Gravenhage 1969-1991).
- Jong, L. de, *De Bezetting* (Amsterdam 1985).
- Jong, L. de, *Tussentijds, Historische studies*. (Amsterdam 1977).
- Jonge, H.J. de, 'Ouderdom en herkomst van het devies der Leidse Universiteit', in: *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken*, 70 (1978) 143-146.
- Jongh, J.F. de, *De organen der sociaal-economische ordening* (Amsterdam 1946).
- Kamerling, R.N.J., e.a., *Indonesië toen en nu* (Amsterdam (1980)).
- Kamp, J.E. van, 'De droom van Derk Louwes', boekbespreking, in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 116e jaargang, 2003 nr 1, 179-181.
- Kan, J. van, *Inleiding tot de rechtswetenschap*, (Haarlem 1925).
- Keesing, F.A.G., *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939. De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen* (Utrecht/Brussel z.j.).
- Keizer, Madelon de, e.a., *Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht. Dr. L. de Jong en zijn geschiedwerk* (Den Haag 1995).
- Klein, P.W. en Justus van de Kamp, *Het Philips-Kommando in kamp Vught* (Amsterdam/Antwerpen 2003).
- Kleemann, H.A.M., *Tussen Reich en Empire. De economische betrekkingen van Nederland met zijn belangrijkste handelspartners: Duitsland, Groot Britannië en België en de Nederlandse handelspolitiek, 1929-1936* (Amsterdam 1990).
- Kleemann, H.A.M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).
- Klok, C.J., 'Nogmaals Tonnet', in: *Vordense kronyck*, jaargang 16, mart 1998, 14 -22.

- Knaud, J.M., *Haagse handel en wandel. Oude Haagse advertentiën en stadsgezichten van weleer* ('s-Gravenhage 1999).
- Knulst, W., e.a., 'Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers', *Sociale en culturele studies*- 23 (Rijswijk 1996).
- Kohnstamm, D., *Nog is er geen oorlog. Briefwisseling tussen Max en Philip Kohnstamm 1938-1939* (Amsterdam 2001).
- Komrij, G., *De Nederlandse poëzie van de negentiende en twintigste eeuw in 1000 en enige gedichten* (Amsterdam 1996).
- Kouwenhoven, A en M. Forrer, *Siebold en Japan. Zijn leven en werk* (Leiden 2000).
- Krabbe, H. *De werkring van den staat. Redevoering bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de rijks-universiteit te Groningen, den 10 februari 1891 uitgesproken* (Groningen 1894).
- Krabbe, H., *De idee der persoonlijkheid in de staatsleer. Redevoering bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de rijksuniversiteit te Leiden, den 4 maart 1908 uitgesproken* (Groningen 1908).
- Krabbe, H., *Ongezonde lectuur* (Groningen 1913).
- Krabbe, H., *De moderne staatsidee* ('s-Gravenhage 1915).
- Krajenbrink, E.J., *Het landbouwschap 1945-2001. 'Zelfgedragen verantwoordelijkheid' in land- en tuinbouw* (Groningen 2004).
- Kranenburg, R., *Het Nederlandsch Staatsrecht*, 2 delen (Haarlem, 1933).
- Kranenburg, R., *Inleiding in de vergelijkende staatsrechtwetenschap* (Haarlem 1955).
- Kreukniet, P.B., e.a., *De Nederlandse Volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen* (Utrecht/Antwerpen 1952).
- Kriegisch, T., *Der Weg zurück nach Lohne. Erich Maria Remarque- ein fast vergessenes Kapitel* (Nordhorn 1998).
- Krijthe, N., *50 Vrouwen – 50 gevangenen in Vught – 50 namen* (Bennekom 1985).
- Krips-van der Laan, H.M.F., *Praktijk als antwoord: S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid*. *Historia Agriculturae* 16 (Groningen 1985).
- Krips-van der Laan, H.M.F., 'Het plan Deterding', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, deel 107, 1992, 459-485.
- Krips-van der Laan, Hilde, *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving* (Assen 1999).
- Krom, N.J., *Het oude Java en zijn kunst* (Haarlem 1943).
- Kruls, H.J., *Generaal in Nederland* (Bussum 1975).
- (de) Landbouw-Crisiswetgeving. *Beknopt overzicht van de totstandkoming en werking van de Landbouw-Crisiswetgeving in Nederland vanaf 1929*. 3 delen ('s-Gravenhage 1937\1938\1940).

- 25 jaar *Landbouwschap* (Den Haag 1980).
- 'Landoorlogreglement', Reglement betreffende de wetten en gebruiken van den oorlog te land. Bijlage bij het verdrag nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land van 18 oktober 1907 (Tweede Vredesconferentie) Uitgegeven door de Algemeene Landsdrukkerij ('s-Gravenhage 1946).
- Langemeijer, G.E., 'Balans van de Duitse Rechtsfilosofie', *Nederlands Juristenblad*, 14 aug 1965, Nr. 28, 575-583.
- Langemeijer, G.E., *Inleiding tot de studie van de wijsbegeerte des rechts* (Zwolle 1970).
- Leeuw, A.C.J. de, *Organisaties: management, analyse, ontwerp en verandering* (Assen 1982).
- Leopold III, *Kroongetuige. Over de grote gebeurtenissen tijdens mijn koningschap* (Tielt 2001).
- Lenting, L. Ed. en H.J. Romeijn, *Schets van het Nederlandsch Staatsbestuur en dat der overzeesche bezittingen* ('s-Gravenhage 1914).
- Liagre Böhl, H. de, 'De volledigheidswaan van biografen', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 115e jaargang, aflevering 2 2000.
- Liempt, A. van, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden. 1943* (z.p. 2002).
- Limburg, J., e.a., *De toekomst der academisch gegradueerden. Rapport van de commissie ter bestudering van de toenemende bevolking van universiteiten en hogescholen en de werkgelegenheid voor academisch gevormden* (Groningen/-Batavia 1936).
- Locher-Scholten, E.B., *Women and the colonial state. Essays on gender and modernity in the Netherlands Indies, 1900-1942* (Amsterdam 2000).
- Loo, Tessa de, *Toen zat Lorelei nog op de rots* (Amsterdam/Antwerpen 1997).
- Loo, Vilan van de, 'Omgaan met Indische nazaten: zeven gouden regels', in: *Biografie Bulletin* 1999/3, 191-199.
- Loriot, Noëlle, *Irene Joliot-Curie* (Breda 1993).
- Louwes, S.L., 'De voedselvoorziening' in: J.J. van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en verzet*, (Arnhem/Amsterdam z.j.) deel II, 605-647.
- Louwes, S.L., voorwoord in: E. van de Wiel en W. Le Mair, *De Practijk van de nieuwe landbouwpolitiek*, (Assen z.d.).
- Mak, Geert, *De eeuw van mijn vader* (Amsterdam/Antwerpen 1999).
- Maliepaard, C.H.J., 'De Nederlandse landbouw voor, na en tijdens de tweede wereldoorlog', in: *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw* (Groningen/Djakarta 1951), 472-511.

- Maliepaard, C.H.J., 'De Nederlandse landbouw', in: *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen* (Utrecht/Antwerpen 1952), 3-95.
- Mandemakers, C.A., *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties. Nederland, ca 1800-1968*, 2 banden (Almere 1996).
- Mandere, H.Ch.G.J. van der, *1914 –1939 een dynamische tijd* ('s-Gravenhage 1939).
- Mann, G., *Deutsche Geschichte des XX. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main 1958).
- Mann, Thomas, *De toverberg* (Amsterdam 1980).
- Márai, Sándor, *Gloed* (augustus 2002).
- Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag. (Jaar van aankomst 1905-1915).
- Deze Matrikelboeken zijn ondergebracht bij het Gemeentearchief van Den Haag.
- Meershoek, G., 'Zonder de wolven te prikkelen. Ambtelijke dienstverlening bij de arbeidsinzet en de vervolging van de joden', in: *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001).
- Meertens, P.J., Mies Campfens e.a., *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (1986-2003). zie: www.iisg.nl/bwsa.
- Meihuizen, Joggli, *Noodzakelijk kwaad. De bestrafing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003).
- Meijden, R. van der, *Heukels 'Flora van Nederland'*, 22e druk (Groningen 1996).
- Metzelaar, Helen, *Zonder muziek is het leven onnodig. Henriëtte Bosmans (1895-1952), een biografie* (Zutphen 2002).
- Meulen, Dik van der, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Amsterdam 2002).
- Middelkoop, T. van, *Een soldaat doet zijn plicht. Generaal H.G. Winkelman, zijn leven en betekenis als militair, 1876-1952* (Zaltbommel 2002).
- Minderhoud, G., 'Crisis en crisiswetgeving 1930-1940', in: *Geschiedenis van de Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Groningen/Batavia 1943).
- Minderhoud, G., *De Nederlandse landbouw* (Wageningen 1999).
- Moggridge, D.E., *Keynes* (Nieuwkoop 1978).
- Mok, L., *Collaboratie: personen en patronen. De bezetting als overgangstijd*. (Muidersberg 1990).
- Molhuysen P.C. en P.J. Blok, *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek*, 10 delen (Leiden 1911-1937).
- Monchy, S.J.R. de, *Twee Ambtsketens. Herinneringen uit mijn burgemeesterstijd* (Arnhem 1946).

- Monchy, S.J.R. de, *Bezetting en bevrijding. Persoonlijke herinneringen van mr. S.J.R. de Monchy* (Den Haag 1953).
- Mulisch, H., *Siegfried. Een zwarte idylle* (Amsterdam 2001).
- Necrologieën, 'mej. mr. E.W. Hoetink†' in: *Nederlandsch Juristenblad* 22 juni 1946 No 25, 405-406
- Neuman, H.J. *Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duits onderkoning in Nederland* (Utrecht/Antwerpen 1967/1987).
- Nicolson, Harold, *The English sense of humor and other essays* (Londen 1956).
- Niekus, J., 'Vijf jaar in donker en kou. De energievoorziening 1940-1945'. in: C.B. Ardenne, H.W. Poldermans e.a., *Den Haag energie* ('s-Gravenhage 1981) 297-336.
- Nietzsche, F., *Der Wille zur Macht* (Stuttgart 1930).
- Nieuwenhuys, R., *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der compagnie tot op heden* (Amsterdam 1973).
- NJB, Boekbespreking. 'Mr. Dr. H.F.A. Völlmar en Mr. Ea.Wa. Hoetink. De wet op de omzetbelasting. Gids voor de praktijk', in: *Nederlandsch Juristenblad* 1934, 76.
- Nuij, N.J., 'Gaat u maar rustig slapen'. *Colijn en de mythe van mei '40* (Hilversum 2000).
- N.V. Stoomvaart Maatschappij Nederland te Amsterdam, *Inlichtingen "Nederland Express" Holland -Genua* (Amsterdam 1929).
- N.V. Nederlandsche Spoorwegen gevestigd te Utrecht, *Bepaalde Dienstregeeling* aanvangende 17 juli 1944.
- Ockeloën, M., 'Lloyd Rapide en Nederland Express. De boottreinen van Nederland naar Marseille en Genua 1928-1940, in: *Op de Rails* 1997 nr. 5, 168-174.
- Olink, Hans, *Vrouwen van Vught. Een nacht in een concentratiekamp* (z.p. 1994).
- Ontwikkeling, De ontwikkeling van het onderwijs in Nederland*, Centraal Bureau voor de Statistiek ('s-Gravenhage 1966).
- Otterspeer, W., *Een welbestierd budget. Honderd jaar Leids Universiteits-fonds 1890-1990* (Leiden z.j.).
- Otterspeer, W., *Bolland. Een biografie* (Amsterdam 1995).
- Otterspeer, W., 'De wetenschap heeft geen behoefte aan de biografie', in: *Biografie Bulletin* 1999/2 122-129.
- Otterspeer, W., *Groepsportret met dame. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit* (Amsterdam 2000).
- Otterspeer, W., *De vesting van de macht. De Leidse universiteit 1673-1775* (Amsterdam 2002).

- Oud, P.J., *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland. 1840-1940* (Assen 1947).
- Oven, J.C. van, 'Objectief recht', in: *Nederlandsch Juristenblad*, 1933, No. 45, 709-713.
- Oven, J.C. van, *Leerboek van het Romeinsch privaatrecht* (Leiden 1948).
- Oven, J.C. van, 'In memoriam E.M. Meijers', in: *Nederlands Juristenblad*, 1954, No. 27, 553-559.
- Oven, J.C. van, 'Mej. mr. N.S.C. Tendeloo†', in: *Nederlands Juristenblad*, 1956, No. 31, 845.
- Oven, J.C. van, *Overzicht van Romeins Privaatrecht*, (Zwolle 1964).
- Overeem, M. van, *Organisatie en techniek van den handel* (Utrecht 1947).
- Overman, R., *Studenten op spreekuur. Zestig jaar zorg voor studenten door het bureau studentenartsen/huisartsen Oude Tufmarkt van de Universiteit van Amsterdam 1938-1998* (Amsterdam 2001).
- Papousek, D.A., e.a., *Geschiedenis van het Amsterdams studentenleven 1932-1962* (Amsterdam 1962).
- Paulus, J., e.a., *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* 9 delen ('s-Gravenhage/-Leiden 1917-1939).
- P.B.O. in nieuwe verhoudingen. *Rapport Wiardi Beckman stichting* (Amsterdam 1962).
- Pen, J., 'De grote lijn in de economische ontwikkeling', in: Corrie van Eijl e.a., *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw*. (Amsterdam 2001) 13-25.
- Pitlo, A., 'Hendrik Richard Hoetink', in: *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden 1965-1966* (Leiden 1967) 84-93.
- Plewe, Reinhard, en Jan Thomas Köhler, *Baugeschichte Frauenkonzentrationslager Ravensbrück* (Berlijn 2000).
- Poelje, G.A. van, F.F.X Cerrutti en anderen, *Nederlands Bestuursrecht* (Alphen a/d Rijn 1962).
- Polak, C.H.F., *Het geleide contract. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleeraar aan de Landbouwhoogeschool te Wageningen op 28 april 1947* (Wageningen 1947).
- Poortinga, E., *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872)* (Nijmegen 1987).
- Post, J., 'Strategische keuzes', in: Leo Douw en Jaap Post, *Kracht door verandering. De ontwikkeling van de Nederlandse agrosector; Achtergronden en perspectief* (z.p. 2000) 61-68.
- Postel-Vinay, Anise, 'Gaskammern und die Ermordung durch Gas im Konzentrationslager Ravensbrück', in: *Forschungsschwerpunkt Ravensbrück in Beiträge zur Geschichte des Frauen-Konzentrationslagers. Schriften-*

- reihe der Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten*. Band Nr. 9. 1997, 33-47.
- Postel-Vinay, Anise, 'Die Massentötungen durch Gas in Ravensbrück', in: Germaine Tillion, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück* (Frankfurt am Main 2001) 357-396.
- Pot, C.W. van der., en A.M. Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht* (Zwolle 1968).
- Praesidium Libertatis, *Opstellen over het thema vrijheid en recht uitgegeven ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan der Rijksuniversiteit te Leiden* (Deventer 1975).
- Prins, Sonja, *Dwangarbeid en verzet in Mecklenburg 1944* (Baarle Nassau z.j.). *Proeve van een nieuwe grondwet* (Den Haag 1966).
- Quint, A.W., 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties I', in: *Nederlandsch Juristenblad* 8 januari 1944 No 1, 1-5.
- Quint, A.W., 'Nogmaals: de verordenende bevoegdheid der bedrijfsorganisaties II', in: *Nederlandsch Juristenblad* 15 januari 1944 No 2, 9-13.
- Randwijk, H.M. van, *In de schaduw van gisteren. Kroniek van het verzet in de jaren 1940-1945* (Haarlem 1970).
- Rapport, *van de commissie, ingesteld bij beschikking van zijne excellentie den minister van binnen- landschen zaken en landbouw van 8 april 1925, directie van den landbouw, afd II, no. 39III, met opdracht te zoeken naar de beantwoording van de vraag, of, en zoo ja, in hoeverre de directe en indirecte bemoeiingen van het rijk op landbouwgebied zouden kunnen worden ingekrompen, in hoofdzaak wat betreft: A. den voorlichtingsdienst, B. de proefstations, C. Het landbouwonderwijs* ('s-Gravenhage 1929).
- Rasch, J., *Ons volksleven* (Haarlem z.d.).
- Redevoeringen welke bij de overdracht van de tekening van wijlen mejufrouw mr. E.W. Hoetink op Dinsdag 4 Mei 1948 zijn uitgesproken. (Archief Hoetinkfonds 1948).
- Regt, E.C.M., *Menno Huizinga. Fotograaf van de bezetting van Den Haag 1940-1945* (Den Haag 1984).
- Reich-Ranicki, M., *Mijn leven* (Amsterdam 2000).
- Remarque, E.M., *De weg terug* (Amsterdam 1983).
- Remarque, E.M., *Van het westelijk front geen nieuws* (Utrecht 1987).
- Reys, Jeske, Tineke van Loosbroek e.a., *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis(1985)* (Nijmegen 1985).
- Rhijn, A.A.van, 'Stellingen ter verkrijging van den graad van doctor in de rechtswetenschap aan de rijks-universiteit Groningen (Groningen 1918).

- Rhijn, A.A.van, 'Bindendverklaring van collectieve arbeidsovereenkomsten', overdruk *Maandschrift sociale zorg* (Amsterdam 1922).
- Rhijn, A.A. van, *De staatkundige theorie van het nationaal socialisme* (Assen 1931).
- Rhijn, A.A. van, 'Het program van de nationaal-socialistische Duitsche arbeiderspartij', in: *Haagsch Maandblad* april 1931, 379-391.
- Rhijn, A.A. van, e.a., *Nieuw Nederland. Bijdragen van buiten bezet gebied in verband met den wederopbouw van ons land* (Amsterdam 1946).
- Rhijn, A.A.van, 'Bedrijfsorganisatie en verantwoordelijkheid' in: *40 jaar collectieve arbeidsovereenkomst in het grafisch bedrijf* ('s-Hertogenbosch 1954) 10-31.
- Rhijn, A.A.van, 'Uit de geschiedenis der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie', in: *Tijdschrift voor sociaal recht en sociaal beleid* juli/aug 1968, 450-462.
- Rhijn, A.A.van, *Arbeider of medewerker? Nieuwe gedachten over de medezeggenschap in het bedrijfsleven* (Assen 1969).
- Ridder-Symoens, Hilde de, 'Mobility', in: Walter Rüegg *A history of the university in Europe*, 416-447.
- Rip, A., *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie* (Wageningen 1952).
- Roebroek, J.M. en M. Hertogh, 'De beschavende invloed des tijds'. *Twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland*. ('s-Gravenhage 1998).
- Rolfes, J.G.M.A., *Archieven betreffende de Landbouwcrisiswetgeving*, 2 delen ('s-Gravenhage 1971).
- Rolfes, J.G.M.A., *Archieven betreffende de voedselvoorziening in verband met de oorlog van 1939-1945*, deel 1 ('s-Gravenhage 1974).
- Romein, J., *De biografie. Een inleiding* (Amsterdam 1946).
- Romein-Verschoor, Annie, *Omzien in verwondering. Herinneringen van Annie Romein -Verschoor*, 2 delen (Amsterdam 1979).
- Romme, C.P.M., 'Staatkundige problemen der ordening', in: *Economie* juli 1937, 477-496.
- Rooden, Peter van, 'Nut en nadeel van de biografie', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15e jaargang, nummer 1, februari 1989, 66-72.
- Ros, M., 'Een nieuwe toekomst voor de biografie', in: *Maatstaf* 38 (1990) 9/10, 2-7.
- Rothfels, Hans, *Die deutsche Opposition gegen Hitler* (Krefeld 1951).
- Ru, J.H. de, *Landbouw en maatschappij. Een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren* (Wageningen 1979).
- Schaik, A. van, *Crisis en protectie onder Colijn* (Alblasserdan 1986).
- Saint-Clair, Simone, *Ravensbrück, l'enfer des femmes* (Parijs 1945).

- Schermerhorn, W., e.a., *Gedenkboek gijzelaarskamp "Beekvliet"* (Schiedam 1946).
- Schermerhorn, W., e.a., *Minister-President van Herrijzend Nederland* (Naarden 1977).
- Schilder, K., *Geen duimbreed! Een synodaal besluit inzake 't lidmaatschap van N.S.B. en C.D.U* (Kampen 1936).
- Schilder, K., *Bezet bezit* (Goes 1945).
- Schilt, J., *Hier wordt echter het belang van het boek geschaad... Het Nederlandse boekenvak 1933-1948* (Amsterdam 1995).
- Schmal, Henk, *Den Haag of 's-Gravenhage?. De 19de-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen* (Utrecht 1995).
- Scholtens, A.L., 'De secretarissen-generaal', in: J.J. van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en verzet*, (Arnhem/Amsterdam z.j.) deel I, 398-417.
- Schrieke, J.J., *De Indische Politiek* (Amsterdam 1929).
- Schueffner, W., 'Aus dem Berichte von Dr. W. Schueffner an die Direction der Senembah My. zu Amsterdam', in: *Janus. Archives internationales pour l'histoire de la médecine et la géographie médicale*, jaargang 1900, 294-300, 348-351, 407-420 en 459 t/m 462.
- Schuursma, R., *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (z.p. 2000).
- Schweitzer, Albert, *Kultur und Ethik* (herdruk München 1990 van eerste uitgave uit 1923).
- Sijes, B.A., *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* ('s-Gravenhage 1990).
- Slob, W., *De Badhoeve als landbouwbedrijf en mr. J.P. Amersfoort als landbouwer* (Hoofddorp 2000).
- Smidt, J.Th. de, *Codificatie-perikelen* (Deventer 1966).
- Smit, C., *Het dagboek van Schermerhorn*. 2 delen (Groningen 1970).
- Sneller, Z.W., e.a., *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Groningen/Batavia 1943).
- Sol, C., *Thorbecke en Leiden. Student, hoogleraar en raadslid (1817-1850)* (Leiden 1998).
- Springer, F., *Bandoeng-Bandung* (z.p.1998).
- Staatsblad* 546, Wet van 25 oktober 1933 tot heffing van eene omzetbelasting.
- Steen, M. van der, *De rechte vrouw op de rechte plaats? Beroepskeuzevoorlichting aan meisjes en vrouwen in Nederland in historisch perspectief* (Voorburg 1987).
- Stekelenburg, H. van, *Kamp Vught en de Vughtenaren*, (Vught 1990).
- Stern, F., *Einstein's German World*, (Princeton 1999).
- Stibbe, D.G., *Inleiding tot de kennis der bestuursinstellingen in vreemde koloniën* (Haarlem 1924).

- Stokman, S., *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Deutsche tyrannie* (Utrecht 1945).
- Stokvis, J.E., *Van wingewest naar zelfbestuur in Nederlandsch Indië* (Amsterdam 1922).
- Stokvis, J.E., *Een koloniale schande* (Amsterdam 1926).
- Stuldreher, C.J.F., e.a., *Concentratiekampen. Systeem en de praktijk in Nederland* (Bussum 1970).
- Swaan, Abram de, *Blijven Kijken* (Amsterdam 1997).
- Sybenga, T., *De grondwet van 1887 toegelicht, ook in verband met de praktijk* ('s-Gravenhage 1913).
- Székely-Lulofs, M.H., *Rubber* (Amsterdam 1931).
- Székely-Lulofs, M.H., 'Biografie', in: *Singel 262. Vierentwintig biografieën*. (Amsterdam 1954).
- Taake, Claudia, *Angeklagt: SS-Frauen vor Gericht* (Oldenburg 1998).
- Taalingen-Dols, L.M.I.L., *De strijd om een mensenleven* (Goes 1960).
- Thiess, F., *Frauenraub* (Hamburg/Wien 1959).
- Tichelman, Fritjof, 'De biografie', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 15e jaargang, nummer 1, februari 1989, 60-65.
- Tillion, Germaine, *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück* (Frankfurt am Main 2001).
- Touw, H.C., *Het verzet der hervormde kerk*. 2 delen (Den Haag 1946).
- Trienekens, G.M.T., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Soest 1985).
- Trienekens, G.M.T., 'De voedselvoorziening in de jaren 1940-1945', in: *Spiegel historiael*, 22e jaargang, 1987, nummer 2, 78-85.
- Trienekens, G.M.T., 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog van L. de Jong getoetst op het terrein van de voedselvoorziening', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 105 (1990), 231-243.
- Trienekens, G.M.T., *Voedsel en honger in oorlogstijd. 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid*. (Utrecht/Antwerpen 1995).
- Trouw, *Een ondergrondse krant. Heruitgave van alle Trouw-nummers uit de tweede wereldoorlog* (Kampen 1978).
- Veld, R. in 't, 'Hout en advies', in: *Kerstbrief 2001 SIOO*, 29-30.
- Velde, P. van der, *Een Indische liefde. P.J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië*. (Leiden 2000).
- Veldink, J.G., *W.C.H. Staring 1808-1877 geoloog en landbouwkundige* (Wageningen 1970).

- Veraart, J.A., *Vraagstukken der economische bedrijfsorganisatie* ('s-Hertogenbosch 1918).
- Veraart, J.A., *Beginnelen der economische bedrijfsorganisatie* (Bussum 1921).
- Veraart, J.A., *Medezeggenschap en bedrijfsorganisatie* (Tilburg 1931).
- Veraart, J.A., *Beginnelen der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie* (Bussum 1947).
- 'Verdrag nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land' *Staatsblad* 1910 No. 73, 133 t/m 150
- 'Verdrag van Genève voor de verbetering van het lot der gewonden en zieken zich bevindende bij de legers te velde' *Staatsblad* 1932 No. 514, 75 t/m 151.
- Verloren van Themaat, P. en J.A. Muilkwijk, *Handleiding bij de Wet op de bedrijfsorganisatie* (Ijmuiden 1956).
- Vet, J., 'Organisatorische vragen in den landbouw na den oorlog', in: *Economisch-statistische berichten* jg 30 No 1492 (13 december 1945) 288-290.
- Veth, B., *Het leven in Nederlandsch-Indië* (Amsterdam 1900).
- Vijfwinkel, R., e.a., *'s Haags werken en werkers. 350 jaar Gemeentewerken (1636-1986)* ('s-Gravenhage 1986).
- Volkstelling 1930, Deel I, *Inheemsche bevolking van West Java. Batavia: Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel* (Batavia 1933).
- Vollenhoven, C. van, *Het onbaatzuchtige in recht en staat* (Leiden 1917).
- Vollenhoven, C. van, *Verspreide geschriften*, 3 delen, (Haarlem/'s-Gravenhage 1934).
- Völlmar, H.F.A., *Het Nederlandsch Handelsrecht* (Haarlem 1930 en 1935).
- Völlmar, H.F.A., *De Faillissementswet* (Haarlem 1932).
- Völlmar, H.F.A., en E.W. Hoetink, 'De wet op de omzetbelasting', *Gids voor de praktijk* (Haarlem 1933).
- 'Vragen rond het landbouwschap, Zo denkt de CBTB er over'. overdruk uit *Ons Platteland* (1963).
- De Waarheid in de oorlog. Een bundeling van illegale nummers uit de jaren '40 - '45* (Amsterdam 1980).
- Wagenaar, W.A. en J. Groeneweg, 'The memory of concentration camp survivors', in: *Applied Cognitive Psychology*, 4 (1990), 77-87.
- Wagenaar, W.A., 'Remembring my worst sins: How autobiographical memory serves the updating of the conceptual self', in: Martin Conway e.a., *Theoretical perspectives on autobiographical memory* (Dordrecht/Boston/London 1991) 263-275.
- Wagner, A., *Isaac Israëls* (Rotterdam 1974).
- Weber, E.P., *Gedenkboek van het Oranjehotel. Onze gevallen verzetshelden. Cellmuren spreken. Gevangenen getuigen* (Amstelveen 1982).

- Weizsäcker, R. von, *Zum 40. Jahrestag der Beendigung des Krieges in Europa und der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft. Ansprache am 8. Mai 1985 in der Gedenkstunde im Plenarsaal des Deutschen Bundestages* (Bonn 1985).
- Wennekes, W., *De aartsvaders, grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam/Antwerpen 1993).
- Wennekes, W., *Gouden handel* (Amsterdam 1996).
- Wertheim, W.F., 'Het contrapunt in de samenleving', in: *Weerklank op het werk van Jan Romein. Liber amicorum* (Amsterdam/Antwerpen 1953) 210-218.
- Wertheim, Wim, en Hetty Wertheim Gijse Weenink, *Vier wendingen in ons bestaan, Indië verloren, Indonesië geboren* (Wageningen 1991).
- Westerman, F., *De Graanrepubliek* (Amsterdam/Antwerpen 1999).
- Westra, A., *Inventaris van het archief van Dr.Ir. S.L. Louwes (1889-1953) over de jaren 1934-1953* ('s-Gravenhage 1982).
- Weststrate, C., *Ordering van het economisch leven* (Amsterdam/Brussel 1947).
- Wibaut, F.M., *Economische bedrijfsorganisatie* (Amsterdam 1949).
- Wibaut-Guilonard, Tineke, *Kamp Vught 1943-1944. Bunker en krematorium* (Amsterdam 1991).
- Wiel, E. van de, en W. Le Mair, *De praktijk van de nieuwe landbouwpolitiek* (Assen z.d.).
- Wijngaert, M. van den, 'De politiek van het minste kwaad', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, deel 105 (1990), 265-279.
- Wijthoff, W.F., *Beknopt leerboek van de Nederlandse staatsinrichting* (Haarlem 1955).
- Wit, C.H.E. de, *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie* (Nijmegen 1980).
- Withuis, J., 'Terugkeer', in: *Opzij* 30e jaargang nr. 1, januari 2002, 75.
- Woltjer, J.J., *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw*. (Amsterdam 1992).
- (Het) *woord als wapen, keur uit de Nederlandse ondergrondse pers 1940-1945. Publicatie van het rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie* ('s-Gravenhage 1952).
- Woude, R. van der, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995* (Hilversum 2001).
- WPNR, Boekbespreking. 'Het werk van Mrs. Völlmar en Hoetink', in: *WPNR* 27 jan. 1934 65e jaargang nr. 3344 36 en 37.
- www.clara-wichmann.nl/instituut/index/
- www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN
- www.LUF.nl
- www.omnisperspective.nl/vbp/profiles/prinsder.html
- www.parlement.com

www.Ravensbrueck.de.
www.Ravensbrück.nl .
www.rotterdamers.nl/haven/slamat.htm.

IJzendoorn, M.H. van, 'Drie generaties holocaust? Over gehechtheid, trauma en veerkracht', in: *Tijdschrift voor Psychotherapie* 2002, 28/3, 183-204.

Zanden, J.L. van, *De dans om de gouden standaard. Economisch beleid in de depressie van de jaren dertig* (Amsterdam 1988).

Zanden, J.L. van en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Amsterdam 1989).

Zanten, Gerth van, *Vught. Het kamp en de mensen* (Amsterdam z.j.).

Zwart, H.M., *Privaatrechtelijke instellingen in de landbouw-crisis-wetgeving* (Alphen a/d Rijn 1937).

Lijst van afkortingen

ARP	=	Anti-revolutionaire Partij
BALC	=	Bond van Ambtenaren Landbouwcrisiswet
CCD	=	Centrale Crisis Controledienst
CDK	=	Centraal Distributiekantoor
CEVV	=	Commissie Economische Verdedigingsvoorbereiding
CHU	=	Christelijk Historische Unie
CNV	=	Christelijk Nationaal Vakverbond
CVA	=	Commissie van Advies (Crisis-Organisatiebesluit 1933)
ESB	=	Economisch-Statistische Berichten
FAO	=	<i>Food and Agricultural Organisation</i> van de Verenigde Naties
GCAR	=	Gewijzigd Crisis Arbeidsreglement
GEB	=	Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf
HTM	=	Haagsche Tramweg-Maatschappij
KLM	=	Koninklijke Luchtvaart Maatschappij
KNIL	=	Koninklijk Nederlandsch-Indische Leger
KPM	=	Koninklijke Paketvaart Maatschappij N.V.
KZ	=	<i>Konzentrationslager</i>
LO	=	Landelijke Organisatie voor de hulp aan onderduikers
LUF	=	Leids Universiteits Fonds
NCLB	=	Nederlandsche Christelijke Landarbeidersbond
NCSV	=	Nederlandsche Christen Studenten Vere(e)niging
NCVB	=	Nederlandsche Christen Vrouwenbond
NIOD	=	Nationaal Instituut voor Oorlogsdocumentatie
NJB	=	Nederlandsch Juristenblad
NLAB	=	Nederlandsche Landarbeidersbond
NS	=	Nederlandsche Spoorwegen
NSB	=	Nationaal-Socialistische Beweging
NSDAP	=	<i>Natonalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei</i>
NVV	=	Nederlandsch Vakverbond
PBH	=	Plaatselijk Bureauhouder (RbVVO)
PBO	=	Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie
PDA	=	<i>Polizeiliches Durchgangslager</i> Amersfoort
PTSS	=	Posttraumatische stresstoornis
PVC	=	Provinciale Voedselcommissaris (RbVVO)
PvdA	=	Partij van de Arbeid

RbVVO	=	Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd
<i>REM</i>	=	<i>Reichsernährungsministerium</i>
<i>SA</i>	=	<i>Sturmabteilungen</i> van de <i>NSDAP</i>
<i>SD</i>	=	<i>Sicherheitsdienst</i>
SDAP	=	Sociaal Democratische Arbeiders Partij
<i>SS</i>	=	<i>Schutzstaffel</i> van de <i>NSDAP</i>
S.S.	=	Stoomschip
VVD	=	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
VVSL	=	Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden
WA	=	Weer-Afdeling van de NSB

Illustratieverantwoording

Eigendom van drs. H.R. Hoetink, Frankrijk. Omslag, pagina 27, 38, 41, 78, 79, 84, 97, 98, 104, 124, 149, 170.

Verschenen in de *Katholieke-Illustratie* van 12 oktober 1939, nummer 2, 43-44. Pagina 138, 175.

Nationaal Archief /Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau. Pagina 148.

Verschenen in de *Haagsche Courant* in het voorjaar van 1934/ krantenknipsel in archief drs. H.R. Hoetink, Frankrijk. Pagina 104.

Stiftung Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück. Pagina 298.

VB Pictures. An illustrated history of Dutch shipping. www.vbp.Omnispectra.nl pagina 81.

Veenman's Agrarische Winkler Prins, deel II, Wageningen 1956. Pagina 201.

Foto's vervaardigd door J.E. van Kamp. Pagina 14, 40, 50, 107, 149, 150, 290, 319.

Archief 'meijuffrouw Mr. Hoetinkfonds'. Omslag, pagina 313.

Geraadpleegde Archieven/Bibliotheken

Familie-archief van de familie van mw.mr. E.W. Hoetink. Drs. H.R. Hoetink, 'Les Lintils', 26110 Venterol, Frankrijk.

Archief stichting 'Mej. Mr. Hoetinkfonds'. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Den Haag. Mevrouw P.M. Dijkema.

Archief Directie Personeel en Organisatie. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Den Haag. De heer E.M.W. Bakker.

Archief Oorlogsnazorg. Het Nederlandse Rode Kruis. Den Haag. De heer H.C. Giersthove.

Bibliotheek van Het Nederlands Spoorwegmuseum. Utrecht. Mevrouw B. Receveur.

Archieven Betreffende De Voedselvoorziening in verband met de oorlog van 1939-1945. (Van het Ministerie van Landbouw en Visserij). Nationaal Archief. Den Haag.

Archieven Betreffende De Landbouwcrisiswetgeving 1930-1940. (Van het Ministerie van Landbouw en Visserij). Nationaal Archief. Den Haag.

Archief van de Regeringscommissaris voor Akkerbouw en Veehouderij (1934-1940)/ van de Directeur-Generaal voor de Voedselvoorziening 1940-1952. Nationaal Archief Den Haag.

Collectie (459) S.L. Louwes, 1934-1953. Nationaal Archief Den Haag.

Stichting Belastingmuseum prof.dr. Van der Poel. Rotterdam

Collectie (286) Familie De Geer, 1864-1985. Nationaal Archief Den Haag.

Haags Gemeentearchief. Den Haag.

Gemeente Archief Rijswijk. Rijswijk.

Gemeente Archief Leiden. Leiden.

Archief Gemeente Maarn. In: Streekarchivariaat in Gemeentehuis Wijk bij Duurstede. De heer Meijer.

Archief Rijksuniversiteit Leiden in de Universiteitsbibliotheek. Leiden. Dr. A.T. Bouwman, conservator Westerse Handschriften.

NIOD Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Amsterdam.

Nationaal Monument Kamp Vught. Vught. Bibliotheek/Documentatieafdeling. Mevrouw E. van der Meer.

Archief Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück. Ravensbrück. Frau Dr. Bärbel Schindler-Saefkow.

Oudheidkundige Kring Voorst. Mevrouw J. Roosenschoon.

Vereniging 'Oud Vorden' te Vorden. Vordense Kronyck. Mevrouw F. Van Druten-Vrieze.

Archief van de Stichting opleidingen en examens voor documentaire informatievoorziening en administratieve organisatie (SOD). Woerden. Mevrouw Carla Hock.

Geraadpleegde instanties/geïnterviewde personen en personen die literatuur- of archiefverwijzingen hebben verstrekt, of anderszins het werk aan deze biografie ondersteund hebben

Nutsschool M.M. Boldingh, Verhulstplein 21, Den Haag.

(Stichting) Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück. 'CVR'.

Mevrouw G.C. Spier-Pullen te Heerhugowaard.

Mevrouw A. Berentsen-Droog te Heiloo.

Mevrouw S. van de Perre-Velleman te Londen.

Mevrouw G. Wieberdink-Söhnlein te Waalre.

De heer drs. H.R. Hoetink te Venterol, Frankrijk.

De heer P. Blom te Blaricum. (Oud-directeur van de firma Blom en Van der Aa).

De heer G. Pas te Wassenaar. (Oud-ordonnans van ir. S.L. Louwes en administratief medewerker RbVVO).

Mevrouw A. Wagner te 's-Gravenhage. (Oud-secretaresse bij RbVVO van mevrouw mr. E.W. Hoetink).

Mevrouw Georgina Atkinson te Arnhem (Vertaling summary).

Mevrouw ir. C.E. van den Ban-Willinge Prins te Wageningen.

De heer Pieter Barendse te Katwijk a/z. (Paranimf).

Dr. Simon M. van den Bergh te Arnhem.

Dr. J. Bieleman te Wageningen.

Ir. Geuch H. de Boer te Wageningen.

De heer Leandre Bulambo te Ede (Scannen illustraties).

Dr. Margreet van der Burg te Valburg.

Dr. Piet van Cruijningen te Wageningen.

Dr. Liesbeth Dolk te Leiden.

Mevrouw M. Geytenbeek te Lunteren.

Prof.dr. W. Hijmans te Aerdenhout.

Dr. Johan Kamermans te Wageningen.

Dr. Evert-Jan Kraijenbrink te Den Haag.

Mevrouw Aicha el Makoui te Veenendaal (Bewerking script).

De heer drs. L. Palm te Amstelveen.

Mevrouw drs. M.B. van der Plas-Cats (arts) te Ede.

De heer H. Peters te Den Haag.

Mevrouw prof.dr. J.M.A. Riksen-Walraven te Oosterbeek.
De heer drs B. Riksen te Oosterbeek.
De heer mr. H.J. van de Roemer te Noordwijk (ZH).
Mevrouw H.S. Schelbergen-de Graaf te Druten.
Mevrouw A.M.H. Strik-Haan te Wageningen.
Mevrouw dr. J. Thissen, Universiteit van Utrecht.
Dr. G.M.T. Trienekens, Universiteit van Utrecht.
Drs. H.A. Veringa te Bennekom (Tekst-correcties).
Dr.ir. P. de Visser te Bennekom.
De heer A.J.W. van Voorthuijsen te Lunteren. (Samensteller stamreeks van
Dien Hoetink).
Mevrouw dr. B.M.A. de Vries, Universiteit van Amsterdam.
Mevrouw prof.dr.ir. C.J. Weeda te Wageningen.
Drs J.A.R. (Hans) van Wijk te Driehuis. (Paranimf).
Prof.dr. A.M. van der Woude te Ede.

Register personen

- Aa, A.J. van der 4
 Aalberse, P.J.M. 134
 Aarse, J. 290
 Aartsen, J. van 2, 314
 Akkerman, G. 207
 Akkermans, P.W.C. 64
 Albarda, J.J.D. 178, 314
 Alphen de Veer, J.A.C. van 337
 Amersfoort, J.P. 16
 Ander, Charlotte 118
 André de la Porte, G. 62
 Anema, H. 161, 162
 Angeren, J.R.M. van 183
 Anzion, F. 325
 Asch van Wijk, L.H.K.C. 265, 266
 Asser, C. 249
 Asser, T.M.C. 249
 Aulbers, B.J.M. 15

 Backe, H. 196
 Bakhuizen van den Brink, J.N. 18
 Bakker-Nort, Bertha
 Bangert- Jongbloed, E. 26, 97
 Ban-Willigen Prins, C. van den 296
 Barnauw, D. 207, 209, 234, 257, 260, 262, 265, 310
 Bastet, F. 3, 22
 Baud, J.C. 39
 Behrens, J.W.H. 212, 213, 225, 226, 327, 328
 Beijer, H. 48
 Belinfante, E.J. 54
 Bemelmans, J.H.H. 144
 Bemmelen, J.M. van 249
 Benz, W. 191-193, 303
 Berentsen – Droog, A. 303
 Berg, J. van den 35
 Bergh, G. van den 248
 Bernadotte, Folke, graaf van, 300
 Bernard, prins der Nederlanden 179
 Bertil, prins van Zweden 140
 Beusekom, Ansje van 117, 119

 Bierema 155, 156
 Bijloos, C.C. 161-163
 Bismarck, Otto vorst von 126
 Bitter, Annie 117
 Blécourt, A.S. de 3, 62, 64, 65, 102
 Blei, H.J. 313
 Bloem, Gert 117
 Bloem, J.C. 134, 135
 Bloemers, H.W. 314
 Blok, A.J. 62
 Blom, D. van 62
 Blom, directeur Blom en van der Aa 4, 75, 80, 82, 86-88, 92, 93
 Blom, J.C.H. 172, 173, 209, 259
 Blom, P. 80
 Blonk, A. 108, 109
 Bock, R.F. de 40, 148, 255
 Boerma, A.H. 2, 314
 Boeyen, van 178, 182
 Boeyink, H.J. 106
 Boissevain, T.M. 307
 Bok, M.A. de 161, 162
 Boldingh, M.M. 3, 39, 40-42, 50
 Bolhuis, J.J. van 192, 198-200, 202, 247, 261-263
 Bolkestein, G. 179, 181
 Bolland, G.J.P.J. 71
 Bonnerman, J.Th. 161-163, 245, 275-277, 313, 315, 316
 Boom, C. ten 287, 291, 292, 294, 295, 299
 Borst 249
 Bosmans, J. 136, 137
 Bouber, Aaf 118
 Boudier-Bakker, Ina 55, 111
 Boyer, Lucienne 115
 Braak, Menno ter 249
 Bracher, Karl Dietrich 195
 Braembussche, A.A. van den 6
 Brand, J. van den 25, 26, 28-30
 Brauw, M. de 48
 Breedveld, W. 134

- Breetvelt, A. 112
 Bregstein 248
 Breman, J. 25, 30, 31
 Bremer, G.J. 15
 Breur, A. 295-297, 299
 Brevet, J.F. 45
 Brinton, C. 53
 Broek, J. van den 106
 Browning, Tod 117
 Bruijn, J. de 207, 208, 221-223
 Burckhardt, J. 82
 Burg, L.J. van der 61
 Buttingha Wichers, G.G. van 95
 Buziau, Joh.Fr. 115, 215

 Chamberlain, L. 9
 Chandler, Helen 117
 Charbo, J.J.A. 205
 Charité, J. *passim*
 Chevallier, Maurice 115
 Christiansen, F.C. 280, 283
 Churchill, Winston 63, 114
 Clair, René 118
 Cleveringa, R.P. 62, 63, 249, 291
 Coebergh van den Braak 45
 Colijn, H. *passim*
 Coolen, Antoon 111
 Coppens, J. 240
 Cort van der Linden, P.W.A. 51, 52
 Couperus, L. 3, 13, 20, 22, 23, 39, 110

 Daniëls, F. 161-163
 Darré, R.W. 196
 Dassen, P. 18, 82, 325
 Davids, Henriëtte 118
 Davids, Louis 118
 Deckers, L.N. 135, 141, 186
 Dekker, T. 112
 Dekker, T.N. 337
 Deyssel, Lodewijk van 110
 Dibbets, K. 116, 117
 Diepenhorst, G. 273
 Dijkhoorn, A.O.H. 178, 180-182
 Dilthey, W. 83
 Divendal, J. 54
 Djajadiningrat, Raden Hoesein 78

 Dolk, L. 89, 272
 Dolman, B. 106
 Dols, M.J.L. 195, 200, 270-274, 277, 281, 314
 Domela Nieuwenhuis, F. 39
 Donkersloot, N.A. 249
 Doorne, P.W. van 71
 Dooyeweerd, H. 249
 Dormándi, László 114
 Dresden, S. 5, 6, 8
 Drijver, N. 241, 315
 Du Perron, Charles 111

 Ebels, E.H. 311, 314
 Eck, Ludo van 306
 Ehrenfest, P. 56
 Eijl, C. van 43, 46
 Eijssinga, W.J.M. jhr. van 62
 Einstein, A. 56
 Einthoven, W. 56, 199
 Eisinger, Irene 117
 Elson, R.E. 2
 Emants, Marcellus 225, 226
 Erbe, W. 19
 Erpel, S. 303, 304
 Essen, M. Van 58
 Etty, E. 8

 Faber, J.A. 262
 Fahrenheit, H.J. 284
 Falkenhausen, A. von 189
 Fallada, Hans 114
 Fasseur, C. 9, 30, 52, 116, 179, 180
 Feenstra, R. 38
 Fentener van Vlissingen, F.H. 311
 Fischböck, H. 192, 195, 247, 248, 281
 Fock, C.L.W. 299
 Forst, Willi 118
 Frank, H. 193
 Frank, H.E.R.E.A. 161-163, 314
 Fransen van de Putte, I.D. 39
 Frederiks, K.J. 183
 Frijda, H. 248
 Frijhoff, W. 67, 325
 Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, 217

- Fröhlich, Gustav 48
- Gaay Fortman, W.F. de 134, 136, 314
- Gable, Clark 118
- Garbo, Greta 118
- Gaulle, Charles de 114
- Geer, D.J. de 52, 106, 140, 141, 177-180, 182, 186
- Gelderen, J. van 33, 35, 36, 113, 114, 117, 131, 249
- Gelderen, Sandrie van 17
- Gelissen, H.C.J.H. 140-142
- Gerbrandy, P.S. 136, 142, 178, 182, 249
- Gertges, J. 77
- Geuns, P.V. van 337
- Geurts, H.M.L. 323
- Ghandi, Mahatma 114
- Gijsman, J. 161-163
- Ginkel, E.H. van 337
- Glastra van Loon, J.F. 192, 244
- Goedhart, Marie, 140
- Goekoop – de Jong van Beek en Donk, Cécile 46, 47
- Goekoop, A.E.H. 47, 49
- Goering, H.W. 194, 198, 261, 264, 272, 344
- Goethe, J.W. von 5, 112, 113
- Gonggrijp, G. 25
- Göring, H.W. zie Goering
- Gorter, Herman 111
- Graaf, H.J. de 26
- Graaff, B. de 36
- Greebe, A. 161-163, 275
- Greenhalgh, P. 115
- Grever, M. 43, 47
- Groen van Prinsteren, G. 39
- Grote, Graf F. 195, 196, 200, 202, 253
- Grunberg, A. 259
- Grünewald (Ernährung und Landwirtschaft) 280, 282-284, 330
- Grünewald, A. (kampcommandant Vught) 290
- Gulik, T.L. van 50, 59, 337
- Haar, B. ter 77, 85, 89, 90
- Haar, J van der 217, 242, 243, 251
- Haas, Th. de 78, 272, 275-277, 279, 285
- Hagoort, R. 148, 222
- Haid, Liane 118
- Haitink, familie
- Hamburger, B. 244
- Hammerstein II, Oscar 87, 117
- Hamming, J.L. 337
- Hanssen, L. 5
- Hasselt, W.J.C. van 4, 67, 204, 229, 268
- Hasselton, P.W.M. 178
- Hazewinkel-Suringa, D. 70, 192, 249
- Heekeren, C. van 24
- Hegel, G.W.F. 17, 71
- Heijden, C. van der 245-247, 249, 262, 263, 285, 327, 329
- Heinen, M. 42
- Hendrix, P. 32
- Henket, J.N. 313
- Heringa 249
- Hermans, W.F. 247
- Hermus, Cor 118
- Hettinga Tromp, W.G. van 59, 313, 337
- Heukels, H. 22
- Heutsz, J.B. van 30, 31
- Heuvel, J.J.W. van de 103
- Heymeijer, G.J. 222-225, 331
- Hillenius, D. 15, 38, 39, 41
- Himmler, H. 193, 247, 303
- Hirschfeld, H.M. passim
- Hitler, Adolf 191-195, 199, 201, 225, 250, 253, 254, 290
- Hoek, P.M. van der 306
- Hoeting, Barent 105
- Hoetink-Jongbloed, A.G. 14, 16, 26, 79, 94, 96, 109, 124, 219, 270, 300, 301, 313, 316, 318
- Hoetink- Gertges, J.C. passim
- Hoetink, Aeltjen 104
- Hoetink, Anna B. 22
- Hoetink, Arent 105

- Hoetink, B. (sinoloog) 15, 21, 24, 29-31, 104, 105
 Hoetink, B.J. (directeur kadaster) 21, 45
 Hoetink, Dien (E.W.) *passim*
 Hoetink, Dieſ (G.J.) 45, 69
 Hoetink, Egbert 104
 Hoetink, G.C.R. 22
 Hoetink, Grietjen 104
 Hoetink, H.R. (Hans) 76, 77, 83, 86-88, 124, 139
 Hoetink, H.R. (arts) 13-20, 23, 24, 26-29, 59, 104
 Hoetink, H.R. (Henk) *passim*
 Hoetink, H.R. (grootvader) 19
 Hoetink, Hermina C. II 22
 Hoetink, Hermina C. I 22
 Hoetink, J.G. (notaris) 23, 89, 90
 Hoetink, Johanna 22
 Hoetink, Mance 76, 87-89, 115, 117
 Hoetink, Rickelt Theunissen 107, 108
 Hoetink-Meerkamp van Embden, Tera 299, 300
 Hoeve, van de 112
 Hofmann, L.C. 95
 Hofstee, N.F. 161, 162
 Holleman, F.D. 117
 Hoo, S. de 286
 Hooft, L.J. 't 337
 Hoorn, van 93
 Hooykaas, G.J. 17
 Hooykaas, J.P. 267
 Houten, S. van 48
 Houwaart, E.S. 15
 Houwink ten Cate, J.Th.M. 189, 190
 Huizing, A. 107
 Huizinga, J. 19, 56
 Huizinga, M. 339
 Hunsche, J.F. 217
 Hüttig, H. 292
 Huurman, C. 293, 294
 Huxley, Aldous 95, 113
 Idenburg, A.W.F. 30
 Ijzendoorn, M.H. van 303
 Imhoff, E van 46
 Israëls, I. 39
 Ivens, H. 309
 Jansz, Ulla 325
 Joëls, M. 249
 Jong, L. de *passim*
 Jongbloed, J. 15
 Jongbloed-Bangert, E.W. 13
 Jongh, J.F. de 210-212, 234, 331
 Josephus Jitta, A.S. 249
 Josephus Jitta, D. 249
 Juliana, prinses der Nederlanden 140, 179
 Justinianus, keizer 65
 Kaart, Johan 118
 Kaegi, Werner 82, 102
 Kamerlingh Onnes, H. 56
 Kan, A.H.M.J. van 64
 Kan, J. van 62, 78, 227, 234
 Kappeijne van de Coppello, J. 39
 Katz, C.F. (dr.C.F. baronesse Mackay-Katz) 69, 72
 Keesing, F.A.G. 52, 53
 Kemper, J.M. 65
 Kern, Jerome 87, 117,
 Kerstens, P.A. 141
 Kipling, J.R. 114
 Kisch, G. 248
 Kleffens, E.N. van 178, 180
 Klein, P.W. 294, 296
 Klemann, H.A.M. 196, 241, 242, 251, 262, 264, 286, 312
 Kloos, Willem 110
 Knaud, J.M. 49
 Knulst, W. 109
 Koets, P.J. 89
 Kohnhorst, E. 60, 337
 Kohnstamm, Ph.A. 91, 250
 Kolfschoten, H.A.M.T. 223-225, 331
 Kolkert, W.J. 161, 162
 Kollewijn, R.D. 78
 Komrij, G. 135
 Koolemans Beynen, L.R. 97
 Koolemans Beynen-Bangert, E.W. 97, 313

- Koopmans 90
 Korthuys, P. 161-163
 Krabbe, H. 57, 62, 64
 Krajenbrink, E.J. 323
 Kranenburg, R. 231
 Kreukniet, P.B. 132, 133, 144
 Krieck, Ernst 250
 Kriegisch, T. 95
 Krijthe, N. 296
 Kruyt, J.P. 108, 109
 Kuilman, J. 61, 337
 Kuylman, E. 161-163

 Lagerlöf, Selma 70
 Lages, W.P. 218
 Lakmaker, H. 244
 Lamac, Carl 118
 Land, N.K.F. 89
 Langemeyer, G.E. 91
 Langenmark 280
 Lawrence, D.H. 113
 Lee, Dorothy 117
 Leeuw, A.C.J. de 5
 Leeuw, Aart van der 111
 Leeuw, B.J. de 183
 Lely, C. 51
 Lenoir, J. 115
 Leonard, Robert Z. 118
 Liempt, A. van 251, 252
 Limburg, J. 4, 68, 132, 134
 Linthorst-Homan, J. 199
 Logemann, J.H.A. 89, 101
 Lohmeier, Anni 117
 Lokhorst, J. van 49
 Loo, T. de 17
 Loon, J. van 204
 Lorentz, H.A. 56
 Loudon, J. 51
 Louwes, H.D. 222
 Louwes, S.L. *passim*
 Ludwig, Emil 112
 Lugosi, Bela 117
 Luxemburg, Rosa 111
 Lynden van Sandenburg 225

 Mackay, C.W.F.M., baron 72

 Mak, G. 75, 77, 197,
 Malaux, André 114
 Mandemakers, C.A. 44, 45
 Mann, Thomas 325
 Mansholt, S.L. 311, 313, 315
 Mar, Chris de la 115
 Mar, Fien de la 118, 119
 Márai, Sándor 114
 Marshall (plan) 311
 Mastwijk, J. van 95
 Matthes, A. 94
 Maugham, W.Somerset 115
 Meershoeck, G. 248
 Meertens, P.J. 69
 Meij, N.G. van der 247
 Meijers, E.M. 3, 4, 56, 60, 62-64, 73,
 93, 95, 99, 127, 211, 212
 Metzelaar, Helen 81
 Meulen, D. van 8
 Minderhoud, G. 167
 Mok, L. 166, 269, 319
 Molen, G.H.J. van der 69
 Moll, O. 303
 Monchy, S.J.R. de 36, 41, 331
 Montesquieu 158
 Muck 202
 Mulisch, H. 6
 Multatuli 111
 Munt, J.H.L. 276-279, 282, 284, 286
 Mussert, A.A. 191, 208

 Napoleon 65, 112
 Naumann, E. 277, 278, 284
 Nederburgh, J.G.M.H. 337
 Nelissen 117
 Neuman, H.J. 192, 195
 Nickus, J. 256, 257
 Nietzsche, F. 9
 Nieuwenburg, H.P. van 38, 39
 Nieuwenhuys, R. 33, 34
 Nieuwenhuysen, N. van 217
 Nijhoff 82
 Nijpels, G. 41
 Nort, B. (B.Bakker-Nort) 70

 Ockeloen, M. 37

- Olink, H. 290, 291, 295
 Olivier, S.C.J. 216, 217
 Ophof, P.G.F. 100, 101
 Oppenheim, A.S. 62
 Oppenheim, J. 249
 Opzoomer, C.W. 89
 Otterspeer, W. 5
 Oud, P.J. 102, 132, 133
 Oven, J.C. van 71, 73, 102, 270, 319
 Overman, R. 216
- Paape, A.H. 192
 Palache 248
 Pallandt, F.C.A. van 337
 Pander 96, 101
 Papousek, W.A. 249
 Parys, George van 118
 Pas, G. 138, 143, 276, 285, 314
 Patijn, J.H. 314
 Pauline, prinses van Waldeck-Pyrmont 92
 Pen, J. 311
 Perre-Velleman, S. van de 305, 307
 Peters 84
 Peterson, Dorothy 117
 Pinto, A.A. de 249
 Pitlo, A. 59, 60, 68, 91
 Plante, Laura la 87, 117
 Plewe, R. 299, 303, 305
 Ploeg, C.J. van der 222
 Poelje, G.A. van 183
 Polak, A. 42
 Polak, Daniëls 249
 Pompe, W.P.J. 91
 Poole, J. Le 311
 Poons, Sylvain 48
 Poortinga, E. 16, 66, 211
 Post, J. 54
 Postel – Vinay, A. 303, 306
 Posthuma, F.E. 208
 Pot, C.W. van der 211
 Pott, J.A.M. 136
 Presser, J. 8
 Prez, J.P. de 161-163
 Puccini, Giacomo 115
 Purcell, Henry 115
- Quay, J.E. de 199, 249
 Quint, A.W. 228-233
- Rabl, K.O. 201
 Rambonnet, F.L. 215
 Randwijk, H.M. van 242
 Rasch, J. 65, 112
 Ratjen 279, 280, 283
 Rauter, H.A. 272, 280-286, 290, 329
 Remarque, E.M. 55
 Remmelts, Joan 118
 Rhemrev, J.L.T. 30
 Rhijn, A.A. van passim
 Richert, Herwich 112
 Rijken, G.W. 288
 Rijnberg, Th. 161, 162
 Ringeling, C. 183
 Rip, A. 223-225, 331
 Rip, W. 222
 Roebroek, A.L.H. 75, 183, 186, 190, 191, 200
 Roemer, H.J. van de 310
 Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte 111
 Rolfes, J.G.M.A. 116, 170, 201, 255
 Romein – Verschoor, A. 245, 246, 250, 294
 Romein, J. 5, 245, 246, 250
 Romme, C.P.M. 136, 137 249
 Rooden, Peter van 7
 Ros, M. 326
 Roskam, E.J. 196, 344
 Rosman, A.J. 254, 337
 Rost van Tonningen, Florentine 262
 Rost van Tonningen, M.M. 185, 214, 215, 247, 261, 262
 Rühman, Heinz 118
 Ruiter, G.J. 191
 Ruppert, M. 222, 223, 225, 331
 Ruys, Cor 45
- Saint-Clair, Simone 295
 Sas, majoor 179
 Sauckel, F. 237, 238, 240
 Scheltema, F.G. 62, 89
 Schelven, C.M.E. van 161, 162

- Schendel, Arthur van 39, 111
 Schepper, J.M.J. de 37, 89
 Scherft, Joh.D. 314, 315
 Schilt, J. 254
 Schindler-Saefkow, Bärbel 304
 Schmal, H. 23, 24, 50
 Schmidt, F. 199, 238
 Schokking, F.M.H. 134, 314
 Scholten, P. 70, 245, 249
 Scholtens, A.L. 183, 245, 261
 Schouwstra, C.P. 15
 Schrieke, J.J. 33, 35, 100, 267
 Schubert, Franz 117
 Schueffner, W. 29
 Schuursma, R. 108-110, 116, 131, 132
 Schwartzberg en Hohenlansberg,
 baron W.H.T.C. thoe 161-163
 Schwarzhuber, J. 303, 306
 Schweitzer, A. 18
 Serné, B. 215
 Seyss-Inquart, A. *passim*
 Sheridan, Clare 114
 Sieburg, Friedrich 114
 Sijes, B.A. 246, 251
 Simons, D. 249
 Siodmak, Robert 118
 Six, jhr. O.E.W. van 183
 Sloane, Paul 117
 Slob, W. 16
 Sluyter, P.H. 186
 Smidt, J.Th. 102
 Snouck Hurgronje, A.M. (secretaris-
 generaal) 181-183, 190, 246
 Snouck Hurgronje, C. 56, 57
 So Bing Kong 21
 Soeharto, president 3
 Speenhoff, Koos 86, 87
 Speer, A. 196
 Spelt, A.J. 214
 Spengler, O. 18
 Speyer, Jaap 118
 Spier – Pullen, G.C. 305
 Spill, F.W. ter 161-163
 Spinoza, Baruch de 249
 Spitzen, D.G.W. van 183
 Springer, F. 1
 Staf, C. 2, 242, 243, 314
 Stapel, R. 278
 Steen, M. van der 44
 Steenberghe, M.P.L. *passim*
 Stekelenburg, Elly van 115
 Stekelenburg, H. van 288, 291, 292
 Stellinga, R. 207, 234
 Stern, F. 18
 Stolz, Robert 117, 118
 Straaten, G. van der 138
 Strindberg, Johan 115
 Stuldreher, C.J.F. 289, 291
 Suharto, zie Soeharto
 Swaan, A. de 7
 Székely, L. 33
 Székely-Lulofs, M.H. 33, 34, 111
 Tak van Poortvliet, J.P.R. 39
 Telders, B.M. 117
 Tellege, J.W.C. 275
 Tempel, J. van den 178
 Tempel, J.L. van de 141
 Tendeloo, N.S.C. 70
 Tenkink, J.C. 203
 Thiess, F. 113
 Thijsse, Jac. P. 110
 Thorbecke, J.R. 3, 7, 16, 17, 65-67,
 211, 233, 326
 Thorn Prikker, J. 39
 Tichelman, F. 8
 Tielrooy, Johannes 112
 Tielrooy-de Gruyter, C. 111, 112
 Tilanus, H.W. 73
 Tillion, G. 296, 297, 302, 303-305
 Tinbergen, J. 249
 Tjeenk-Willink 99
 Tolstoï, L.N. 111
 Tonnet, J.C.C. 103-106
 Touw, H.C. 207, 263
 Treub, M.W.F. 51
 Trienekes, G.M.T. *passim*
 Troelstra, P.J. 145
 Vaders, Mary 295
 Valstar, F.V. 195, 275
 Veld, R. in 't 256

- Veraart, J.A. 128, 145
 Verhey, J.R. 337
 Verloren van Themaat, P. 226
 Verschuur, T.J. 126, 137-139, 141, 142
 Verveer, D. 244
 Verwey, Albert 111
 Verwey, R.A. 214, 248
 Vet, J. 222, 223, 225, 331
 Veth, B. 33, 34
 Veth, G. 71
 Vijfwinkel, R. 256
 Visser, M.J. 254
 Visser, R. 222
 Volkers, R.S.A. 315
 Vollenhoven, C. van 3, 56, 62, 65, 66, 100
 Völlmar, H.F.A. 4, 64, 102
 Voorst tot Voorst, H.F.M. van 183
 Voorthuijsen, A.J.W. van 107, 339
 Vries, de S. 46
 Vries, K. de 254
 Vrieze, E. 337
 Vrijman, J.A. 49

 Waart, Lies de 117
 Wagenaar, W.A. 308
 Wagner, A. 276, 287, 288, 314
 Warnicke 278, 282, 284
 Wasserman, Jacob 112
 Wassing, Amy 150
 Weber, E.P. 286
 Weber, M. 18, 82, 83
 Welter, C.J.I.M. 178
 Wense, J.C.G.Freiherr von der *passim*
 Wermerskerken, Henri van 114
 Wertheim – Gijse Weenink, H. 14, 41, 44, 104, 124, 140

 Wertheim, W.F. 124
 Westerman, F. 126
 Westerman, J. 69
 Westerouen van Meeteren, F.M. 151
 Westerweel, J. 293
 Westra, A. 311
 Westra, H. 238
 Weststrate, C. 207
 Wheeler, Bert 117
 Wibaut–Guilonard, T. 290, 293
 Wichmann, C.G. 71
 Wieberdink – Söhnlein, G. 298
 Wiersma, K. 136
 Wijngaert, M. van den 248
 Wilhelmina, koningin der Nederlanden 9, 47, 105, 106, 116, 139, 179, 180, 181, 183
 Wimmer, F. 63, 252
 Winkelman, H.G. 179, 180-185, 181-191, 200, 201
 Withuis, J. 318
 Woerdeman 249
 Woltersom, H.L. 72, 203, 209-215, 225-229, 234, 235, 256, 327, 328, 331
 Wolthuis, E. 215
 Woltman, W.H. 337
 Woolsey, Robert 117
 Woude, R. van der 208
 Woudenberg, H.J. 207
 Wttewaal van Stoetwegen, C.W.I., jkvr. 72

 Zanden, J.L. van 127, 132, 213, 214
 Zanten, G. van 291, 292
 Zeeman, P. 56
 Zeijlemakers, J.B. 78
 Zweig, Stefan 11

Curriculum vitae

Johan-Evert (Hans) van Kamp werd op 28 augustus 1946 te Leiden geboren in een middenstandsmilieu. Na het Lager Onderwijs behaalde hij het Mulo-diploma en het diploma van de HBS-A (Rembrandt-Lyceum Leiden). In 1973 legde hij aan de Rijksuniversiteit Leiden een vrij doctoraal-examen af in de Rechtsgeleerdheid gecombineerd met Jeugdsociologie (Rijksuniversiteit Utrecht).

Vanaf 1971 was hij achtereenvolgens werkzaam als beleidsmedewerker Jeugdzaken op het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk te Rijswijk, als algemeen-secretaris en vormingsleider van de Nederlandse Christelijke Plattelandsjongerenbond te Ede, als hoofd personeelszaken van het Nederlands Instituut voor Zuivelonderzoek (NIZO) te Ede en als beleidsmedewerker, hoofd personeelszaken, directeur personeel en arbeidsomstandigheden/plaatsvervangend secretaris van de Landbouwhogeschool/Landbouwuniversiteit te Wageningen.

Laatstelijk was hij tot 1 oktober 2003 als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van Wageningen Universiteit.

Vanaf 1970 vervulde hij vele bestuurlijke functies bij organisaties die werkzaam zijn op de terreinen van het (landelijk) jeugdwerk, het onderwijs, de gezondheidszorg, de arbeidsmarkt, het management en de kunst en cultuur.

Hij kreeg waardering voor zijn gedichten (pseudoniem Hans Ober) met de Poëzieprijs Ede 1993 en de Meulenhoff Poëzieprijs 1994.

